

OVE VON SPAETH

Profeten som Ukendt Geni

ATTENTATET PÅ MOSES

- Bibelens ældste profet og tænker, der havde en fortid som egyptisk kronprins, blev senere frakendt flere af sine revolutionerende nyskabelser...

VisdomsNettet

"...Alfabetets opfinder hører til blandt menneskehedens største velgørere..."

David Diringer; skriftforsker (i "The Alphabet", Chicago 1969).

OVE VON SPAETH

Profeten som Ukendt Geni

ATTENTATET PÅ MOSES

5 / Ny Viden om Moses' Avancerede Pionergerning

Kontroversielle tekster overleverede om
Bibelens ældste profet og tænker, der med en fortid
som højtuddannet egyptisk kronprins skabte en tidløs
lovgivning - mens hans øvrige revolutionerende
nyskabelser senere blev ham frakendt ...

www.VisdomsNettet.dk

Ove von Spaeth: "Profeten som Ukendt Geni: Attentatet på Moses, 5
- Ny Viden om Moses' Avancerede Pionergerning".

Sats: Tommar Grafisk, Kastrup
Trykkeri: Nørhaven Book A/S, Viborg
Diagrammer, kort, illustr., redaktion, design: copyright © Ove von Spaeth

Mekanisk, fotografisk, elektronisk, fonografisk og enhver anden, også fremtidig, form for gengivelse, indlagring og udnyttelse af denne bog, eller dele deraf, til offentlig eller privat brug, såvel som udlejning og anden cirkulation, eller handel i andet omslag/koncept end udgiverens, og uden at nærværende klausuler er opfyldt, er - iflg. lov nr. 158 af 31. maj 1962 og overenskomst mellem Undervisningsministeriet og Copy-Dan samt iflg. internationale regler for ophavsret (Bern-konventionen etc.) - ulovlig uden forfatterens skriftlige forhåndstilladelse (henv. via forlaget).

Uddrag som citater til brug for artikler er tilladt, når kilden angives. Retten til udnyttelse af bogens konklusioner og komposition, egne oversættelser, astronomiske og tekniske beregninger, tidstabeller og genealogiske diagrammer etc. - til brug for fiction, romaner, film, teater, radio, tv, cd-rom, internet eller andre medier, og til andre former for drama såvel som dokumentarfremstilling og anden udnyttelse af bogens indhold - er alt tilsvarende beskyttet og forbeholdt forfatteren.

Copyright © 2004 by: Ove von Spaeth
ISBN 87-7876-393-2
C.A. Reitzels Forlag: 2004
info@careitzel.com
(Nørregade 20, DK-1165 København K)

Omslagets ill.: Ifølge flere oldtidskilder flygtede Moses' egyptiske forbundsfæller fra Egypten i havgående skibe og medbragte en del af hans ideer og opfindelser; der herefter overlevede hos flere Middelhavsfolk
Vignet på første side: Alef, det hebraiske alfabets første bogstav. "Moses er alfabetets fader", erklærede Aristobulos of Panea, filosof og leder af Alexandrias bibliotek 150 f.Kr.

Af forfatteren til denne 5-bindsserie er alle følgende, selvstændige bind udkommet - de kan alle læses uafhængigt af hinanden - se individuel omtale bag i bogen:

DE FORTRÆNGTE OPTEGNELSER - Attentatet på Moses; 1
GÅDEN OM FARAOS DATTERS SØN - Attentatet på Moses; 2
DEN FORSVUNDNE TRONARVING - Attentatet på Moses; 3
DEN HEMMELIGE RELIGION - Attentatet på Moses; 4
PROFETEN SOM UKENDT GENI - Attentatet på Moses; 5

Supplerende information om serien, anmeldelser, debat og arkiv på web-site: www.moses-egypt.net

Indhold

1. DEL

1: MOSES' HISTORISKE STATUS - REVURDERET 11

Geniet, der kun skulle kendes som profet

2: Fortrængte historiske oplysninger 15

Moses' ukendte liv i Egypten. - En vidt berømmet begavelse

2. DEL

3: MOSES SOM HØJTUDDANNET KRONPRINS 27

Oldtidsskrifter om Moses som Faraos Datters søn. - Medfødt attentat-risiko

4: Moses som strateg og hærfører: Utraditionel taktiker 34

Den militære opdragelse. - I krig og kærlighed, utraditionelle kneb

5: Moses som strateg og hærfører: Ekspert i overlevelse 41

Moses' særlige lovgivning for militæret. - Moses i den militære rolle

6: Moses som arkitekt og opfinder 49

Oldtidens 'Leonardo da Vinci'

7: Moses som filosof 52

Avanceret filosofi tidligt i oldtiden. - Blev Moses 'efterlignet' af Platon?

8: Moses som magiker 60

Oldtidens mest berømte magiker. - Magi-duellen. - Deling af vandene

9: Moses som alkymist og healer 73

Egyptens ti plager. - Betvingelsen af slanger

10: Moses som astronom: Konstruktør af ny kalender 79

Et særligt år som model for Moses' kalender? - 'Gaven' fra Moses.

11: Moses som astronom: Den stjernekyndige bag Jobs Bog? 87

Bag teksterne om Moses og stjernerne. - Egyptiske stjernebilleder i Bibelen

12: Moses som astronom: Tidligste kendte store astrolog 94

Orakler og stjernevarsler. - Kirkens forkætring af Moses' stjernelære

13: Moses som lovgiver: Det humane lovprojekt 105

Den store lovgiver gennem tiderne. - Love for miljøbeskyttelse og værn af dyr

14: Moses som lovgiver: Omstridt som ophavsmand 113

Mytologi medvirkede til præsentationen af Loven. - Lovens alder?

15: Moses som lovgiver: De tidløse love 129

Problematiske regler. - Præget af fremsynethed

16: Moses som alfabetets opfinder: Genkendt i myte og virkelighed 147

De ti bud skrevet med verdens første alfabet? - Moses' navn fundet på Sinai?

17: Moses som alfabetets opfinder: Præget af egyptisk baggrund 163

Moses og skriftens gud Thoth. - Alfabetet eksisterede, før det blev opfundet

18: Moses som alfabetets opfinder: Den ny skrift og Moses' oprør 175

Lovens bogstav og magiske tegn. - Hemmelig skrift til Moses' forbundsfæller

3. DEL

19: DE GLEMTE SIDER AF MOSES' EFTERMÆLE 193

Den skjulte fornægtelse af Moses

20: Moses - igen placeret i historien 197

Modstanden mod Moses' historiske eksistens

APPENDIKS: Mordet på historien 203 - **BIBLIOGRAFI:** for seriens 5 bind 220

FORORD: Revurderingen af Moses' værk og status - i supplerende specialafhandlinger til **hele** serien - er her funderet i tværvideenskabelig kulturhistorisk forskning, sammenfattende arkæologi, tekstforskning, astronomisk datering sat i relation til Bibelen, rabbinerskrifter og oldtidsforfattere. Materialet er for første gang sat i større sammenhæng, og må bedømmes ud fra **helheden**; fremlagte indicier kan betragtes som "tilbud" - til videre udforskning.

Bibliografien bag i bogen er opdelt i emneområder, samlet for **alle seriens fem bind**. Den britiske egyptolog Alan H. Gardiners transskription af egyptiske navne er foretrukket.

En række forskere og fagfolk har imødekommet bidraget med informationer og kritik samt vejledning, modargumenter og opmuntring. Disse eksperter har naturligvis intet ansvar for anvendelsen af deres oplysninger. Vedr. **alle seriens fem bind**, særlig tak til:

Historisk astronomi: dr.scient. Kristian Peder Moesgaard, Inst. f. Eksakte Videnskabers Historie, Aarhus Universitet, - direktør f. Steno Museet, Danmarks Videnskabsmuseum.

Egyptologi: dr.phil.h.c. Erik Iversen, tidl. Ægyptologisk Inst., Københavns Universitet; mag.art. Eva Richter Ærøe, tidl. Carsten Niebuhr Institut, Københavns Universitet; prof.dr. Geoffrey T. Martin, Departement of Egyptology, London University, England.

Hebraisk filologi, hebraiske/græske bibeltekster og Talmud-skrifter: fagreferent Egon K. Keck og rab. S. Heimann, begge tidl. Judaistisk Afd., Det Kgl. Bibliotek, København; Semitisk filolog og religionshistoriker Jens-André P. Herbener, Det Kgl. Bibliotek, Kbh.

Josefus-forskning: dr.theol. Per Bilde, Religionsstudiet, Aarhus Universitet.

Bibelforskning: tidl. overrabbiner Bent Melchior, København; fagreferent dr.theol. Jakob H. Grønbaek, tidl. Det Kgl. Bibliotek, Kbh.; prof. dr.theol. Eduard Nielsen og prof. dr.theol. Niels Peter Lemche, begge Institut for Bibelsk Eksegese, Kbh. Univ.

Græsk filologi og mytologi: univ.lekt. Leo Hjortsø, tidl. Inst.f. Græsk og Latin, K.U.

Arabisk filologi: mag.art. Ellen Wulff, tidl. Carsten Niebuhr Institut, Kbh.Univ.

Assyriologi: univ.lekt. Aage Westenholz, Carsten Niebuhr Institut, Kbh.Universitet.

Historie: cand.mag. Jens Jørgensen, tidl. historie censor v. Kbh., Aarh. og Odense Univ.

Religionshistorie: dr.phil. et theol.h.c. Jes Asmussen, tidl. Carsten Niebuhr Inst., K.U.

Militærstrategihistorie: brigadegeneral, cand.phil. Michael H. Clemmesen, tidl. Forsvarsakademiet.

Retshistorie: prof., dr.jur. Stig Jørgensen, Institut for Retslære, Aarhus Universitet.

Renaissancehistorie: dr.phil. Alex Wittendorff, Institut for Historie, Kbh. Universitet.

Alkymihistorie: dr.phil. Johannes Fabricius, Blaagaard Statseminarium, København.

Glaciokronologi: Claus Hammer, Geofysisk Afd., Niels Bohr Institut, København.

Jødiske/mosaiske kalenderprincipper: overrabbiner Bent Lexner, København.

Astronomiske beregninger: univ.lekt. Leif Kahl Kristensen, Fysisk Institut, Aarhus Universitet; magister K.A.Thernøe, tidl. Fysisk Institut, Danmarks Lærerhøjskole, Kbh.; Kyril Fabrin, tidl. univ.lektor, Aalborg Universitet; tidl. astronom H. Quade Rasmusen, Kalundborg; astronom F.R. Stephenson, University of Durham, England; astronom David Dunham, US Naval Observatory, Washington DC, USA.

Også tak til: dr.phil. Erik Dal, tidl. førstebibliotekar Det Kgl. Bibliotek; Sven Tito Achen, tidl. Forskningsrådet; Raymond Bildstedfelt, tidl. informationschef; Marianne Illum; Bodil Eeg Neumann; forlægger Evan Bogan; cand.mag. Jeppe Sandvej; Asmus Koefoed; forskningsbibliotekar Eva Bjørnbøl, Cairo; lærer Guni Martin; idéhistoriker, red. Rune Engelbreth Larsen; cand.mag. i filosofi og græsk Christoffer Gertz Bech; forfatter, dokumentarinstruktør og forsker Erling Haagensen, Anny Høegh; journalist Karine Smidth; Sidney Måge, fuldm., Forsvarsministeriet; cand.jur. Jannie Fursund; samt Universitetsbibliotekets 2. afd. og Det Kgl. Bibliotek; og for edb-programmer af Laurids Pedersen, Nysted; og astronomisk computerberegning fra Jarl Hansen, KironGlobal Ltd., Coin, Spanien. En særlig tak til C.A. Reitzels forlægger Sven Olufsen, der med stort engagement har publiceret bogserien.

Introduktion

En opsigtsvækkende beretning om Bibelens første profet, Moses. Ove von Spaeth giver en betagende skildring af et menneske, der stod lige på grænsen mellem historie og forhistorie - og som ifølge denne kongeniale skildring selv skabte denne grænse.

Fremstillingen er udført med en velgørende målrettethed - og med en usædvanlig god inddeling af det frodige stof. Overblikket støttes yderligere af det hensyn, at teksten ikke er båret af én fortsat diskussion med forgængeres behandling af emnerne, et princip der i denne sammenhæng ikke kan indvendes noget imod, og som her naturligt følger samme fremgangsmåde, der kendetegner alle seriens fem bøger - de ere som brødre; et kæmpeværk - og en kæmpes værk.

Beundringen for værkets hovedperson er smittende, og de kilder, som forfatteren lader opmarchere på siderne, vidner om en fantastisk belæsthed, og formidles så læseren kan springe over lange afstande både i tid og argumentation.

Leo Hjortsø, tidl. universitetslektor i klassisk filologi, Københavns Universitet

*

Om Ove von Spaeth, lad mig sige det rent ud. Den mand er virkelig enestående. Gang på gang - atter og atter forundres jeg over hans tekster. De er måske ikke altid så hurtigt læste, nej - men ved et roligt studie afgiver de så meget mere af værdi, af lys, af viden og kundskaber. Ove von Spaeth er kyndig om historiske videnskaber med en utrolig viden, men jeg er dog mest forundret over alt det, han *mere* er: Forbløffende godt oplyst om astronomi, filosofi, historie fra oldtid til nutid, legender, overleveringer, sagn og myter, bibelstuderet og sprogligt orienteret i hebraisk, græsk, latin m.fl.

Men bedst af det hele er Ove von Spaeths evner og intuition for at drive sammenlignende fordomsfrie studier og forskning, så alle kilder og aspekter belyser sagen og gør hans tekster så betydningsfulde - værdifulde. Det er ikke bare godt - det er enestående godt.

Hvad jeg er imponeret over og finder særlig interessant, er hele den bibel-astro-nomiske forskning, der præsenteres så mange steder i teksterne. Von Spaeth hæver Bibelen og dens bøger op i et overvældende lys af kundskab, indsigt og visdom - en sand guddommelig kilde til evig undren i en stadig udvikling. Jeg véd, hvad jeg taler om, når jeg vurderer hans arbejde. Men frem for alt ved *han*, hvad han taler om.

Henning Breindahl, (nu afd.) forfatter, DF

*

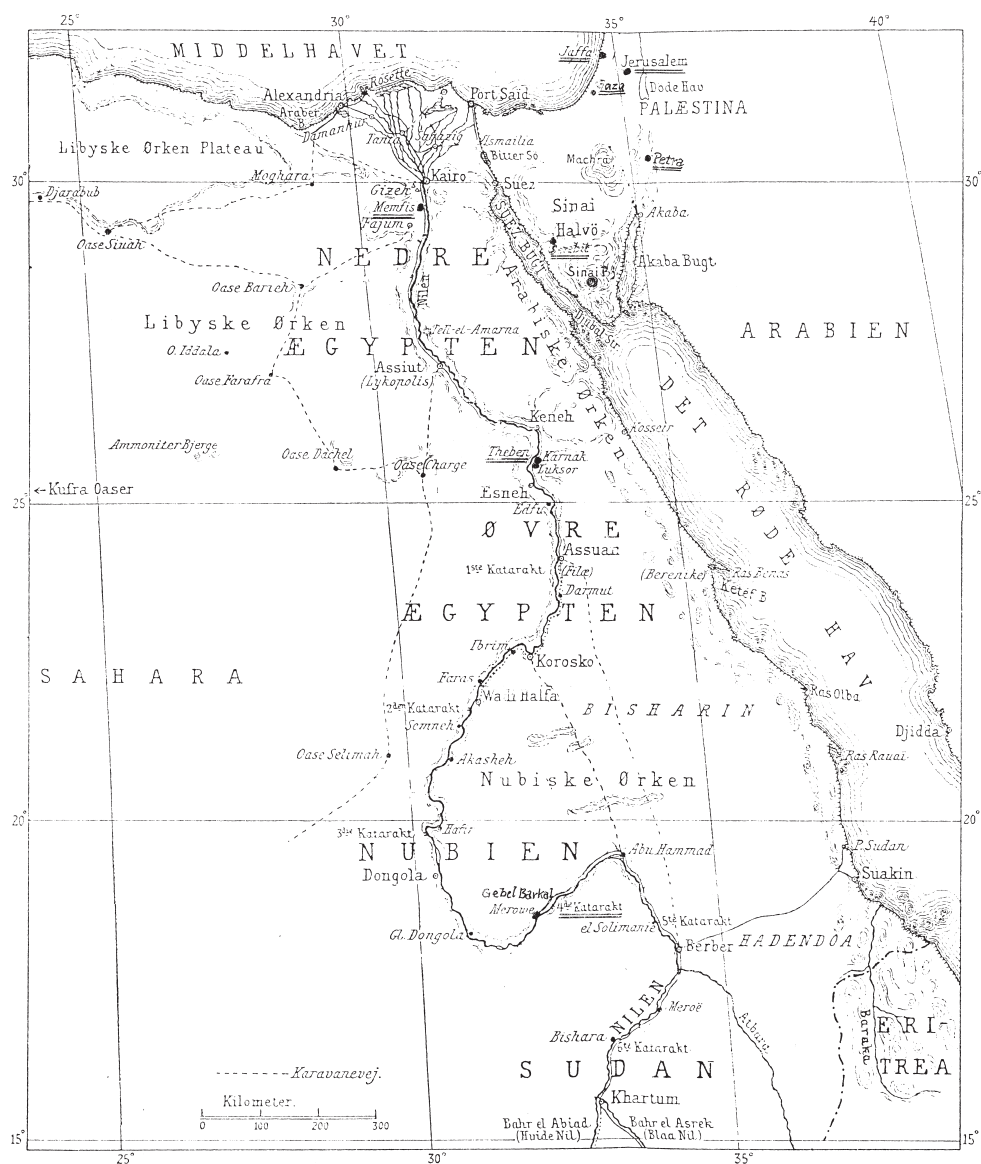
(De flg. 2 introduktioner angår alene de særlige kapitler 13-15 om Moseloven:)

Et imponerende arbejde, som jeg synes kan blive et vægtigt bidrag til debatten.

Bent Melchior, tidl. overrabbiner, præst v. Det mosaiske Trossamfund i Kbhvn.

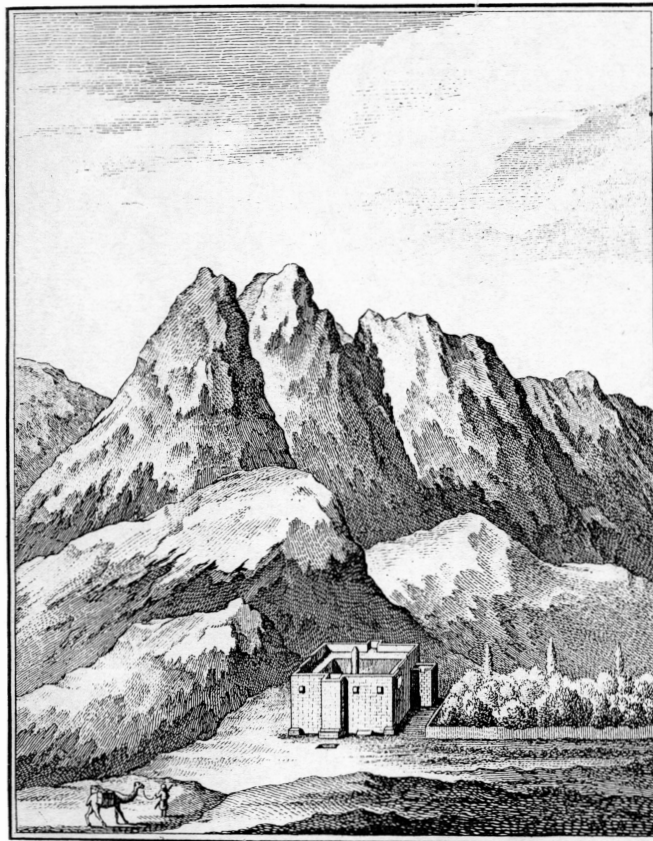
Læses med stor interesse - og anerkendelse af mange fine iagttagelser og detaljer.

Stig Jørgensen, Professor, dr.jur., Institut for Retslære, Aarhus Universitet

1. DEL

Tab. XLVII.

Dgfhrt Sculp

Prospect des Klosters am Berge Sinai von der Stelle A. auf der Tabelle XLIV.

Sinaibjerget, der i al tradition forbindes med Moses og den brændende tornebusk, samt Guldkalven og fremlæggelsen af hans lovgivning. Illstr. fra Carsten Niebuhr ekspeditionen besøg i 1761/176 - viser også St. Catharina-klosteret fra 400-tallet.

Moses' status - revurderet

Moses skulle henrettes - forlyder det i rabbinerskrifternes omtale af det dramatiske komplot mod ham ved hoffet i Egypten for snart 3.500 år siden. Der berettes detaljeret om forløbet af henrettelsen, der ved en beskyttende omstændighed endte med, at en anden, udklædt til nøjagtig at se ud som Moses, blev henrettet i Moses' sted. Dette afgørende vendepunkt i Moses' liv er omtalt i de forudgående bind, men der fandtes hertil yderligere nogle særlige konsekvenser:

- Værst for Moses var tabet af hans status som egyptisk tronkandidat, en position han ifølge rabbinerskrifterne og oldtidsforfatterne var fuldt anerkendt til. Var Moses ikke blevet udsat for alt dette, men forblevet som hidtil i Egypten, hvor han var opdraget som *Søn af Faraos Datter*, vil det også af de fremlagte forhold i denne bog være klart, at han da var blevet en af Egyptens mest begavede og dygtige faraoner.

Men efter det pågældende *attentat på Moses* opløstes de fleste af hans spor i Egypten eller fremtrådte som uigenkendelige for eftertiden.

Moses havde demonstreret rige evner under sin kronprinsuddannelse, der som vanligt indebar at skulle bestyre mægtige embeder som hærfører, guvernør, bygmester m.v. Men dette var for at tjene Egypten - det land som israelitterne senere opfattede som "slaveriets land" - at han havde udført mange af disse bedrifter. Ikke mindst derfor ses disse sider ikke omtalt i større udstrækning i Bibelen, idet dens beretninger i senere tider mere kan synes udvalgt til egne national-religiøse formål.

Ud fra mange bibelske eksterne overleveringer fremstår et billede af Moses som en alsidig, talentfuld personlighed af sjældent stort volumen - vidtspændende fra religionsstifter og lovgiver til filosof, astronom og opfinder - et "multibegavet geni". Disse mindre kendte roller er ikke, hvad der normalt bliver tillagt en folkehelt eller religionsstifter og lovgiver, og netop ikke-myteagtige træk vil snarere kunne bestyrke, at de pågældende kilder kan indeholde en velfunderet grad af sandsynlighed.

Som landflygtig kandidat til den egyptiske trone søgte Moses i en stor del af sit liv at få genetableret sin adkomst til tronen - til sidst bl.a. ved hjælp af hebræiske bosættere i Egypten, men definitivt forgæves. Sluttelig har han af omstændighederne været presset til at udnytte sine mange og specielle evner til det yderste. Flere resultater fra dette dramatiske forløb for mere end tretusinde år siden var så værdifulde og tidlø-

se, at verden endnu nyder godt af dem. Det er nu blevet muligt at få et bedre overblik over nogle af de indflydelsesrige forhold i den proces, hvor grunden til denne udvikling blev lagt.

Geniet, der 'kun' skulle kendes som profet

Omtalte symbolske eksekution, var blot en anden måde at "berøve" ham overlevelsen på. Som tidligere demonstreret blev Moses bandlyst, gjort landflygtig, frataget alle embeder samt sit navn, der derefter destrueredes alle steder, hvor det var offentligt synligt. Ved denne skinhenrettelse er han også blevet forbandet ved hjælp af en ritualmagi, der yderligere skulle undergrave hans status som en nu navnløs og titelløs udstødt.

Tilmed 800 år efter Moses' tid, under den jødiske kong Josias' og hans præsters religionsreform i 600-tallet f.Kr., synes flere direkte spor af Moses' egyptiske tilhørsforhold udvisket både i religionsudøvelsen og i bibelteksterne.

Senere skete det også i præsten og reformatoren *Ezras* bibelversion fra ca. 350 f.Kr. Heri var blevet indlemmet et ekstra antal "bøger", som følger efter Mosebøgerne og "Joshuas Bog". I de udvidelser ud over de oprindelige tekster ses Moses' reelle indsats yderligere neddæmpet.

I stedet blev det judæeren kong David, der i resten af Bibelen fremstilles som den største og mest omtalte helt. End ikke i Bibelens tidligste henvisning - uden for Mosebøgerne - til israelitternes udvandring fra Egypten, er Moses overhovedet nævnt; og i stedet fremstilles det som alene Jahwehs triumf. Også Ahron, Moses' såkaldte "bror", er i resten af Bibelen omtalt langt oftere end Moses (jf. statistik, bind 4's kap.14).

I det hele er det et besynderligt træk, at den jødiske religions grundlægger, største profet, lovgiver og lederskikkelse, Moses, således ses påfaldende *reduceret og kun sporadisk omtalt i Bibelens øvrige tekster uden for Mosebøgerne*. Herved forøvedes "det andet attentat" på Moses. Dette er status for den overleverede bibelversion.

Men Bibelens Moses-beretning kan suppleres af talrige kilder fra oldtiden: Overleveringer om yderligere sider ved Moses' person, talenter og livsbane eksisterer dog stadig i rabbinerskrifterne; ligesom de eksisterer hos oldtidsforfatterne, der bl.a. kunne øse af *egyptiske* historiske kilder, dvs. uredigeret af jødiske præster, men alene i egyptisk version.

De pågældende kilder indeholder yderligere informationer, der kan medvirke til at løse to vanskelige problemer. Nemlig de mange senere misforståelser omkring den tidsmæssige placering af Moses i historien samt gåden om de tabte spor af ham i Egypten.

Historisk personlighed eller en myte?

Hvad er det, der gør nogen til en legende? Hvad er det hos de sjældne få, der hæver dem til reel storhed? Igennem hele historien findes der kun en

håndfuld virkelig store skikkelser. Og Moses var uden tvivl en af dem. Historiske personer i den udgave er der blevet skrevet meget om i tidens løb, lige fra Alexander d. Store i oldtiden til Napoleon i nyere tid. Og der synes skrevet flere bøger og artikler om Moses end om de fleste andre i historien.

Men så berømt bliver man ikke blot ved at være en stor leder. Foruden at være en af de kendteste ledere i verdenshistorien, var han en af de mest fængslende og sammensatte personligheder. Ved samlet at se på et større materiale fra oldtiden bliver det klart, at han hørte til blandt eksklusiviteterne - nogen vil endda kalde ham et særligt geni - velbevandret bl.a. i lovgivning, militærstrategi, arkitektur og stjernelære.

Trods kendskabet til denne berømt, har det været noget af et mysterium, hvad den evnerige Moses foretog sig i de mange år inden, han blev leder af israelitternes udvandring fra Egypten for cirka 3.450 år siden? Det er et oldtidsmateriale som det ovennævnte, der stadig kan levere et imponerende væld af information, når det sættes i forbindelse med nutidens forskning, især arkæologi, egyptologi og antropologi.

Vi kalder Alexander d. Store "legendarisk", skønt vi i flere forhold har konkret historisk kendskab til mange detaljer i hans liv, virke og færden. Men når det drejer sig om Moses, bliver denne bibelske skikkelse, til trods for et væld af informationer, ofte alligevel henvist til alene at tilhøre myternes verden:

- *Attentatet på Moses* er begået hele tre gange i historien: Først af hans samtids egyptiske opposition; dernæst i nogen grad af oldtidens bibelredaktører; og senest gentaget i nutiden af visse skoler inden for især teologisk forskning, som på grund af gåderne om Moses har valgt simpelthen at afskaffe ham ved at anse ham for ikke-eksisterende.

Denne bog beskæftiger sig ikke direkte med Moses som personen, og endnu mindre som helten, men med flere interessante dele af hans virke, der er mindre kendte. Dette materiale vil i sig selv kunne reflektere hans unikke niveau forbundet med hans historiske eksistens.

Usikker datering har undermineret Moses' eftermæle

Også nærværende bog kan læses *uafhængigt* af seriens *øvrige bind* og bygger fremdeles på gensidigt overensstemmende grundlag i Bibelens, rabbinerskrifternes og oldtidsforfatternes tekstoverleveringer.

Bogen behandler især: Kontroversielle forhold ud fra overleveringer om Moses' alsidige talent og virke - for første gang fremlagt som en større helhed, funderet i arkæologi, sprogforskning, epigrafik, astronomisk datering, antropologi og retshistorie.

Kapitlerne er grupperet efter særlige *emner og kan læses uafhængigt af hinanden*. Bogen fremlægger på baggrund af anerkendte data - også fra forskningsområdernes nyeste viden - et stort materiale, der i sig selv

giver indsigt og overblik, som er i stand til at vise, at beretningerne logisk, relevant og direkte forbinder sig med historisk velkendte forhold.

Denne bog er ikke en historisk afhandling eller "bevisførelse", men en tværvideenskabelig præsentation af et materiale, som også rummer mindre kendte overleveringer, der tidligere ofte blev tilsidesat som utroværdige myter. Det har herunder i stedet vist sig, at ældre detaljer i rabbinerskrifterne kan bestyrkes som historisk troværdige kilder.

Problemet om *tidlig* eller *sen* datering af faraoner (og Moses) i 1400-tallet f.Kr. er stærkt omdiskuteret - historikere, arkæologer og kronologer (med datering ved C-14, dendrokronologi, etc.) er ofte uenige. Ligesom i tidligere bind bruger bogen en *tidlig tidsramme* - især baseret på astronomisk metode. Den passer med uafhængige, nyere analyser af arkæologer og forsker, f.eks. James Mellaart, John J. Bimson, Bryant G. Wood og James K. Hoffmeier - og store dele af den franske egyptologi.

Bogen må ikke anses for uddybende inden for de præsenterede emner, men blot som en indføring i dem - med perspektiv og incitament til videre udforskning. Selv om det ikke vides sikkert, hvor meget der, i det usædvanlige stof om Moses, kan bedømmes som historisk i hver detalje, kan det demonstreres, at mange overleverede kilder i deres substans har en mere plausibel og konkret sammenhæng end hidtil formodet.

Også vor hovedpersons åbenbare, alsidige kapacitet er blevet underkendt af senere tiders lærde, men det eksisterende usædvanlige materiale om ham har grundlæggende interesse for vores kulturbaggrund.

Over for en tendens i senere tider hvor Moses omtales at være "kun en myte", står det fast, *at fravær af bevis ikke er bevis for fravær*. At han var menneske som alle andre eksisterende personer med deres tilhørende svagheder, vil - uden dog at være centralt - ikke være skjult i bogen.

Nærmere studium af konkrete personligheder i det Gamle Testamente begynder med Moses, grundlægger af Israel og dets religion. Uden ham vil mange træk, der bragte den vestlige verden videre gennem historien, næppe have været realiseret.

Der er, ikke unaturligt, store huller i forskernes viden. En hel del af det, der på skole og universitet lærtes om fortiden, er ofte ukorrekt i lyset af meget nyt materiale. Der er flere vinkler, og enhver historiker ved, at der gives ingen autoritær "tro" på forløbet, ikke én entydig sandhed. Den må generation efter generation arbejde med.

For hele 5-bindsserien gælder: For første gang er der på ét sted samlet og behandlet et så vidt spektrum af materiale fra religions-, oldtids- og antikhistoriske kilder om Moses og hans værk.

Fortsat i nutiden gør det indtryk, at Moses for 3.500 år siden kan forbindes med imponerende og overraskende forhold inden for vor tidlige historiske og kulturelle arv - hvoraf fortrængte dele her vil blive blotlagt.

Fortrængte historiske oplysninger

Moses' ukendte liv i Egypten - i de gamle tekster

Meget tyder på, at en række oprindelige beretninger om Moses tidligt blev delt og splittet ad, ved at nogle af dem udvalgte efter bestemte kriterier. De blev til Mosebøgerne. Store dele af resten eksisterede herefter sideløbende med disse bibelskrifter og opsamledes til sidst som en særlig gruppe i de ældste af rabbinernes "Talmud"-skrifter.

Disse rabbinerskrifter er i det meste i overensstemmelse med andre overleverede Moses-beretninger, der er gengivet af egyptiske, græske og romerske - samt af jødiske, kristne og islamiske - historikere og forfattere under hellenismen, dvs. i perioden ca. 330 f.Kr. til 330 e.Kr. Her må især nævnes den egyptisk-jødiske lærde, filosofen Philo af Alexandria (Philo Judæus, cirka 20 f.Kr. til 50 e.Kr.) og den romersk-jødiske historiker, tidl. præst og officer) Flavius Josefus (cirka 37-100 e.Kr.).

Indtil midten af 1900-tallet fandtes det ældste hele eksemplar af den Hebraiske Bibel som afskrifter udført ca. 900 e.Kr. Men fra 1947 og frem blev der i huler i Qumran nær det Døde Hav fundet dele af meget ældre bibelafskrifter udført mellem cirka 200 f.Kr. og 70 f.Kr.

Disse skrifter udgør de ældste bevarede hebraiske bibelmanuskripter, men de fleste af dem er fra *ynge* dele af det Gamle Testamente. De er hermed opstået længe efter tilblivelsen af Bibelens ældste indhold, især Mosebøgerne, af hvilke der også er gjort fund af flere enkeltdele.

For mere end 1.500 år siden - dermed yderligere 600-700 år *efter* de ældste Qumran-skriftrullers tilblivelsesperiode - begyndte rabbinerne efterhånden at fastlægge klare regler for at sikre yderst nøjagtig kopiering af teksterne. Reglerne ses især brugt til Mosebøgerne og "Esthers Bog". De strenge forordninger fremholdtes senere som "bevis" for bibelteksternes nøjagtige overlevering, skønt det argument reelt kun gælder fra *efter* indførelsen af denne kopieringsmetode, ca. 400-900 e.Kr.

Dette ændrer derfor ikke på det faktum, at der i de forudgående tusinde år eller mere, helt tilbage fra Moses' skrifter, kan synes foretaget indgreb undervejs - bl.a. i Moses-beretningen - evt. bibragt ved hjælp af udeladelser, dvs. forkortende redigering. Desuden er omtalen af Moses betydeligt reduceret eller fraværende i alle tekster efter Davids tid, dvs. i 75 pct. af den Hebraiske Bibel (Gamle Testamente) - her er David omtalt fem gange så ofte som Moses. (Jf. statistik i bind 4, kap. 14).

Men Moses blev igen "populær" senere - og omtales ofte i det Nye Testamente og Qumranteksterne. Han blev her til noget af en nationalfigur, der nu brugtes imod, at samtidens ypperstepræster brød Moses' love ved at være af "uautoriseret" familie, og også imod, at jødernes land var under græsk og romersk herredømme og prægning.

De ældste rabbinerskrifters troværdighed i forbindelse med Mosesberetningen bestyrkes ved deres mange specifikke oplysninger om ældre egyptiske forhold. Via nyere arkæologi, historieforskning og antropologi kan en lang række eksempler i beretninger om Moses' opvækst og uddannelse ved faraoehoffet kendes som historisk plausibel: Moses' oprindelige, senere nedtonede, baggrund som *egypter* og endda af *kongelig fødsel*, bestyrkes både af ikke-jødiske og jødiske oldtidsforfattere.

Men den videnskabelige forskning, etableret i 1800-tallet, har reageret på stort set to modsatrettede måder: - ved enten at kredse om senere opståede "Moses-klichéer" med Moses som hebræisk patriark og "hyrde"skikkelse - eller også ved helt at afvise Moses' historiske eksistens.

Disse begrænsninger reducerede en åbenhed for andre indfaldsvinkler, og det blev svært at få øje på f.eks. det enkle forhold, at inden Moses' karriere som israelitternes anfører havde han - bl.a. under sin opvækst ved faraos hof - også været kendt under andre navne, en anden identitet og anden status, idet han som udgangspunkt, gennem de første cirka 40 år af sit liv, var *kulturelt og sprogligt undergivet egyptiske forhold*.

Rabbinerskrifterne, ofte negligeret i forskningen, må da rehabiliteres, hvad angår værdien af de ældste beretningers historiske oplysninger. Dette uanset, at der i skrifterne også kan findes senere kommentarer med selvsagt ringere kendskab til de pågældende egyptiske forhold.

Philo og Josefus - og bibelforskningen

Philo og Josefus havde begge - ud fra deres jødiske opvækst i henholdsvis Egypten (Alexandria) og Palæstina (Israel) - på flere områder et nært kendskab til jødernes historie, religion og kultur som grundlag for deres ekspertise. De havde på deres tid stadig gode muligheder for at vurdere og forstå forhold i overleveringerne om Moses. Og skønt deres indtryk af Moses-begivenhederne var præget af deres jødiske baggrund og synsvinkel, var de også på flere områder i opposition til ortodokse fundamentalistiske træk inden for den tids jødedom.

Philo havde adgang til overleveringer om Moses bl.a. fra egyptiske oplysninger i verdensbiblioteket i Alexandria samt - ligesom Josefus - fra rabbinernes videnstradition. Josefus oplyser, at han fra Jerusalems erobrer, Titus Flavius Vespasian Cæsar, modtog skriftruller taget fra templet ved dets destruktion 70 e.Kr. - jf. "Life of Josephus" (75;I:153).

Cirka 80 e.Kr. påbegyndte Josefus med alle disse uvurderlige kilder

sit store værk om jødernes historie. Flere dele af hans bøger omhandler Moses og begivenhederne omkring Moses' liv.

Senere tog jøderne afstand fra Josefus og anså ham for en "forræder", fordi han i sine yngre dage - med sit gode kendskab til den romerske krigsmagts effektivitet - havde prøvet at afværge oprørske jødiske grupper uigennemførlige revolte mod romerne. Det var revolten, der så tragisk endte med Jerusalems og templets ødelæggelse i året 70 e.Kr.

Jøderne begyndte derefter at ignorere Josefus' skrifter, især da kristne læste dem og bevarede dem for eftertiden - og brugte hans historiske oplysninger mod ortodokse jøder i religionsdiskussionerne. Parternes debatter fandt sted i skrift og tale i de første århundreder e.Kr.

I nutiden er det jødiske syn ændret og anerkender generelt, at uden Josefus' skrifter ville jøderne i dag have yderligere huller i deres historie, idet mange jødiske overleveringer i de omskiftelige tider gik tabt.

Denne jødisk(-romersk) historikers tekster var længe ukritisk nedvurderet af forskningen, skønt der fra ca. 1900 blev opdaget fin overensstemmelse med den Samaritanske Bibel - og siden også med Qumranteksterne.

Skeptiske forskere har ladet Bibelen opskære i teoretiske tekstopdelinger og henfører disse til yderligere teoretisk eksisterende kilder. Hertil bruges en terminologi kompliceret som kemiformler: J-kilde for tekster med Jahweh, og E-kilde med Elohim, samt P-, D- og JE-kilder etc. Det koncept blev - trods utilstrækkelige arkæologiske forudsætninger og vidnesbyrd - dominerende i et århundrede, først aftagende i 1980'erne. Hos den forskning endte man ofte med at fortolke Bibelens senere gådefulde underbetoning af Moses, som om han var "en opfindelse", en ikke-eksisterende.

Eksempelvis anså den tyske teolog Martin Noth, sarkastisk, omtalen af Moses' ukendte grav i Østjordan som eneste realistiske overlevering om Moses. Noth var en af de største autoriteter og prægede forskningen stærkt i årtier. Alligevel står og falder denne hypotese, Noth støttede, med en stærkt tvivlsom eksistens af et særligt "præstekildeskrift" (P-kilden): En hypotetisk kilde opfundet af forskere, der forestiller sig den som værende indbygget i Mosebøgerne. (Se bind 4's Appendiks).

Men der er *aldrig gjort fund* af en J-, E- eller P-kilde etc. - ikke én stump konkret bevis er nogensinde set; og andre oldtidstekster af en sådan kludetæppesammensyning af kilder kendes heller ikke i noget tilfælde.

Konceptet var udtænkt af en tekstforskning, der til start var baseret på et bibelsk scenario set fra vesterlandsk kirkekultur. Problemet er, at denne forskning var den første på banen med sin bestemte retning, der herefter blev cementeret *før* arkæologien var udviklet som videnskab.

Senere tekstforskere, der er gået væk fra den baggrund, har alligevel indbygget visse uomgængelige træk fra den gamle hovedhypotese.

Over for en etableret akademisk forskning af den historiske Moses - og her med hyppige afvisninger af ham som kun værende en mytefigur eller ikke-eksisterende skikkelse - står opfattelsen af den gamle verden fast: Bag religioner fra fjerne tider, kendes Moses som den første, der *indstiftede* en religion. Dette skete tusind år før Buddha, Zarathustra og andre af verdens senere religionsstiftere. Dette i sig selv må udelukke - i forhold til forskernes syn på Moses - at nogen overhovedet ville have fundet på "at opfinde en person, der opfandt en religion".

Af kongelig fødsel - en livsfarlig position

Hvad var baggrunden for, at Moses så direkte kunne accepteres som leder af israelitterne? - og for, at israelitterne fra begyndelsen uden videre kunne tro på hans myndighed og lederevner såvel som på hans egen omtale af, at han var "Jahwehs udvalgte"?

Forklaringen herpå er en ud fra den tids tænkemåde uomgængelig faktor - nemlig at Moses var af kongelig afstamning. Hos egypterne og i lige så høj grad hos andre kulturfolk som f.eks. babyloniere herskede den ide, at kun kongen selv kunne være gudens talerør. Moses' beskytter Jethro, der - ifølge rabbinerskrifterne havde en baggrund som tidligere kongelig rådgiver - rådede til at lægge vægt på, at Moses selv var "den eneste, der kunne tale med Jahweh" og forelægge folkets sager for denne; dette fremgår af "2. Mosebog" (18,18).

Dette kunne overhovedet lade sig gøre netop hvis det var anerkendt, at Moses var af kongeæt og med kongelig status. Moses nåede, ifølge rabbinerne, i realiteten at blive "konge" for hele to folk - etiopiere (i kortere tid) og israelitter - men aldrig for sit hjemland, Egypten.

Hans kongelige status var derfor baggrunden for, at det netop kunne være realistisk, at etiopierne en lang årrække under Moses' eksil kunne acceptere ham - skønt *egypter* - som deres konge (jf. kildeskrifter), indtil en etiopisk kongesøn var vokset op og kunne overtage styret.

Det var ligeledes på grund af sin høje herkomst, at Moses i sit eksil måtte skjule sig hos Jethro som politisk flygtning: Dengang opfattedes en person af kongelig byrd som en farlig konkurrent for tronen - endda også på afstand ved eventuelt at have bosat sig i udlandet.

Den blotte eksistens af en kongelig født person kunne anses for at være en potentiel trussel mod den aktuelle hersker. Dette mønster går igen i hele den gamle verden - i Egypten, Persien, Babylon, Indien, Kina, samt hos mayaer, inkaer m.fl. Derfor, blot det at en mand var født kongelig, kunne være *livsfarligt* for vedkommende selv.

En sådan person kunne seriøst afsværge sig krav på tronen nok så mange gange - og måske endda flytte langt bort for ikke at blive mistænkt for at ville være konge - det hjalp alltsammen intet; for hvis visse embedsmænd og præsteskab blev alvorligt utilfredse med den regerende

konge, kunne de altid finde den tilbagetrukne prins frem og forsøge at indsætte ham i stedet.

At være kongelig født kunne reelt være den mest livsfarlige position i landet! Det mest sikre var, når personen var død: Velkendt fra historien er, at Alexander d. Store's ambitiøse mor, dronning Olympia, lod hans halvbrødre dræbe. I århundreder, og endnu i de seneste, var sultansønnerne, Topkapi-paladsets prinser i Istanbul, kendt for at myrde hinanden. Hertil havde tyrkiske sultaner endda en særlig lovrettighed, der tillod dem at lade deres prinselige brødre og halvbrødre henrette uden videre.

Både problemet med indbyrdes likvideringer og selve eksistensen af flere kongesønner kunne være en fare for et land. F.eks. omtaler Bibelen Davids sønner, Salomons sønner, Herodes sønner etc. alle i åbenlys strid, oprør eller borgerkrig. Prinser var udsat for, *uden eget ønske*, at skulle ombringe deres halv- og hel-brødre for ikke selv at udslettes.

Det kunne næsten give indtryk af en forbandelse, der fulgte kongebloodet. Utallige kongesønner er på mystisk vis, eller endda åbent, blevet elimineret alene på grund af deres afstamning; og ofte som unge. Gennem historien kan der formodes at have været et uhyggeligt stort antal prinser, som af disse årsager ikke nåede at blive ret gamle.

Den evige dronningemoder-strid

Det kunne muligvis have været den unge Moses' største fejltrin, at han ikke tidligt ved faraohoffet tog sine forholdsregler over for en yngre halvbror; alene dette ville være tilstrækkeligt for, at Moses af sine omgivelser kunne betragtes som svag samt urealistisk af dømmekraft. Hvis en konge eller kronprins foretog sig noget, der signalerede eller blot kunne misopfattes som svaghed - også selv om vedkommende ikke var svag i virkeligheden - kunne det være nok til at sætte respekten på spil og generere ideer hos andre om paladsrevolution.

Prinser var, uden at kunne ændre på ret meget, ofte kun fanger og redskaber for et system eller særlige grupperinger af magtsyge præster og embedsmænd, der på grund af ikke-kongelige byrd næppe selv kunne opnå kongemagt, men i stedet kunne få magt ved at rydde banen for den prins, de havde satset på og derfor skubbede frem foran sig.

Men det handlede ikke bare om magt. Der var også en rodfæstet religiøs ide bag kongemagten og kongens "power". Og dertil kom, at en personligt svag konge kunne opfattes som direkte svækkelse af hele landet.

Det var også ud fra disse perspektiver, at man prioriterede at få kronprinser gift allerede i et barneægteskab, så en del arvestridigheder kunne undgås; samt fra fødslen at få udvalgt en kronprins - ofte ud fra ideer om kongeligt blods "tykkelse" eller førstefødsels-kriteriet.

Alligevel kunne en udvalgt prins ikke være sikker - han skulle helst vogtes af bodyguards. Ofte skulle betroede mundskænke afprøve mad og

drikke, så den udvalgte prins ikke blev offer for et giftattentat.

Der opstod oftest hele partier inden for hof og administration i indbyrdes stridigheder. En i verdenshistorien altid særlig problematisk med-spiller i disse intrigeforhold var kongens harem, der igen var opdelt i flere partier. Den vigtigste person her var altid *dronningemoderen*: den kvinde, hvis søn var udset til kronprins og kongens efterfølger.

Dronningemoderen havde højeste status efter kongen. Alle betydningsfulde dronninger og konkubiner konkurrerede om denne status. Sådant var det i flere tusinde år i Egypten, Babylon, Persien og Kina og senere hos de græske hoffer, hos osmanske sultaner og f.eks. hos inkaerne.

Det synes også her at være *dronningemoder-magtkampe*, *Hatshepsut var ude i*, da hendes gemals søn (den senere Tuthmosis III) med haremskvinden Isset blev fortrukket frem for Hatshepsuts favorit Moses.

Det kongelige blod, en uomgængelig faktor

En accept af Moses som leder hos israelitterne og som "gudens talerør" og også i en tidlig periode som leder hos etiopierne - må alt sammen ses fra det fælles udgangspunkt: At Moses ikke alene var af kongelig fødsel, men også kongeligt opdraget - netop som Bibelen angiver - og med det sigte at skulle bestige tronen.

Også ifølge israelitternes senere kongetradition kunne kun en person, der blev 'salvet til konge' - den hyppigt set betydningsfulde af det hebraiske ord *meshiah*, 'messias' - herved blive nationens ophøjede leder. Men der forlyder intet om, at israelitterne havde salvet Moses - han kan netop have haft sin kongelige status i forvejen. At salve var i øvrigt ikke en egyptisk, men en semitisk kongetradition.

I samaritanernes kommentarværker kaldes Moses for "konge", skønt ikke nødvendigt for Moses' prestige, idet overleveringerne om ham i forvejen fremholder ham som profet, folkefører, lovgiver m.m. At benævnelsen som konge også ses i teksterne, vil have årsag i, at han udfra sin kongelige byrd og opdragelse blev opfattet, naturligt anerkendt, og senere mindet, som israelitternes første egentlige konge.

For mennesker under nutidens teknologiske kultur kan det forekomme noget uforståeligt med den fantastiske nimbus og autoritet omkring kongen og kongeligt fødte personer. Selv dette at være orakel for guden, som også Israels senere profeter var det, var ikke tilstrækkeligt for at opnå kongetitlen i de gamle riger. Der manglede *det "kongelige blod"*.

Perserkonger identificeredes med selve Solen, hvorfor undersåtterne "ikke kunne tåle" at se på kongen direkte - og derfor, foran ham, måtte de holde hånden for ansigtet, idet de sagde: "jeg brænder!" Både Kinas og Japans kejsere var "søn af himlen"; inkaernes kejser var "søn af Solen"; og i Rom var flere kejsere "søn af guden", ligesom allerede tidligt de egyptiske faraoner var det. - Oprindelsen til de traditioner findes i en

ideverden, hvor en gud steg fra himlen og avlede en søn med en jordisk prinsesse - og det kongelige blod med guddommens islæt nedarvedes.

Angående kongebloodet: mange steder i Afrika kan en kongesøn, "høvdingesøn", ofte accepteres som regent uden særlig magtindsats fra sine soldater, hvad en leder uden kongelig familiebaggrund ville behøve. En høvdingesøn fra en fremmed stamme prioriteres højere som leder end en ikke-kongelig fra egen stamme. Det brugtes, da Katanga løsrev sig fra Congo/Zaire i 1960'erne og blev regeret af en fremmed, men kongelig høvding, Moïse Tshombe.

Det er nødvendigt virkelig at se igennem vores kulturelle afstand til disse gamle skikke for mere dybtliggende at forstå den afgørende forskel, det ville have gjort, *hvis ikke* Moses havde været af kongeslægt.

I så fald kunne Moses ikke have deltaget i (kongebarns)ritualet på Nilen med faraos datter. Og senere ville han næppe have fået én israelit med sig til udvandringen. Desuden ville han ikke være blevet specifikt omtalt for sin "udstråling" - et kendt *kongeligt* begreb i oldtiden - og ville ikke have haft tilstrækkelig høj status til at forhandle direkte "på lige fod" med farao, hvilket han netop gjorde flere gange ifølge Bibelen.

Uden hele den baggrund ville Moses ikke have kunnet få sine love respekteret - for selv om Jahweh omtales at stå bag disse love, var forholdene hos Moses ikke anderledes end andre steder i den gamle verden. Således ses f.eks. den højeste gud i Babylon, Marduk, at stå bag kong Hammurapis lovgivning. Med andre ord, Moses' situation over for offentligheden i forholdet til en guddom (Jahweh) var netop, som den også forekom hos andre gamle kulturlandes konger. Havde det foregået på nogen som helst anderledes måde for Moses, havde han ikke kunnet få gennemført sine projekter.

Omdrejningen af Moses' status

Idet de nævnte forhold angående "magien" omkring kongen som institution kendtes overalt i de gamle kulturlande, synes dette i sig selv at hvile på - arketyperiske - opfattelser, der altså var åbent kendt hos næsten alle gamle folkeslag. Skønt mange mennesker stadigvæk kan synes, at "det kongelige" er noget særligt, kan tænke måden i sin fulde udstrækning ligge moderne opfattelse fjernt. Om end det i dag mest fremstår som en irrationel ide, var den dog blandt de væsentligste magtfaktorer overhovedet ved en herskerstatus i oldtiden.

Alligevel skete det i Moses' tilfælde, at hans status under og efter jødernes eksil i Babylon i 500-400-tallet f.Kr. blev ændret i "nationalistisk" retning - til at han mere og mere kunne antages at være af sandsynlig hebræisk afstamning. Ved exodus havde israelitterne ikke haft en kongelig arvelinie, hvori han kunne indpasses. Og senere under Ezras nationalisme var det ikke let at finde tolerance for de reelle historiske

forhold bag Moses' status, som derpå synes at blive alment glemt.

Et eksempel på problemet kan iagttages, da udvandrede jødiske klaner på et senere tidspunkt havde slået sig ned i Yemen og dannede et jødisk kongerige, der bekrigede det kristne Etiopien. To af disse klaner deltog også og hjalp arabernes profet Mohammed til sejr, da han bekrigede Mekka. Flere af de pågældende jøder gik over til islam, der var begyndt som en fornyelse af Moses' religion; desuden var en af Mohammeds hustruer, Saf(ur)ijah, jødinde. Men derimod, dette at jødernes forfædre ligeledes skulle have modtaget "fremmed" hjælp ved *deres* religions historiske begyndelse - nemlig fra en højt begavet prins *fra Egypten*, Moses - synes at have været politisk sværere at kunne acceptere hos skriftkloge blandt deres efterkommere.

I flere kilder ses Moses omtalt som konge

Israelitternes historie i deres hjemland var i mange perioder fyldt med stridigheder mellem deres konger, præster og profeter. Det forekom ikke, da Moses levede, idet han i én person forenede disse professioner:

- Næsten halvandet tusinde år efter Moses udtrykker Philo lignende i sin Mosesbiografi, "De Vita Mosis" (2,2):

"...For det er ikke uden grund blevet sagt, at nationer kun kan gøre fremskridt i deres velgående, hvis deres konger er filosoffer, eller deres filosoffer er konger. Men det vil fremgå, at Moses har udøvet - og mere end udøvet - ikke alene disse to talenter, det kongelige og det filosofiske, kombineret i ét menneske, men også tre andre talenter, af hvilke det første er lovgivning, det andet er ypperstepræstens gerning, og det tredje er profetering..."

På mange måder er hele 1. bog af Philos Moses-biografi trin for trin en portrætbeskrivelse af Moses som *en konge* - ofte i idealudgave.

Samaritanerne - hvoraf mange var udvandret fra midt-Palæstina til Egypten 200-300 år f.Kr. i næsten lige så stort antal som jøderne fra syd-Palæstina - havde ikke accepteret flere (nedenfor omtalte) ændringer af Bibelen. De havde da - både ud fra deres specielle, såkaldte Samaritanske Bibel og i deres bibelkommentarer - på en række punkter en lidt anden tradition og yderligere nyt om Moses.

- Samaritanere forkaster stadig i dag alle den gængse Bibels profetskrifter, krøniker, salmer m.v. og medtager kun og alene *Torah*, dvs. De fem Mosebøger. Disse bøger er hos samaritanerne skrevet med en mere oprindelig oldhebraisk skrift end jødernes og indeholder cirka 6.000 afvigelser - mest ubetydelige og enkelte større - fra den nuværende Hebraiske Bibel (den såkaldte masoretiske udgave). Og denne er reelt den jødiske reformator, præsten Ezra's version fra 400-tallet f.Kr.

Samaritanerne besidder en særlig version af Mosebøgerne i form af

afskrifter, som de hævder at kunne føre tilbage til oprindelige afskrifter fra Ahrons sønnesøns søn Abisu'a. Og de anser disse tekster som det ældste og indholdsmæssigt bedst bevarede bogværk i verden. De ældste samaritanske bibelmanuskripter er afskrifter udført i 1100-tallet e.Kr.

I samaritanernes kommentarskrifter til Bibelen bliver Moses kaldt "kundskabens mester" - og flere gange omtales han netop som "*konge*".

Multibegavet og overalt kendt som en af oldtidens store

Da der flere hundrede år f.Kr. boede udvandrede jøder og lokale folk, der optog jødisk tro, spredt i alle Middelhavslande, er det ikke overraskende, at mange af antikkens forfattere havde kendskab til Moses. I et værk, Leon af Pella's "*Alexanders Breve*" fra 300 e.Kr., *er Moses omtalt som et helt naturligt element inden for den tids almenviden.*

Mens Moses' ry således var vidt udbredt allerede tidligt, opfattedes han hos de mange forskellige folk i oldtiden som en af verdenshistoriens formative skikkelser, der - ved at have inspireret i stor skala også uden for Israel - havde været med til at fremme og influere udviklingen.

Fra oldtiden og frem til renæssancen diskuterede de lærde ivrigt og sammenlignede, hvem der var størst - Moses eller *Hermes Trismegistos*. Denne er en art menneskeudgave af den egyptiske visdomsgud Thoth.

Ifølge den egyptisk-jødiske historiker Artapanos, i 100-tallet f.Kr., ses Moses kaldt *Mousa* - et navn Artapanos forbandt med den græske betegnelse "muserne", der udgjorde "de ni guddommelige skikkelser". Ifølge den romerske historiker Diodorus Siculus (cirka 20 f.Kr.) kom muserne fra den *egyptiske* mytologi - i guden Osiris' følge ledet af Horus.

I hvert fald ses de gamle grækere at have overtaget denne mytologiske gruppe *fra Egypten* - og opfattede den som guddommelige repræsentanter for ni forskellige "talentområder" lige fra digterkunst til astronomi/astrologi, der alle betragtedes som kunstarter.

Ikke mindst inden for sådanne kunst- og videns-områder var Moses kendt for at være særligt fremstående. Således indeholder Bibelen flere store kvad og enkelte salmer, der i begge tilfælde altid har været tilskrevet Moses' forfatterskab. Inden for al tradition hos jøder, arabere, den græsk ortodokse og den katolske kirke anerkendes også Moses' forfatterskab til "*Jobs Bog*" bag senere træk, som denne bibeltekst kan have modtaget.

Idet det af Bibelen fremgår, at Moses udførte så forskellige funktioner ydermere som folkeleder, lovgiver, religionsstifter, profet, magiker, oprører, general, arkitekt og historiker - har Philo dertil beskrevet Moses som en *pansophos*, 'en al-vis'. Yderligere, de mange overleverede udsagn om ham, både fra oldtidens jøder og fra egyptere, grækere og romere, demonstrerer fortsat hans berømmelse, der netop går videre end profet, lovgiver og forfatter til Mosebøgerne, nemlig også som filosof, stjernekyndig og endda som alfabetets opfinder. Med en i nutiden sjældnere

mulig betegnelse var han en sand "polyhistor", den tidligst kendte.

Rabbinerskrifterne kommenterer Moses for hans usædvanlige evner og indsigt: at han var "...kun lidt ringere end Gud..." (en intertekstuel reference til Bibelens "Salme 8"). Hvortil nogle 'litterære' skikkelser i disse skrifter, rabbi Rav og rabbi Samuel, videre i samme tekst omtaler ham således:

"...50 forståelsens porte blev skabt i verden - og alle undtagen én blev givet Moses..."

Udtrykket "porte" i citatat kendes andre steder også at være synonym med "skriftsted" og videre herfra endda med begrebet "magiske formel". Det kunne bruges til at give udtryk for, at Moses beherskede særlige kræfter.

Yderligere angiver førnævnte Artapanos foruden andre oldtidsforfattere og flere af kirkefædrene, at Moses bl.a. var arkitekt og opfinder af flere maskiner og apparater - faktisk som et indtryk af en slags oldtidens Leonardo da Vinci. Og Artapanos' oplysninger (hos Eusebius 9,27) lader forstå, at det var som *egypter*, at Moses gjorde sine opfindelser.

Foruden at Moses, ifølge beretningerne ses som nyskabende på mange felter, vil hans kendte lederposition indebære et ekstraordinært format hos ham, bl.a. med evne for statsmandskab. Ideelt må en god lovgiver, ud over at støtte sig til erfarne specialister på detaljeområder, helst selv være en filosofisk skolet tænker med overblik og holdning.

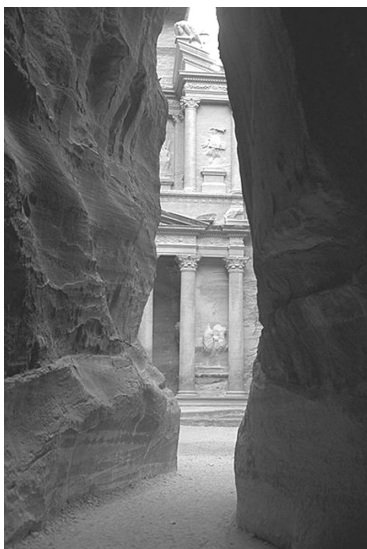
Også nyere religionshistorisk forskning viser, at de nævnte funktioner ikke er adskilte, men hører fast sammen med den *sakrale konge* i oldtidens kongeideologi - som det fortsat kendes især i Orienten - og at traditionen om Moses ikke mindst derfor må forstås herud fra.

- RESUMÉ:**
- Rabbinerskrifterne, samaritanernes kommentartekster og oldtidens forfattere anerkender alle Moses som oprindelig egyptisk kronprins og/eller af kongelig æt.
 - At være tronfølgerkandidat kunne være direkte livsfarligt - et forhold også uhyggeligt velkendt i andre kulturer gennem alle tidsaldre.
 - Kongeinstitutionen ses ofte i oldtidskulturer at være forlenet med en grad af guddommelighed, hvilket også bidrog til denne herskerstatus som irrationel magtfaktor, der var sværere at opponere imod.
 - Et ekstra særpræg ved at være af kongeblood var, at det ofte også gav personen status og autoritet hos andre folkeslag.
 - Efter israelitternes udfrielse fra Egypten er Moses' oprindelige status efterhånden fortrængt i nationaltraditionen, hvilket medførte, at flere store bedrifter og opfindelser, som Moses under sin periode ved det egyptiske hof havde udført for dette land, ligeledes fortrængtes.

De ældste bibeltekster var skrevet på papyrusruller - i princippet bevaret i jødiske torah-ruller.

2. DEL

En 2 km lang kløft, kun 1½ m bred, fører ind i den skjulte by Petra - et ly for Moses' folk.

Sinaibjergets dalslette med en midtvejs hævnning, der diskret spærrer for fjenders indblik; (bungalow-hotel, set fra forfs. view fra foden af Mosesklippen, er opført i 1985).

3. KAPITEL

Moses som højtuddannet kronprins: - Faraos Datters søn

Moses var kendt som egypter af kongeæt

Den egyptisk-jødiske lærde Philo i Alexandria, omkring 10 e.Kr., skrev - trekvart århundrede før tilblivelsen af Josefus' værker - afhandlinger om Moses, foruden om bl.a. Abraham og Josef. Philo kunne ud over Bibelens gengivelse bygge på Moses-overleveringer fra selve Egypten. Bag flere beretninger, der indgår i Philos værker, spores også flere nu ukendte kilder og fortrængte oplysninger om Moses.

Skønt Philo ofte følger det senere kendte indtryk af Bibelens beskrivelse af Moses som hebræer, er disse værker på dette punkt undertiden i strid med den autoriserede bibelversion. Med basis i ældre kilder er der i Philos biografi om Moses "*De Vita Mosis*", dvs. 'Moses' liv', udtalelser om Moses' kongelige herkomst (1,45 og 1,32): Philo betegner heri Moses direkte som:

"...kongens datters søn..." - samt "...den unge konge..."

Der er andre eksempler på, at der oprindeligt kan have eksisteret en fyldigere version af beretningen om Moses end Ezras nugældende hebraiske bibelversion fra 400-300-tallet f.Kr. Bl.a. at hverken Philo eller Josefus godtog, at Moses' navn var hebraisk. Dvs. modsat indtrykket i Bibelens tekst om navngivning af Moses, der af faraos datter "blev trukket op fra vandet". Bibelen har her et grammatisk umuligt hebraisk ordspil - jf. nærv. series bind 1 side 48-49 - på *Moshe* (Moses), nemlig *mashah*, 'han trak ud (af vandet)', skønt det skulle være "hun".

Desuden er denne faraos datter fremstillet, som om hun mestrede hebraisk og kunne konstruere ordspil på dette fremmede sprog.

Heroverfor omtaler Philo og Josefus uafhængigt af hinanden Moses' navn som genuint *egyptisk*. Hver for sig underbygger de det ved detaljeret at angive, hvad der ud fra deres forskellige opfattelser er navnets egyptiske elementer og rødder.

Med sin egyptiske viden måtte Philo således i sin "*De Vita Mosis*" (1,17) modgå Bibelen her. Dog nævner han ikke, at navnet var en ikke ualmindelig navneforkortelse, bl.a. ved faraonavne. Men han prøver at redde Bibelens ordspil ved at hævde, at Moses' navn er fra egyptisk *mo-u*, der også er koptisk ("ny-egyptisk") for 'vand'. Men ideen i det er forkert.

Ligeledes Josefus har været vidende om, at Moses-navnet er egypt-

tisk, men gør i sine værker "Antiquitates" (2,228) og "Contra Apionem" (1,226) et tilsvarende mislykket afhjælpningsforsøg, idet han mener, at navnet Moses er koptisk *m(o)u*, 'vand', og *use*, dvs. 'reddet'. Dog, derved betyder det snarere 'reddet vand' end 'reddet fra vandet'. Men der kan umuligt være tale om nogen af delene, da det ikke er underforstået i bibelteksten, at Moses kom ud for en redningsaktion fra vandet; han omtales ikke at være i fare for at drukne, og alle stod parat.

I samme hensigt gør bibeltekstens tilknyttede rabbinerskrifter meget ud af, hvor grundigt den lille sivflettede kiste med Moses på vandet var tætnet med beg udvendigt og med ler indvendigt (imod skarp beglugt).

Således ca. 350 år efter fremkomsten af jødernes græsksprogede bibelversion (Septuaginta) - der ligesom den senere kanoniserede Hebraiske Bibel giver det indtryk, at Moses' navn var hebraisk - eksisterede der stadig oprindelig viden om, at Moses' navn var egyptisk.

Den egyptologiske autoritet, englænderen Alan H. Gardiner, fastslog tidligt, at navnet "Moses" er rent egyptisk: *mesis*. Dette ord er kendt i navne hos mange faraoner: Tuth-mosis, Ra-mosis (Ramses) etc.

Sigmund Freud påpegede - til sine mere ortodokse jødiske fællers bestyrtelse - at det var uforståeligt, at ingen historiker eller anden forsker havde draget konsekvensen af, at Moses' navn var egyptisk, nemlig at Moses var egypter.

Ligeledes fremgår det heller ikke af Bibelen, at *hebræerne* i Egypten nogen sinde opfattede den unge prins som en af deres egne.

"Faraos Datter" var altid en særlig titel for en datter af kongeblood, udvalgt til at være Egyptens kronprinsesse eller dronning. Især ses dette i 18. dynasti, idet kongebloodet næsten alene nedarvedes gennem kongehusets kvinder, der yderst sjældent fødte kongelige sønner.

At Moses benævntes "Faraos Datters Søn" vil præcis som ved andre *kongelige titler*, bl.a. "Faraos Søster" (dronningen) og "Faraos Datter", (kronprinsessen) være en understregning af, at han *tilhørte en særlig blodægte kongeslægtslinje*, modsat f.eks. i Tuthmosis III's tilfælde.

I fire forskellige tekster i Bibelen findes slægtstavler med oplysninger om den Levi-slægtsgren, som Moses påstås at tilhøre. Moses er langt senere indføjet - tydeligt og endda klodset udført - i disse lister, der alle er *atypiske i forhold til Bibelens øvrige slægtsregistre* og som desuden har ejendommelige indbyrdes uoverensstemmelser:

Eksempelvis i registrenes sidste og dermed 4. version, der findes i "1. Krønikebog"s 6. kapitel, omtales end ikke Moses' påståede "bror" Ahron - og ej heller "søsteren" Miriam. Dette skønt det var obligatorisk, at Ahron, der anses for at være en førstefødt, netop skulle stå i disse lister, der er opbygget omkring de førstefødte i slægterne.

Den pågældende 4. liste synes at være en mere oprindelig overlevering: Indgrebene for at få Moses tilføjet en Levi-slægtsgren - hvilken

ændring gennemførtes i listens tre øvrige versioner - undgik af ukendt årsag i denne 4. liste at blive effektueret af de jødiske bibelcorrectorer.

Ved sin omredigering af Bibelen mistænkes præsten Ezra for at have udført disse kunstgreb. Der er foretaget ændringer i Ahrons slægt, hvor listens allersidste navn skulle have været Jehozsadek; men det navn er udskiftet med navnet Ezra, sådan at Ezra selv fremstår som at videreføre den overhovedet mest prestigefyldte slægt, Ahron-slægten; jf. emnet "Ezra" i Encyclopaedia Judaica (Jerusalem 1972-74).

Flere overleveringer om Moses som kongeætling

Der verserede endnu temmelig sent i historien yderligere beretninger, der indeholdt andre opfattelser af Moses end dem, der kom til udtryk i den efterhånden autoriserede version af Bibelen. Det gælder især også oldtidsforfatternes omtale af andre sider af Moses end dem, der kendes fra Bibelen (vil blive omtalt). Omkring 30 e.Kr., dvs. hele 1.500 år efter Moses' tid, kunne den egyptiske præst og filosof Chaeremon gengive, at:

"...Moses var egypter..."

Dette citeres af Josefus, i sin "Contra Apionem", der også fortæller, at den egyptiske historiker Apion, cirka 50 e.Kr., rapporterer, at:

"...egypterne gør krav på, at Moses er en af deres egne..."

Apion bekræfter Moses' mangeartede egyptiske virksomhed, hvilket Josefus trods sin mere frigjorte jødiske baggrund i flere forhold kritiserer.

Det viser, at overleveringer om Moses som reel tronarving og tilhørende en egyptisk kongeslægt stadig har eksisteret i oldtidens Alexandria. I denne by i 100-tallet f.Kr. skrev en egyptisk-jødisk forfatter kendt som *Ezekiel Tragediedigteren* et (mysterie)spil i flere akter om Moses' dramatiske liv. (269 linjer er bevarede). I en scene heri fremstilles, at Moses - der med nævnte baggrund var kendt og accepteret som en *selvfølge* hos publikum - er ved eller har indtaget sin plads på Egyptens *kongetrone*.

Parallelt med senere redigeringer i de ældre bibeltekster ses også *senere tiders* tilpassede kommentarer i rabbinerskrifternes beretninger om Moses. Det vil især skyldes, at meget i de originale beretninger fra en egyptisk baggrund næppe kunne forstås fuldt ud af senere jødiske skrivere, f.eks. Moses' identitet som en egyptisk prins.

Det kan konstateres, at rabbinerskrifternes omtale af Moses som Faraos Datters søn gengiver detaljer, som er imponerende korrekte set med nutidens udvidede kendskab til ældre egyptisk tradition. I det hele synes der bevaret mere om Moses i ureduceret form i rabbinerskrifterne end i Bibelen, hvor Moses' eksistens ofte er mindre konsistent.

Der findes en holdning hos mange af nutidens rabbinerskoler, at de omtalte rabbinerskrifters oplysninger om bl.a. den unge Moses' bedrifter for det meste betragtes som underholdende fortællinger af symbolsk og fortolkningsmæssig værdi, men mindre hensyn til historisk værdi. Dette

skønt Bibelens, rabbinernes og oldtidsforfatternes gengivne overleveringer netop også indeholder verificerbar historisk information, f.eks. kongenavne, stednavne og astronomiske oplysninger.

Men forskningen har i hyppige tilfælde lagt vægt på at hævde følgende hypotese: At nogle oldgræske myter, foruden tekster af datidens filosoffer og naturvidenskabelige forfattere, indeholder beretninger, hvor visse dele derfra er blevet brugt i rabbinernes og oldtidsforfatteres Moses-beskrivelser. Samt at de oprindelige hovedpersoner så er blevet udskiftet for at give Moses en art helterolle.

Sådanne påstande ses til stadighed fremsat indforstået og uden bevisførelse. Især glemmes den dominerende indflydelse, som det gamle Egypten gennem tiderne har haft på oldgræsk kultur. Det er absurd, at udviklingen ifølge de nævnte påstande skulle have startet fra modsat hold, dvs. fra græsk eller jødisk kultur, eftersom det var de *egyptiske* overleveringer, der var ældst.

Oldtidsskrifterne om Moses' ungdomsår

Ved at se på en række af de gamle kilder i sammenhæng er det muligt at få indblik i, hvad overleveringer *uden for* Bibelen kunne oplyse om Moses. Især for 2.300 år siden, hvor de ældste kendte ikke-jødiske Moses-beretninger blev fremdraget af antikkens forfattere.

Hos flere af sådanne ikke-bibelske kilder fremgår, at "Faraos Datters Søn" Moses havde usædvanlige evner, hvilket fulgtes op med en særdeles omfattende uddannelse. I rabbinerskrifterne - jf. S. Baring-Gould's udvalg i "Legends of Old Testament Characters from The Talmud..." (vol. II, London 1871, s. 78) - berettes, at:

"...Da han (Moses) var 5 år gammel, var hans udvikling og viden som hos en 12-årig. - Mestre blev sendt til ham fra alle verdenshjørner, og han blev instrueret i alle egypternes visdomme og kundskaber. - Da Moses voksede op, udskilte han sig fra alle andre af de unge egyptiske mænd på grund af det herredømme, han havde over sig selv og sin ubøjelige vilje. Skønt hoflivet tilbød ham et let og behageligt liv, tillod han ikke sig selv at blive afhængig af fornøjelserne. Han var for klog til 'at betragte dét som fast, der var flydende'..."

"...Det endte således med, at hans venner og bekendte begyndte at undre sig over, om han mon ikke snarere var en gud i jordisk skikkelse. Og i sandhed, Moses levede og handlede ikke som andre. Hvad han tænkte, og hvad han sagde, og hvad han lovede - det opfyldte han. - Moses havde nået toppen af jordisk storhed..."

Angående den unge Moses' *kongelige* uddannelse skrev Josefus i sit værk om jødernes historie, "Antiquitates" (2,26), at:

"...Moses blev opdraget som prins... og blev i overensstemmelse hermed uddannet med yderste omhyggelighed..."

Dette var allerede uddybet af Philo i sin omtale af Moses' uddannelse. Det er tydeligt et yndlingsområde for Philo, hvor han som filosof og lærer er på hjemmebane, så han bruger hele fire sider til at beskrive - og i nogen grad idealiserende - denne skoling af sjæl og sind hos Moses, åndeligt såvel som i praksis, med f.eks. matematik, geometri, versemål, rytmi og tonelære - som var det et forbillede for Philos egen filosofiske skole. Philo gengiver i sin "Vita Mosis", at Moses fik:

"...græske og babyloniske lærere til sin uddannelse i disse fag - og de babyloniske lærere desuden til babylonisk skriftkundskab - og fra Babylon kom der også kaldæiske lærere for at lære ham om stjernerne og himmellegemerne med særlig vægt på astrologien."

"Således havde Moses nøje kendskab til traditionerne fra begge folkeslag, både hvor der var enighed, og hvor der var modstrid. Men han hævdede sig op over al strid såvel som enighed - og søgte efter sandhed. Hans sind var ude af stand til at acceptere nogen falskhed, sådan som det kunne ske hos faraos skriftkloge, der forsvarede de doktriner, som de var blevet indlært, uanset hvad disse gik ud på, og uden at undersøge om de indeholdt fordrejninger... Hurtigt avancerede han videre, over sine læreres kapacitet..."

I det Nye Testamente, "Apostlenes Gerninger" (7,22), omtales ligeledes:

"...Moses blev oplært i *al Egyptens visdom*; og han var mægtig både i ord og gerning..."

Men i jødernes Hebraiske Bibel, i store træk identisk med de senere kristnes udgave af det Gamle Testamente, fortælles der absolut intet om disse ting, om end der kan udledes en prinselig uddannelse fra bibeltekstens ord om, at Moses blev opdraget som søn af Faraos Datter. - Havde det mon ellers været for let at gennemskue, at der her var tale om en særlig personlighed i Egyptens historie, som også var den pågældende Faraos Datters søn og efterfølger? Ikke mindst blandt den store gruppe af jøder i Alexandria havde man muligheder for at vide dette ud fra den tætte kontakt med egyptiske forhold og historie.

Dog, allerede ved den Hebraiske Bibels tidlige oversættelse til græsk, "Septuaginta" versionen - i Alexandria cirka 300 år før Josephus og Philo - kom kendskabet til Moses' rolle i Egyptens historie *ikke* til at influere udformningen af denne græske bibeludgave.

Og dette til trods for, at på nogenlunde samme tid og sted, hvor denne oversættelse udførtes, nedskrev den egyptiske præst og historiker Manetho (280 f.Kr.) fra det gamle Egyptens overleveringer: Heri omtales, at Moses med fremmede bosættere og udstødte egyptere gjorde oprør mod farao, samt at Moses også var egyptisk præst og bar navnet *Osarsyph*.

Dette navn er Manethos sen-egyptiske betegnelse for 'Osiris-søn', dvs. gudesønnen Horus, den *normale titulatur for en kronprins*. Samtidig var kronprinser ofte *obligatorisk højt præsteuddannet* og præstetitu-

leret. Kong Ptolemæus II lod, ca. 285 f.Kr., indsamle gamle tempelbiblioteker og -arkiver fra hele Egypten til sit nye bibliotek i Alexandria. Disse ældre egyptiske informationer, som Manetho gjorde brug af, viser, at den egyptiske side af Moses og hans virke netop ikke var ukendt.

I nyere forskning er Manethos forfatterskab, ligesom for Josefus, for længst blevet mere anerkendt som historisk plausibelt. Dette fremgår bl.a. af Tcherikover's afhandling "Hellenistic Civilization and the Jews", i Journal of Palestine Studies (1959, s. 362f). Tidligere opfattede forskerne oplysningerne ofte som noget forskruede og "romantiserede".

Moses - en helt eller en idealisering?

De fleste områder af Moses' mangesidige virke i Egypten blev senere oftest negligeret, idet Moses over for eftertiden først og fremmest kendes i sammenhæng med israelitternes udvandring, lovgivning og religion.

De 70 rabbinere, der i en omdiskuteret overlevering nævnes at være kaldt til Egypten, ca. 280 f.Kr., for at oversætte Bibelen til græsk, kom dermed *udefra*, især fra Jerusalem. Derfor kan de formodes at være uden udvidet kendskab til ældre historiske forhold i Egypten.

Ifølge rabbinerskrifter, oldtidsforfattere og kirkefædre fortrængtes tronfølgeren Moses fra Egypten ved en paladsrevolution af et intrigant præsteskab - og hans eksil var først i Etiopien, og senere på Sinai.

Enkelte af Moses' karaktertræk angives i Bibelen, f.eks. i "4. Mosebog" (12,3), og kom bl.a. til udtryk ved problemer med de ifølge Bibelen "hårnakkede" israelittere, der til tider kunne provokere ham:

"...men manden Moses var meget tålmodig - mere end alle mennesker i Jordens lande..."

Ud fra et livs bibelarkæologiske studier skrev den amerikanske semitolog W.F. Albright i Biblical Archaeologist (36, 1973, s. 2) om Moses:

"...Det er ikke nødvendigt at gå ind for den stærkt romantiserede beretning om den unge Moses' liv - sådan som Josefus gengiver det - for at erkende, at han må have haft ikke alene en del egyptisk uddannelse, men også ekstraordinære medfødte kvaliteter for at kunne udvirke det han gjorde..."

Men ny forskning i Moses og hans liv og virke vil være i opposition til de sidste halvandet hundrede års opfattelsestradition. En repræsentant herfor var Rudolf Kittel, professor ved Leipzig Universitet og internationalt anerkendt som en af de største autoriteter inden for hebraisk og bibelforskning. I sit værk "Gestalten und Gedanken in Israel" (Leipzig 1925, s. 19-20) skriver han om Moses' udseende og psykologi:

"...den høje og smukke fremtræden, det velproportionerede hoved, det skarpe og gennemtrængende øje hos lederen med sin sejr over menneske og forhindringer, den faste hånd hos regenten der altid er på vagt og trofast mod sin pligt... den nøgterne indsigt hos en mand

som fandt Gud og hvilede i Ham, indsigten som gennemtrængte endda det guddommelige væsen og skuede dybt i menneskets hjerte, må vi stadig anerkende trods tidsaldrenes falmede farver og retouche...". Beskrivelsen er ren opfindelse og fantasi. Hverken Bibelen, rabbinerskrifterne eller andre af de ældre overleveringer har én eneste omtale af Moses' fysiske udseende. Yderligere, i 1929, skrev Kittel, at:

"...(Moses var) af vulkansk natur som Luther, kombineret med jernviljen hos en handlingens mand som Bismarck...".

Igen, en opdigtet idealhelt - en "stærk mand" type, som flere af tidens tyskere ønskede til at genoprette det dengang lidt mistrøstige *Vaterland*.

Forskeren og forfatteren Elias Auerbach lader i sin udbredte bog, "Moses" (Heidelberg 1953), Moses omtale som "Übermensch", "Gigant" o.lign.

Ligeledes, i betagelse af Michelangelos statue af Moses, indlagde Sigmund Freud heri en imponerende idealperson, ved sin betragtning af den.

Idealbilleder af Moses prægede tidligt kirkens bibelske udsmykninger - og findes fortsat i søndagsskoler, børnebøger og Hollywood-regi.

Men i Bibelen, såvel som i Philos Moses-biografi - skønt sidstnævnte kan finde på at bruge en idealiserende tone - var Moses aldrig decideret et heltebillede. Modsat Davids tilfælde. Dog har selve dette, at Moses også ansås som noget af et geni, efterladt omtale af ham som en exceptionel personlighed.

Skønt forskningen sjældent har accepteret overleveringer om Moses' ungdom, har den aldrig dokumenteret, at Bibelen skulle være mere pålidelig end den ældste kerne i rabbinerskrifterne. Modsat - og ulogisk - har man ofte mindre ukritisk accepteret nutidens hypoteser om Moses og det Gamle Testamente som et resultat af fiktion.

RESUMÉ

- Autoriteter som Philo og Josefus anerkendte ikke Moses' navn som hebræisk, idet de - i strid med Bibelens indtryk - hævdede det som egyptisk. Nutidens egyptologer bekræfter, at det er egyptisk.
- Af oldtidsforfattere som bl.a. Manetho, Apion, Artapanos, Chaeremon fremgår, at Moses var egypter.
- Bibelen var beregnet til brug som helligt skrift og var ikke en Moses-biografi. Senere bibelcorrectorer synes i bibelteksterne derfor at have bortredigeret omtale af en del ekstraordinære træk hos Moses.
- Kendskab til Moses' kongelige baggrund som egyptisk tronarving blev senere tilsidesat. Men hans, i teksterne nævnte, specielle gøremål som ung ved hoffet i Egypten er ubetinget forbundet med en kronprins' status.

Kobberslange på pæl foran lejrens telte. (Tysk mindemønt, 1500-tallet).

Moses som strateg og hærfører: - Utraditionel taktiker

Den militære opdragelse

I flere episoder i Bibelen - foruden i beretninger i rabbinerskrifterne og hos oldtidsforfatterne (ofte med en viden overleveret via egyptiske tempelarkiver) - findes oplysninger om Moses i rollen som militær leder.

Efter start på isralitternes udvandring omtaler Bibelen træfninger med faraos tropper og derefter med fjendtlige ørkenstammer. Ifølge rabbinerskrifterne var Moses allerede som ung prins på flere felttog, her som en af lederne i krige mod oprørsstyrker i egyptiske grænselande. Philo, Artapanos og andre oldtidsforfattere rapporterer om Moses' virke som general.

Josefus har lignende overleveringer i sine historiske optegnelser, "Antiquitates" (2,238-253). Han oplyser, at Moses som ung egyptisk prins var udnævnt til general, bl.a. for faraos indrullerede hebræiske tropper, og førte sejrige krige mod nubiske hære ved Egyptens sydgrænse.

Uanset medfødt dygtighed er dette at være kompetent hærfører sjældent noget, en person lige pludselig praktiserer med en sådan suverænit. Nødvendig forudgående erfaring fra træning og praksis bag hans strategiske dygtighed må også ses i relation til hans opdragelse: Det ses af overleveringerne, at hans amme var ansat af Faraos Datter. Og det findes dokumenteret, at det var skik ved det egyptiske hof under det 18. dynasti fra 1500-tallet f.Kr. og i senere dynastier, at kongelige ammer var gift med fremtrædende feltofficerer af høj rang, og disse pågældende militære personer var ansat ved hoffet på en ærefuld post som "tutor", dvs. personlig lærer for kongens børn.

Ifølge denne praksis må netop en officer/tutor ved Moses' kronprinsuddannelse have grundlagt hans træning på det militære område. Det vil da være sket som forberedelse til den tradition, at en farao ofte selv stod i spidsen for sin hær under større felttog.

Til nævnte episode med hebræernes bedrifter og Moses' optræden som hærfører i kamp ved Egyptens sydgrænse, tilføjer rabbinerskrifterne: Et orakel havde rådet farao til at lade Moses anføre nogle af Egyptens styrker. Også her svarer rabbinerskrifternes oplysninger til, hvad der var praksis i Egypten. For faraoprinser skulle som nævnt trænes som anfører for hæren - og ligeledes *var det normal fremgangsmåde at indhen-*

te oraklets støtte for faraonen eller tronfølgeren, inden de drog i krig.

Hertil fik intrigemagere ved hoffet, ifølge rabbinerskrifterne, arrangeret, at Moses anførte kompagnier med mandskab fra hebræiske indvandreres efterkommere i Egypten. De blev sendt til forstærkning, da egyptiske soldater var hårdt trængt i grænsestridigheder sydpå i Nubien (Sudan/Etiopien). - Igen vides fra historien, at også på den tid i Egypten var det almindeligt, at fremmede kompagnier var indrulleret i egypternes hær, især libyske tropper og det nubiske grænseområdes stammefolk.

I visse forhold regnedes disse fremmede ofte som lidt mindreværdige. Dette skete også for hebræerne, hvilket fremgår af flere skrifter, der fortæller, at arrangementet var omhyggeligt beregnet på, at Moses skulle ydmyges ved at miste prestige og sandsynligvis også lide nederlag som leder af sådanne måske "underlødige" tropper. Det var hensigten, at oraklets råd skulle udnyttes til at fremme et attentat mod Moses.

Artapanos oplyser, at der yderligere blev arrangeret et militært baghold imod Moses, men at det lykkedes ham at afværge det.

I sin "Antiquitates" (2,10-11) fortæller Josefus - i forbindelse med at Moses indledte sin del af det egyptiske felttog til Etiopien - at:

"...hos begge folk blev der glæde - blandt egypterne fordi de kunne gå imod fjenderne, og samtidig kunne Moses herunder blive dræbt; og blandt hebræerne fordi de selv kunne flygte, når Moses var deres general..."

Hverken i rabbinerskrifterne eller hos oldtidsforfatterne ses der noget som helst tegn på, at hebræerne har anset den uprøvede unge prins for en af deres egne. Videre oplyser Josefus' tekst, at:

"...Moses førte sin hær imod etiopierne, førend disse var opmærksomme på hans attack, for han marcherede ikke langs floden, men over land..."

Dette stemmer overens med, at hærene i Egypten *ellers* så godt som altid fulgte Nilen med dens slyngninger ombord på skibe eller undertiden til fods langs bredden - netop de mest anvendelige transportmåder.

Det er velkendt - uden "metafysiske vinkler" - at endog detaljerede episoder i verdenshistorien kan synes at repetere visse mønstre, ofte forbløffende genkendelige. Flg. fra antikken kan tjene som illustration:

- Nogle nordgræske grupper drog cirka 600 f.Kr. som nybyggere ind over de vidtstrakte sydrussiske stepper for at bosætte sig nær Sortehavets nordlige kyst. Her blev de overfaldet af vilde stammefolk til hest, skytherne. Disse legendariske rytterfolk var som vejrbitte rødhuder - de sov ofte under åben himmel eller i teltbyer - og jagtede europæiske bisonokser på de prærieagtige russiske stepper. De havde langt hår, ofte fletning og var undertiden smykket med fjer. Deres krigere angreb fra hesteryg og udstødte vilde krigshyl - og skød fremragende med bue og pil, mens de red. Ved angreb var de bemalet i ansigtet, "krigsmaling", og de tog de-

res fjenders skalpe. Disse skythere red ofte uden sadel, og brugte lasso. Dvs. alt som senere hos amerikanske indianere. De græske nybyggeres oksetrukne "prærievogne" med rundet lærredsoverbygning kørtes i ring til en vognborg for at beskytte ved overfald. Senere udvikledes handel, hvorefter nybyggerne solgte berusende drikke til "de vilde": I alle detaljer som en tro kopi af westernfilm - men dette skete for mere end 2.500 år siden. Forskelle i teknologi ophæver ikke visse ligheder i f.eks. strategier og andre forhold i en fjern fortid og nutiden:

- Rabbinerskrifterne omtaler de indrullerede hebræiske troppers succes i egypternes krig mod Etiopien, og Moses' indsats med disse tropper. De viste sig overlegne i dygtighed, mod og kampmoral, fri for, ifølge disse skrifter, egypternes tendens til flygtighed eller mangel på vedholdenhed. Dette i forening med at Moses' kompetente lederskab - rabbinerskrifterne betegner ham allerede her som en fin taktiker - vendte slaget til et knusende nederlag for de sydlige naboer.

Men de samme skrifter fortæller videre, at hebræerne bagefter ikke kunne lade være med at prale og hævde deres dygtighed over for de mindre heldige egyptiske soldater. Det virkede stærkt provokerende på egypterne. Rabbinerskrifterne lader her forstå, at hebræernes provokation samtidig satte fokus på, at denne uforholdsmæssigt voksende etniske gruppe på et tidspunkt kunne blive for vanskelig at styre for egypterne selv.

Allerede under generationen forud for Moses' tid var holdningen til denne gruppe kølnet, men nu blev egypterne betænkelige ved hebræernes sejr og overlegenhed: Det egyptiske styre lod da snedigt forordne, at hebræere lidt efter lidt blev afskåret fra tidligere givne privilegier og siden i større udstrækning interneret i arbejderskolonier.

Egypterne må have haft i frisk erindring, at hebræernes beslægtede folk, det semitisksprogede hyksosfolk, tidligere havde taget magten i Egypten - en besættelse i cirka 180 år. Besættelsen ophørte først endeligt mindre end 50 år forinden den nævnte succes for de hebræiske tropper.

Men nu var et 'halvslaveri' begyndt for hebræerne, og allerede et af kompagnierne blev ikke hjemsendt, men pacificeredes ved at blive sendt direkte ud som en arbejdskolonne - ifølge rabbinerne.

Herefter blev også de fleste øvrige hebræere mere og mere gjort til en slags stavnsbundne hoveriarbejdere. Der blev, som nævnt, set lidt ned på hebræerne - næsten som tidligere på hyksosfolket. Men Moses var på hærtogtet kommet i god kontakt med dette hebræerfolk - og det skulle siden hen blive af afgørende betydning for begge parter.

Utraditionelle kneb - i krig og kærlighed

Moses har også i senere perioder, og delvist under sit eksil, igen opholdt sig i Etiopien. Rabbinerskrifterne (bl.a. Baring-Gould, II, s. 83-86) beretter - ligesom i de versioner, der er gengivet af Philo og Josefus - at da

Moses måtte skjule sig i eksil ved først at tage flugten til Etiopien, blev dette lands dronning overrumplende forelsket i den spændende og fornemme egyptiske flygtning. Hun formidlede, at han hjalp den gamle etiopierkonge med at generobre hovedstaden, der i lang tid var besat af oprørere, mens kongen havde været på togt med sin hær.

Denne hovedstad var yderst vanskelig tilgængelig på grund af sin gode forskansning og placering med en bymur omgivet af talrige søer og vandløb, hvorfor belejringen havde stået på i lange tider. Eneste tørskode adgang til byen var en smal strækning, der var udgravet til en åben og dyb grav, fyldt med tusindvis af giftslanger, der blev fodret fra bymuren ved gravens modsatte ende. Herfra kunne angribere let beskydes, især når de hæmmedes af at skulle passere slangerne.

Efter mange tab på grund af skytterne og slangerne ansås indtagelse af byen fra denne side for temmelig uoverkommelig. Men Moses fandt på en list. I de omliggende træbevoksninger og sumpe lod han hæren - skjult for byen - indfange tusinder af ibisfugle og storke; sidstnævnte var på træk gennem landet. Alle gemtes i store bure af papyrus - og blev sul-tet. Burene var lavet i kisteform, sandsynligvis som camouflage ved så-ledes på afstand at skulle ligne hærens øvrige tros.

Moses omorganiserede kongens hær i en særlig strategisk opstilling på nogle *uventede positioner* - og indledte sit overrumplingsangreb ved en tidlig morgen at slippe de sultne storkefugle løs på giftslangerne. Den enorme flok var over dem som et lyn - og fortærede dem i et kæmpe or-gie. I samme øjeblik lod han hæren storme frem og indtage byen.

Moses' sejr over oprørerne i denne fremmede hovedstad blev adgang til hans årelange ophold i Etiopien, hvor han - anerkendt som dygtigste leder - blev indsat som konge eller kongelig regent efter den gamle konges ønske ved dennes død. Her var det også af betydning, at Moses som "Faraos Datters søn" var af kongeæt.

Moses giftede sig med den efterladte unge dronning, der selv var af kongeligt blod, en kongedatter, i nogle kilder kaldt Tharbis. - At Moses vitterlig fik en etiopisk hustru, omtales i "4.Mosesbog" (12,1). De fik in-gen arving, men hun havde allerede en søn, der senere som voksen kræ-vede tronen som den gamle konges retmæssige arving.

Imens havde Moses vogtet på at genvinde sin tronkandidatur i Egyp-ten. Han ønskede ikke at blive offer for endnu en tronstrid, endda i et land der ikke var hans hjemland. Han flyttede sit eksil til Jethro i Midian på Sinai-halvøen - og bevarede Etiopien som allieret.

Den historiske relevans bag kilderne

Beretningen om flygtningen Moses ved slaget om Etiopiens hovedstad synes i Josefus' gengivelse koblet sammen med den tidligere omtalte epi-sode, at Moses som yngre under sin prinseuddannelse var anfører for

nogle af hærstyrkerne fra Egypten. Også her optræder en etiopisk kongedatter, der blev forelsket i Moses og hjalp ham på en sådan måde, at han lettere kunne indtage byen. Det synes at være denne kvinde, han under sit senere eksil mødte igen, mens de nye stridigheder om byen fandt sted, og hvor hun nu var blevet Etiopiens dronning. Da de to episoder overfladisk set har flere fællestræk, forekommer de også i blandet form i andre af de sene gengivelser.

Improvisation, også ved anvendelse af dyr, hvilket indgik i Moses' strategi ved Etiopiens hovedstad, var ikke usædvanlig praksis i oldtiden. F.eks. var katten et helligt dyr for egypterne og måtte ikke dræbes, og da en persisk hær erobrede Egypten i 600-tallet f.Kr., beskyttede persernes forreste soldaterrækker sig ved at bære en kat på armen eller et skjold med deres ældgamle tegn, den persiske løve, som egypterne så som en "kat". Især egypterne brugte brevduer, og romerne videreførte det. I romertiden kendes krigshændelser med strategier med brug af dyr. (jf. i dag sætter flåden lytteudstyr på delfiner).

Dengang som nu førtes krige ikke for at bekræfte militære teoribøger, men skulle vindes, uanset om det krævede uortodokse midler. Improvisation i tidlige tider fremgår f.eks. af en heltebegravelse med fund fra farao Mentuhotep II's soldater 2200 f.Kr., som havde smurt hovedets hår ind i et tykt lag ler, der i hårdtstørket tilstand fungerede som en interimistisk hjelm (metalhjelme var ukendte).

Tuthmosis III beretter - på Moses' tid - i sine inskriptioner, at han med utraditionel taktik erobrede byfæstningen Megiddo i Kanaan efter at have opponeret imod sine mere forsigtige generaler. Senere, som noget helt nyt, lod han træskibe som samlesæt transportere fra kysten ind til Eufrat, så hans tropper kunne overskride denne flod.

Inskriptioner i Babylon omtaler, at kong Salmanassar III lod sin hær føre over Eufrat ved højvande "på skibe af fåreskind". Dvs. han lod bygge broer med pontoner lavet som små både af udspilede dyreskind på træstativ (velkendt bådkonstruktion på Babylons floder). - Og da perserkongen Xerxes skulle erobre de græske områder, lod han ingeniørtropper lægge en pontonbro, hvilende på 644 både, over Bosporus-strædet. - Mens Cæsars Rhin-bro var et samlesæt af præfabrikerede elementer skabt af hans ingeniørtropper.

I mangel af en bro måtte Moses bruge sine astronomiske kundskaber til *timing* af en vellykket overgang over det Røde Hav. Ved (forårs)jævn-døgn og ekstra gravitationstræk fra fuldmånen (jf. påskens fuldmåne) kan det give ekstreme forskelle på ebbe og flod, der kunne frilægge havbunden og få vandet til at vende tilbage og skylle ind over faraos tropper.

Under Moses iværksattes terroraktioner, "Egyptens tiende plage", der overrumplede ved at starte under dække af, at israelitterne fejrede deres nystiftede helligdag, påsken. Omvendt, har fjender senere benyttet

sig af angreb, når Israel forventedes at holde i nedsat beredskab på ugens helligdag, sabbatten. Se også Alger F. Johns's "The Military Strategy of Sabbath Attacks on the Jews", i *Vetus Testamentum* (vol. 8, 1963, x 482f). I nutiden ses den metode benyttet, da arabiske stater på Israels helligdag *Jom Kippur* den 6. oktober 1973 indledte angreb, der var en "dobbelte overraskelse", idet det samtidig var første arabiske helligdag i ramadan, hvor arabisk angreb ikke ville forventes.

Magi indgik almindeligt i krigsførelse

I Bibelen beretninger om Moses som leder og strateg for israelitterne - når de under deres langstrakte udvandringstid skulle beskyttes eller offensivt føres i kamp - findes også magiudøvelse mod fjendens magikere. Dette var almindeligt i datidens krigsførelse, men også som *skrækpropaganda*. Bibelen fortæller ligeledes om den professionelle troldmand Balaam, lejet af israelitternes fjender, moabiternes, der med datidens skik havde *anbragt ham i spidsen af hæren*.

Ligesom også egyptere og babyloniere anvendte troldmænd i deres krigsførelse, kunne israelitterne ifølge Moses' love ikke iværksætte militære operationer uden tilstedeværelse af ypperstepræsten, der bar på hellige magiske remedier - den såkaldte "Urim" - til varseltagning. (Om magi til Moses' krigsførelse, se nærv. kap. 8). Senere omtaler Bibelen lignende præsteprofeter, der deltog i kong Davids militære operationer.

Ved en episode - i "2. Mosebog" (17,8-14) - under amalekitternes angreb, kæmpede Moses' næstkommanderende Joshua som anfører for kampstyrkerne, mens Moses overvågede slaget fra en høj nærved og *udførte en kultisk akt*. Også de metoder var nærmest obligatoriske ved krigsførelse. I den pgl. episode udøvede Moses en særlig ritus ved at række sine arme og staven i vejret og "trække hellig kraft" fra oven - fra den højeste/"eneste" tilladte gud - som støtte til hæren.

Samtidig med at han blev træt og sænkede armene, tabte israelitterne terræn, men de vandt igen, når armene atter blev rakt op og støttet af ypperstepræsten Ahron og hjælperen Hur. Dette var *egyptisk* skik, jf. senere da *Ramses II* var *trængt i slaget* om Qadesh, men fik med denne praksis vendt slaget til endelig sejr - han rakte ikke armene op for krigsguden Montu, men den højeste gud Amon.

På den omtalte høj havde Moses ladet opstille et alter, han kaldte *Jahweh-nis'si*, hebraisk for 'Guds tegn' eller 'Guds banner/flag'. Den "krigsmagi" var så berømt, at den *efterlignedes* flere gange: Stedets navngivning, brug af ypperstepræst/ærkebiskop, oprakte arme, Guds flag etc. - ses ved den danske kong Valdemar Sejrs erobring af Estland i 1219. Med nøjagtig *bibelsk baggrund*, nu glemt af historikere.

- Her var danskerne ved at tabe, hver gang danskernes ærkebiskop (af Lund), Anders Suneson, udmattet lod armene synke. Ifølge overleve-

ringen kom sejren, da armene blev understøttet, og "Guds tegn eller banner" som et kors fra det høje blev udsendt - og siden hen blev Danmarks nationalflag, Dannebrog med sit korssymbol. Det dalede ned som sendt fra himlen som opildnende syn for de danske tropper. Det skete ved byen *Tallinn*, der her blev opkaldt i samklang med Moses' episode i *Jahweh-nis'si*, nemlig *Lindan-nisse* (estisk *lin*, 'by', og (*t*)*dan*, 'dansker'). Den danske konge havde fået korstoget organiseret af tempelridderordenen, der også selv deltog, og som havde megen af sin mysteriebetonede viden fra ældgamle kilder og traditioner i Egypten, Palæstina og Syrien.

Ifølge Eusebius vandt kejser Konstantin d. Store i 312 e.Kr. et afgørende slag ved at se "et kors på Solen": "Guds tegn" på himlen (nu kendt som en meteor, genfundet og dateret). Jf. også den "krigsmagi", da Sveriges kong Erik d. Hellige, i 1157 vandt et slag i Finland, da "et gyldent kors var på den blå himmel" - symbolet blev det blå og gule svenske flag.

Hvad Moses angår, omtaler Bibelen hans taktiske aktioner ved de første faser af israelitternes udvandring. Genkendelig i bibeltekstens "ildsøjle og røg/skysøjle" er netop den i datiden udbredte krigspraksis med signalbål og røgslør - her for at vildlede den egyptiske hær.

Et andet klogt træk var, at Moses lod sin kommende efterfølger Josua være spion, der under rekognoscering ved selvsyn kunne få kendskab til Kanaan-landet, som skulle invaderes.

For at opnå den strategisk fordelagtigste position til også at udforske dette land udefra lod Moses og hans stab israelitterne lejre sig ved bjerget Nebo, fra hvis top der kan observeres ekstremt langt ind i Kanaan.

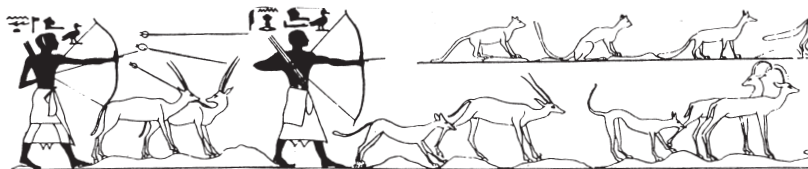
Om israelitternes udmarch fra Egypten bruger Bibelen hebraiske udtryk som ellers er for regulære soldater i krig. Omtalen af Moses' indretning af israelitternes lejr ved Sinai er direkte egyptisk *militær facon* - typen genkendes også fra Ramses II's afbildning af en egyptisk krigslejr.

RESUMÉ

- I datidens omtale af Moses som general genkendes rester af en oprindelig Moses-beretning, hvori det fremgår, at Moses var egyptisk prins af kongeblood og skulle være farao. At Moses var anfører for tropper i kamp, var netop normalt for faraoprinsers uddannelse.

- I episoden med ibiser og storke er rabbinerskriftens geografiske angivelser korrekte for den gamle etiopiske hovedstads beliggenhed "på en halvø" (også iflg. Josefus: "næsten en ø") blandt utallige søer, vandløb og udgrevninger af floden; samt at ibiser, og storke på træk, i stort omfang holder til i disse områder af Etiopien.

- "Eksotisk" krigsstrategi med medvirken af dyr er ikke fantasifulde fortællinger, men var velkendt praksis i oldtidens krigssituationer.

Fouragering i ørkenen.

Moses som strateg og hærfører: - Ekspert i overlevelse

Moses' ideelle militære baser

Af Bibelens beretning om Moses vil det fremgå, at han måtte finde opholdssteder til israeliternes vandrende folkehær. Undersøger man nogle af disse steder nærmere, viser de sig overordentlig godt valgt, strategisk velbeliggende og beskyttede.

Et af de forsvarsegnede tilflugtssteder var netop sletten foran "Sinai-bjerget" - hvorfra Moses, ifølge traditionen, fremlagde lovene. Ved bjergets fod blev Skt. Catherina-klosteret anlagt i senere tider, og er et af de ældste kristne klostre overhovedet. Fra en dansk, videnskabelig Egypten-ekspedition i 1761-1762 under ledelse af ingeniørofficeren Carsten Niebuhr, oplyser en af deltagerne, von Haven, at han ved selvsyn fra dette sted på Sinai havde:

"...forhen gjort den Observation, at vi kunde umueligen være på Bierget Sinai. Closteret laae i en snevre Dal og den Dal er ikke saa stor, at en maadelig Armee kunde leyre sig derudi, endsige 600.000 Mand, som Moses havde med sig, og som med deres Hustruer og Børn, maa have gjort over 3.000.000 ud ...".

Forholdet mellem troen og en rationel historiegengivelse blev tidligt et problem. F.eks. i 1300-tallet e.Kr. hos den islamiske historiker Ibn Khaldun - ifølge hans værk "Prolegomena, en introduktion til verdenshistorien (Al-Muqadima)"; oversat fra arabisk af Ingvar Rydberg (Lund 1990). Ibn Khaldun udtrykker konkret, at *Moses umuligt kan have stillet en hær på 600.000 mand på benene*, men tilføjer, at:

"...det står i den hellige tekst, så er det sandt..." (og et mirakel!). Bibelteksten om udvandringen giver indtryk af en lille millionhær, der i den størrelsesorden endda ville få vanskeligt ved at skjule sig. Men det har der ikke været tale om, for det hebraiske ord for '1000' kunne i ældre tider lige såvel betyde 'en stor mængde', 'en meget stor gruppe' (jf. bind 3's kap. 11). Således har de "600.000" mand betydet, at israelitterne opdelt i cirka '600 store grupper' - vel 600 klaner (dvs. i gennemsnit 50 familier til hver af de 12 stammer), der alle har stillet med våbenføre mænd, i alt ca. 6.000 har der været i israelittergruppen.

Men sletten foran Sinai-bjerget er rigelig stor til at have rummet sådanne israelittergrupper med deres kvinder, børn og kvæg, nemlig 3 km lang og 1 km bred, samt en "sidelomme" på næsten 1 km mod vest. Der

findes endda en lille regnflod til vandforsyning.

Det har været diskuteret, om bjerget, der omtales i Bibelen, ligger på denne del af Sinai-halvøen eller overhovedet på Sinai. Det pågældende bjerg nær Skt. Catherina-klosteret på Sinai ligger foran det flade terræn, *Er-Raha*-sletten. Her er i virkeligheden to bjerge: *Ras Safsafeh* og, direkte ud til slettens sydlige ende, *Djebel Musa* ('Moses-bjerg', 2.285 m).

Af Bibelen fremgår, at den store, langsommelige gruppes march til Sinai-bjerget varede nogle dage. Traditionen angiver, at det var netop dette sted. Og just her er der overordentlig gode strategiske fortrin. De fleste af detaljerne er *uomtalt* i forskernes hypoteser, der ofte ønsker at placere stedet i en anden lokalitet eller afvise beretningen. Men de fremlagte informationer bestyrkes ved observation direkte på stedet.

Grundige iagttagelser af disse lokale forhold - på en tid hvor stedet stadig var uberørt - blev foretaget af en anden rejsende, Arthur Penrhyn Stanley, Dean of Westminster. Ifølge hans bog "Sinai and Palestine" (2nd ed., London 1885, s. 107-109) - kan der ikke være nogen tvivl:

"...At en sådan slette overhovedet vil kunne findes foran et sådant bjerg, er et så bemærkelsesværdigt sammentræf med den hellige beretning, at det ikke blot er et stærkt indicium på grund af dets identitet med scenen i Bibelen, men også fordi denne scene i sig selv er blevet beskrevet af øjenvidner..."

"...Enhver der kommer ned fra de indelukkede bjergbassiner bag Ras Sa(f)safeh-bjerget og gennem de skæve slugter, som flankerer det i nord og syd, vil høre lyde båret gennem stilheden fra sletten, men vil ikke se selve sletten, før han bryder frem fra Wadi el-Deir eller Wadi Leja; og når han gør det, vil han med det samme være under det spidse Sa(f)safeh-bjerg..."

Forsvarsmæssigt var det altså et ideelt område, afskærmet fra fjendens blik og beskyttet mod uventet indtrængen af en større samlet fjendestyrke, idet der kun var snævre adgangsforhold.

Også nærværende bogs forfatter har under et af sine Egyptens-ophold ved selvsyn kunnet konstatere, at den pågældende slettes beskaffenhed er ideel - rent ud optimal, hvad angår netop både strategiske og forsyningsmæssige hensyn under de daværende forhold. For at få et yderligere begreb om størrelsen i praksis viste en rask afskridtning sig i dalslettens længderetning at tage op til 1½ time - ud til dens yderste ender.

Herved opdagedes en yderligere fordel: Den flade dalbundsslette med udsyn til bjerge i dalens fjerne ender hæver sig "ubemærket" i midten, så en lejr i dalens ene ende ikke kan ses af indtrængere fra den anden.

Af forståelige turistmæssige årsager har man - efter en stor indvielse ved Egyptens præsident Mubarak 25. april 1985 - ladet en stor del af denne dalslette bebygge med en hel by, hoteller, hospital, energi- og kloakstationer etc., flere tusinde bor/opholder sig der, næsten lige så mange

som israelitterlejren reelt rummede. Alt kunne, med samme indtægt, være anlagt i dalen lige udenfor, så man kunne have totalfredet den store dalslette med den historiske og landskabsmæssige enestående lokalitet.

Der løber også periodiske, mindre regnfloder fra klipperne, så når Moses, ifølge "5. Mosebog" (9,21), kastede guldstøv fra Guldkalven i:

"...bækken, der løb ned af bjerget..."

- passer det yderligere med denne specifikke lokalitet og selve årstiden. Den ovennævnte rejsende dekan Stanley siger herom:

"...Dette vil være perfekt muligt i Wadi er-Raheh, hvori Wadi Lejas bæk udgydes, som netop er stærkt nedadforløbende, men altså fra St. Catharina-bjerget - dog stadig i tilstrækkelig tæt forbindelse med Djebel Musa til at retfærdiggøre udtrykket 'løbe ned, ud af klippen'..."

Der er tale om hele klippemassivet, hvor Moses-bjerget vender ud til den store slette, mens bjergets forlængelse ind i den smallere kløft - med det senere kloster - danner en ny top.

Det var netop af største vigtighed, at Moses som ansvarlig strateg her havde valgt et sted, hvor der til et længere varende ophold både kunne findes vand og mulighed for føde, ikke mindst til kvæget: Selve dalsletten udstrakt fra Sinai-bjerget omfatter 1,6 kvadratkilometer - foruden anvendelige arealer i tilstødende dale - og der findes kilder i dalene.

To senere hovedbaser

Hvor lægfolk mere kan fokusere på strategi og taktik, vil militære analyseeksperter især også vurdere den mindre iøjnefaldende *logistik*, dvs. forsynings- og vedligeholdelsestjenesten (kommunikations- og transportlinjers oprettelse og funktionsstyring). Dette var under oldtidens forhold og teknik en faktor, som afgørende influerede på strategien, idet en hær under bevægelse selv måtte opsøge sin føde - som senere udtrykt af Cato: "krigen ernærer sig ved sig selv".

At israelitterfolket i Mellemøstens øde egne kunne overleve i op til fyrre år var også en bedrift, der i så fald kan vise, hvor godt Moses har behersket denne vigtige side af strategiens kunst.

Samme gode betingelser som Sinai for beskyttelse og for at føde en (folke)hær findes der i den skjulte klippedal ved *Petra* syd for det Døde Hav. Ganske nær Petra ligger bjerget Hor, hvor - ifølge Bibelen - Moses og israelitterne har opholdt sig. To forhold peger især på, at han med sin strategiske sans også har anvendt Petra:

- Bjerget Hor, hvor Ahron blev gravsat, ligger kun 5 km fra Petra, og naturligt har han og israelitterne taget ophold på dette skjulte sted Petra i flere af de mange ørkenvandrigsår, hvor de var "forsvundet", og hvor deres færden ikke er omtalt. (Jf. at *Lawrence of Arabia* skjulte tropper på lignende måde i den ikke så fjerntliggende dal *Wadi Rum*).

I klipper i Petra er udhugget et alter med tilbehør, det hele med nøjagtig samme mål og proportioner, som Moses havde bestemt, der skulle være for altre, og som også fulgtes præcist ved indretningen af Jerusalems tempel. (Mere om Moses' baser i bind 3's kap. 11).

Senere - for, som nævnt, at få den strategisk fordelagtigste position til at udforske Kanaan - blev der foretaget en optimal placering ved at lade israelitterne lejre sig ved bjerget Nebo og her forberede invasionen.

Lokaliteten var let at forsvare, idet "generalstaben" kunne søge ly i hulesystemer ved bjergets fod, i ældre (tidlig bronzevalder) gravanlæg. Desuden kan der fra bjergets top observeres så langt ind i Kanaan, at det kan være muligt også at skimte Hermon-bjerget i Libanon. - Senere eftersøgte tempelridderne Moses' "skatte" netop på Sinai, Nebo og i Petra.

Moses' særlige lovgivning for militæret

Den militære ekspertise og erfaring ses også ved, at af Moses' i alt 613 nedskrevne love og regler i Bibelen er 15 regulære *militære* love.

Disse love synes avancerede for den tid. De omhandler bl.a. regler for sanitære forhold i en militærlejr med påbud om oprettelse af toiletter, der både skulle placeres uden for lejren og tildækkes; også i oldtiden var det største mandefald i hærene ofte ikke forårsaget af de store slag, men smitsomme sygdomme. Bibelen omtaler episoder senere i Israels historie, hvor israelitterne vandt, når der var (igangsat?) udbrud af sygdomme i fjendens lejr.

Den pgl. forordning, der skulle begrænse sygdomme i hæren, er over 3.000 år ældre end videnskabelig viden om bakterier og er historiens ældste kendte modforholdsregel mod datidens udgaver af "biokemisk" krigsførelse. Den krigsform kunne være inficering af brønde eller undergravning af forsvarernes tilstand i en belejret by, ved at angriberne kastede giftslanger, farlige insekter (f.eks. skorpion-bomber) eller forrådnede kadavere af døde dyr ind over bymurene til at sprede infektioner. Velbekendt hos Alexander d. Store, Hannibal og Julius Cæsar.

Hertil kendes også nogle af Moses' øvrige hygiejnelove, love som var tæt forbundet med religionen. I "4. Mosebog" (31) omtales en af krige-
ne, som israelitterne under ørkenvandringen førte mod midianitterne, hvor det oplyses, at her var renselsesreglerne strengt overholdt - samt at ingen døde i den krig.

Moses indførte med sine militære love et for den tid "sofistikeret" fremskridt, nemlig en *krigsmoral* - regulære regler for hærens opførsel over for fjenden, dens område og befolkning: Bl.a. forbud mod voldtægt. Og forbud imod fældning - f.eks. til belejringsværker - af træer, der kunne give afgrøde. Det var ikke meningen, at fjendens land skulle lægges øde, eller dets folk senere skulle sulte. Forbudet vil stemme overens med, at frugtræer ofte var plantet nær ved byerne, og at det f.eks. kan tage 20

år fra nyplantning af et oliventræ, til det giver frugt.

Først senere ved keltisk erobring af Rom i 200-tallet f.Kr. - og igen hos Sveriges krigerkonge Gustav II Adolf i trediveårskrigen - ses lignende etisk policy, længe før en Genève-konvention efter 1. verdenskrig.

Men hos Moses var det mere end en Genève-konvention. Og der var også tænkt på soldaterne; f.eks. omhandler en af disse love, at en nygift mand kunne blive fritaget et helt år fra militærtjeneste: For han havde ret til at få arvinger og human nok også til at få tid til leve sammen med disse børn (mere om Moses' krigslove i nærv. kap. 13-15).

Under ørkenvandringens tidligste år hvor midianitterne blev afvist som forbundsfæller - ifølge Bibelen skete det på grund af deres levevis - har Moses erkendt den fare, at der hos mandskabet kunne opstå svækkelse, hvis ikke alle i gruppen havde samme overlevelsesmål. Samt at dette let kunne undermineres ved påvirkning fra fremmede med andre formål.

Man var derfor under ørkenvandringens bestandigt krigsberedte tilstand stærkt nøjeregnende med forbudet mod fraternisering. Efter indvandringen kom dette til at ramme ubarmhjertigt hårdt blandt Kanaans befolkning.

Samme regel blev tusinde år senere faktisk misbrugt af Ezra, der, med et nutidigt stærkt udtryk, næsten "racistisk" gennemtvang, at jøder, der vendte hjem til Israel-Juda fra deres babyloniske eksil, skulle sende deres ikke-jødiske koner og halvjødiske børn tilbage til Babylon.

Interessen for Moses' militære rolle

Den egyptisk-græske historiker i Alexandria, Hekataios af Abdera (330 f.Kr.) omtalte Moses' militære erobringer. Men især de krigsvante romere interesserede sig for Moses' militære rolle. Den romerske historiker Diodorus Siculus angiver (40,3) om Moses, at:

"...denne lovgiver viste også betydelig forudseenhed i militære forhold, idet han rekvirerede unge mænd for at optræne deres mod og udholdenhed; og han var leder i felttog imod nabofolkene..."

Josefus, "Antiquitates" (4,329), kalder Moses for en *strategos*, hvilket på Josefus' tid kunne have udvidet betydning: 'general og regent'. Og der var kun få i historien, som kunne kaldes hans lige, hævder Josefus.

Kirkefaderen Clemens af Alexandria (153-207 e.Kr.) har i sit værk "Stromata" et helt kapitel (I,24) med temaet, "hvordan Moses udførte den militære leders opgave". Clemens skriver indledningsvis:

"...Vor Moses er således en profet, en lovgiver, dygtiggjort i militær taktik og strategi, en politiker, en filosof. Taktik tilhører militær ledelse, og at være i stand til at lede en hær er blandt dét, der tilhører kongeligt regentskab..."

De af oldtidsforfatterne, der gav udtryk for at være anti-jødiske i deres tekster, udtrykker sjældent utilfredshed med Moses selv. Det var som om

Moses' egyptiske baggrund også på dette sene tidspunkt stadig anedes - han omtaltes ikke et eneste sted som "den store jøde" eller "den store hebræer", men omtaltes oftest selvstændigt, f.eks. som leder eller som lovgiver for israelitterne, jøderne.

Den romerske kejser *Julian* - der 361 e.Kr. frasagde sig sin kristendom og gik over til at dyrke solreligionmysticisme blandet med filosofisk neoplatonisme - var den seneste oldtidsforfatter, der mere specielt beskæftigede sig med Moses. Bl.a. kritiserede han Moses' skabelsesberetning. Ligesom flere oldtidsforfattere var han på nogle punkter positiv over for Moses og også over for den jødiske kultur, men i andre forhold temmelig kritisk. Kejser Julian bekræftede Moses' militære rolle, men den strenge disciplin bemærkes - skønt den i nogle tilfælde må forekomme uundgåelig under det ifølge Bibelen "genstridige" israelitterfolks barske overlevelsесvilkår - og han kritiserede Moses på denne måde:

"...Moses var en grum general, som straffede selv dem, der ikke havde gjort noget..."

Goethe, der - som Moses - karakteriseres som et alsidigt geni, beskæftigede sig i sine skrifter med bibelberetningen om Moses. På Goethes tid, hvor man også oplevede den suveræne feltherre Napoleons fremmarch gennem Europa samt strategifilosoffen Karl von Clausewitz' (og Scharnhorst's) opstilling af teorier om krigsførelse, var strategi et interessefelt hos mange intellektuelle. Goethe var tidligt også optaget af emnet, og i sin afhandling "Israel in der Wüste" fra april-maj 1797 (1819-udgaven, s. 319) skriver han ved sammenligning mellem Moses og dennes hjælpere Joshua og Kaleb, at:

"...ulykkeligvis havde Moses dog mindre feltherre- end regenttalent..."

Der kan her under indtryk af Napoleons "matematiske præcision" ved opstillingsform, angreb og forsvar have været mindre forståelse for de tidligere tiders ofte mere improviserede krigsførelsesformer, selv om de viste sig succesrige, som vi f.eks. skal se, i en række tilfælde hos Moses.

Militær strategi og diplomati under 'den lange march'

Ved flere lejligheder slog Moses de angribende nomadestammer på flugt, mens han i andre tilfælde taktisk undgik kamp - bl.a. lagde han ruten om og viste dygtighed ved netop at stå hårdt imod pres fra egne folk og her utvivlsomt sparede mange israelitters såvel som fjenders liv.

Ligeledes måtte Moses flere gange veksle mellem at være general og også udøve statsmandskunst som diplomat og politiker. Han forbød - ifølge "5. Mosebog" (2,5 og 19) - israelitter at forulempe eller indlade sig i strid med ammonitterne, og pålagde i stedet, at disses rettigheder til deres eget land blev respekteret. Den tekst (2,12) nævner ligeledes edomitternes ("Esau sønner"s) opnåelse af territoriale rettigheder, og at

dette "betød", at israelitterne på samme måde ligeværdigt ville opnå og erholde ejerskab til Kanaans land.

Kernen i disse bibeltekster tyder på at være af virkelig gammel oprindelse fra en sandsynligt original Moses-beretning. For det ville ikke have nogen mening at indføre disse påbud senere, da israelitterne var bofaste vest for Jordan i Kanaan/Israel og der ikke længere var udsigt til truende konflikter, som dengang de under vandringen skulle passere forbi disse andre folks områder øst for Jordan.

Kanaan var i de følgende ca. 350 år efter israelitternes ankomst kun delvis erobret af disse nu bofaste indtrængere. Her var f.eks. filistrene for stærke til at overvindes. Flere andre grupper fik deres rettigheder respekteret, ofte sandsynligvis på grund af oprindelige alliancer med Moses eller evt. med israelitternes hebræiske forfædre.

Andre af Moses' operationer var netop baseret på alliancer med de kanaanæiske konger - ifølge Manetho. Yderligere findes der en række indikationer (jf. bind 3's kap. 2-7) for Moses' medvirken og inspiration til kanaanæernes mange *samordnede* angreb gennem hele 19 år mod Tuthmosis III og senere ni år mod dennes søn Amenhotep II.

En omvandrende folkehær med kvinder, børn, kvæg og oppakning, og som bestandig skal søge efter føde og vand til mennesker og dyr, har kun en tung og vanskelig mobilitet - og er yderst sårbar.

Det krævede mere end at være general for at kunne lede denne gruppe. Den problematiske situation og effektive ledelse kan i princippet sammenlignes med Mao ze Dong, der under enorme anstrengelser gennem en årække fra 1934 anførte "den lange march". Her opretholdt Mao en lignende kæmpemæssig folkehær i Kinas øde områder, indtil folket i 1949 opnåede at få hele sit "forjættede" land. Mao var dertil en slags "lov giver" og "religionsstifter", i overført betydning, ved sine forordninger for den kinesiske udgave af marxistisk kommunisme.

En anden side er ligeledes vigtig, nemlig det politiske management både i krigsførelse og ved administrationen af resultaterne ved en konflikts ophør. Dette erkendtes bl.a. af generalerne i tjeneste hos Karthagos store hærfører Hannibal, om hvem de sagde, at "han havde forstand på at vinde, men ikke forstand på at udnytte sejren". Derimod har den græske historiker og geograf Strabo fremhævet Moses' statsmandskunst ved opnåelsen af erobringer eller sejre ud fra hans evner og kraft som forhandler og diplomat.

Ifølge visse sene rabbinercommentarer om at "Moses havde svært ved at tale" (proto-hebraisk?), tolkedes dette som han havde en talefejl; i så fald problematisk for en general - og påstanden er netop tvivlsom. På grund af Moses' alder blev Joshua, Kaleb og senere præsten Phineas, hans stedfortrædere ved anførsel af hæren. Hæren blev slået nogle gange, når Moses ikke deltog, men forblev bag linjerne. I de pgl. aktioner

fremtræder Moses ret begrænset og ikke som militær helt.

Moses' virke som general var blot én af hans mange store roller, der bl.a. omfattede: lovgiver, filosof og astronom. Heri findes indbyrdes forbindelse - dette er ikke ukendt i historien, hvor store hærførere som kejser Marcus Aurelius og Frederik d. Store også optrådte som store statsmænd såvel som filosoffer, og f.eks. Napoleon som fremragende lovgiver samt Cæsar som astronomisk kyndig.

O V E R S I G T (1)

Også detaljerne bestyrker historien, - oversigt:

1. Fra Egypten gengav Manetho sine historieoptegnelser: At Moses ved sit op-rør mod farao og præsteskabet umiddelbart før udvandringen skaffede sig og sine tilhængere adgang til befæstede byer i Nedre Egypten og brugte disse i nogen tid som baser. Herfra tilbød Moses kanaanæiske konger at lede deres hæres invasion i Nedre Egypten for selv at få støtte her. - De befæstede byers eksistens i den lokalitet og på den tid, bekræftes fuldt ud af talrige arkæologiske udgravninger.
2. Af Bibelens beretning om Moses fremgår, at han under israelitternes udvandring fra Egypten med sikker hånd organiserede de store folkemasser og lod sine styrker lege kispus med den forfølgende egyptiske hær: - Moses beherskede fuldt ud den tids krigsteknik og benyttede røg og "kunstig tåge" professionelt til at sløre sine folkegruppers bevægelser. Teknisk kunne det udføres af et særligt mandskab. - Ligeledes er velkendt ved Mellemøstens terrænforhold, at en fremrykkende hær eller folkemængde uundgåeligt ophvirvler kæmpemæssige tilslørende støvskyer, så man i et stort slag har svært ved at se en hånd for sig eller skelne ven fra fjende.
3. Bibeltekstens "røgsøjle" var røgsignalet til dirigering af grupperne, ligesom der anvendtes signalbål, der i fladt ørkenland er synligt 10-15 km borte, i teksten kaldet "ildsøjle". Desuden skulle falske signalbål lede den forfølgende egyptiske hær på forkert vej. Endnu en taktik omtales - den "ildmur", der standsede egypterne. Især blev stridsvognenes heste skræmt ifølge rabbinerskrifterne, der også siger, at ildmurens store røgudvikling slørede sigtet og opslugte egypternes pile mod israelitterne: Alt er historisk velkendte træk og midler.

Denne række af netop ikke urealistiske eksempler kan bl.a. vise, at Moses' og israelitternes store aktion i ørkenen kunne være konkret gennemførlig. De velkendte forhold i Egyptens 18. dynasti forbedrer mulighederne for vurdering af Moses i praksis som organisator og leder af hære. Selv detaljerne er fuldt realistiske.

Midianitisk kobberslange på Sinai, fundet af arkæologer, er fra Moses' tid 15-1400 f.Kr.

Moses - som arkitekt og opfinder

Oldtidens 'Leonardo da Vinci'?

Oldtidsforfatternes og rabbinerskrifternes omtale af Moses' usædvanlige talent som arkitekt, designer, konstruktør og opfinder - må ses i relation til, at han oprindeligt havde en så høj position i Egypten, at han kunne have muligheder for at få sine projekter realiseret i praksis.

Ligeledes synes dette at stemme med Bibelens omtale ved lignende af Moses' aktiviteter - med nøje gengivelse af hans konstruktionsbeskrivelser ved udformningen af tempelteltet, Tabernaklet, og dets inventar.

Religionsformidler, lovgiver, filosof og arkitekt var ikke en ukendt sammensætning. F.eks. er *Imhotep* - vesir hos kong Zoser (2630-2611 f.Kr.) - den tidligste guddommeliggørelse af en ikke-kongelig person - han blev især kendt som den store arkitekt, pyramidekonstruktør, matematiker og læge ("lægekunstens fader" før Hippokrates).

Gennem historien og helt op til nyere tid ses kombinationen af arkitekt/filosof og lovgiver i forbindelse med mysteriekultisk lærdom, der i sig selv var udbredt og ofte obligatorisk hos herskende klasser: - Medskaberen af USA's forfatning, arkitekt, jurist og senere præsident, Thomas Jefferson, var en kendt frimurer. Allerede Vitruvius, 200 e.Kr., var indviet arkitekt og filosof. Den britiske arkitekt Christopher Wren var frimurer, professor i astronomi og matematik. Den østrigske forsker og filosof Rudolf Steiner med sin antroposofiske og bio-filosofiske arkitektur. Den amerikanske arkitekt Frank Lloyd Wright var filosof og stifter af en religions-filosofisk sekt. Hans landsmand, den futuristiske arkitekt Buckmeister Fuller, var netop også filosof (jf. bind 2's kap. 20).

Mere om indvielse: Bibelen omtaler kong Hiram af Tyrus, der medvirkede til konstruktion af Salomons tempel som bygmester (arkitekt) cirka 975 f.Kr. Senere "brugtes" Hiram som religiøst-filosofisk symbol for en indvielsesgrad, "bygmesteren", hos frimurerne.

Tidligt i de gamle kulturer var arkitekter ofte blandt de højt indviede - geometri og matematik var en hellig kunst, der lærtes hos præsteskab. Avancerede former af den kunst - f.eks. i Pythagoras' indvielseskult, der også forbandt filosofi og arkitektur - lærtes på højere niveauer i kulturerne.

Den egyptisk-jødiske historiker Artapanos (cirka 100 f.Kr.) oplyser på linje med andre oldtidsforfattere, bl.a. flere af kirkefædrene, at "Mo-

ses var opfinder af et stort antal maskiner og apparater". Moses' avancerede opfindelser - ligesom senere hos den græske filosof, matematiker og opfinder Arkimedes i 200-tallet f.Kr. - omfattede kranmaskiner til at flytte store sten, og bl.a. vandhævningsapparater til kunstvanding samt apparatur til våbenfremstilling og skibsbygning (alle forsvandt igen ligesom det senere kendes f.eks. ved romernes høstmaskiner).

Artapanos omtaler Moses' egyptiske sekretær fra Memphis, Nache-res (sandsynligt egyptisk navn *Na-ka-re*), som noterede og overleverede Moses' ideer om bedre brug af husdyr, bl.a. trækraft fra to okser koblet med åg - dengang nyt i Egypten. Artapanos lader forstå, at det var som egypter, at Moses gjorde sine opfindelser.

Her er ikke heltedyrkelse eller glorificering. Der var ikke tale om, at Moses byggede Egyptens største tempel eller pyramide - derimod er hans indsats angivet med konkrete detaljerede konstruktioner. Det synes ikke uplausibelt, for hvem ville ligefrem opfinde dette om en profet? Bibelen omtaler også navnet på Moses' hovedhåndværker *Bazal(el)*.

Rabbinerskrifterne oplyser, at Moses ledede store anlægsarbejder i Nedre Egypten. Tilsvarende taler den egyptiske historiker Apion cirka 50 e.Kr. i sit 3. bind af "Egyptens Historie" detaljeret om Moses' opfindsomme arkitektoniske indsats i den egyptiske by On. Denne nederegyptiske hovedby On, kendt på græsk som Heliopolis (oprindelig nær pyramiderne, vest for det senere Cairo, men i dag også et navn for Cairos østlige forstad). Ifølge samme Apion - citeret af Josefus, der på flere punkter er kritisk over for Apion - lod Moses her også opstille nogle af sine specielt konstruerede "obelisk-søjler", udformet som en kultisk og astro-mytologisk skulptur og samtidig som et kæmpemæssigt solur. (Jf. også nærv. kap. 11). - Desuden beretter Apion, at:

"...Moses byggede i On templer, der var åbne mod himlen, og lod dem vende mod øst..."

Det var en arkitektonisk revival og fornyelse idet traditionelle egyptiske templer ofte var massive med smalle gårde, mens der under Hatshepsut - på Moses' tid - blev bygget templer i markant ny, men dog helt oprindelig stil med åbne gårde og terrasser. F.eks. hendes tempel i Deir el-Bahari ved Theben, hvor dette tempelanlæg blev orienteret direkte mod øst.

Moses' samtidige, farao Tuthmosis III, omtaler i sine inskriptioner at have designet (måske overtaget fra Moses) vaser og tempelinventar; og i Mosebøgerne gengives Moses' detaljerede design-beskrivelse af konstruktion og udformning både af Tabernaklet, dvs. israeliternes transportable tempeltelt, og af de deri tilhørende religiøse genstande, samt af Pagtens Ark. - Alt er med nøje angivelse af materialer, målforhold, rumfang, montage, dekoration og farver. Således en både teknisk, kunstnerisk og religiøs konstruktionsplan fra en sand *professionel* - netop som Moses.

Pagtens Ark var af akacietræ med tynde guldplader. Det fremgår af

lignende tempelkister i Cairo Museum, at de var religiøst standardudstyr også på Moses' tid under 18. dynasti og meget brugt ved processioner i hovedbyen *Theben*. Dette senere egyptisk-græske bynavn er fra egyptisk *tebet* (hebraisk *tebah*) og græsk *taibe*, der alle betyder 'ark', 'kiste'.

De grundlæggende principper for konstruktionen af Tabernaklets *præfabrikerede* struktur er ikke noget jødiske præster opfandt senere og indflettede i Bibelen. Uden hensyn til "den egyptiske faktor" hævdes dette alligevel i den særlige bibelkildeskritik i flere nyere forskningsskoler.

Det er velkendt i egyptologien, at allerede i 18. dynasti fra 1500-tallet f.Kr. - på Moses' tid - havde teknikken til Tabernaklets konstruktionsform været kendt i århundreder hos egypterne, der havde lignende transportable ørkenhelligdomme: *Samlesæt* af stænger, fildug, skind og også plader af kurveflet. Udseendet blev delvis efterlignet/inspireret til som en mindre, særlig helligdom udført i granit, en *naos*, inde i templerne.

Fremstillingen af Tabernaklet ville ikke være et problem for nogen, der var uddannet i Egypten! - Og det blev forløber for beduinernes stadig karakteristiske "sorte nomadetelt" - jf. C.G. Feilberg's afhandling "La Tente Noir" (København 1944). Af denne type kan selv de største telte, som 100 personer kan sove i, rejses eller nedtages på 20 minutter.

Også Bibelens detaljerede omtale af ypperstepræstens brystplade demonstrerer fuldt, at pladen har basis i velkendt egyptisk design.

Ifølge rabbinerskrifterne og Philo afstod Moses som tronarving i sin ungdom fra overfladiskhed ved faraos hof og søgte dybere, bl.a. ved uddannelse med omfattende studier. Derfor er det ikke uden årsag, at han kan have beskæftiget sig med opfindelser i praksis. (Lignende kendes i historien; f.eks. den portugisiske prins Henrique o Navegador, 'Henrik Søfareren', var tempelridder-stormester, der blev opdagelsesrejsende og oprettede Europas ældste astronomiobservatorium og navigationsskole; og den danske adelige Tycho Brahe, der gik uden for sin fornemme stands normer og helligede sig videnskabelig forskning og opfindelser).

Den senere kliché-rolle - patriark med hyrdestav og stentavler - der i tidens løb blev tillagt personen Moses, kan sammenlignes med, hvad der skete med eftermælet for Leonardo da Vinci. For i almindelighed huskedes denne personlighed først og fremmest som *maleren* Leonardo - alt imens hans mangefacetterede geni som opfinder, forsker, arkitekt, konstruktør, krigsingeniør etc. rent ud forglemtes hos almenheden.

Moses' opfindertalent rakte endda videre - bl.a. omtales det konkret mange af oldtidsforfatterne, foruden at det fremgår af rabbinerskrifterne: at Moses var alfabetets opfinder (se nærv. kap. 16, 17 og 18).

Oldtidens/antikkenes beretninger om de nævnte, men senere mindre kendte talenter hos profeten og lovgiveren Moses, synes således at kunne vise flere konkrete overensstemmelser med egyptisk kultur under 18. dynasti.

Moses som filosof

Avanceret filosofi tidligt i oldtiden

Fra sit egyptiske udgangspunkt synes Moses at have stiftet en religion på grundlag af et ældgammelt egyptiske gudsbegreb om én (skaber)gud, nu i form af en usynlig gud, der ikke måtte afbildes, men var betegnet som, "Jeg vil være den, som jeg vil være...", og skulle prioriteres over andre guder. Moses har fremlagt dette egentlig oprindeligt *mysteriekultiske* koncept nu *uden* for kulterne: til brug som religion også for folket - et brud med hidtidig religionskultur (jf. bind 4's kap. 2-12).

At indstifte en religion og være den første kendte person i historien, der uden fortilfælde/forbillede gjorde dette, må dertil forudsætte et særligt filosofisk format. Fra "Moses som den store religionsstifter og lovgiver" er der ikke langt til "Moses som filosof". Idet han indstiftede en religion forbundet med lovgivning, og som indeholder etik og udtryk for en erkendelseslære, så var han definitivt en filosof. Moses' religion præger dele af hans love, sådan at de to elementer, religion og filosofi, i meget af lovteksten udgør en komplementær enhed - den ene forstås og fungerer på baggrund af den anden og vice versa.

Moses' lovgivning var beregnet for en religiøst styret nation. Til at udstede gode love for områderne religion og regentskab - og give det en sammenhæng - kræves netop en kombination af statsmand og filosof.

En lignende sammensætning kendes f.eks. senere hos den romerske kejser Marcus Aurelius. Blandt antikkens tænkere ansås det således for optimalt og et nødvendigt ideal - men ikke hyppigt set i praksis - at en lovgiver skulle være filosof som det bedst mulige udgangspunkt for det ansvarsfulde hverv. Flere forskere, der ignorerer bibelstoffets ældre forhistorie, hævder, at antikkens jøder søgte at udbrede den opfattelse, at mange gode græske ideer var et lån fra hebræisk tradition.

Dog, angående Moses som "den store filosof" foreligger der en lang række af ældre kilders overleveringer, optegnet under hellenismen (ca. 330 f.Kr. til 330 e.Kr.), af oldtidsforfattere af forskellig nationalitet.

Da historikeren Artapanos cirka 100 f.Kr. skrev sin bog "Om Jøderne", angav han - som også mange andre siden hen - at Moses benævntes som *Hermes* (Merkur), 'fortolkeren', på grund af hans evne til at fremlægge den esoteriske mening i en hellig tekst. Hermes er "oversat" fra egyptisk Thoth, guden for visdom og for tekster og skrivekunst. Desuden

hævdede Artapanos, at Moses var "den første filosof", som ved sin vidt kendte indsats på lovgivningens og filosofiens område blev - især ifølge Numenius (100-tallet f.Kr.) - en "læremester" under navnet Musaeos for bl.a. Orpheus (900-tallet f.Kr.), Platon (400-tallet f.Kr.) og Roms første større konge, Numa (700-tallet f.Kr.). Andre steder i nærværende bog vil der blive set nærmere på relevante dele. Hvad der kan være idealistisk beundring, og hvad der er konkret oplysning, kan næppe afgøres tilfredsstillende - men mange i antikken havde lignende opfattelser.

Samstemmende hævdede den egyptisk-jødiske filosof Aristobulos af Panea (cirka 150 f.Kr.), der var leder af Alexandrias berømte bibliotek og lærer for Egyptens kong Ptolemæus VI: *a)* at Orpheus, Pythagoras og Sokrates "stod i gæld til Moses" ved at have udnyttet kendskabet til deres filosofi.

Endvidere hævdede Aristobulos: *b)* at selve moralfilosofien i Moses' bøger i det hele taget var hævet over græske ideer inden for dette emne; *c)* at der i Platons tanker om lovgivning var store lån fra Moses; og *d)* at de græske digtere Homer og Hesiod (begge i 700-tallet f.Kr.) havde ideen om den hellige sabbatdag fra jødiske skrifter - dvs. fra Moses, der havde konstrueret israelitternes kalender (jf. nærv. kap. 10). Moses' 7-dages uge og de hertil systematiske hviledage kendtes ikke andre steder i verden før hans system.

Kristne lærde udtalte sig lignende om Platons afhængighed af ideer fra Moses. Således hos tre af "kirkefædrene", Clemens af Alexandria 150-215 e.Kr., Origenes 185-254 e.Kr. og Eusebius af Cæsarea 263-340 e.Kr. - Desuden skrev Clemens i sit værk "Stromateis" (5,14) om den første lovgiver-konge, Numa, i Rom, at:

"...kong Numa var pythagoræer og bruger af Mosebøgerne..."

En græsk-jødisk historiker, Eupolemos, makkabæisk ambassadør i Rom ca. 160 f.Kr., kaldte i sit værk "Om Judæas Konger" Moses for:

"...den første vismand....".

Platon 'efterlignede' Moses?

Josefus fremhævede Moses som den ældste af alle store lovgivere, samt at de viseste græske filosoffer såsom Pythagoras, Platon, Anaxagoras og stoikerne alle var influerede af Moses.

En anden oldtidsfilosof, Numenius af Apamea (100-tallet f.Kr.) beskriver, at grundlaget for doktrinerne, ritualerne og institutionerne hos Pythagoras og Platon var hentet fra brahminerne, egypterne, de persiske magere - og *fra jøderne* - dvs. fra Moses. Om denne i så fald udbredte filosofiske inspiration fra Moses hævdede Numenius, at:

"...Platon var bare en Moses, der talte græsk....".

Igen, det var ikke evt. vidtløftighed, men var seriøst opfattet af disse forfattere. Der findes konkrete eksempler på Platons naturlige lån eller gen-

parter fra langt ældre egyptisk viden. Men i 1800-1900-tallet var dette overset af forskningen, der anført af den dengang indflydelsesrige Wilamowitz var præget af ideer om, at egypterne var mindreværdige, hvorfor kulturen begyndte med grækerne.

Via jødisk emigration i oldtiden udbredtes ideer fra Moses' værk, "*Torah*", (de 5 Mosebøger). Platons evt. inspiration eller evt. "kopiering" derfra, er hos en del af nutidens forskere anset for at forholde sig omvendt:

- En række forskere anser Bibelens indhold for at være en konstruktion fra 300-tallet f.Kr. - og skrevet evt. på et ligeledes konstrueret oldhebraisk sprog - udført af jødiske præster og skriftkloge, som via græsk indflydelse til Moses-teksten efterlignede Platons tanker.

Men Philo påpegede derimod Moses' store indflydelse på Platon:

"...Platon kopierede Moses....".

Dette gjaldt ifølge Philo bl.a. den i erkendelseslæren ikke tidligere sete ide, at "noget" overhovedet "eksisterede" *før* skabelsen. En særlig form for elementer, som Platon omtaler i sin doktrin om "*før-skabelsens materier*", ses allerede i "1. Mosebog"s indledende kapitel som endda avancerede filosofiske begreber, der udtrykte "ikke-lys", "ikke-form" samt andre før-materielle ideer såsom "vilje" "kraften", "et skel", "dybet". Og ved udtrykket "vandene" er det ofte upåagtet hos oversættere, at dette er de gamle kulturers begreb "verdensoceanet" (dvs. "maritime" termer, jf. f.eks. nutidens *rumskib*). Endvidere tilhørte selve "ordets ide" netop førskabelsen - "Gud sagde: Bliv lys"; jf. dertil "i begyndelsen var ordet".

En elev af filosofen Plotin, den græsk-romerske Porphyrios (223-305 e.Kr.), gik imod Philos værk om Moses, angående Moses' forfatter-skab til Bibelens skabelsesberetning. Porphyrios hævdede, at Moses havde kopieret essentielle dele deraf fra fönikieren Sanchuniathons nu forsvundne værk "Fönikiens Historie". Herfra refererede også Eusebius af Cæsarea og tilbageviste påstanden (men svækkede argumenterne ved at hævde, at Sanchuniathon aldrig eksisterede, skønt oldtidsværket "Suidas" er i stand til at angive titlerne på tre af dennes værker).

Tendensen til overhovedet at forbinde de store filosoffer Platon - og siden hen også Aristoteles - med Bibelens lære, udvikledes især hos de kristne. 'Kirkefaderen' Augustin udtalte om just de to:

"...ingen står os nærmere end dem...".

De to filosofers senere indflydelse i den kristne (og jødiske) verden var så stor, at i middelalderens Europa blev de afbildet i kirkerne, bl.a. på altertavler; og undertiden er endda *Platon udstyret med glorie*.

Selve den holdning begyndte i Alexandria flere århundrede f.Kr., hvor Platons udsagn ses behandlet i sammenhæng med Moses.

Som nævnt respekteredes den jødiske religion i hele Romerriget - især for de dele, der har humane, etiske og filosofiske træk. Der taltes

om, at de indiske "gymnosophister", dvs. yogi-filosofferne, oprindelig tilhørte samme skole som persiske magere (magikere og astrologer), de indviede vismænds skole. På lignende måde ses jøderne omtalt som oprindeligt forbundet med indiske filosoffer. Fra længe før Moses' tid fandtes betydelig mellemøstlig kommunikation og fællestræk i kulturerne. Ingen af dem var en isoleret ø. (F.eks. havde Egypten gennem årtusinder en kæmpe import af halvædelsten og tin fra Afghanistan).

'Før-skabelsens materier'

På flere gamle sprog betød *himmel* også 'op' (f.eks. babylonisk *anu*, 'himmel' og 'op', 'oppe'). I beskrivelsen af skabelsen etableres "oppe og nede" som overhovedet noget af det første, idet position/retning er afgørende for at kunne have "noget" at sætte det efterfølgende i relation til. Herefter implicerer begrebet "tid" nye begreber som "begyndelsen" og konceptet "skabelse i sekvenser eller rækkefølge" - idet tid vil fremtræde udtrykt i fænomenernes rækkefølge. Dybden i 'at skabe', på hebraisk *br*, relaterer til en oprindelig betydning 'at sætte skel'.

Baggrunden for de ideer hos Moses med sin uddannelse i Egypten, ses allerede i en *egyptisk skabelsesberetning*, hvor guden Re (Ra) proklamerede i en hos egypterne ofte anvendt negationsform:

"...Ikke eksisterede himlen, ikke eksisterede Jorden, ikke var der blevet skabt Jordens voksende ting (planter) og krybende ting (dyr) - jeg frembragte dem ud af *Nu (nou)* ('primær-rummet' forud for 'verdens-oceanet') fra en tilstand af ikke-aktivitet. Ikke var der heller et ståsted (position og dermed retning)... så jeg opstillede ret... jeg satte skel..." etc.

Det egyptiske "Papyrus Rhind", før 1600 f.Kr., angiver (fra ældre kilder) at indeholde "hellig" matematik og her "et fast ståsted" for skaberguden.

Hvad angår ovennævnte forhold om "rum" som en primærfaktor i skabelsesberetningen i Bibelen, angiver bibelteksten i sin indledende sætning, at himlen og Jorden *blev skabt*. Inden da fandtes de ikke - det understreges af næste sætning om forudgående 'kaos og uorden', hebraisk *tuhu wa vohu*. Det sidste ses hyppigt oversat som 'tom/formløs', 'øde' - det indebærer sprogligt ikke nødvendigvis betydningen 'et intet'.

Denne skabelsesberetning er den ældste knyttet til en konkret person. Moses' formidling om "før-skabelsens materier" var reelt en bedrift: At anse konceptet, ideen, som den egentlige begyndelse til verden. - Ligesom skabelsens start for et hus ikke er første sten eller spadestik, men det øjeblik der indeholder oprindelsen af selve idé-ønsket om huset.

I dag kunne spørgsmålet lyde: "Hvad var før-skabelsens materier i universets skabelseseksplosion *big bang* - hvad bevirkede, at "energi-en/stoffet" i *big bang* overhovedet eksisterede?". Hvad var der før, der var "før"? - I ovennævnte egyptiske beretning siger guden Re, at:

"...Jeg blev til i skabelsens former, der blev til i førstetiden... Jeg frembragte mig selv fra primærstoffet, som jeg skabte... førstestof-fets førstestof..."

Egypternes tekster omtaler en præeksistens *før* skabelsen. De skelnede mellem *ptah*, 'at skabe', og *kheper*, 'at blive til'. Mere end tusind år før Moses ses læren om kun én skabergud. Guden havde dobbeltnavne: - i Memphis *Ptah-Atum*, 'skabe-altet' - og i Theben var det *Amon-Re*, skaberens 'usynlige' og 'synlige' udtryk (jf. bind 4's kap. 5 og 7).

Moses' skabelsesberetning, hvor "Gud skabte mennesket i sit billede", er næsten *ordret* i den egyptiske skabelsesberetning, bl.a. i "Papyrus Merikare". Ud over at Moses' skabelsesberetning her også kan ses som et produkt dannet fra delvis *viderebygning på den ældre egyptiske skabelsesberetning*, kendes lignende tanker, der, universelt, også ses i den oldindiske erkendelsesfilosofi - enten mere selvstændigt baseret eller i ideer udvekslet mellem Egypten og Indien eller via Babylon. (Jf. ill. s. 200).

Også hos Platon ses ideen om "før-skabelsens materier eller elementer". Hvad selve elementerne angik, nævntes ikke en mulig inspiration fra Moses, sikkert fordi Platon fremdrog andre immaterielle forhold end Moses, nemlig retfærdighed, skønhed og mod - disse forstået i udvidet betydning. Hos Platon havde begrebet 'retfærdighed' en særdeles betydelig rolle. 'Skønhed' hang bl.a. sammen med matematisk orden og regulering, harmoni, proportioner (jf. hans doktrin om form), formernes verden - der var med til at indgive orden i kaos. Og 'mod' var også fasthed, vedvarende.

Skabelse og kosmologi

Ved skabelsen i "1. Mosebog" er der tale om, at universet har en begyndelse. Ikke alle moderne astrofysikere vil hævde dette - nogle mener, at universet har eksisteret altid. En buddhist f.eks., der søger at anskue verden eksternt, udefra, vil give dem ret. For evigheden har selvsagt ingen begyndelse, men internt findes faktoren eller dimensionen tid (udtrykt via fænomenernes rækkefølge), der er et produkt af det fysiske univers og viser tilbage til, at dette univers har en begyndelse eller skabelse.

Og når "1. Mosebog" om skabelsen beretter, at Sol, Måne og stjerner skabtes *efter* Jordens tilblivelse, skal det sidste ikke forstås bogstaveligt som planeten Jorden, men fremkomst universelt af et fysisk eksistensplan.

Både hos indere og egyptere - og hos Moses - er "ånd" virksom bag skabelsen. De 7 tidssektioner i "verden blev skabt på 7 dage" kunne forstås ved Bibelens udtryk, "en dag for Herren er tusinde år for mennesket" (Salme 90;4, skrevet af Moses iflg. alle traditioner). Bemærk her, at det hebraiske ord for 'tusind' *elef*, også kunne betyde antal og summer, der var langt større - titusinder, millioner etc. Jf. "skabergudens dage", et indisk begreb, hvor "Brahmas dag" er 4,3 milliarder år. Cyklustallet "7"

er typisk i babylonisk ideverden og kendes ligeledes hos inderne.

Moses har altid i al tradition, både den jødiske og i oldkirken, foruden i den katolske og ortodokse kirkes tradition, været forfatteren til både de oprindelige dele af de 5 Mosebøger og til centrale dele af Bibelsens "Jobs Bog". Først i senere nordeuropæisk teologiopfattelse er Moses fortrængt herfra - uden forklaring. "Jobs Bog" er omdiskuteret på grund af senere transformationer i stil, der måske er tegn på indgreb af forskellig alder. Netop i ældre dele af "Jobs Bog" (26,7) omtales en (se nærv. kap. 11, og bind 4's kap. 10) på den tid avanceret kosmologi:

"...(Gud) udspænder nord over det tomme og hænger Jorden på intet..."

En 2.000-årig indisk astronomisk lærebog, "Surya Siddhanta" af den hinduistiske astronomiforfatter Aryabhatta, præsenterer en viden og tradition, hvori der omtales, at Jorden roterer om sin egen akse - dvs. bygger korrekt på, at Jorden er en sfære, en kugle i æteren. I det gamle indiske værk er "foroven" og "forneden" netop relative begreber.

I ovennævnte Job-citats originale tekst er ordet 'intet' gengivet på hebraisk som *beli mah*, der bogstaveligt betyder: 'ikke noget (som helst)' - og i øvrigt kun forekommer denne eneste gang i Bibelen.

Det i Job-citatet anvendte udtryk 'nord' - er på hebraisk: *tsafon*. Men havde det været "norden", skulle der have stået *ha-tsafon*, med foranstillet bestemt artikel, som altså slet ikke findes her. Eller hvis nord havde været nævnt i forvejen i Job-kapitlet, kunne denne kontekst måske afgøre, at udtrykket ved gentagelsen så evt. kunne oversættes som "norden". Men nord er heller ikke nævnt i forvejen.

Når der her kan stå "norden" i f.eks. danske bibeler, er det de pågældende ofte kirketraditionelt orienterede oversætteres version. Den er mindre velegnet, når der med eksakthed skal søges at opklare noget af det, der er gået tabt fra de oprindelige religiøse, esoteriske og kultiske forhold.

Den viden, der her indeholdes i denne cirka 3.400 år gamle tekstdel fra Moses' forfatterskab med billedet af Jorden omgivet af "det tomme", tangerer viden om astronomiske forhold, et kendskab der ligeledes ses hos babyloniere og de senere græske filosoffer, men flere gange synes at være gået tabt i længere perioder hos almenheden.

I helheden kan et overblik svækkes, idet de filosofiske emner hos Moses ikke er skarpt udskilt fra (hans) religion og *mysteriekultiske* begreber, hvilket i sig selv vil kræve en indgående behandling (se også bind 4).

En betydelig del af strukturen i normer og verdensopfattelse i nutidige kulturers virkelighed, som en stor del af klodens folk lever i, er blevet båret af religioner, der i deres oprindelse er udsprunget af en åndelig impuls udtrykt hos bl.a. Moses, Buddha, Jesus og Mohammed.

En særlig viden på et skjult trin

Jøderne havde en stort set færdigredigeret Bibel i 300-tallet f.Kr. Fraktioner blandt farisæerne ønskede senere (ca. 100 e.Kr.) i skabelsesberetningen at fjerne (eller dog undgå oplæsning i synagogen af) nogle dele, de anså som religiøst filosofiske ligesom i den version, der brugtes hos egyptiske gnostikere. Ønsket blev ikke gennemført. Og i de tekster om Moses' lære, der af de pågældende jødiske "forvaltere" måtte accepteres i Bibelen, er der ikke præsenteret generelt en fremlæggelse af universelle erkendelser, f.eks. som i de indiske "Upanishader" eller hos græske filosoffer.

En væsentlig årsag hertil synes at være *en overordnet overbygning* til en åndelig elite - en øverste mysteriekult for indviede, hvilken vides at have eksisteret hos alle andre store religioner - men som hos jødiske præster blev fjernet *udadtil* eller undertrykt. Netop her synes der at findes et af anstødspunkterne for Jesus i hans opgør mod dele af det jødiske præsteskab og dets religiøse eller kultiske selvbestaltede "vidensmonopol".

Indsigt i åndelige dimensioner, og med en *udbygget* lære om døden og "efter-livet", samt kombinationen med eksistensfilosofisk erkendelse - synes ikke mere i konkret form at findes i det, der nu kendes som jødernes "samleværk" af tekster, der ikke mindst er til nationalreligiøs brug: Bibelen. Der er nogle undtagelser, bl.a. i "Jobs Bog". Presset fra åndelige behov ses undertiden i stedet kanaliseret som en *religiøs lidenskab*, der bl.a. demonstreres visse steder i Bibelens profetskrifter.

Eksistensfilosofiske træk ligger latent bag Moses' værk, i hans religion i dennes også individuelle sigte - bl.a. i forbindelse med Jahwehs navn med dets, på hebraisk, flerdobbelt rummelige udtryk:

"...Jeg vil være den, som jeg vil/bestemmer at være..."

I religionerne var det almindeligt at anse guder for at tage bolig i gudestatuer og -billeder. På visse tider har det kunnet udvikle sig til underkastelse af et - i sig selv tomt - symbol. Det kunne nu ændres ved Moses' forbud mod billeddyrkelse, hvor guddommen Jahweh skulle dyrkes uden billeder. Det viste sig tilmed at være bevarende for religionen, idet det reelt er sværere at fjerne en ikke-afbildet gud.

En del af Moses' love er i vore øjne mindst lige så grusomme som hos andre folk på den tid. Dog, et særligt træk ved hans filosofiske holdning ses ved et for den tid udtalt humanistisk perspektiv i de af hans love, der handler om menneskers overlevelse - bl.a. sociallove, asylret, slavers frigivelse - og overlevelse for dyr og planter, dvs. love for dyrebeskyttelse og miljøbeskyttelse (jf. nærv. kap. 13 og 15).

Elementer heri - tæt på Schopenhauers udtryk for en grundlæggende dynamik, "viljen til livet" - har støttet israelitternes efterkommere, jøderne, hos hvem *overlevelse* blev et udtalt nøglebegreb. Vigtigheden heraf i "5. Mosebog" (30,19), kan Moses med dette vitale påbud ikke mindst

have ladet udtrykke som kontrast til den for den tids israelitter stadig velkendte egyptiske religions nærmest livslange forbrug af overdimensionerede forberedelser til døden og indretning af begravelsesrum.

"...over for livet og døden... skal du *vælge livet*, for at du kan blive i live...".

Yderligere er perspektivet, at skønt dette er en selvfølgelig nødvendighed for alle mennesker, at det næsten kan synes banalt at nævne det, så gør det en særlig forskel, at det bliver specifikt fastlagt i en lovtekst. Det er blevet anvendt til at modificere og for på forhånd at kunne modspille evt. tendenser til at tolke andre love nidkært og livsfjendtligt.

Opfordringen eller påbudet er netop i en lovmanifesteret form vel fungerende som et særligt "værdi-aktiv" - også over for dette, at bl.a. nogle de af religiøse regler dengang (og stadigvæk i traditionen) kunne, hvis de fulgtes tvangsmæssigt bogstaveligt (fundamentalistisk), i en hel del situationer være hæmmende for livsførelsen.

Også derfor var det af betydning, at dette påbud blev konkret og udtrykkeligt nedfældet - og det korresponderer med et andet af Moses' påbud (kap. 13), hvor Mosesloven indeholder den afgørelse, at Loven ikke må misbruges mod mennesker. I praksis går det ud på, at visse regler kan brydes, hvis der står et menneskeliv på spil.

RESUMÉ

- Moses' lovgivning var beregnet for en religiøst styret nation. Til at udstede gode love for områderne religion og regentskab, og at give det en sammenhæng, krævedes netop en kombination af statsmand og filosof.
- Angående Moses som "den store filosof" foreligger der en lang række ældre kilders overleveringer, især optegnet under hellenismen.
- Philo fremhævede ved Moses' udgave af skabelsen en i erkendelseslæren ikke tidligere set ide, at "noget" - nogle særlige elementer - overhovedet "eksisterede" *før* skabelsen.
- Moses' gav forbud mod billeddyrkelse, idet guddommen Jahweh skulle dyrkes uden billeder. Det kunne tilmed være bevarende for religionen, idet det reelt ville være sværere at fjerne en ikke-afbildet gud.

Ideen om Jorden som en kugle kendtes tidligt - også hos Moses og især de senere græske filosoffer. En mønt fra Athen, 500-tallet f.Kr. viser Pythagoras med Jorden som sfære.

Moses som magiker

Oldtidens mest berømte magiker

I oldtidens verden var emnet magi omfattet med stor respekt. Bl.a. i Egypten var magi en "hellig kunst eller videnskab", uadskillelig fra religion. Magi - i forskningen ofte et vanskeligt håndterligt emne - har ikke uvæsentligt influeret historien inden for kultur og politik, ligesom det optræder i Moses' love og kendtes hos israelitterne.

Flere nævnte forhold i Bibelen vil blive *mere forståelige*, når dette emne i Moses-teksterne ikke forbigås, men på lige fod med andre historiske emner undersøges for indhold af relevant information.

Til alle tider fandtes der i Egyptens templer mangfoldige bøger om magi. Den tyske egyptologiske autoritet Erik Hornung angiver i sin "Conceptions of God in Ancient Egypt" (19171), at egypterne betragtede magi som en "kraft" af særlig art, som "i de tidlige højkulturer opfattedes således på grund af sin farlighed og styrke til at transformere verden".

Når f.eks. præster udøvede magi, var det ofte en sær blanding. For i den anden ende af skalaen ses tydeligt klassiske tryllekunstnertricks kendt langt tilbage i Kina, Babylon og især Egypten. F.eks. kunne præsterne i Karnak (Theben) anvende bugtaleri som "gudernes tale".

Der er ingen grund til hverken blankt at godtage bibelske episoder som religiøse mirakler - eller på den anden side blot at afvise dem som overtro. Moses synes at have optrådt med "markedsgøglerticks", såvel som han har demonstreret en evne og særlig viden til teknisk at udnytte specielle forhold i naturen og miljøet. Men derudover var der episoder, der mindre definerbart fremtræder som baseret på en ekstraordinær indsigt, energi og åndelig kraft. I kilderne fra oldtiden herskede der ingen tvivl om, at Moses besad særlige evner også på de mere usædvanlige områder.

Forholdene kan kun vanskeligt gennemskues nu, og nogle af de "magiske hændelser", som Bibelen omtaler i forbindelse med Moses, er gennem tiderne blevet opfattet som mirakler, også i tilfælde man måske ved ukendskab anså som værende i normal modstrid med naturens love.

En prins som magiker var ikke uhørt: f.eks. Khaemwaset, en egyptisk prins - ligesom Moses - var bl.a. ypperstepræst hos sin far Ramses II og berømt i senere tider som ligeledes en af de største magikere. Men der er mere bag det:

- Magi blev taget så alvorligt, at guder allerede i skabelsesberetningerne hos egypterne og babylonierne omtales at have benyttet magi og magiske formler til at vinde over hinanden. Helt fra tidligste egyptiske historie var slangebuden Wadjet, uræusslangen, beskytter af farao. Farao ansås for en gud, og Wadjet var her et tegn også på hans formelle status som magiker. Ud fra den opfattelse har Moses' håndtering af magi og af *slanger* bidraget i hans prestige som faraoemne!

Magiske amuletter anvendtes for at gå uskadt gennem underverdenen. Respekt og frygt for magi var så betydelig, at Moses' love havde dødsstraf for at udøve magi; lignende ses i kong Hammurapis lov og i assyriske love.

Den engelske egyptolog og leder af British Museums egyptiske og assyriologiske samlinger, E.A. Wallis Budge, har arbejdet med tusindvis af magiske tekster og indskrifter, og skrev i sit værk "From Fetish to God in Ancient Egypt" (Oxford 1934, s. 8), at:

"...han (Moses) havde studeret forskellige grene af egyptisk magi..." - og - "...Moses var en dygtig udøver af magiske ritualer og var dybtgående udlært i viden om de tilhørende trylleformer, og påkaldelse/intonering (med magiske ord/lyde), og magiske formler af enhver art. - Og de mirakler han udvirkede... tyder på, at han ikke alene var præst, men en magiker af højeste klasse og muligvis endda en *kher heb* (tilhørende kongens magikerpræster)..."

Hos egypterne var en magiker på én gang både præst, læge og astrolog. Flere af de ældste egyptiske tekster omtaler magi - f.eks. i "Papyrus Westcar" i forbindelse med kong Khephren, tusind år før Moses.

Ligeledes i de ældste bibeltekster: I "1. Mosebog" (24,1-4) udøver Abraham magi; det antydes, at seksuelle kræfter brugtes som medium. I "4. Mosebog" (5,11-31) anviser Moses udøvelse af ritualiseret 'primitiv' magi til 'afsløring' af en kvindes formodede utroskab.

Den engelske antropolog James Frazer skrev i sin "The Golden Bough" (London, 1987 edn., s. 261), at:

"...Enhver egyptisk magiker... mente, at den, der havde kendskab til det sande navn, herved besad selve et menneskes eller en guds tilstedeværelse og endda kunne tvinge selv en gud til at adlyde sig, som en slave adlyder sin herre. Således bestod magikerens kunst i fra guderne at få frembragt en afsløring af deres hemmelige navne, og han ville vende hver en sten for at nå sit mål..."

Rabbinerskrifterne fortæller, at Moses ved adskillige seancer fik meddelt dæmoners og engles navne - samt endda flere hemmelige navne for Gud, på op til 72 bogstaver eller stavelser - hvilket alt sammen skulle hjælpe ham mod psykisk og magisk modstand.

Moses fremhævedes senere for at være en magiker - "en troldmand af de store" - og berømmes i antikken, f.eks. hos romerne af histori-

kerne Plinius d. Ældre i sin "Historia Naturalis" (30,1,11) ca. 100 f.Kr., og Trogus Pompeius ca. 25 f.Kr. (citeret i Justins "Epitome", 36,2).

Lignende kan læses hos Apuleius og Celsus, begge fra 200-tallet e.Kr. Den samtidige egyptisk-græske kirkefader Origenes af Alexandria gengav i sin bog "Contra Celsum" (1,45 og 3,5) sine samtaler med:

"...nogle i Egypten boende jøder: betegnede Moses som en troldmand, der anses at have udført sine store gerninger ved magi..."

Ifølge Origenes omtaler *egypterne* Moses' dygtighed i okkult kunst:

"...de (egypterne) fornægtede ikke de mægtige mirakler, som Moses udførte, men påstår, at disse blev udført ved magi og ikke ved guddommelig kraft..."

Flere gange omtales magi-lignende fænomener i israelitterlejren, når Moses straffede for interne oprør. Men da Moses' forordninger dog også indeholder forskellige slags forbud imod magi, kan det være svært at adskille de individuelle former - hvad er, og hvad er ikke magi? Er det f.eks. forsøg på at se ind i fremtiden, eller er det som hos Balaam (omtale følger) både at varsle begivenheder og samtidig forsøge - ifølge datidens opfattelse - at manipulere disse?

Gøglerticks - og forbud mod magi

Senere anvendte Israels konger magikere, bl.a. åbenlyst af kong Manasseh med officiel brug af deres service - ifølge "2. Krønikebog" (33,6). Dette fordømmes i Bibelen. Mens profeten Esajas, uden at ænse dette, omtales ifølge "Esajas' Bog" (3,2-3) at være berømmet som en "spåmand", "den dygtige magiker" og "ekspert i magiske kunster" helt på samme plan som "en stormand, vældig kriger, dommer og profet".

Også dæmonuddrivelse kunne betragtes som magi - men senere indeholder en betydelig del af evangelierne omtale af den Moselov-tro Jesus for sin virksomhed med at uddrive dæmoner. Endnu frem til 1969 var det ofte sådan, at et barn ikke blev døbt i den katolske kirke, førend det havde fået uddrevet eventuelle dæmoner; før dette skete, kom barnet ikke ind i kirkebygningen, foran hvilken præsten da stod og manede:

"...du onde ånd, vig bort fra dette barn..."

I flere tilfælde omtaler "Apostlenes Gerninger" også Paulus for dæmonuddrivelse. Og på den anden side fik Paulus overtaget (19,19) mange borgere i Efesos til at opgive at praktisere magi, så at:

"...en del af dem, der havde øvet magi, samlede deres bøger (om magi) sammen og brændte dem for alles øjne. Og de sammenregnede, hvad de kostede... de var halvtreds tusinde sølvstykker værd..."

Ligeledes i "Johannes' Åbenbaring", hvor magikere flere gange omtales negativt for at rangere på niveau med "løgnere" og "mordere".

De magiformer, som Moses udførte, kan lignede både med simple tricks til massesuggestion og "superpower"-demonstrationer. De havde

det tilfælles at kunne skabe mærkbar effekt på omgivelserne. Ifølge Bibelen kunne Moses fremvise sin arm som skiftevis spedalsk og rask. Den kunst kendes hos arabiske markedsgøglere, som bruger lysfølsom hudsmørelse, der bl.a. indeholder en bestemt jordart, der kan findes i Sinaiområdet. Præparatet kan, efter at armen har været gemt i mørke inde i dragten, ved lyspåvirkning få huden til at krakkelere som hos en spedalsk - og få normalt udseende igen, når den fjernes fra lyset.

Det kan synes ejendommeligt, når Bibelen beretter, at den mægtige gud beordrer den store leder Moses til at optræde med tricks, der kunne være sådanne taskenspillerkunster. Men i oldtiden var ophøjet religiøsitet og simple tryllekunstnerfiduser en ikke ukendt blanding.

Oldtidens magikere mente normalt selv at måtte være nødt til at overholde en slags fagligt moralkodeks, ifølge hvilket der *ikke unødigt* skulle gøres brug af hvad man anså for en slags ekstraordinære naturkræfter, hvis det pågældende trick med samme virkning da i stedet kunne udføres med mere simple kendte midler inklusive illusion.

Endnu i dag kan en missionær eller rejsende opleve, at indianernes medicinmænd i deres egen religions tjeneste udfører illusionsnumre med forsvinding, bugtaleri og fingerfærdige tryllekunster, og at de samtidig også kan frembringe, ifølge referaterne, mindre let forklarlige åndelige oplevelser og begrebet mirakler. Dette vil ikke være forringet af, at flere af de øvrige fænomener måske tolkes - ved forskellige forklaringsmodeller - som udslag af fremkaldt massehypnose eller anden kollektiv hallucination. Ideen bag kan bl.a. være at få nogen til at danne sig et billede, dvs. på et eller andet plan en form for konkretisering, som de pågældende kan forholde sig til og også evt. "flytte rundt på" og have kontrol med visualiseringsmæssigt.

Magikernes illusionskunst kendes som f.eks. det indiske rebtrick, hvor de tilstedeværende synes at se magikeren kravle op mod himlen ad rebet eller bønnestagen - mens fotografier heraf viser, at intet skete.

Magisk krigsførelse med brug af en stegepande

Bibelens "2. Kongernes Bog" og "Esajas" fortæller om assyrerkongen, der udøvede magi mod Jerusalem. "Ezekiels Bog" (21,21) fortæller lignende om en babylonierkonge, som desuden tog varsler:

"...kongen af Babel står ved skillevejen, hvor to veje udgår fra, for at tage varsler - han kaster pilene, han spørger gudestatuerne (*te'rafim*), han læser i leveren..."

Her er der tale om at udføre *belomantia*, en gammel praksis for at påvirke skæbnen ved f.eks. at indridse magiske formler eller navne i pilespidser og skyde pilene op i retning mod himlens midte (jf. en gammel europæisk magihandling, at "skyde en (magisk) hvid pind" efter noget) - og derefter aflæse svaret eller graden af påvirkning ud af den retning og må-

de, som pilene stod eller lå på efter faldet.

Reglen var almindeligvis, at det betød fred, hvis de faldt med spidsen opad; det kunne hemmeligt påvirkes, hvis pilene i forvejen var gjort tungere i den anden ende. Endvidere havde kongen, ifølge teksten, stillet sig på en Y-vej eller korsvej for at tage varsler af pilene, foruden at han havde adspurgt "husguderne" og læst i en fårelever.

Ifølge beretningen i "2. Kongernes Bog" (19,32) og "Esajas" (37,33) vil assyrierkongen angribe Jerusalem - men det afværges, så:

"...han vil ikke skyde pile, eller stille et *skjold* over for byen, eller bygge en ringvold omkring den...".

Her synes der samtidig tale om, at et angreb med *magi* afværges, hvilket vil fremgå af lignende omtaler i Bibelen, f.eks. i "Ezekiels Bog" 4,1-3 (fremdrages i det følgende). I dette lys ses betydningen således:

- Den anlagte ring var manifestering af et gammelt symbol, ekliptika eller Dyrekredsen omkring himlens Paradis, og ligeledes kendt som Solens "plovfure" himlen rundt. Foruden at dette at *slå ring om* noget opfattedes som at få magt over det.

Til sådanne formål brugtes ofte *Dyrekredsen*, i sig selv en magisk cirkel, f.eks. tilføjet cirkulære magiske stavelses- og talkæder. *Skjoldet* var i mange kulturer - bl.a. hos grækere og indere - symbol på himmelhvælvingen med Dyrekredsen. Der er ordspil på hebraisk (*ma*)gén, 'skjold', 'beskytte', og *gan eden*, 'Edens (Paradis)have'.

Ved at opstille himmeltegnene, stjernebillederne - skjoldet - imod byen, der i forvejen sammenlignedes ved himlen, skulle byen og dens forsvar "opløses", når der således anvendtes en ligedannet modmagi ud fra traditionens ide: at "lige ophæver/opløser lige".

Ved den anden nævnte lejlighed, i "Ezekiels Bog" (4,1-3), blev der - som når der ved voodoo stikkes nåle i en dukke udført som model af en person - anvendt en model af byen Jerusalem. Her ses en lignende foranstaltning, en besværgelse brugt af babylonierkongen inden han begyndte sin ekspedition mod Jerusalem, som profeten Ezekiel anklager for at have forbrudt sig. Ezekiel udsiger selv en fordømmelse over byen. Der til beordrer Jahweh ham at udføre *magi*:

"...Tag dig en mursten og læg den foran dig, og tegn i den et billede af en by, nemlig Jerusalem. Du skal lave en belejringsvold med en ringgrav omkring den... Tag dig en jernpande og stil den op ...mellem dig og byen. Og ret dit ansigt imod den (byen), at den skal være under belejring, ved at du belejrer den... Læg dig på din venstre side... i antallet dage for Israels misgerninger... Jeg vil gøre deres misgerningers år til antallet af dage... en dag for et år...".

Altså indridser han en tegning af byen og/eller navnet "Jerusalem" på en mursten, og bygger en (model-)ringgrav omkring. Derpå "belejrer" han modelbyen ved at se intenst på den i en række dage, hvis bestemte antal

er fra Moses' formel i "4. Mosebog" (14,34), en i oldtiden velkendt astrologisk kode: "et år sættes lig en dag". I mangel af et *skjold* at "konfrontere" byen med bruger han en *machbat* (*mhbt*), hebraisk for 'stegepande'!

Der findes manuskripter fra det gamle Byzans (Konstantinopel) så sent som i 1400-tallet e.Kr., hvor byzantinske astrologer fortsat erklærede at vide, hvordan en by således kan besværges. Nemlig når "byens horoskop" indikerer et til formålet egnet øjeblik - ved da i bymidten på torvet at nedgrave en mursten med byens navn og en magisk formular indridset. Eller i stedet at indridse byens horoskop og "påtegne" besværgelser på horoskopets "ascendant" (horisont-akse).

Rabbinerskrifterne oplyser, at den tidligere faraorådgiver, magikeren Balaam (Bileam), allerede som ganske ung i etiopierkongens tjeneste udøvede magi: Bl.a. udført som i voodoo, rettet mod en modelhær af voks for på denne måde at ramme en fjendtlig hær. Lignende ses omtalt om den sidste rent egyptiske farao Nactanebos' virke, ca. 350 f.Kr.

Kendskab til en hærs størrelse var vigtigt her: Magi kunne ikke let udøves mod ukendte og ukonkrete mål. At man simpelthen var bange for fjendens udøvelse af magi, var derfor også en vigtig grund til helst at undgå at holde folketælling (af mænd i våbenfør alder, 20-50 år) - et ubestemt antal ville gøre sigtet diffust for fjendens magikere.

Oldtidens inskriptioner og tekster, især fra Egypten og Babylon samt i Bibelen, er fyldt med beretninger om magikere anvendt til krigsførelse samt ved indbyrdes krige (jf. også Moses-seriens bind 3, kap. 12).

Babylonierne var kendt for at have troldmænd, *barum*, i spidsen for deres hære for at besværge fjenden - og efter samme princip ses Balaam i tjeneste hos moabitterkongen, ifølge "4. Mosebog". Kongen ville ved tre lejligheder betale Balaam for at stå foran moabitternes hær og ved hjælp af ofringer udøve uheldbringende magi imod Moses' fremtrængende israelitiske folkehær. Det mislykkedes, og denne troldmand måtte flere gange drage bort uden betaling fra den misfornøjede konge.

Autenticiteten bestyrkes af et arkæologisk fund (i 1943) i Gezer (nu i Israels National Museum), et brev fra 1400-tallet f.Kr. - Moses' og Balaams tid. Det er en lertavle med kileskrift, der omtaler okser i det magiske antal af 7 til ofring for en *militær ekspedition*. Bibelen omtaler tilsvarende handling og antal: Balaam ofrede 7 okser og 7 væddere for at få stærk magisk kraft i sin forbandelse imod israelitternes krigere.

Den fremgangsmåde Bibelen omtaler kort efter udvandringens start, da Moses rakte sine arme og staven mod himlen for at "give israelitterne fremgang" under en kamp, kan opfattes som et regulært led i magisk krigsførelse (som også Ramses II benyttede, jf. kap. 4). Da efterfølgeren Joshua under invasionen med succes angreb byen Ai, blev han af Jahweh instrueret ("Joshua" 8,18-26) til en magisk besværgende handling, hvori indgik, at han rakte et kastespyd ud, som en bandstråle, imod denne by:

"...Og Joshua trak ikke sin hånd tilbage, hvormed han havde udstrakt kastespyddet, før han havde viet alle indbyggerne i Ai til udslættelse..."

Pagtens Ark som 'hemmeligt våben'?

Yderligere et emne, der måtte opfattes som forbundet med magi, var en særlig anvendelse af Pagtens Ark. Flere inden for Moses' levittergruppe var specialtrænet til at betjene den og det hemmelighedsfulde indhold, som den anses for at have rummet foruden Lovens tavler.

Ifølge Bibelen konstrueredes Pagtens Ark af Moses. En af dens funktioner omtales at virke som et farligt våben, der fik Jerikos mure til at styrte sammen, og som fik fjenderne - og ved uheld også egne folk - til at dø eller angribes af frygtelige hudsygdomme. Ud fra beskrivelserne i Bibelen kunne den effekt, i et nutidigt billedsprog, ligne symptomer på strålingsskader bl.a. kendt fra radioaktivitet. (Instruktøren Steven Spielberg anvendte netop det træk i 1981 i filmen *Raiders of the Lost Ark*).

Hermed fremstod Pagtens Ark også som et *magisk* våben. Joshua lod Pagtens Ark bære rundt om Jerikos bymur i 7 dage - og på den 7. dag hele 7 gange - hvorefter muren styrtede om. Jf. det gamle ritual i Mekka, hvor islamiske pilgrimme går 7 gange om Ka'abaen, den hellige (meteor)sten fra himlen.

Da Jeriko ligger midt i en jordskælvszone, kan tidspunktet have været bestemt ud fra et kendskab til et jordskælvs anmarch. Der kan være anvendt dyr, f.eks. geder, der fintmærkende ville registrere, som normalt, uroens komme og vil søge ly timer eller dage før, et jordskælv indtræffer.

Også her er beretningen plausibel, idet landområdet ved Jordanfloden ofte har ekstremt mange jordskælv. Denne flod var få måneder før Jeriko-slaget blevet tørlagt en kort tid, hvor israelitterne, ifølge Bibelen, kunne gå tørskoet over - især dér, hvor flodstrømmen nær Jeriko ved vadedet kan blive ned til kun 10 m bred i den tørre periode.

Det er kendt, at *jordskælv* forårsager, at Jordanfloden kan, ligesom dengang, blokeres af enorme mængder mudder (ofte fremkaldt af jordskælv), der tilbageholder vandstrømmen. F.eks. er det veldokumenteret også at være sket i 1927.

Den særlige "ark-formel" i "4. Mosebog" (10,34-35) er fuldstændig som en magisk besværgelse. Den er den type, der senere kendes i f.eks. "Tusind og Én Nat", når flaskens eller lampens ånd skulle manes op af beholderen eller ned igen i den:

"...Og hver gang arken satte i gang, sagde Moses: 'Rejs dig, Jahweh, og lad dine fjender spredes; og lad dem, der hader dig, flygte for dig'. Og når den var i hvile, sagde han: 'Vend tilbage, Jahweh, til Israels titusinder af titusinder'..."

Præsterne har senere ved Jerusalems tempel haft adgang til hemmelige overleveringer om, hvordan Pagtens Arks "magi" skulle håndteres, uden at tilstedeværende mandskab led skade. Bibelen omtaler, at *præsterne* hertil skulle gennemgå særlige renselsesprocesser.

Under alle omstændigheder må *skrækpropagandaeffekten* ikke undervurderes. Her har udbredte beretninger om Pagtens Ark været effektivt virkende i sig selv som et mægtigt "skræmmevåben", når Arken blev båret i spidsen for hæren, ligesom også ypperstepræsten under krig skulle befinde sig dér og tage hellige varsler. I princippet modsvarede dette, at babyloniernes og egypternes magikere placeredes i spidsen for disse nationers hære.

Moses' magi mod faraos magikere - ved de ti plager

Bibelen omtaler faraos magikere. I Egypten tilhørte sådanne eksperter faraos hof, hvor de kaldtes *kherb* eller *kher heb*, som blev tilføjet navnet (og hieroglyffen) *Selket*, Skorpion-gudinden. *Selket* kendtes forbundet med magi - og er på de ældste egyptiske stjernekort placeret blandt de stjerner, der stadig kaldes Skorpionens stjernebillede, og havde også visse fælles træk i babylonisk astrologi.

At holde magikerkonkurrence foran kongen ("2. Mosebog", 7) kendes tilsvarende i senere bibelskrifter, hvor profeten Elias med magisk teknik duellerer med Baalpræsterne.

I sin beskrivelse af magikerslaget mellem Moses og de egyptiske magikere ved indledningen til "Egyptens ti plager" gengiver Josefus i sin "Antiquitates" (2,286) en dramatiseret Moses-monolog - fremsagt til farao - hvori der skelnes skarpt mellem de forskellige slags magikere:

"...Sandelig, oh konge, heller ikke jeg underkender egypternes kyndighed, men jeg bedømmer, at det, jeg har udført, så langt overgår deres (faraos magikeres) magiske kunst, idet det guddommelige er fjernt fra det menneskelige. Og jeg vil vise, at det ikke er fra trolddom eller illusion (ordret: 'fordrejning af sand opfattelse'), men fra Guds forsyn og kraft, at mine mirakler udførtes..."

Under den græske indflydelse i Middelhavslandene i antikken var det almindeligt at opfatte "hellige mænd" som værende i besiddelse af profetiske evner. Vi ser her, at Josefus søgte at holde græsk opfattelse på afstand og miskendte alle tilløb til at lade den største profet Moses ligne sådanne skikkelser i græsk udlægning.

Andre oldtidsforfattere, bl.a. Artapanos, omtaler Moses direkte som en sand *magos* ('magiker'). - Og Numenius af Apamea (Fragment 18 og 19) præsenterer Moses i forhold til Balaams sønner, som:

"...større end sine konkurrenter Jannes og Jambres, fordi der var mere kraft i hans bønner end i deres..."

I lighed med rabbinerskrifterne nævner også apostelen Paulus, cirka 50

e.Kr., i sit "2. Timotheus-brev" (3,8) det store magikerslag - ved "Egyptens ti plager". Her omtales faraos magikere med bl.a. Balaams sønner, Jannes og Jambres, på den ene side og Moses og Ahron på den anden.

- Ydermere oplyser Origenes om sit kendskab til et nu forsvundet værk "Jannes' og Jambres' Hemmelige Bog".

Ligesom guderne i skabelsesberetningerne kunne vinde over hinanden i en strid, der i realiteten var et magikerslag eller -konkurrence, så foregik der også forud for flere af "Egyptens ti plager" de nævnte magikerslag. Denne kappestrid har været anset for betydningsfuld, idet der stod noget særligt på spil for farao. En konges "power" opfattedes bl.a. at give sig udslag i, at han havde magt over sit lands frugtbarhed såvel som misvækst; jf. at Josefs drømmetydning om høsten i Egypten havde en så enorm betydning for farao, at han gjorde Josef til landets næstmægtigste mand.

Da "Egyptens ti plager" gav udseende af at kunne ødelægge høsten for farao, og da Moses' magi sås forbundet med israelitternes nye religion og gudelære, måtte effekten af disse plager virke som forringende for Egyptens guder og nederlag for faraos guddommelige magt. Desuden kunne det give mægtig prestige til vinderen, den eksilerede tronarving Moses. Dermed ville det give det indtryk, at Moses havde større "power", så hans chancer som tronkandidat igen kunne styrkes.

Moses gik "traditionelt" til værks: - før noget skulle ske, forkyndte han hver gang, *hvad* der skulle ske. Denne form ligger nær at profetere og var en velkendt praksis hos egypterne. Bl.a. findes i en over 3.000 år gammel papyrus, "Papyrus Leiden" en tekst (1,344), der omhandler en *profeti* om en social katastrofesituation i Egypten.

I forbindelse med "Egyptens ti plager" demonstrerede faraos magikere, ifølge Bibelen, at de kunne *efterligne* nogle af plagerne. At kopiere således var udtryk for en dengang velkendt opfattelse af at kunne forsøge at tage effekten ud af en allerede frembragt magi.

Efter at en af de i Bibelen omtalte plager var blevet udløst - en plage som faraos magikere ikke kunne eftergøre, sagde disse om effekten, at "dette var (fremkaldt ved) Guds (Jahwehs) finger...".

Heri genkendes dette udtryk som egyptisk fra meget gammel tid, bl.a. i Osiris-legenden, nemlig "Seths finger", som en kilde til terror og trusler. Og det er ligeledes kendt i formen "Thoths finger" (*deba en Dhuty*), der kunne holde solguden Ra's fjender på afstand.

Bemærk, at Bibelen gør omhyggeligt opmærksom på, at Moses kunne lade disse plager over Egypten *standse på kommando*. Dette har været betragtet som særligt afgørende. I oldtiden var det et kendetegn for en stor magiker, at vedkommende også havde magt til at standse sine frembringelser igen og hermed undgå, at de blev ham overmægtige, så han derved mistede kontrollen.

Der findes spor af denne gamle opfattelse, at magikeren - for at vise den fulde magt - også må kunne stoppe det igangsatte; jf. det gamle folkeeventyr om "trollmandens lærling", der ikke kunne standse dét han selv havde sat i gang, og som tog magten fra ham.

En fremkaldt livagtig illusion skulle lige såvel som en barsk virkelighed kunne fremkalde dødelige chok: Endnu berettes blandt nutidens tibetanere om shamanens (naturmagikerens) mindre erfarne lærling, som fremskabte en skræmmende tiger, der derefter slog ham ihjel. Magien betragtedes da også som en dødsensfarlig kunst.

Ligeledes var det efter oldtidens tankegang tegn på Moses' store evner som magiker, når det udtrykkeligt fremgik, at Moses såvel som Ahron og israelitterne *ikke* blev angrebet af "Egyptens ti plager", såsom udbrud af byldepest, naturkatastrofer m.v.

Dette i modsætning til faraos magikere, der selv blev angrebet af de fremkaldte sygdomme. Det opfattedes ved magi som essentielt, at en magiker *ikke måtte lade sig påvirke af dét, han frembragte*, og ikke risikere at mislykkes ved at anfægtes heraf - ved f.eks. at gribes af panik ved effekten eller ved at lade sig imponere af denne eller af egen dygtighed - og mentes alene derved at tabe herredømme over kræfterne.

Magikeren måtte i det hele taget ikke lade sig påvirke. Heri kunne evt. findes en forklaring på, hvorfor Moses kritiseredes for ikke at slå vand af klippen "på den rigtige måde". Han var nemlig i det øjeblik rasende på "det genstridige folk", israelitterne. Affekttilstande som imponerethed, selvhævdelse, angst og andet - i dette tilfælde vrede - var ifølge magiens egne traditioner ikke befordrende for magiudøvelse. I så fald var det beundringsværdigt, at Moses under folkets hyppige misfornøjelse og pres har kunnet udøve den funktion.

Endnu et forhold kan bemærkes: Flere af de episoder, hvor en af "Egyptens ti plager" skulle optræde, indledtes med den besynderlige omvej, "at Jahweh siger til Moses om at sige til Ahron om at sige til farao, hvad der skal til at ske". Moses var på det tidspunkt ikke længere på talefod med farao, som havde besværet ham aldrig at vise sig for hans ansigt mere. Der er også en anden grund, idet det ud fra magitraditionen under visse forhold opfattedes som mindre befordrende for magiudøvelsen, hvis magikeren befandt sig "for tæt på". Han kunne da bedst fungere ved at være på afstand af effekten. F.eks. som her, hvor Moses havde forstyrrende opponenter.

Gennemførelsen af magihandlingen mentes i sådanne tilfælde at ville møde mindre modstand ved en tilstedeværelse af en trediepart; så her forekommer Ahron at have været anvendt som dette "relæpunkt". Med andre ord - ud fra teksterne synes Moses i virkeligheden ikke selv at have været til stede ved enkelte af optrinene, men har blot givet indtryk af, at han var det. Det var en del af illusionen.

Som i egyptisk og babylonisk praksis - hvor der i hellige tekster indbygges underliggende eller skjulte betydninger, der kun kan forstås af indviede - er også selve formuleringen af den bibeltekst, der beskriver forløbet af "de ti plager", blevet gjort til noget magisk i sig selv:

- I den Hebraiske Bibel inden for hvert tekststykke, der omhandler plagerne enkeltvis, gentages et bestemt ord et bestemt antal gange (se bind 4, s. 152, pkt. e). Disse forskellige *antal* gentagelser af samme ord - dvs. at processen havde et lydmagisk element - havde også en egen betydning inden for talmagien og som "hellige tal".

Lydmagi - og beherskelse af vandene

Også filistrene var kendt for deres dygtighed inden for orakeludøvelse, trolddomskunst og magi. Bl.a. omtaler Esajas dette i "Esajas' Bog" (2,6).

Andetsteds i Bibelen, i "1. Samuelsbog" (kap. 10) omtales, at Saul mødte et kompagni af filistrenes dervish-agtige profeter, der lavede lyde på musikinstrumenter og var i ekstase; Saul gik midt ind i gruppen og efterlignede dem, men blev derved *selv påvirket*.

Moses' love for krigsførelse omfattede også *ritualiseret magi* og indebar, at præster sammen med hæren skulle marchere med deres hellige blæseinstrumenter af vædderhorn, *jobal*, i hånden - ideer om "lydmagi" var vidt udbredte.

Tilmed kunne militære operationer ikke blive iværksat uden tilstedeværelse af ypperstepræsten, som bar Urim-varselslodderne. Ligeledes skulle krigerne ved afmarch til krig lade deres våben helliggøre/"magisere"; - også seksuel afholdenhed hos krigerne kunne indgå i forberedelserne.

Det er blevet betragtet som magiudøvelse, at vandene skiltes, da Moses med israelitterne gik over havbunden til Sinai (sandsynligvis) gennem det Røde Hav (dets nordlige bugt med brakvand og en sivvækst, der ikke er mulig i salt havvand; omtalt i bind 3, kap. 11). Rabbinersskrifterne (jf. Baring-Gould: "Legends...", II, s. 103) omtaler, at "vandet løftedes 12 hobe op" - og hævnningen blev, ifølge Bibelen, "som en mur" på begge sider af overgangen, men løsnedes derefter igen og druknede faraos forfølgende hær.

Den magiform er direkte *egyptisk* tradition. Førnævnte magi-papyrus "Westcar" fra tidligt i 4. dynasti omtaler - ifølge E.A. Wallis Budge: "Egyptian Magic" (London 1901, s. 10) - at en af faraos magikere, Djadja-em-ankh, der var en højtstående præst, en *kher(he)b*:

"...udtalte særlige ord med "power" (*hekau*) og fik således søens vande til at rejse sig oven på hinanden... Vandet var 12 alen dybt, men da Djadja-em-ankh havde løftet én del af vandet oven på en anden, blev denne del 24 alen dyb. Magikeren ytrede igen særlige ord med "power", og søens vand blev, som det havde været, in-

den han forårsagede, at én portion af det placeredes oven på en anden...".

Prestigen fra denne i egyptisk magitradition kendte myte om den gamlegyptiske magiker, der for en stund tørlagde søbunden, kan være udnyttet af Moses. Herved kan et forudberegnet naturfænomen ved det Røde Hav, her med stærk ebbe efter stormflod - som "2. Mosesbog" (14,21) netop beskriver - og ekstra styrke ved forårsjævnendøgn og især (påske)fuldmånen - være brugt som "propaganda". I senere tradition ses fænomenet som et mirakel, hvilket som begreb i sig selv og ikke mindst på grund af sin udbredelse kan fortjene at undersøges (jf. nærv. kap. 9).

"2. Mosebog" beskriver, at Moses ved Refidim i Maribah-Massah på Sinai "slog vand af klippen" med sin kraftstav (mere herom i nærv. kap. 9). Her anfører rabbinerskrifterne, at Moses havde krænket Jahwehs befaling - muligvis om at der skulle udføres en slags "lydmagi" - nemlig ved at slå på klippen i stedet for at få vandet frem ved at:

"...tale til klippen med magiske formler..."

Senere beretter Bibelen ved Joshuas erobring af Jeriko, at ved hver af de 7 gange, hvor israelitternes præster skulle gå rundt om Jerikos bymure, lod præsterne deres *jobal*, vædderhorn, gjalde. Det har sandsynligt foregået med, hvad de anså for "lydmagisk" afstemte toner, idet under hele forløbet måtte israelitterne, ifølge Bibelen, ikke sige ét ord, men først ved den allersidste gang skulle alle deres stemmer deltage i lydeffekten med et højt fælles råb.

At benytte lydmagi findes i Moses' forordning i "5. Mosebog"s kapitler 27 og 28. Israelitterne befaledes, at når de havde erobret Kanaan, skulle de stille sig på bjergene Gerizim og Ebal midt i landet og udråbe nogle særlige forbandelser mod dem, der i fremtiden ikke adlød Loven, og råbe velsignelser for dem, der fulgte den.

Ifølge Moses' love og forordninger skal de troende fæstne hellige ord på pande og håndled. Det gør rettroende jøder den dag i dag ved hjælp af små læderremme påsat kapsler med sådanne ord, nemlig ord fra skiftsteder og bønner. Men ordene repræsenterer bestemte lyde.

Også metoden var her af *egyptisk* oprindelse: At fæstne magiske ord på sig for at få kraft er beslægtet med lydmagi. Dette kendes stadig hos bl.a. inderne, der indlægger skrevne mantras (bestemte hellige lyde) i smykker, som de bærer på sig, eller inde i hellige genstande og gudestatuer.

I ptolemæisk-egyptisk magi og alkymi afbildedes Moses på magiske amuletter - også ofte ses hans stav mumieagtigt indsvøbt. Også hans navn (brugt til lydmagi) ses på amuletter og i papyrus med magitekst.

Lydmagiens forbindelse med navne er meget oprindelig. Personnavne betragtedes som en integreret del af et menneske, dets historie og skæbne. Den tyske semitolog og egyptolog A.S. Yahuda har i sin bog

"The Language of the Pentateuch in its Relation to Egyptian" (vol. 1, Oxford 1933, s. 233) påpeget følgende i egypternes opfattelse:

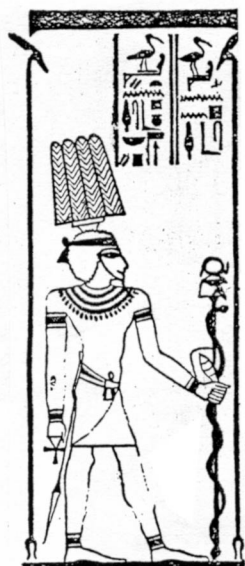
"...Betydninger tillagt navne, og en magisk kraft tilskrevet lyden af navne, er observeret hos mange folkeslag især i Orienten, men her var navnes "symbolik" mere udbredt og dybere rodfastet *hos egypterne end hos noget andet folk*. I ingen anden kendt ældre litteratur fra Orienten blomstrede "halvrimende" navnefortolkninger så vidtgående og opnåede så megen indflydelse som i egyptisk litteratur fra alle epoker, fra tidligste til seneste tider..."

Rette anvendelse af magiske formler krævede eksperter i lydmagi. Rabbinerskrifterne nævner flere gange Moses' kunnen på dette område, men omtaler også farligheden ved udøvelsen:

- Udtalen af hemmelige navne på engle og dæmoner opfattedes med ærefrygt. Til sidst blev endog ordet 'engel' mange gange opfattet som så farligt at udtale, at det blev udelukket fra jødiske ritualer. Det træk genfindes tidligt hos de kristne, men på det Laodiceanske kirkemøde i 366 e.Kr. blev det herefter forbudt at nævne engle ved navn.

RESUMÉ

- Magi kan i Bibelen og overalt i oldtiden observeres at spænde lige fra psykologiske tricks til begrebet mirakler.
- Moses fremhæves i traditionen og af en række oldtidsforfattere for et stort ry som magiker.
- Dette ry synes oprindeligt at have skullet forøge hans prestige som tronkandidat og af fødsel faraoemne.
- De mange detaljer i beretningen om Moses' konkurrence med faraos magikere ved "Egyptens 10 plager" informerer om udbredte forhold i en nu glemt del af kulturhistorien.

Egyptiske præster
udklædt som guder
håndterer slanger
som var det stave.

Moses som alkymist og healer

Egyptens ti plager og naturkræfterne

En af Egyptens ti plager har kunnet forudses, hvis bestemte oplysninger i forvejen kunne nå frem og bedømmes af en erfaren person (her, Moses). Nemlig den "plage", hvor vandet i flod og brønde (i flodregionen) blev rødt. Efter ekstra varme somre stiger floden ekstremt, og sammen med ækvatorialregnen i Etiopien-Sudan vasker den karmoisinrød jord af skrænterne ud i Nil-tilløbet, den Blå Nil, der giver 80 pct. af Nilens vand.

Fra tilstrømningen fra Tana-søregionen opsamler den snart blodrøde strøm desuden store forekomster af lysende røde alger (toxin-holdige dino-flagellater) og deres aktiverende bakterie. Det er udforsket af flere - se bl.a. den tjekkiske Greta Horts afhandling "The Plagues of Egypt", i Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft (Band 69-70, NF 28-29, 1957, hhv. s. 84-103 og 49-59). Da der dengang ikke var dæmninger over Nilen, løb de blodrøde vandmængder hele vejen ud til Middelhavet.

Da vandets "rejsetid" er kendt, kunne tiden for det røde Nil-vands ankomst til Nedre Egypten forudsiges præcist - og hurtigere end de faste observationsstationer langs Nilen, hvis man kendte starten for, når regnen satte ind i Etiopien. Moses kunne let have benyttet sig af, at i Egypten var brugen af brevduer tidligt udviklet, for under striden med farao må Moses have haft velfungerende efterretningsrelationer - og han kendte fra tidligere selvsyn Etiopien og Nilens strømning gennem det land.

Andre af "Egyptens ti plager" findes der ligeledes naturforklaringer på, f.eks. de enorme mængder af frøer: Det sker en sjældnere gang imellem, at frøerne formerer sig eksplosivt, hvilket har forudgående kendetegn som ekstraordinære ændringer i miljø, cyklus og vejrforhold.

Dét, der i Moses' tilfælde betød noget, var tidligt at kunne angive præcist, *hvornår* dette særlige ville indtræffe. Også her synes forhåndsadgang til meldinger om iagttagelser af faktorer til et sådant delvis cyklisk fænomen at have kunnet varsle situationen med frøerne i rimelig tid

Om 'mirakler'

Angående såkaldte mirakler, som i en senere tradition forbindes med Moses i visse situationer, må der naturligt også være plads for den erfaring, at f.eks. tekniske kundskaber, der tidligere var kendt, gik tabt og undertiden senere er genfundet, evt. i en lidt ændret form. Babyloniere

brugte vandskruepumpe 1000 år før Arkimedes' opfindelse af denne, og romere havde på deres kæmpe godser i Sydfrankrig store, regulære høstmaskiner, som siden hen blev glemt og først genopfundet i slutningen af 1800-tallet.

Tidligt i oldtiden havde flere kulturer højtstående teknisk-matematiske kundskaber til bygningskonstruktion. I Egyptens 18. dynasti kunne det tage blot 7 måneder at frigøre og flytte en kæmpeobelisk langt bort og opstille den på det nye sted. Men da franske ingeniører midt i 1800-tallet skulle flytte en 250 tons obelisk fra Luxor til Paris tog det 5 år. Så skønt man havde moderne maskinkraft, opgav man helt at overflytte den anden obelisk fra det sammenhørende par, Frankrig havde fået overdraget.

Det er velkendt erfaring, at virkelighedens verden hyppigt overgår fantasiens. Vanskelige forskningsforhold kan resultere i utilstrækkelige undersøgelser, og "etablerede" resultater fra det, overtaget ukritisk, kan derfor lukke af for nyt. Som omtalt i bind 2's kap. 5, eksisterer der stadig en række konkrete forhold, som f.eks. egyptologien hidtil ikke har kunnet finde nogen reel forklaring på. F.eks. hvorfor helt fremmedartede stoffer som både sydamerikansk kokain og nikotin findes organisk indlejret i mumiedelev - bl.a. hos farao Ramses II. Eller hvordan der af massive blokke af verdens hårdeste stenarter er fremstillet stenvaser, hvis indre er fuldt udhulet under den smalle hals, hvilket selv i dag er teknisk umuligt at udføre. Skønt vaserne findes tilgængelige på mangfoldige museer, forskes der videre, som om disse forhold ikke eksisterer.

Det er ligeledes temmelig sandsynligt, at vi i dag endnu ikke har kendskab til alle naturlove, jf. eksempelvis overraskelsen ved opdagelsen af kvantemekanik, der unddrager sig de klassiske fysiske love - og på det seneste iagttagelsen af hidtil ukendte fænomener i universet, nu set som superstrengeteori, som igen, ikke mindst af den årsag, har haft svært ved at få den teori etableret. I oldtidens Mellemøsten var det almindelig opfattelse, at "en underordnet lov altid må vige for en mere overordnet lov". Med dette forklarede man ofte sådanne mærkelige hændelser, som ellers ikke skulle have været sket ifølge dagligverdens velkendte lovmønstre.

Hvordan Moses har udført "de ti plager" ud over det, som teksterne selv oplyser, kan være svært at gennemskue. Det har i denne bog bestemt ikke været en hensigt at ville "fratage" Moses at have udført visse mirakler. Det ville være uvidenskabeligt at afvise det på forhånd, ligesom det ville være det ved blankt at bekræfte det - det må stå åbent for fremtidens viden. Men myteteorien om Moses kan helt afvises, idet disse kapitler netop viser, at de fleste usædvanlige episoder, der kendes fra de gamle bibeltekster, i det mindste kan være fuldt historisk plausible allerede ud fra kendte og velunderbyggede naturforhold og betingelser.

Alkymistiske effekter

I "4. Mosebog"s kap. 16 omtales (skjoldformede) *metalfade*. Da Korah havde gjort oprør i israelitterlejren mod Moses, straffedes denne rebel og hans kumpaner med, at disse i alt 250 mand stillede sig op med hvert sit metalfad, *mht(h)* ('kulbækken'), med røgelse, og ved (magisk) påkaldelse bragtes de til at blive opslugt af jorden, hvor først:

"...en ild slog ud fra Jahweh og fortærede de 250 mand, der ofrede røgelse...".

Rabbinerskrifterne uddyber ved at angive, at de (først) var placeret i en udgravning. Dette er som et egyptisk-semitisk kultisk ritual for udryddelse - og ligner slående en sådan akt, hvor den samtidige farao, Amenhotep II, ifølge egne inskriptioner lod kanaanæiske krigsfanger "ofre" ved brænding, efter at en *ringgrav* var gravet omkring dem.

For Korah og rebellerne har det måske også været en fælde, hvor de var lokket til et ritual; mens Moses og Ahron, der ifølge Bibelen ligeledes stillede op med sådanne metalfade, selv gik fri af denne i så fald arrangerede katastrofe. De to kan have brugt en anden røgelse end de 250 oprørere, hvis røgelse kunne have magiske *alkymiske* midler (eksplosiver og krudt ses i tidligste alkymi), der udløste dødbringende flammer.

Ifølge Bibelen skulle de 250 kobber(bronze)fade, der her var "helliggjorte" - hvilket vidner om *et ritual* - derefter bankes ud og bruges til at beklæde alteret. Måske var der magiske forhold ved disse metalfade, ligesom Ezekiels 'stegepande'. Tallet 250 kunne have astral betydning (forbundet med Sirius' 1460 års cyklus og årets 365 dage).

I manuskripter fra Alexandria-tiden bliver Moses også omtalt som alkymist på niveau med kong Salomon og med den berømte kvindelige alkymist, kaldet Jødinden Maria (Miriam). Til hendes navn føjedes - påvirket fra samtidens mysteriekulter - den symbolske betegnelse "Moses' søster"; mens Moses selv sammenlignedes med det personificerede indbegreb af egyptisk alkymi: *Hermes Trismegistos*.

En baggrund for dette beroede på den opfattelse, at Moses havde lært alkymi hos egypterne - og senere, på Sinai, hos qainitterne, der ligesom medianitterne var kendt som eksperter i metalbehandling.

Blandt de gamle beskrivelser, hvor Moses nævnes som alkymist, findes i reglen ingen reference til de episoder i den bibelske Moses-beretning, hvor det er af umiskendelig alkymistisk karakter.

Den ene episode er Bibelens beretning om Guldkalven, som Moses beordrede knust til småstykker og pulveriseret, hvorefter det fremkomne guldstøv blev iblandet israelitternes drikkevand. Det omtales som en straf - en ejendommelighed. Den form for "indtagelse" af guldet kendes inden for alkymien som en særlig fase (*rubedo*) i en alkymisk proces.

Denne kan hos israelitterne være udført som symbolsk handling.

Samtidig demonstreres her i detaljer kendskabet til alkymi længere tilbage end hidtil kendt angående gammel egyptisk og babylonisk tradition.

I den anden episode, i forberedelsen til en af "Egyptens ti plager" - nævnt i "2. Mosebog" (9,8-11) - deltog Ahron og Moses:

"...Så tog de sod fra en brændeovn og trådte frem for farao, og Moses slyngede det op mod himlen - og det blev til bylder og blærer, der brød ud på mennesker og dyr. Og magikerne kunne ikke træde frem for Moses på grund af byldeerne, for der var fremkommet bylder på magikerne og på alle egypterne..."

I denne ovn synes der at være foregået kemiske processer, som resulterede i et specielt kemisk stof. Dette har været farligt, da det i findelt form kunne sprede sig gennem luften og fremkalde infektionslignende træk med bylder og blærer hos egypterne og deres kvæg.

Som alternativ forklaring kunne det være muligt f.eks., at Moses i hemmelighed lod sine mange agenter i skjul af natten forgifte de mest vigtige brønde med hurtigtvirkende infektionsmiddel - og kunne derefter gennemspille den omtalte opvisning for at give indtryk af, at det lå i hans magt at være årsag til epidemien. Uanset metode blev målet nået.

Både Artapanos og Numenius omtaler Moses som værende identisk med *Musaeus*. Den påstand er parallel med de i kap. 7 nævnte ideer under hellenismen og hos oldkirken, at Moses tænkte som en art åndelig lærer for senere filosoffer og forfattere (bl.a. Orpheus og Platon):

- I græske tekster er *Musaeus* eller *Musaios* velkendt som lærer for Orpheus og som leder af Demeter-mysterierne i Eleusis: Fra meget gammel tid refereres han i "Suidas"-bogen fra 900-tallet e.Kr., der har dele af mange nu forsvundne oldtidstekster. Heri omtales han også som helbreder og healerpersonlighed med præg af guddommelighed, og som forvalter af visdom, medicinsk og frelsningsmæssigt. Platon omtaler i sin "Staten" (2,364e) de omvandrende præsters bøger, hvoraf:

"...mange bøger (var forfattet) af *Musaeus* og Orpheus..."

Moses' stav

At Moses' stav skulle være en lang hyrdestav, er et påfund fra senere tider. Den er som symbolsk og dekorativt element bl.a. anvendt i kirkemaleriets romantiserede "Moses-kliché". Intet i de gamle tekster antyder en hyrdestav i forbindelse med Moses. Rabbinerskrifterne (Baring-Gould, II s. 60, 88 og 89) viser stavens brug bl.a. til astronomi (se også nærv, kap. 12).

Netop staven har overalt i den gamle verden haft betydning. I det klassiske Hellas eksisterede begrebet en "stavførende konge"; og når Achilleus i "Iliaden" havde *staven* i hånd, gav det ham - og ham alene - ret til at tale. På Moses' tid kunne en leders stav være en marskalstav; eller være et langt scepter f.eks. *af den type, som egyptiske guder bar* - og var da en "magisk stav".

Jf. at "2. Mosebog" beskriver, at Moses ved Refidim i Maribah-Mas-sah på Sinai "slog vand af klippen" med sin stav og fik en kilde til at bryde frem. Om denne brug af staven som "kraftstav" anfører rabbinerskrifterne, at Moses havde krænket Jahwehs befaling.

At bruge staven til at slå vand af klippen kan have den baggrund, at fra sine ophold på Sinai har Moses haft kendskab til geologiske forhold. Bl.a. er der på halvøens vestside visse steder kun et yderst tyndt skifferagtigt lag limsten over vandlagene. Her udnytter beduinerne stadigvæk, at blot et let slag får klippen til at sprække, så vandet løber ud.

Moses som slangebetringer

Gang på gang omtales Moses af oldtidsforfatterne som en *psykopomp*, 'mysteriekultleder'. Mange dengang - ligesom senere renæssancens filosoffer - navngav ham som den egyptiske visdommens gud Thoth.

Thoth kendes i sin græske Hermes Trismegistos-form som lægekunstens og medicinens beskytter. Rabbinerskrifterne omtaler Moses' evner på det felt. Han var en *iatromantis*, dvs. 'healer og seer'. I "4. Mosebog" (21,4-9) berettes, at Moses for at helbrede syge rejste en stage eller pæl (i den kristne Bibel ofte ukorrekt oversat som 'kors') med en kobberslange på. Hos Moses er det den ældste udgave af symbolet:

- Dette var et symbol, der, ligesom den *egyptiske* lægegud Imhotep, blev direkte overtaget af grækerne, der gav guden navnet *Asklepios*, mens stagen senere ses som grækernes "Æskulap-stav" (Asklepios-stav, se også nærv. kap. 12). Den forestiller, stadig nu 3.400 år efter Moses-episoden, en stav med en slange på og er internationalt symbol for læger og sundhedsinstitutioner. Fordobles slangemotivet, var staven en *caduceus* ('merkur-stav') og er med den omslyngning af *to* slanger velkendt symbol for Hermes/Thoth (Merkur), som Moses ses relateret til. (Ill. s. 33, 48, 72).

Ifølge Bibelen blev Moses' kobberslange siden hen opbevaret i Jerusalems tempel indtil kong Josias' religionsreform i årene 628-622 f.Kr.

Moses omtales i Bibelen for at 'gøre en stav til en slange og omvendt'. Også det er et *egyptisk* træk. Egypternes Uræusslange, arten *naja haje*, er en slags kobra eller brilleslange, Men det var en ejendommelighed hos en anden særlig slangeart, bl.a. på Sinai - den behornede giftslange, arten *cerastes cornutus* - man udnyttede, idet den med sin forsvarsmekanisme gør sig ubevægelig som en død slange ved at stivne som en pind. Effekten kan fremkaldes kunstigt ved at trykke i et nervepunkt på dens nakkemuskel; slangen kan også bringes tilbage til normal tilstand.

Religiøse kultiske optrin, som egyptiske præster gennemspillede som mysteriespil, var efterlignelse af gudernes handlinger, for at overføre eller sikre kraften. *Moses' håndtering af slanger* har således *egyptisk* oprindelse i *kultdrama*, der gengiver, at skaberguden betvang mørkets slange Apophis (græsk stavemåde) med sin hvide magiske stok.

De gamle egyptere kaldte omtalte slange for *âfu*. Der findes adskillige afbildninger af den, bl.a. i kongelige gravanlæg. I Ramses IV's grav ses Solguden besøge underverdenen (og er repræsenteret med et vædderhoved på) og her holde - præcis som Moses - en slange, der også i gudens hånd er stivnet som en stav. I "2. Mosebog" berettes netop, at også de egyptiske præster forstod at udøve slange-og-stav-forvandlingen. Den kundskab (med to metoder, at holde i nakken eller halen) findes endnu i dag hos egyptiske markedsgøglere og hos folk i nabolandene.

En af sådanne måder at omgå slangerne på beskrives af forskeren Leon Shalit i "Biblical Archaeology Review" (vol. 10, no. 3, 1983). I Israels landdistrikter oplevede han, at lokale folk var velbekendt hermed, idet de ved at gribe slanger i *halen* og svinge dem rundt i luften et antal gange kunne få dem til at stivne som en stav og forblive i den tilstand, også efter at være blevet smidt på jorden. Dette stemmer overens med "2. Mosebog" (4,3), hvor Moses instrueres på følgende måde:

"...Ræk hånden ud og grib fat i den (slangen) *ved halen*. Så rakte han hånden ud og greb fat i den, og den blev til en stav..."

Arkæologer har ved Sinai-halvøens kobberminer fundet slangefigurer af kobber, fra 1300-tallet f.Kr. - dvs. kort efter Moses' tid. De er fra midianitternes og qainitternes kulturer med slange-tilbedelse, der synes kendt bag Moses-beretningen om helbredelsen i Sinais ørken. Og omtalte "forvandling" af en stav til slange og omvendt kan have været en praksis også ved midianitternes kulturer på Sinai.

Også Bibelens Josef, kendt også for sine evner som drømmetyder, kan på Sinai have udvidet sin kunnen med kultisk lærdom, mens han var hos en medianittergruppe, før han kom i faraos tjeneste i Egypten.

I hele den antikke verden var Moses' ry stort. Værker om magi og om alkymi kunne være forsynet med Moses' navn som forfatter for at give udseende af at være skrevet af en virkelig ekspert. I middelalderen og renæssancen var der lignende bøger i cirkulation - med "Moses" som et dog gennemskueligt falsk forfatternavn. Der findes bl.a. udgaver på gammeltysk af en såkaldt "6. Mosebog" og en "7. Mosebog" med opskrifter på magi og særlig stærk trolddomskraft.

Paracelsus, Cornelius Agrippa og Reuchlin anså, ligesom deres kollega, renæssancefilosoffen Giordano Bruno, Moses for en så:

"...stor magiker, der havde lært magi af egypterne så godt, at han endog overgik faraos magikere..."

RESUMÉ · Bibelen og andre oldtidstekster omtaler Moses' magi på samme måde, som egypterne ville have beskrevet det hos en *kher(he)b*, dvs. en højtuddannet og højtstående *egyptisk* præst hos kongen.

· Bibelteksternes omtale af "mirakel"effekter, f.eks. det røde flodvand eller de stivnede slanger, viser sig logiske og forståelige ud fra nutidens forøgede historiske, geografiske og antropologiske viden.

Moses som astronom: - Konstruktør af ny kalender

'Gaven fra Moses'

Overbygningen på oldtidens store kulturer var som en fusion mellem religion og videnskab og, uundgåeligt, politik. Ved siden af disse faktorer er stjernelærens præg på datidens religion og politik stærkt underbetonet i forskningen. Ubalancen er af en størrelsesorden som hvis man havde fjernet en stor del af den katolske kirkens indflydelse på kultur, tænkning og politik i Europas historie. Selvsagt et misvisende billede.

Men inddrages stjernelæreemnet konkret, med seriøs belysning af væsentlige detaljer, vil mange hidtil mindre forståelige tekstforhold fra ældre historie ofte netop kunne vise en reel og logisk baggrund.

Oldtidens samfund var stærkt optaget af stjernekundskab med astronomi og astrologi. Dengang fungerede disse kategorier under ét samlet hele i styringen af kalenderen såvel som i varseltagning.

Gamle egyptiske stjernekort fra 1500 f.Kr., samt endnu ældre fragmentariske himmelgengivelser helt fra 2200 f.Kr., viser opstillinger af planeter og mytologiske stjernebilleder. De fremstår i en astrologiform noget forskellig fra den babyloniske, hvilken først efter 600-tallet f.Kr. ses stærkere indført eller åbnet blandet med egyptisk tradition.

Af tidlige faraoners inskriptioner vil fremgå, at langt tilbage i Egyptens historie brugtes astrologiuddannede præster - videreuddannede såkaldte *web*-præster - til at udmåle såvel som tage varsler af stjernerne.

Et betydeligt antal overleveringer om Moses som astrolog findes i jødisk tradition i rabbinerskrifterne; desuden i overleveringer i oldkristen tradition, bl.a. kirkefædrenes skrifter, og i arabisk tradition samt i en stadig levende tradition hos samaritanerne.

I nærværende kapitler vil undersøgelsen af disse emner demonstrere, at der direkte kunne være tale om realistiske træk. Selve sammenhængen både i materialet og i relationen til nutidens forøgede historiske viden bestyrker de pågældende beretninger som logiske og plausible.

Bibelen omtaler Moses' indførelse af israelitternes kalender ved starten på udvandringen, exodus. Desuden omtaler rabbinerskrifterne hans indførelse af 7-dages ugen. I egypternes kalendere var året inddelt i *10-dages uger*. I princippet havde pyramidearbejderne fri hver 10. dag. Men senere, for de hebræiske arbejdere i Egypten, fik Moses ifølge rabbinerskrifterne indført hviledagen i forbindelse med 7-dages ugen. Dette sy-

stem brugte han derefter i sin *nyskabte kalender*. Jøderne kalder deres hviledag (om lørdagen) for *sabbath*, og stadigvæk også for "gaven fra Moses".

Da Moses ifølge Bibelen nedskrev Loven, blev det heri direkte påbudt israelitterne at holde hviledag på ugens 7. dag, lørdagen.

Da Moses som Faraos Datters Søn var administrator for Nedre Egypten, indførte han omtalte *kalender til hebræiske arbejdere allerede i Egypten*. Dette træk har haft en *rational* baggrund:

- I Egypten havde arbejdere ustandselig fri på grund af utallige fri- og helligdage, hvor det var dem tilladt at "gå ud" og tilbede deres guder, og hos arbejdere foregik det ofte i det fri. Denne tradition kan da ses bag Moses' krav til farao om, at israelitterne måtte drage ud i det fri og fejre deres gud i tre dage (ved påskens fuldmåne ved forårsjævndøgn).

Egyptisk kalender havde 54 "hvile/hellige dage" spredt i året. I 18. og 19. dynasti (ca. 1580-1200 f.Kr.) fandtes disse *fridage*, især for håndværkere, hver 10. dag i årets 36 egyptiske 10-dages uger; samt 5 *helligdage* ved nytår; plus 1 ekstra dag ved hver af årets cirka 13 nymåner: i alt $36+5+13=54$ dage.

Moses' inddeling af året med én hviledag hver 7. dag - inden for et solår: 52 *fast beregnelige dage* - var blot en simpel fordeling til bedre tidsindretning: Arbejdet under hans nederegyptiske administration kunne optimeres betydeligt ved bedre organisation og planlægning, når frihelligdage ikke kom for tæt efter hinanden, men lå i et fast mønster. Med det overskuelige tal "7", helligt hos semitiske folk, har det kunnet accepteres af hebræiske arbejdere. (Jf. i øvrigt at på engelsk var *holiday*, 'ferie', oprindelig *holy day* 'helligdag').

Indførelsen af 7-dages ugen synes at have indebåret kendskab til bl.a. babyloniske astronomi- og kalenderforhold: I Babylon blev årets inddeling i perioder på 7 dage sat i forbindelse med de 7 himmellegemer og især med månemånedernes (à ca. 29 dage) inddeling i fire månefaserperioder på hver tilnærmelsesvis 7 dage.

Himmellegemerne var Sol og Måne plus de dengang kun fem kendte planeter. Dagene blev ud fra et oprindelig babylonisk mønster, der senere blev udbredt til store dele af verden, opkaldt efter disse 7 himmellegemers navne, f.eks. *søndag* betyder 'Solens dag', *mandag* 'Månens dag' etc. Tilsvarende praksis ses i Nordeuropa, f.eks. *onsdag* betyder 'Odins dag', jf. fransk *mercredi*, 'Merkurs dag', idet guden Odin identificeredes med (planet)guden Merkur; eller lørdag, der *ikke* som ofte hævdet betød vaskedag, men oprindelig er forbundet med *Loke*, den nordiske Saturn (jf. også engelsk lørdag, *Saturday*).

Men israelitternes kalender indeholder *ikke* denne babyloniske planethavne-påvirkning. Derimod ses de tydelige spor fra Moses' *egyptiske* baggrund, nemlig at nummerere ugedagene:

- Når der f.eks. fra senere tider i Johannesevangeliet (2,1) står, at

brylluppet foregik i byen Kana på "den tredje dag", betyder det, at det var en tirsdag, idet ugens første dag er søndag - mens ugens 7. dag er lørdag og er hviledagen. Siden hen ændrede den katolske kirke i Moses' kalender - som også de kristne anvendte - hvorved søndag, "Solens dag", tilgæns Jesus: "Herrens dag", som dermed blev hviledagen.

I tidligere nævnte ideer hos oldtidens skribenter om at Platon "efterlignede" Moses, hører det med, at Platon *også* foreslog en tidsinddeling med en uge på 7 dage, hvoraf én skulle være hviledag.

Forud for Platon brugte græske digtere som Homer og Hesiod (800-600-tallet f.Kr.) i deres tekster samme ordning som i Moses' kalender. Dette oplyser kirkefaderen Clemens af Alexandria i 100-tallet e.Kr. - ifølge Eusebius's værk "Evangelica Praeparatio" (13;12,1-16).

Så dette, at stadig større dele af *hele verden har en fast fridag* i en 7-dages uge, kan især via Vestens kirketradition føres tilbage til foromtalte "gaven fra Moses", i hans kalenderregler givet for 3.500 år siden.

Midnatsspørgsmålet

Det hørte til en højere uddannelse hos særlige grupper af egyptiske præster at få kendskab til astronomi. Mange af dem var beskæftiget med at holde styr på den egyptiske kalender. Denne blev fortløbende kontrolleret ved tid og sted ud fra bestemte stjernegrupperes op- og nedstigning på bestemte klokkeslet i forhold til Jordens årstider.

Rabbinerskrifter og Philo omtaler ved Moses' omfattende og alsidige uddannelse, at han derefter bestred en række ret forskelligartede højere embeder, lige fra general til astronomikyndig rådgiver.

Da prinser og embedsfolk ved hoffet generelt blev undervist af præsteskabet, virker kildernes oplysning rimeligt plausibel angående, at Moses oplærtes også på det felt under opvæksten hos Faraos Datter.

I øvrigt er en sådan kombination ikke ukendt: F.eks. var Julius Cæsar også kendt for sin viden om astronomi og astrologi samt kiromanti, og skrev et værk herom, "*De Caelo*", 'Om Himlen'. Ud fra disse kundskaber, ligesom hos Moses, forbedrede Cæsar kalenderen (med egyptisk-græsk ekspertbistand i Alexandria, dengang astronomiens hovedsæde). *Julius Cæsars "julianske kalender"* var stadig i brug i Rusland og Bulgarien frem til ca. 1920 og bruges fortsat af disse landes kirker.

Cæsar beskrev i sit værk "Gallerkrigen", at da han forsøgte invasion i England, glemte han at tage i betragtning, at det ville blive fuldmåne, hvorved der blev højvande i Kanalen - og invasionen mislykkedes, endda med store tab. Hvorimod Moses ved tilrettelægning af passagen over det Røde Hav netop drog nytte af (påske)fuldmånens ekstra store træk ved forårsjævn døgn, der medførte stor ebbe.

En så alsidig ekspertise som hos Moses var ikke noget uhørt. F.eks. i tjenesten hos "den nye hårde farao" Amenhotep II ses øverste astronom

og astrolog ved templet i Karnak (Theben) også som landmåler, hieroglyfekspert samt opfinder af verdens første offentlige bogholderi.

Og igen, kun en ekspert som netop Moses kunne lade den første påske fastlægge så nøjagtigt, at tidspunktet på én gang var forårsjævnøgnet, fuldmåne og midnat. Bibelen nævner ikke direkte forårsjævnøgnet, men angiver, at Moses fastsatte påsken (der altid er afhængig af fuldmånetid) til at være i årets *første* måned, *nisan* (*abib*) i marts-april.

Mange steder i det tidlige Mellemøsten var nytåret placeret netop ved forårsjævnøgnet, der hvert år indfinder sig cirka 21. marts. (Også i Europa var nytåret altid den 21. marts, helt frem til 1500-1700-tallet).

Det var anderledes hos egypterne, idet de holdt nytår om sommeren. Men de har fra deres nøjagtige astronomiske kalender kendt til forårsjævnøgnet - det "astronomiske nytår" - som et af de mest betydningsfulde af årets fire solvendepunkter.

Ifølge Bibelen angav Moses tidspunktet for, hvornår han ville slå til mod farao. Dette skete derefter i forbindelse med, at han ved israelitternes udvandring fra Egypten indstiftede den første påske ved den første fuldmåne efter forårsjævnøgnet. Med sin viden om disse astronomiske forhold var Moses i stand til korrekt at angive det nye års indtræden ved forårsjævnøgnet og ikke ved præcis midnat, men:

"...omtrent ved midnat...", ifølge "2. Mosebog" (11,4).

En stor samling gamle rabbinerkommentarer om bl.a. dette midnatsspørgsmål er udgivet af rabbi Zvi Mond: "Exodus, I" (Toronto 1982). Heri gengives fra kommentarerne i "Talmud" og "Midrash", der påpeger, at Moses netop *ikke* angav præcis midnat, fordi:

"...Moses tænkte, at faraos og Egyptens astrologer kunne tage fejl i deres beregninger og derfor kunne sige, at Moses ikke talte sandt..."

Hertil kan beregnes, at just i det ved exodus kalendermæssigt så specielle år *kulminerede påskefuldmånen* tæt ved, men *ikke lige på midnat*.

Og oplysningen om midnatstidspunktet underbygger, at israelitternes exodus, udvandingen fra Egypten, fandt sted i året 1455 f.Kr. ved den første påske: Idet både forårsjævnøgnet, midnat og fuldmåne indtrådte med relativt få timers mellemrum ved den 21. marts, i nutidig kalenderstil (se nærv. bogseries bind 3: kap. 9 samt kap. 18's tillæg).

I dag kan vi ud fra moderne astronomisk metode kontrollere, at alle disse astronomiske forhold virkelig fandt sted i 1455 f.Kr. Sådanne *præcisionskrævende tilbageregninger* var *det ikke muligt at udføre* af rabbinerne, såfremt de i senere tidsaldrer efter Moses ville efterrationalisere og besmykke beretningen om hans effektivitet ved stjernekundskaben:

- Med andre ord, Bibelens og rabbinernes overleveringer om Moses' fastsættelse af den første påske har - ifølge kontrol med moderne astronomisk metode - derfor en antagelig grad af sandsynlighed.

Mørket før lyset

Bag den første påske afspejles den "egyptiske faktor", idet det ofte var almindelig praksis i Egypten ved ceremonier forbundet med visse religiøse fester, at disse begyndte om aftenen og varede til solopgang. Her - fra og med starten på udvandringen midt i årets første måned - starter også israelitternes kalender, som Moses ifølge "2. Mosebog" (12,1-20) gav instruktion for, og som fra nu af inkluderede påskefesten:

"...(Denne måned skal være jeres nytårsmåned) ...den 14. dag i denne måned... det er påsken for Jahweh..."

Denne påskefest er videreført i den nuværende jødiske religiøse kalender. Endda selve datoen fulgte *egyptisk* skik, idet et særligt Horus-ceremoniel - ifølge bl.a. "Den Egyptiske Dødebog" (80,4) - altid blev afholdt ved fuldmåne midt i måneden, den 14. dag.

Overgangen fra egyptisk til israelitisk kalender ses forinden i samme bibeltekst: Heri nævnes, at efter månemånedens første 10 dage (egyptisk 10-dagesuge) valgtes offerdyr, der slagtedes ved fuldmåne 4 dage senere. Herfra sættes Moses' ny månebaserede kalender i kraft, hvorpå hans 7-dagesuge for hebræerne i nord nu gjaldt for hele udvandrerskaren.

Det vides om Kanaan - som israelitterne invaderede, og hvor de slog sig ned iblandt landets forskellige folkeslag - at kanaanæerne brugte en landbrugskalender med nytår om efteråret i forbindelse med deres høstfester ved efterårsjævn-døgn.

Israelitterne begyndte også at bruge denne "høstkalender". Den tradition fortsattes, men med afbrydelser eller dobbeltdrift under jødernes eksilperiode i Babylon i 500-tallet f.Kr., hvor den babyloniske kalenders nytår var placeret ved forårsjævn-døgn. Men høstkalenderen bruges stadigvæk i sin indbygning i jødernes oprindelige israelitiske kalender.

Denne ekstra kalenderændring, nu med nytår i efteråret/høsten vil svare til, at døgnet i israelitternes kalender var fastsat til at begynde ved mørkets frembrud. Ideen ses bestyrket tusinde år efter Moses' tid af de babyloniske eksiljødernes spekulative ideer:

- Derved skulle starten både af året og døgnet stemme overens med Bibelens skabelsesberetning, hvor "mørket kommer før lyset". Således skulle året i jødisk kalender starte med det "mørke" efterår og vinter før foråret - ligesom døgnet i det koncept starter med mørk nat før dagen.

Et særligt år som model for Moses' kalender?

Igen og igen optræder den ofte oversete "egyptiske faktor" i israelitternes og jødernes ældre forhistorie. Bl.a. genfindes navnet på en *egyptisk* måned *epiphi*, der som israelitisk-jødisk måned på hebraisk blev *abib*.

Vigtigste forskel fra egyptisk kalender er, at egyptiske månemåneder startede 1-2 dage tidligere. Nemlig når det var nymåne astronomisk set,

dvs. *nøjagtigt* i det øjeblik hvor Månen passerede forbi Solen - ifølge bl.a. den amerikanske egyptolog Richard A. Parker's værk "The Calendars of Ancient Egypt" (Chicago 1950).

Da Månen er usynlig ca. 1,4 dag før og 1,4 dag efter en sådan passage, vil kalenderfastsættelsen kræve en udviklet astronomisk tradition - som netop hos egypterne - dvs. med *opbevarede* referencer, observationsoptegnelser, tabeller, matematisk kunnen etc. I ørkenen synes dette for kompliceret, og hos israelitterne indførtes der en anden model. I hvert fald i denne model var det den første dag i en månemåned, når nymånens første smalle stribe lige akkurat blev synlig.

Med fastsættelse af udvandrings-året til 1455 f.Kr. viser der sig interessante perspektiver, idet udvandringsåret var det første år for den israelitiske kalender. Det kan beregnes, at i dette særlige år 1455 f.Kr., efter at fuldmånen kulminerede i selve forårsjævndøgnet, optrådte næsten hver eneste af årets 12 nymåner i synlig konjunktion ("sammen-træf") med efter tur 12-13 velkendte og tydelige fiksstjerner - som tydelige fikspunkter - i, eller tæt ved, Dyrekredsens himmelområde.

Månens omløbscyklus af 29,5-dages perioder fra nymåne til nymåne samstemmer ikke med solårets normallængde på cirka 365,25 dage (= 12 månemåneder plus cirka 11 dage). Derfor vil nymånen, "førstedags-månen", med en *beregnelig* regelmæssighed optræde år for år med kortere eller længere afstand fra disse cirka 12 fiksstjerner. Nymånerne vil således kun sjældent i årenes løb optræde præcis ved de pågældende fiksstjerne-positioner på himlen.

Beregningerne af disse udsving af nymånens afstand til de bestemte fiksstjerner kunne være vanskelige at udføre tilstrækkeligt nøjagtigt under ørkenvandringens primitive forhold, hvis månemånedernes førstedage skulle fastlægges for et givet år.

Men med 1455 f.Kr. som startåret for Moses' kalender, hvor disse fiksstjerner angav nymånerne position året rundt i netop det år, vidste israelitterne under deres 40-årige ophold i ørkenen altid, *hvor* på himlen nymånerne var forekommet i dette første år. De kunne derudfra med relativt simple tommelfingerregler regne sig frem til, hvor kommende nymåner - og dermed hvornår starten på kommende måneder - ville indfinde sig.

Dette kunne indikere, at udvandrings-året, i højere grad end senere antaget, har været et specielt helligt år netop også på grund af dets sand-synlige funktion som den religiøse kalenders *udgangspunkt*. Det forhold er ikke hidtil blevet udforsket, at det pågældende år kunne have tjent som model og sammenligningsbasis for en "ideel årsinddeling" i nymåneperioder markeret ved de 12-13 vedtagne fiksstjernepositioner.

Jf. at den islamiske hellige kalenders begyndelse ligeledes blev fastsat til at starte: *ikke* ved dagen for Mohammeds udvandring fra Mekka i 622, men *otte dage efter*. På den dag var der *solformørkelse*, dvs. et til

alle tider beregneligt astronomisk udgangspunkt. Den baggrund er ikke bemærket hidtil - men var dog et ikke ukendt princip for tidsregning:

- F.eks. starter Moses' kalender i punktet: fuldmånen i selve jævndøgnnet, altså påsken 1455 f.Kr. Ligeledes starter Ptolemæus' astronomiske dateringer fra et punkt: en solformørkelse i Babylon i 756 f.Kr.

Rabbi Abrabanel angav i 1400-tallet fra nu forsvundne meget gamle jødiske kilder, at Moses fødtes tre år *efter* den store planetkonjunktion i Fiskenes stjernegruppe: Den største konjunktion ved/på disse stjerner inden for et årtusinde indtraf påviseligt i 1537 f.Kr., og uanset at Abrabanel reelt er optaget af kun de største planeter, der mødes i særlige cykler, tyder meget på (uddybet flere steder i bogserien), at det var mindet om netop denne store konjunktion, der er overleveret gennem traditionen.

Josefus angiver, at udvandringen fra Egypten skete i Moses' 80. år (1455 f.Kr.). Bibelen angiver tilmed, at det skete 480 år før bygning af Salomons tempel, som historikere ofte daterer fra ca. 975 f.Kr.

Dette viser igen tilbage til, at årstallet er 1455 f.Kr. og bestyrker *tidspunktet* for det *mosaiske kalendersystems ibrugtagning* - og for *exodns*.

Cyklus-koden omtales i Bibelen

Vedrørende den af Moses indførte 7-dages uge forlød det i hans forordning i lovgivningen, at arbejdet skulle hvile på ugens 7. dag, sabbaten. Det var parallelt til det i Bibelen udtrykte " hvilende princip " på den 7. skabelsesdag. Ud fra en tilsvarende parallel skulle landarbejdet hvile med hver dyrket mark liggende brak hvert 7. år, sabbat-året.

I alt dette indgår, at der var tale om nogle dengang meget udbredte ideer om universets cykliske forhold:

- I Moses' system med sabbatåret lægges der endnu en cyklus udenpå, idet hvert 7. sabbatår, dvs. det 49.-50. år, skulle være et særligt sabbatår kaldet jubilæum eller jubelåret. Begrebet en 7-års cyklus blev efterhånden også brugt til at betegne "et spand af år" (ligesom der i nutiden f.eks. bruges "et 10-år", decennium); således brugtes 7-års begrebet i form af "års-uger" af Daniel i sine profetier.

Ud fra oldtidens astrologiske ideer om just sådanne cykliske forhold med universets "cykler inden i hinanden" bekendtgjorde Moses en formel, i "4. Mosebog" (14,34), hvor "én dag svarer til ét år". Dette forhold ses også senere i Bibelen ved profeten Ezekiels besværgelse af Jerusalem, i "Ezekiels Bog" (4,6). Det følger en parallelitet:

- Ethvert sted på Jorden vil i løbet af Jordens éndags-rotationscyklus om sin egen akse passere forbi alle stjernebillederne himlen rundt, men vil også passere de selvsamme stjernebilleder én gang i løbet af Jordens 1-års cyklus om Solen; det gælder uanset, om verdensbilledet opfattes at have Jorden eller Solen som centrum.

Ligesom princippet i Moses' astronomiske cyklusformel: "én dag svarer til ét år", fik israelitterne - på grund af deres opstand i 40 dage - deres straf udmålt til de senere så berømte 40 års ophold i ørkenen.

Tallet 40 er også som et magisk cyklustal, idet de 40 dage eller 40 år genspejler 40-ugers perioden for oversvømmelse i Noahs ark-beretningen. Perioden kan ses som parallel til den 40-ugers cyklus (ca. 9 måneder), hvor et foster er omgivet af vand under kvindens graviditet.

Dette magiske 40-cyklustal har ligeledes kunnet opfattes indbygget i Moses' livsforløb. Rabbinerskrifterne angiver, at Moses var 40 år, da han flygtede til Sinai. Bibelen oplyser, at han var 80 år (2 x 40) og 120 år (3 x 40) hhv. ved udvandringens start og ved sin død. Men det kunne være senere tillempning - det var fristende at afrunde tallene. Hvorimod historikeren Josefus stadig for 2.000 år siden præcist angiver, at Moses var "...i sit 80. år...", dvs. 79 år ved udvandringen (jf. bind 3, s. 151-153).

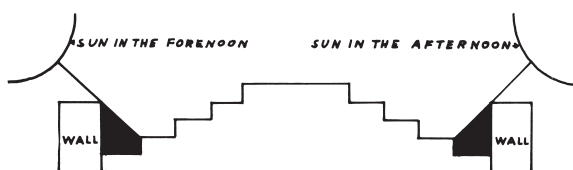
Ligeledes optræder en talsymmetri, idet Moses var 3 gange på Sinai-bjerget i forbindelse med en af sit livs hovedbedrifter, nemlig ved præsentationen af Lovens tavler. Og hvert af de 3 ophold på bjerget varede 40 dage, hvorefter de 3 cyklusser af 40 dage parallelt kunne matche hans livs 3 cyklusser af (ca.) 40 år.

Omtalte bibelske kode "én dag/ét år" blev fortsat anvendt, når astronomer praktiserede astrologisk direktionsteknik - dvs. prognose ud fra forudberegnelige cykliske forløb. Det var velkendt hos araberne, og senere hos bl.a. Tycho Brahe og Johannes Kepler. Sådanne "forstørrede tids-parallelcyklusser" var alment brugt i Europa indtil for få hundrede år siden. I mange århundreder tog bønder - med koden "én dag/én måned" - meteorologivarsler af julens 12 helligdage for at få indikationer for vejret i årets 12 måneder.

Rabbinerskrifternes og oldtidsforfatterernes udsagn om Moses som astronom og astrolog kan i konkret *sammenhæng* vise sig rimeligt plausibelt i forhold til indtryk alene fra kildernes brudstykker. Historikere og teologer kan fortsætte diskussionen om Moses' historiske tilstedeværelse - men det står fast, at rent teknisk-historisk er der intet i vejen for, at Moses kunne have foretaget sig det astronomiske arbejde, han i detaljer (også i de flg. kap.) omtales for.

RESUMÉ

- Moses' kalenderform ses siden i brug hos jøder, samaritanere og senere hos bl.a. grækere, arabere og, i uge-opdelingen, hos de kristne.
- 7-dages ugen med en hviledag kendes første gang i historien i forbindelse med Moses. Og at stadig større dele af hele verden har "en fast ugentlig hviledag", er netop fra traditionen fra Moses.

Kong Ezekias brugte Ahaz' solur (2. Kongebog 20,9-11). Model: Ahaz' solur.

Moses som astronom: - Den stjernekyndige bag Jobs Bog?

Moses og egyptisk himmelgeografi

Overleveringer om Moses' indretning af kalenderen og hans oplæring i stjernekundskab, hvad enten det var med astrologi eller ej, viser hans nære tilknytning til faraos hof og dermed *landets administration*.

Oldtidsforfattere 1.000-1.500 år efter Moses, f.eks. historikeren Artapanos, oplyser parallelt med informationer i rabbinerskrifterne, at da Moses som yngre var Faraos Datters søn ved det egyptiske hof, blev han indsat som landets administrator og faraos stedfortræder (vesir). - Disse kilder omtaler specifikt, at det var ham, der fastlagde Egyptens inddeling i 36 "nomer", dvs. administrationsdistrikter.

Dette har været afvist - idet antallet af disse nomer i Øvre og Nedre Egypten kendes som 22 og 18, i alt 40. Undersøgelser af navne og beliggenhed afslører, at to nomer i syd og to i nord hver blev yderligere delt i to, hvorfor antallet på 36 var det korrekte grundtal. Jf. analyse i John A. Wilson's "Buto and Hierakonpolis in the Geography of Egypt", i *Journal of Near Eastern Studies* (vol. 14, 1955, s. 209-236).

Det der ser ud til at være sket er, at Moses søgte at genindføre den oprindelige opdeling, der i det Gamle Rige var på netop 36 nomer - med 20 i syd og 16 i nord (først senere udvidet til hhv. 22 og 18 (siden 20)).

Rabbinerskrifterne omtaler også, at Moses og hans opfindelser bl.a. blev modarbejdet af hans stedfar, farao "Chenephros" (Tuthmosis II), og af grupper hos præsteskabet. Derfor kan projektet senere være blevet delvis omlagt, idet selve antallet af nomer, der nu kendes af historikerne, gennem tiderne har svinget endda fra 38 op til 44. Oftest var det 42, et for egypterne mytologisk betydningsfuldt antal.

Men det omtalte antal 36 viser sig som en *astronomisk* inddelingsmåde. I mange oldtidskulturer var templer, kultiske anlæg, pyramider og hele byer bygget med orientering efter stjernerne eller verdenshjørnerne.

Ud fra en opfattelse af de jordiske forhold som "en genspejling af de *himmelske*" ansås derfor den jordiske geografi for at være indrettet tilsvarende den himmelske. F.eks. havde babyloniske storbyer et modbillede på himlen - for *Ninive* var det stjernebilledet *Karlsvognen*, der her hed *Niniv*, dvs. 'Vildsvinet'. Fra oprindelige egyptiske dele af værket "Corpus Hermeticum" gengav kirkefaderen Augustin cirka 410 e.Kr. i sin bog "Om Guds Stad" (8,23) disse ord, der er tillagt Hermes Trismegistos:

"...Egypten er en afbildning af himlen, eller rettere: en forvaltning og virksomhed i himlen er overført og nedsteget til Egypten...". På Senmuts 3.500-årige stjerne kort omtales planeten Jupiter i grænsen, der deler *himlen* i 'de to lande', *t3.wj (taui)*: egyptisk navn for Egypten.

Forskerne Robert G. Bauval og Adrian Gilbert påpeger i deres bog "The Orion Mystery" (1994), at de dødekultiske egyptiske pyramider i Giza placeredes ved Nilen, så at de tilsvare et (spejl)billede af Orions stjerner (relateres til de dødes gud Osiris) ved Mælkevejens "flod"; kritikere afviser, men glemmer, at spejlvendte stjernegengivelser, nemlig direkte projektion af billedet fra himlen og ned på jordoverfladen, var tradition,

Det egyptiske kalenderår bestod af 36 ti-dages uger - en opdeling i princippet ud fra de 35-36 faste punkter, med 10 dages indbyrdes afstand, på "Solens bane" (Dyrekredsens "midterspor"), *ekliptika*, 'formørkelseslinjen': Punkterne er de eneste steder, hvor der *kan* forekomme sol- og måneformørkelser. Systemet ses også i bl.a. Babylon og Kina.

I Egypten blev de 36 ti-dages uger således målt på solbanen, der her var inddelt i 36 små stjernebilleder, senere kaldet "dekaner" (græsk *deka*, 'ti', dvs. ti buegrader). De svarer til Solens "rejse" i ti dage. At landsdelenes antal skulle genspejle eller være i samklang med den egyptiske stjernehimmels 36 dekaner, var derfor gammel idé-praksis og tydeligvis forbillede for Moses' inddeling af Egypten i 36 nomer.

Moses' opdeling af Egypten nævnes af Eupolemos og Alexander Polyhistor; og kirkehistorikeren Eusebius af Cæsarea skrev, at:

"...Moses inddelte Egypten i 36 nomer og tilknyttede dem hver sin forskellige guddom...".

Dette kan relatere til, at de 36 egyptiske himmelsektioner kaldtes ved gudenavne, kendt som dekan(stjerne)guder. Hver af de 12 egyptiske måneder var på 3 uger à 10 dage (hver uge tilsvarede en af de 36 dekaner).

Himlens mere kendte 12-deling som i Dyrekredsens himmelbælte og sol-årets månedstal har Moses, ifølge bl.a. Josefus, opdelt israeliterfolket ud fra: Igen, princippet med "himlens forhold *genspejlet i jordiske forhold*" - her ved en idealiseret administrativ inddeling af den israelitiske nation og dens landområder (jfr. næste kap.). Bemærk senere, at også *græske filosoffer* foreslog 12-deling af landene.

Andre udtryk for denne meget gamle ideopfattelse kendes i stadig anvendte formuleringer: "Som foroven, således også forneden" - eller "i Himlen, således også på Jorden". Ligeledes den *græske* by Theben genspejlede "Himmel-og-Jord"-princippet ifølge de græske digtere.

I "Johannes' Åbenbaring" er "det nye Jerusalem" som parallelby til det jordiske Jerusalem, men af "anden kvalitet" og placeret i himlen:

- I teksten (21,12-18) kan Jerusalems 12 porte opfattes ækvivalent med det gamle orientalske begreb "Sol-porte" som betegnelse for de 12 stjernebilleder i Dyrekredsens, som Solen passerer igennem på ét år. Der-

til anføres, at "det nye Jerusalem"s omkreds opmåles til at være et antal af 144 alen, dvs. en underdeling på 12 af de 12 stjernetegn.

En babylonisk kongelig alen, en *standard* ved *himmelmåling*, var netop de 2,5 grader ($144 \times 2,5 =$ alle himmelcirkelns 360 grader).

Plutarchs beskrivelse cirka 70 e.Kr. i sit værk "Parallele Liv" viser tydeligt, at Alexander d. Store i 332 f.Kr. lod byen Alexandria i Egypten grundlægge efter det himmelske mønster. Under samtidig varseltagning fra fugle optegnedes byplanen, med flere himmelsymbolske hentydninger, på en makedonisk rytterkappe. Netop denne type kappe er karakteristisk ved at være rundskåren - cirkulær: perfekt til at repræsentere himlen med dens runde horisont. Himlens dække over Jorden kaldtes i flere mytologier bl.a. netop "himmelkappen".

Idet Alexandria her blev grundlagt ved den egyptiske by *Canopus* i den egyptisk-græske måned *canopus* (januar), var der ligeledes tilstræbt kosmisk samklang med Verdens-aksens nederste stjerne *Canopus*. Der-til hed byens hovedgader: Sol-gaden, Måne-gaden og Canopus-gaden.

Astrologisk byplanlægning var "international" tradition. Og senere, fra 800-tallet e.Kr., i Spanien hedder pilgrimsvejen fra Sydfrankrig til byen Santiago: *Mælkevejen*, og mange af rutens byer har stjernenavne. I islamisk Egypten blev Cairo anlagt astrologisk og opkaldt efter planeten Mars, *al-Kahira*.

Kinas ældre hovedstad Xenyang blev 200 f.Kr. anlagt efter stjernehimlens mønster. Og for 600 år siden lod Kinas kejser Kublai Khan - efter råd fra mange af sine næsten 5.000 astrologer, der var tilknyttet hof-fet i Kinas gamle hovedstad - anlægge en ny hovedstad, Beijing (Peking), netop som en astrologisk "genspejling af himlens indretning". Dette gentager sig i Beijings indre "forbudte by": Mælkevejen er anlagt som en kanal om det centrale tempel, og foran dette står en kæmpe bronzeskulptur, en skildpadde, der *også* hos grækere og indere var symbol for polstjernen *Vega/Lyra* ved Verdens-aksens øverste pol.

Moses' stjernesøjle

Verdens-aksen - ikke at forveksle med Jordens akse - blev opfattet som en lige linje af stjerner på himlen med *Sirius* og *Canopus* på nederste del. Denne Verdens-akse på himlen var en betydningsfuld faktor i oldtidens mysterier. Moses' kendskab til den fremgår hos den egyptiske historiker Apion ved 50 e.Kr. - i bind 3 af hans "Egyptens Historie" ("*Aegyptiaca*") - hvor Moses' bygningsværker i byen On (Heliopolis) omtales:

"...i stedet for obelisker opsatte han (Moses) søjler, hvis fod var udformet som en skulptur af en båd..."

Apion oplyser yderligere, at der på toppen af disse søjler var placeret en statue udformet som et menneske:

"...og idet skyggen (af en sådan søjle) faldt på en solur-skala,

fulgte den en bue i overensstemmelse med Solen i himlene...". I sit værk "Imod Apion" ("*Contra Apionem*" 2,2) citerer Josefus denne optegnelse; men tilkendegiver også sin mening om Apions oplysning - her ved den sammenligning, at ikke engang tempelbyggeriet af den måske udskejende kong Salomon indeholdt "den slags vidtløftigheder". Dog, intetsteds i sine værker viser Josefus kendskab til astronomi.

Obelisker havde en kultisk funktion og var tilknyttet Solen på flere måder. I Egypten findes et stort antal afbildninger, der viser "Solen som livgiver" komme frem fra en obelisk. Obelisker ville netop kunne repræsentere Verdens-aksen, der ligeledes var tilknyttet Solen. Herved fremstår den form for søjler, som Moses havde ladet fremstille "...i stedet for obelisker..." simpelthen som en afbildning af Verdens-aksen på himlen. Ved foden satte han det netop tilhørende stjernebillede *Arken/Skibet*, jf. *Arkens*/Skibets hovedstjerne *Canopus* er Verdens-aksens rod.

Moses udformede således denne Verdens-søjle som både et solur og en "rebus-symbolik" med et flertydighedsprincip ikke ukendt fra de egyptiske hieroglyfskrifttegnets funktionsmåde. På dronning Hatshepsuts og dermed Moses' tid var det tidligt på mode at lade hieroglyffer danne specielt konstruerede rebuskoder, ofte til hemmeligt brug.

Med et menneske afbildet øverst ses søjlen at udtrykke forbindelse mellem mennesket, Solen og Verdens-aksen. Solen er tilknyttet denne akse kultisk, men også - som solur - tidsmæssigt. På just den tid i Egypten begyndte man i nogle tilfælde at bruge obelisk(er)s skygge) til solure.

Det hidtil ældste kendte stjernekort i verden er fra cirka 1490 f.Kr. og findes i Senmuts udhuggede gravkammer under Hatshepsuts tempel ved Theben - således igen fra Moses' tid og hjemland. På dette kort ses Verdens-aksen afbildet og ved dennes top en menneskeskikkelse med et Horus-hoved. Ideen i dette motiv med skikkelsen tilføjet synes at passe med Apions 1.500 år senere beskrivelse af Moses' søjle/obelisk.

Menneskefiguren på stjernekortet holder en *snor* til stjernebilledet *Karlsvognen/Store Bjørn*, hvis stjerner egypterne kaldte *Meskhethiu* eller - efter dens form - *Khepesch (hpsh)*, dvs. 'okseskanken'. Snoren ses som en lige streg, men blev på senere egyptiske kort også gengivet, som om figuren holdt, i stedet for en snor, et tyndt spid (en harpun) imod den.

Verdens-aksen som 'obelisk' - der på egyptisk hedder *Ben-ben* - her i forbindelse med, at 'Okseskanken', *Meskhethiu/Store Bjørn*, konstant drejedes rundt om den, kan netop have influeret på, at det senere græske udtryk *obelisk*, der betyder 'oksespid', 'stegespid', benyttedes af grækerne til at benævne netop disse slanke egyptiske monolitter.

Skønt himlen i egyptisk astronomi ofte i stor udstrækning opdeltes i andre stjernebilleder end i det babyloniske system, så var eksempelvis foromtalte stjernebillede *Arken/Skibet* velkendt hos egypterne. Dette kan ses i det ældste egyptiske stjernekort, ovennævnte Senmut-kort, hvor

Isis' båd på himlen er placeret under *Sirius*, der repræsenterer Isis.

Stjernebilledet *Orion* - astromytologisk kaldet "Kæmpen", "Jægeren" eller "Qain (Kain)" - afbildes på egyptiske stjerne kort som en figur identificeret med Osiris. Både i egyptisk og græsk version drejer han hovedet

Ideen at Moses kombinerer søjlen/obelisken med skibet, såvel som at anvende en obelisk til solur, ses senere i brug hos romerne:

- Eksempelvis lod kejser Augustus et obelisk-solur opstille. Solurets skala var indlagt i bronze i stenlægningen på den store plads omkring obelisken. Problemet med disse svært justerbare kæmpeskulptur-solure afslører sig århundreder senere, idet Jordens akse i verdensrummet langsomt ændrer retning i forhold til Solens bane (det såkaldte præcessionsfænomen). Da bliver skyggevise ningen fra klokkeslettene.

Fra romertiden kendes ligeledes søjler, hvor en skulptur af et skib indgår i søjlens nederste del - bl.a. opstillet i Roms Forum til sejrsminde om søslaget ved Actium i 31 f.Kr. Men i Moses' obelisk kan alle udtryk inklusive dette ses i én kombination, en særlig ide der giver mening, når de egyptiske traditioner inddrages i forståelsen.

M.a.o. - detaljer i den egyptiske historiker Apions overlevering om "Moses' søjler" har et tydeligt astronomisk og mytologisk design, der både er korrekt med Moses' tid under 18. dynasti samt realistisk i forb. m. hans egyptiske status og virke - bl.a. fordi obelisker som solure først ses fremkommet på netop den tid, her Tuthmosis III's periode.

Stjernebilleder i Jobs Bog er egyptiske

Der er flere indikationer for Moses' stjernemæssige viden i Bibelens afsnit "Jobs Bog": et værk der - i sine ældste dele - ifølge jødiske og samaritanske traditioner, såvel som i den græsk ortodokse og romersk katolske kristne kirke, tilskrives Moses' forfatterskab (mere udførligt, se denne series bind 4's kap. 10). "Jobs Bog" er Bibelens eneste tekst, hvori der findes et direkte og *åbenlyst* astronomisk-astrologisk indhold.

Teksten om Job omtaler nogle særlige forhold mellem stjernebillederne; og disse kendes forbundet med sådanne ideer, som lærtes i det højere præsteskabs mysteriekulter. Teksten viser også kendskab til stjerner, der er fremherskende inden for årstiderne. Inden for stjernelæren i egyptisk og babylonisk tradition fremgår, at flere stjernebilleder var en slags identisk fælleseje i disse kulturers lidt forskellige, men transponerbare, astrologi. I "Jobs Bog" (38,33) spørges der om kundskab om:

"...himlens love... (og at) fastslå som disse hersker over Jorden...".

Blandt stjernebilleder, der omtales flere steder i "Jobs Bog" (kap. 9 og 25 samt især 38) findes *Ki'ma (Plejader)* og *Ajis (Store Bjørn)*. - Månen og *Morgenstjernerne* samt "*Tærskelpladsen*" (et nordligt stjerneområde inden for ekliptika) samt dele af Dyrekredsen omtales:

- "*Himlens Vandkrukke*" (*Vandmandens* oprindelige navn), "*Løven*",

"Ravnen" (i *Jomfruens* stjerneområde), "Stenbukken", *Sydens kamre* (i *Stenbukkens* himmelsektion). "Vildæslet" (den senere *Unicorn* ved *Sirius*), "Vildoksen" (*Tyren*) m.v. (Jf. igen bind 4, kap. 10).

Desuden omtales *Hun-strudsen*, det stjernebillede som araberne senere kaldte *Fuglen Rok* (kendt fra "Tusind og Én Nat"s egentlig astro-myologiske fortællinger), og som grækerne kaldte *Fugl Fønix*.

Det har voldt oversætterne vanskeligheder, at der i "Job" 38,31 står:

"...kan du løse *Ke'sils* snor?...". - Så de skrev i stedet:

"...kan du løse *Orions* lænker?..."

- skønt det ikke har det fjerneste med lænker at gøre, idet Bibelens hebraiske ord *mochhot* betyder 'snor til at trække i', f.eks. 'en tømme'. Der synes at være forbindelse til, at lige over *Orion* - næsten som en udløber af dette stjernebillede - findes den fremtrædende stjerne *Auriga/Capella*, kendt i flere ældre sprog under betegnelser der betød *Kusken*, og som i mange kulturers traditioner og på afbildninger ofte holder en tømme.

Selv om flere stjernebilleder i "Jobs Bog" også kendes i babylonisk tradition, ses "snore" mellem stjernebilleder på *egyptiske* stjernekort. Hos de *figurer*, der på disse kort er *udstyret med snore*, ses netop snoren fra *Kepesch*, 'Okseskanken' (*Store Bjørn*). Det klargør, at der i "Jobs Bog" er tale om - hidtil upåagtet - *egyptiske* stjernebilleder!

Almindeligvis identificeres det stjernebillede, der i den hebraiske Bibels udgave af "Jobs Bog" hedder *Ke'sil*, med *Orion*. *Ke'sils* hebraiske (konsonant)grundform er *ksjl*. Men et andet resultat er muligt, idet grundformen oprindeligt kan have været en anden, nemlig *ksl*. Dette angives af en britisk forsker i hebraisk sprog, N. Hertz, i afhandlingen "The Astral Terms in Job 9.9 and 38.31-33", i *Journal of Theological Studies* (56, vol. 14, 1913). Herved fås en oversættelse fra den nærliggende form *ksl*, udtalt som *kæsel*, dvs. '(okse)skank'.

I så tilfælde synes det reelt at svare til egypternes betegnelse for stjernebilledet '*Okseskanken*'. Dette bør videre udforskes, idet det også på baggrund af anden egyptisk indflydelse i digtet i så fald optræder som en af hebraisk sprogs talrige overførelser hentet fra egyptisk.

For hvis omtalte oversættelse af *Ke'sil* - i stedet for at betyde *Orion* - er fra *Kæsel* og betyder 'skanken', bliver forståelsen mere logisk for dette andet stjernebillede, '*Okseskanken*' (*Karlsvognen*) - egypternes førnævnte *Meskhethu* eller *Kepesch*. Og netop den figur på egyptiske stjernekort er altid afbildet med snore påsat.

Begge stjernebilleder, *Orion* og *Karlsvognen*, ansås at have stærk relation til død og genopstandelse - i begge tilfælde egyptisk tankegang.

De viste dobbelte navne og betegnelser var almindeligt i mange oldtidstekster - ligesom senere i Europa. I alle kulturer ses de dobbelte navne *Karlsvognen/Store Bjørn* og *Sirius/Buestjernen*.

"Jobs Bog" (42,14) omtaler *Keren-Kappuch*, 'Antimon-hornet', der

er et hebraiske navn for *Auriga/Capella*. Og igen: det kan føres tilbage til egyptisk baggrund, idet denne stjerne eller hele dens stjernebillede spillede en stor rolle i Egypten, hvor den endda blev tilbudt i visse templer for guden *Ptah* i Nedre Egypten.

Forholdet tydeliggøres, idet denne gud *Ptah* bl.a. var kendt som smedenes og alkymisternes gud og må ses i relation til, at stjernebilledet *Orion*, beliggende nær ved *Auriga*, i traditionen også kaldes *Qain* (*Kain*). Ifølge Bibelen og rabbinerskrifterne var *Qain* stamfader til "den første smed og guldmager". Både *Orion* og *Qain* har i panden et (*Kains*)mærke, "det blinde øje midt i panden", "det (lukkede) tredje øje" - nemlig en stjerne med navnet *al-Hak'ah*, 'det hvide mærke', findes her placeret i stjernebilledets "hoved".

Den stjernerdannende Verdens-akse på himlen var i oldtiden ofte opfattet som to søjler i forlængelse af hinanden - "himmelsøjlerne". De omtales i "Jobs Bog" (22,12 og 26,11). Allerede "Jobs Bog" (26,7) viser (ligesom et af oldtidens indiske astronomiværker "*Surya Siddhanta*") en avanceret kosmologisk opfattelse:

"...se hvor højt stjernernes samlede flok står..." - "...cirklen over vandene ("verdensoceanet", verdensrummet), hvor lyset ender i mørke". - "...(*Gud*) udspænder nord over tomrummet og hænger Jorden på intet..." (hebraisk *beli mah'*, 'uden noget').

Dette er ud fra den ældste græske bibeloversættelse (*Septuaginta*) udlagt som at Jorden svæver frit i verdensrummet, men ses ikke mulig ud fra Bibelens hebraiske tekst, om end den i visse tilfælde i den overleverede version kan være yngre end den græske tekst. Eksisterede der et kendskab til sfærer eller "himmelcirklen" i rummet? Dvs. forhold, der ellers først kendtes 1.200 år senere hos *Aristarchos*, og endelig som bevis hos *Newton* i 1687. Hvordan kunne det vides, at verdensrummet uden for den oplyste Jord er kendetegnet ved at henligge i mørke ("lyset ender i mørke")?

Og det er en forskergåde, at idet der på Jorden er lys og mørke i hver sin skiftende del af tiden, anses det ikke muligt dengang ved direkte observation fra Jorden at kende til hele rummets delvise mørke.

Oldtidsværket "*Corpus Hermeticum*"s ældste dele genkendes i egyptiske tekster før 2500 f.Kr., bl.a. kosmologi og stjernelære. Flere afsnit (bl.a. Traktat 11,2 og 16) har ligheder i stil og ordvalg med "Jobs Bog" og astronomi af samme udviklede stadi. Flere næsten ordrette ligheder og udtryk i "*Corpus Hermeticum*" og "Jobs Bog" er et hidtil upåagtet faktum!

RESUMÉ · Moses' astronomiske virke, kalender-indretning samt administration af landet - overleveret via oldtidsforfattere inden for jødisk, græsk og kristen tradition - informerer, at *Moses var langt mere involveret i Egyptens styre- og magtforhold*, end Bibelen alene lader formode.

Moses som astronom: - Tidligste berømte stjernekyndige

(Enkelte elementer i dette kapitel er behandlet i denne series bind 2's kap. 4. Desuden i bind 1's kap. 13. Samt i bind 4's kap. 7 og 19-22 og 26).

Orakler, drømmetydning og stjernevarsler

Af Bibelen, rabbinerskrifterne og hos oldtidsforfattere fremgår i deres omtale af faraos rådgivere, at flere af dem var astrologer, drømmetydere og magere. Og der refereres ofte til drømmetydning, som også indeholder astrologisk symbolik.

Disse præsteastrologer, hvis tydninger af stjernevarsler omtales i faraonernes inskriptioner, viser træk af astrologi (i egyptisk regi), der var et velkendt emne i det gamle Egypten og ses i forskellig form.

Eksempelvis findes der fra 12. dynasti, ca. 2000 f.Kr. flade, krummede stokke af elfenben indgraveret med egyptiske astrolomytologiske tegn og figurer (nu i British Museum). Ifølge "The Splendour That Was Egypt" (London 1949) af den omdiskuterede britiske egyptolog Margaret A. Murray kunne de faktisk udgøre en art horoskoper - idet visse egyptiske stjernebilleder og planeter kan identificeres. Og der ses f.eks. også markeringer for livets afslutning indikeret med et Anubis-hoved, dvs. sjakal-guden tilknyttet døden.

Den egyptiske astrologiske ideverden for mere end 3.500 år siden, fremstår også i Bibelens omtale af, at Josef tydede faraos drøm om 7 fede køer og 7 magre køer; og at der med dette blev varslet, at de kommende 7 fede år blev efterfulgt af 7 magre år. Igen fremtræder oksesymbolikken, og lignende ses på egyptiske himmelrelaterede billeder.

Men hvordan kunne "en ko/okse" således betyde "et år"? Både egypterne og senere grækerne kaldte de 7 himmellegemer for bl.a. køer (okser). Denne symbolik findes allerede i både egyptiske afbildninger og i græske myter (f.eks. da Odysseus' mænd forgreb sig på "Solens okser"). Tilsvarende var "okseplovfuren", som disse 7 køer/okser (himmellegemer) trak på himlen, ikke ualmindeligt i Mellemøsten som udtryk for ekliptikas "års-cirkel" - dvs. den himmelbane, som Solen (i virkeligheden Jordens bane om Solen) opfattes at gennemløbe/"pløje" på et år.

Det i den babyloniske religiøse kultur populære tal "7" kunne optræde med samme funktioner i Egypten. Et velkendt motiv i egyptiske gravmalerier er de 7 himmellegemer afbildet som 7 himmelokser.

Israelitterfolkets opdeling i 12 stammer er en opdelingsform, der i "1. Mosebog" (49,1-28) er beskrevet med udgangspunkt i Jakobs 12 søn-

ner. Beskrivelsen knytter disse som 12 stamfædre til nogle symbolske billeder, der (bl.a. af Josefus) traditionelt blev udlagt som stjernebilleder inden for Dyrekredsens 12 himmelsektioner:

- I "1. Mosebog" (15,5) omtales, at Jahweh viste Abraham stjernerne og lovede ham, at hans efterkommeres antal skulle blive meget stort: "...de skulle blive talrige som himlens stjerner...".

Men ud fra nævnte sammenhænge kan dette *også* lige så godt læses, at de skulle blive "som himlens stjernebilleder", hvilket var samme ord som 'stjerner', nemlig Dyrekredsens 12 stjernebilleder.

Bibelen beretter, at Josef fortalte om en drøm, han havde drømt om natten, og hvori "Solen og Månen og 11 stjernebilleder bøjede sig for ham". Teksten angiver videre, at Josefs brødre blev vrede. Den astrologiske symbolik heri var dem velbekendt: - At deres far Jakob var Solen og deres (individuelle) mor Månen, der sammen med de 11 af himlens stjernebilleder, dvs. Josefs 11 brødre, alle bøjede sig for det 12. stjernebillede, der repræsenterede Josef.

Ligeledes har i den forbindelse disse brødres mødre, *Rachel* og *Lea* - hvis navne på hebraisk betyder henholdsvis 'får' og 'okse (vildko)' - kunnet betegne de to første stjernebilleder i Dyrekredsen, nemlig *Vædder* og *Okse (Tyren)*. Dog har det ikke kunnet afgøres, hvor tidligt i historien disse stjernebetegnelser har været anvendt; bl.a. kaldte babylonierne tidligt Vædderen også for *hunga*, 'daglejeren', en figur senere netop kendt i Jesu lignelser om himlen (f.eks. "himlen som en vingård").

Ifølge bibeltraditionen er det Moses, der har optegnet de ældre betretninger i "1. Mosebog" - og som tidligere omtalt angav Philo, at det var Moses selv, der stod bag denne opdeling af folket i 12 stammer - en opdeling Platon siden hen ligeledes brugte i sine ideer om idealstaten.

Allerede 300 år før Philo omtaler også Hekataios af Abdera i Alexandria, at til Moses' opdeling af folket brugtes et særligt tal forbundet med den tids opfattelse af himlens astronomiske forhold:

"...12 er det perfekte tal - Solens bane bevidner dette. For den fuldender sit kredsløb på 12 måneder...".

Moses udstedte ifølge Bibelen en forordning om, at ypperstepræsten skulle bære to ædelstene på skuldrene og en brystplade med 12 bestemte ædelstene. At disse skulle lignedes med en "*månedsssten*" for hver af de 12 stammer - hvis astrologiske symbolik vises i "1. Mosebog" kap. 49 - er angivet i flere ældre overleveringer. Både Philo, Josefus og kirkefaderen Clemens af Alexandria, for 2.000 år siden, omtaler disse i alt 14 stene som udtryk for hhv. Sol, Måne og Dyrekredsens 12 stjernebilleder.

Her kommer "den egyptiske faktor" igen ind. Moses har uundgåeligt kendt til samtidens brug af sådanne særlige ædelstene til såkaldt "godartet magi", beskyttelse mod dårlige kræfter, som det bl.a. kendes fra "Den Egyptiske Dødebog" og i øvrigt optrådte i egyptiske traditioner.

Disse "magiske stene", som Moses forordnede til ypperstepræstens udstyr eller dragt, benyttedes til at modtage varsler ved hjælp af stjernerne på anden måde end ud fra direkte astrologiske beregninger. Således anvendtes de stjerneforbundne ædelstene i ypperstepræstens brystplade til at modtage orakelsvar - ifølge Josefus, der skriver om dem, at "deres *glimt* indikerer Guds *tilstedeværelse*".

Der fandtes udarbejdede beskrivelser for de specielle måder at udføre dette ritual på. Om den form for modtagelse af stjerne-orakelsvar gennem de 12 himmelforbundne ædelstene angiver Josefus, at hos ypperstepræsten i templet i Jerusalem ophørte denne praksis på den jødiske konge Johannes Hyrcanus' tid (135-105 f.Kr.). Dermed var denne praksis blevet fortsat til så sent som bare 150 år før, Josefus foretog sine historiske optegnelser.

I israelitternes traditioner for udøvelse af stjernevarsler kendes brugen af magiske formler baseret på himmellegemernes navne. Det fremgår af den gamle jødiske lære, *kabbala*, om bl.a. astromagiske forhold:

- Dertil brugtes at samle den indledende bogstavlyd (det "akrofoniske" princip) i navnene på de såkaldt "stærke" planeter *Shabbetai* ('Saturn'), *Zede* ('Jupiter') og *Maadim* ('Mars'), der sammensattes til den magiske lyd *ShaZam*. Dvs. oprindelsen til den kendte magiformular: "Sesam".

Dette opfattedes som et så magtfuldt ord, at det kunne åbne bjergvæggen i Ali Babas hule. Dette fremgår af den gamle orientalske mytesamling "Tusind og Én Nat", hvis episoder - på det punkt i lighed med flere af evangeliernes lignelser - fulgte en fælles mellemøstlig ældgammel tradition med tolkning *også* ud fra en astromytologisk symbolik.

I Moses' omtale af skabelsen optræder "himmellysene": Sol, Måne og de fem kendte planeter. Moses foreskrev brugen af den syvarmede lysestage. Den repræsenterer de syv himmellys, et for hver af ugens syv dage. "7 himmellegemer for 7 ugedage" ses også i babylonisk tradition.

'Nøglen til alting'

Moses berømmes i rabbinerskrifterne og hos oldtidsforfatterne for sin skrivekunst, og han blev af de sidstnævnte sammenlignet med skriftens, visdommens og astronomiens gud Thoth/Hermes. Mange udsagn vidner om, at han også var ekspert angående det, som babylonierne kaldte *seter same*, 'skriften på himlen', dvs. at han kunne aflæse og tyde stjerners og himmellegemers samspil af konfigurationer.

Et af stjernelærens ældste hovedcentre var byen Ur i det sydlige Babylon, det senere Kaldæa, hvorfor astrologer senere - uanset nationalitet - ofte omtaltes som "kaldæere". Abraham kom fra denne bystat Ur, *før* kaldæerfolkets invasion. Forud for hans fødsel modtog byens konge Nimrod, ifølge rabbinerskrifterne, et stjernevarsel og foretog derfor

mange barneofringer, så den spæde Abraham måtte bringes i sikkerhed.

En rabbinerkommentator, tanniten (en overleverer, en lærer, en mishnah-autoritet) Eleazar af Modi'im cirka 100 e.Kr., påpegede, at Bibelens omtale af, at "Jahweh har velsignet Abraham med alting" - et citat fra "1. Mosebog" (24,1) - betød, at:

"...(Jahweh har) udstyret ham 'med astrologiens kunst'..."

- dvs. kundskaben der opfattedes som "nøglen til alting". Rabbinerskrifterne angiver, at for at få astrologisk oplysning hos Abraham, har:

"...konger fra Østen og Vesten stået i trængsel foran hans (Abrahams) dør..."

Abraham udvandrede fra Ur i 1900-tallet f.Kr. - og Josefus beretter i sin "Antiquitates" (1,166), at:

"...Abraham bragte astrologien fra Kaldæa til Egypten..."

- måske et supplement til den astrologi, der brugtes i Egypten. Men reelt ses babylonisk astrologi influere stærkest efter 700-tallet f.Kr.

Bibelens "Amos' Bog" (5,8), der menes skrevet i 700-tallet f.Kr., omtaler stjernebilleder næsten som et citat fra den ældre "Jobs Bog". Ifølge rabbinerskrifterne (Baring-Gould, II, s. 51, 60 og 64) levede Moses samtidig med de tre personligheder Job, Jethro og Balaam - der oprindeligt var ansat hos farao som præstelige rådgivere, magikere og astrologer. Dette må have sat sig spor i Moses' uddannelse ved faraoehofet og via hans kontakt med dem siden hen (jf. også bind 1's kap. 12).

Da Moses, ifølge Philo, modtog undervisning tilmed fra en række lærere og eksperter fra udlandet, bl.a. astrologer fra Babylon, fik han herved sin - siden hen kendte - viden om egyptisk og babylonisk stjernekundskab.

Moses' magiske stav som astronomisk instrument?

Ifølge rabbinerskrifterne (Baring-Gould, II, s. 60 og 90) overtog Moses sin berømte stav fra en af astrologerne hos farao; nemlig fra Moses' læremester Jethro, der oprindeligt havde fundet staven blandt den tidligere faraorådgiver Josefs efterladte ting i hans efterladte domicil i Nedre Egypten. I den beretning havde der været krig her, så husene blev forladt. Egypternes årelange krig for at uddrive hyksosfolket i Nedre Egypten startede ifølge mange egyptologer ca. 1585 f.Kr. I den periode døde Josef, der netop også var kendt for sin drømmetydning og et astrologisk forudsigende billedsprog.

Også Moses har haft sine metoder til at forudse og profetere. Herom oplyser rabbinerskrifterne, at den astrologiske tradition også vedrører Moses' magiske stav, der var et *astronomisk redskab* med flere funktioner. Nemlig at hans stav også kunne bruges som et astronomisk instrument med særlige hak til at måle afstande på himlen.

Disse skrifter angiver, at han netop brugte staven til dette formål,

faktisk som et primitivt instrument med indgraverede markeringer til observationerne til brug for astronomisk/astrologisk prognose, når han skulle profetere om ankomsten ved nogle af "Egyptens ti plager". Staven må da have været indrettet som måle- og regnestok til himmelmålinger, et primitivt astrolabium. Med denne ældgamle type instrument kunne himmelafstande bestemmes i breddegrader, men ikke længdegrader.

Rabbinerskrifterne synes altsså her at indeholde plausible overleveringer om de ofte fremmedartede emner set med nutidens øjne.

Moses' stav med astronomiske markeringer fik som type/begreb en lang historie som astronomisk redskab. Ifølge rabbinerskrifterne (Baring-Gould, II, bl.a. s. 88-89) fik han staven fra Jethro, der - som omtalt - havde den fra Josefs redskaber. Men den stammede fra Abrahams forfædre i Ur; det nævnes, at Josefs far, Jakob, tog staven ("jakobstaven") med sig som *eneste genstand, da han flygtede* fra sin far Isak, Abrahams søn. Det er ikke teknisk umuligt, at det var samme stav, der blev videregivet reelt eller som en *arvet konstruktionsform* for en type stavinstrument fra Abrahams sydbabyloniske hjemby, især kendt senere som de kyndige astronomers/astrologers by: Ur.

Moses var naturligvis ikke eneste stjernekyndige med en sådan stav, der øjensynlig ud over dens omtalte markeringer kunne forsynes med tværstave. De har givetvis også kunnet forskydes efter markeringer "trappetrinsagtigt" indhakked. Kendskab til den type stav(instrument) i udviklet form - en såkaldt "gnomon" - kan nøje følges senere, hos araberne og siden hen hos europæerne, der kaldte den en "*jakobsstav*".

Bibelen omtaler Jakobs vision, der viste "en stige op (til stjernerne) i himlen". Ofte var stiger i tidligere tider netop dannet af en pæl med tværpinde, netop som en kæmpemæssig jakobsstav. Tværpindene på staven blev senere hen gjort forskydelige, og som astronomisk hjælpemiddel blev jakobsstaven så sent som i 1700-tallet benyttet af søfolk til navigation efter stjernerne. (Andet om Moses' stav i nærv. kap. 8 og 9).

'Den kongelige kunst'

Moses' ry for sin stjernemæssige indsigt og herunder som astrolog kom siden til at overstråle de fleste i denne disciplin, der fra gammel tid regnedes for, og direkte benævntes, "den kongelige kunst".

Af Mosebøgerne fremgår, at Moses ved israelitternes udvandring fra Egypten passerede Midian på Sinai, hvor Jethro, den forhenværende præsteastrolog og faraorådgiver, gav ham dette råd (2. Mos. 18,21):

"...Du skal blandt folket udse dig dygtige mænd..."

Til dette angiver den rabbinske kommentator, Eleazar af Modi'im, at til ordet 'udse' er anvendt et ord, der ifølge rabbinerne lige såvel betød en bestemt genstand, 'en betragter', som - med Eleazars udtryk - var en såkaldt:

"...*aspeqlaria*, hvilken kongerne plejede at benytte..."

- idet det ikke var et almindeligt (bronze)spejl, men et *astronomisk instrument*. Omtalen af "konger" associerer til, at især konger anvendte astrologien, der var kendt i indvielsesmysterierne og netop ansås for "den kongelige kunst". Det associerede desuden til, at højtindviede astrologiske magere kunne have opnået den såkaldte "kongelige indvielse", hvortil ofte hørte en kronelignende hovedudsmykning.

F.eks. blev de astrologer, der havde set "stjernen i øst" varsle Jesu fødsel, senere kaldt "de hellige tre konger". Afbildninger så sent som i renæssancen viser oldtidsastronomen/astrologen Ptolemæus fra Alexandria med krone på hovedet, hvilket inden for denne "konge"-tradition betød, at han var en stor astrolog. Det blev senere misfortolket til at symbolisere, at denne Ptolemæus, som en af oldtidens mest kendte astronomer, var "astronomernes konge".

Nogle af de såkaldte *Aggadah*-bibelkommentarer, dvs. gamle mundtlige overleveringer, blev optegnet i et rabbinerskrift cirka 100 e.Kr. - som en "Mechilta"kommentar til "2. Mosebog" - af den ovenfor citerede rabbi Eleazar af Modi'im. Han var oprindelig præst, en overlevende fra Jerusalems tempels ødelæggelse år 70 e.Kr. Han var dermed velbekendt med de specielle overleveringer og traditioner hos templets Ahron- og Zadok-præsteskab.

Samme Eleazar var desuden onkel til den jødiske oprørsleder (cirka år 130 e.Kr.) *Bar Kochba*, 'stjernesønnen' - et navn, der så udmærket illustrerer oldtidens uhyre optagethed af stjernevarsler.

Det af Eleazar beskrevne astronomiske instrument synes ud fra omtalen forsynet med en spejlmontering. Men *aspeqlaria* har også en overført betydning som 'en betragtning', 'en afspejling'. Jf. sidstnævnte med det oprindelige græske udtryk *horo-scopos* har i sig selv betydningen 'betragtning af (stjernerne i) horisonten' (måle-udgangspunkt).

Ifølge Eleazar i rabbinerskrifterne indebar Jethros råd, at Moses skulle benytte dette instrument til få indsigt om de omtalte rådgivere - så at sige i deres "horoskoper" - for at kunne vælge de mest velegnede.

Moses' astronomiske kundskaber har kunnet bruges ved hans *timing* af den vellykkede overgang over det Røde Hav: Det foregik ved forårsjævndøgn og med påskens fuldmåne i et samspil af solsystemets gravitationskræfter, der kan udvirke ekstreme forskelle på ebbe og flod. Under dette fænomen kunne havbunden derfor momentant tørlægges, og dernæst det tilbagevendende vand overskylle faraos forfølgende tropper.

Et fortsat ry som betydeligste stjernekyndige

Moses var givetvis ikke den eneste stjernekyndige blandt israelitterne under udvandringen. Et gammelt værk, overleveret gennem araberne, og som omhandler at spå ud fra håndens linjer i forbindelse med astrologi, tilskrives en vis *Chaleth*. Han omtales som en af 70 israelitiske lærde

med særlige evner, "profeter", som Moses udvalgte - jf. Wilhelm & Hans Georg Gundel's "Astrologumena" (i serien Sudhoffs Archiv, Wiesbaden 1966, s. 56).

Chaleths forfatterskab er ikke nødvendigvis usandsynligt - selv om det senere kunne ske, at man "lånte" en berømt forfatters navn at hæfte på et værk for at give det bedre prestige. Men hvis dette havde været tilfældet her, ville det snarere have været Moses' navn, der var blevet anvendt fremfor dette ellers ukendte forfatternavn.

Værket omtaltes senere i forbindelse med den romerske kejser Leo den Vise's skrifter (700-tallet e.Kr.). Også den arabiske astronom og astrolog *Apomasar*, dvs. perseren Abu Maschar (787-886 e.Kr.), taler om dette værk af Chaleth foruden om et værk af Chaleths søn.

Endnu i nutiden ses der spor af Moses som "den store astrolog". Ifølge traditionen hos de fåtalligt eksisterende samaritanere midt i det nuværende Israel findes - ifølge deres egne ord - stadig:

"...læren om at spå ved hjælp af astrologi og om at læse i hånden - en kunst, der stammer fra Moses, som lærte dette ved faraos hof...". Disse ord stammer fra en nutidig samaritansk astrolog, der stadig lever som i fortidens landsbysamfund. Citatet blev optaget af et fransk-belgisk TV-dokumentationshold - Paul-Jacques Callebaut & Nicole Saey: "The Sons of Abraham, Part 8: The Samaritans" (Ciné & Téléproductions, 1985), udsendt i mange lande i verden.

I denne TV-optagelse fortalte den samaritanske astrolog, at et gammelt skrift i form af en lille bog(rulle), som indeholder overleveringer fra Moses om udøvelsen af denne kunst, astrologien, opbevares hemmeligt og beskyttet hos samaritanerne.

Dette samaritanske folk, der gennem tiderne har været i modstrid med jøderne og ofte distanceret sig - uanset et vist fælles familieskab - har uafhængigt af jøderne kunnet bevare også sådanne oplysninger. På trods af dette er deres særlige overleveringer i princippet ofte samstemmende med, hvad rabbinerne har optegnet i (Talmud)skrifterne.

Ud fra denne gamle bog, der hævder at være Moses' astrologiske anvisninger, praktiseres denne kunst stadig af samaritanske præster. En af præsterne har flere gange udøvet sin astrologi for Jordans kong Hussein (d. 1999); ikke usædvanligt i disse traditionsbundne lokaliteter. Jf. da Saudi-Arabiens konge Ibn Saud i dagene efter 12. februar 1945 besøgte præsident Franklin D. Roosevelt på USA's slagskib *Murphey* i egyptisk farvand - og derpå den britiske premierminister Churchill - medbragte han sin astrolog som kongelig rådgiver sammen med sin skatmester (finansminister).

Kirkens forkætring af traditionen om Moses' astrologi

Skønt overleveringerne gennem tiderne har gengivet "Moses som den store astrolog", betegner dette en side af ham, som senere hen ikke fandt

genklang i den kristne kirke. Moses' love indeholder et strengt forbud - i "5. Mosebog" (17,3) - mod at:

"...tilbede Solen, Månen og hele himlens hær (stjernerne), hvilket jeg ikke har påbudt...".

Den omtalte "stjernetilbedelse" er fra tid til anden under kirkens senere holdning blevet *forvekslet* med astrologien, der intet har med "tilbedelse" af planet- og stjerneguddomme at gøre, men som inden for den senere kristne kirkes lære ofte alligevel fejlagtig fordømt næsten som afguderi.

Allerede Moselovens forbud angiver døden som strengeste straf for afguderi - dog fordredes mere end ét vidnes udsagn, mindst to eller tre vidner.

I den græsk-jødiske verden synes en sammenblanding ikke at være almindelig. I ruiner fra jødiske synagoger, bl.a. Beth-Alpha synagogen nær Galilæa, fra de første århundreder e.Kr., findes mosaikgulve med zodiakens stjernetegnsymboler og solguden i sin vogn.

At jødiske teologer, de skriftkloge, ikke mentes at være dygtige til astrologi, udtrykker Jesus - i "Matthæus" (16,2-4) - således:

"...tidernes tegn på himlen kan I ikke tyde...".

Uanset Jesu tilhængere evt. så det som symbol på dommedags komme, ses altså benyttet en rent astrologisk terminologi, der var alment kendt.

I "2. Kongernes Bog" (20,9-12), "2. Krønikebog" (32,31) og "Esajas Bog" (38,8) omtales en hændelse hos den jødiske kong Ezekias (Hizkija, Hezekiah), nemlig *et solfænomen*, der aflæses på et solurs trin-skala; (en solformørkelse, nu dateret til 11. jan. 689 f.Kr. ca. kl. 11.30).

Jødiske astrologer var senere tilknyttet europæiske kongers og fyrsters råd. Jødiske (og arabiske) astrologers matematiske ekspertise blev anvendt ved opbygningen af Europas første observatorium og navigationsskole, det tidligere omtalte prins Henrique o Navigador ('Henrik Søfareren') Instituttet i Portugal i 1400-tallet. Ligeledes rådgav de portugiseren Magellan, både navigatorisk og astrologisk, ved dennes forberedelse til historiens første verdensomsejling i 1519-1521.

Disse jøder rådede Spaniens kong Ferdinand og kirken til at støtte Columbus' projekt, der førte til Amerikas opdagelse 1492. Rabbi Abraham - der på den tid videregav informationer fra gamle jødiske overleveringer med astronomisk datering af Moses' fødsel - har i Portugal og Spanien deltaget blandt sådanne jødiske lærde rådgivere.

En lang række af overleverede beretninger viser som omtalt, at Moses både på sin egen tid og i eftertiden blev anset for at være en meget betydelig astrolog - som ingen anden bibelsk person. Og alligevel blev dette senere noget af et problem under forskellige pavers forbud mod astrologi, skønt flere af de pågældende paver selv dyrkede denne kunst åbenlyst. Dog forelåstes astrologi ved europæiske universiteter - hvoraf mange universiteter (men ikke det næstældste universitet, Padua) endda

var underlagt den katolske kirke.

En gren af det astrologiske gebet har haft et langvarigt og særpræget forløb - fra den episode hvor Moses i ørkenen for de syges helbredelse påbød, at de skulle betragte en kobberslange ophængt på en pæl. Dette motiv genfindes på himlen som stjernebillede (blandt dets mere kendte nutidige navne er *Sobeskys kors*), såvel som det er et helbredelsessymbol kaldet *Æskulap-staven*. (Se også kap. 9).

Dette emblem blev senere tilknyttet "lægekunstens fader" Hippokrates, der i sporet af *egyptisk* tradition erklærede, at "en læge uden kundskaber i astrologi havde ingen ret til at kalde sig læge". I enkelte vest-europæiske lande var det så langt frem som til året 1832, at man ikke kunne blive læge uden at have lært om astrologi. Tidligt havde ikke mindst den græske verdens stoiske filosoffer viderebefordret astrologi.

At studiet stort set ophørte i 1832, hænger også sammen med, at den katolske kirke, der fik en mere nutidsvidenskabelig indstilling netop i det år ved fremkomsten af afgørende astronomiske målinger, endelig opgav sin dogmatiske ide om, at Jorden var centrum i universet.

Ved oldkirkens teologers såvel som ved de oldkristne sekters senere paralleliseringer mellem det Gamle og Nye Testamente spillede det en rolle, at ovennævnte anvisning fra Moses *også* kunne betyde, at de syge blandt israelitterne i ørkenen kunne blive helbredt ved at betragte selve det stjernebillede, der forestillede slangen på staven, idet det udgør et udsnit af et større stjernebillede *Ophiuchus*, '*Slangebærereren*', der senere i græsk astromytologi kaldtes Jason.

Bl.a. ifølge Josefus er "Jason" identisk med det hebraiske navn *Joshua* og på græsk *Jesus*. Dette kunne senere i mysteriekulturs stjernelære fortolkes symbolsk: Ved at betragte "Jesus i himlen" kunne de pågældende blive helbredt/befriet.

Mosebøgerne omtaler *Joshua ben Nun*, dvs. 'af *Fisken*', og hans våbenbror *Kaleb*, dvs. 'Hund' (*Sirius*), for begge er også stjernenavne. Senere bibelske navne - for to højtstående jøder ved det persiske hof - *Esther* og *Mordecai*, er (øst)semitisk for hhv. 'stjernen Sirius' og 'planeten Jupiter'.

Jesu fødsel omtales at være forudsagt og bekræftet af "de tre vismænd", der havde set hans stjerne i øst". Og Paulus fortæller ("2. korintherbrev" 12,2) om at opfare til "den 3. himmel": Udtrykket tilhører det astrologiske-kosmologiske koncept med himmellegemers og fiksstjerner himle. Trods sådanne bibelske forhold opretholdt kirken sin modstand mod astrologi. Astrologiens tilhængere *inden for* kirken fremførte gang på gang som argument mod kirkens forbud mod astrologi, at "selveste Moses" blandt det første i Bibelen - allerede i starten af ska-belsesberetningen - skrev, at stjernerne blev:

"...sat på deres steder på himlen for at tjene som tegn(!) og afmærke årstiderne og afmærke dage og år..."

Dette skete på skabelsens 4. dag, onsdagen, der også er blevet kaldt "astrologernes dag". Men imod alt dette teologiseredes der af kirken, som anførte, at "her finder astrologien ingen plads til sine orakler, for Gud havde sat stjernerne på himlen kun for at være lysgivere og intet andet, kun til brug som 'lamper' og for kalenderen".

Religion og forholdet til kosmos

"1. Mosebog"s beretning om, at "Adam gav dyrene navne i Paradis i himlen", har kunnet bruges som forsvar for stjernelæren, fordi dyr, træer, floder m.v. *også* var *stjernebilleder* på himlen, idet "himmelcirklen"s stjernebilleder netop hovedsagelig har dyrenavne og er synonym med *Dyrekredsen*. Paradiset(s) have), det hebraiske *Gan Eden* betyder (jf. kap. 8) 'en (indhegnet) have', dvs. et beskyttet sted, og muligvis forbundet med *gnn* (*gann*), 'at beskytte', der indgår i *magén*, 'et skjold'.

Oldtidskrigernes ofte netop runde eller ovale skjolde, og også skildpaddens skjold, brugtes som symbol på himmelhvælvingen, især i mytesproget (jf. bl.a. Achilleus' astromytologisk udsmykkede skjold i *Iliaden*). Således kunne der opfattes ordspil på Edens have, den runde himmelhvælving og et beskyttende skjold.

I oldtiden opfattedes dette at kende noget ved navn, eller endda at give det navn - som at medføre en vis magt eller herredømme over det pågældende. Derfor hævdede lærde i tidligere tider, at Moses med indledningen af "1. Mosebog" også lod forstå: at når Adam navngav *stjernerne* (dyrene på himlen), beherskede han - som "den første astrolog" - dermed deres hemmeligheder.

Bibelens, rabbinernes og oldtidsforfatterens omtale af Moses' stjernekundskab i bibelteksterne såvel som i den ældre historie bør underkastes videre undersøgelse. For at opnå større overblik på det område må nutidig forskning seriøst inddrage eksistensen af dette flertusindårige historiske forhold og sætte sig ind i dets idelære, der er gennemgående bag oldtidens tænkemåde.

Astronomien blev allerede af babylonierne betragtet som "kundskabernes moder" - et semitisk begreb, der indebærer, at det er det største af sin art. Kepler betragtede senere på lignende vis astronomien som "videnskabernes moder" her således at forstå, at astronomien var "mor" til især matematikken, geometrien og grene af filosofien.

I Europa hørte astrologien længe med til studierne for at blive læge, jurist eller teolog - fordi astrologi betragtedes som et vigtigt område i disse uddannelsers obligatoriske fag: - klassisk filosofi. (Flere amerikanske universiteter ses i 1970'erne at have taget astrologistudiet op igen, men under andre former og ikke direkte som filosofisk system).

Der kan gennem historien iagttages en vekselvirkning eller "samklang" mellem religionsudvikling og udvikling i opfattelsen af verdens-

rummet. Angående en sådan samklang mellem opfattelsen af himmelrum og religion og de dertil tilknyttede etiske begreber, kan der bl.a. henvises til videnskabshistorikeren Thomas H. Kuhns værk, *"The Copernican Revolution, Planetary Astronomy in the Development of Western Thought"*. Kuhn viser en *astronomisk baggrund*, der er af ubetinget vigtighed også for forståelsen af den vestlige kulturrevolution, der her ved blev indledt - ikke i et vakuum, men under en efterhånden radikal nødvendighed for udskiftning af de igennem lang tid fastlåste dogmer om verdens sammenhæng.

Desuden er forholdet blevet præcist og sigende udtrykt af filosofen Immanuel Kant. Han døde i 1804, og da han blev begravet 28. februar, blev der ud fra hans ønske opsat en indskrift med et par af de mest berømte sætninger fra et af hans værker med titlen, "Kritik af den praktiske fornuft" fra 1788. I dette værk fremdrager han et nyt fundament for etik i den filosofiske kategorilære (en grundlæggende rettesnor, han kaldte "det kategoriske imperativ").

Kants ord om den omtalte sammenhæng lyder i indskriften således:

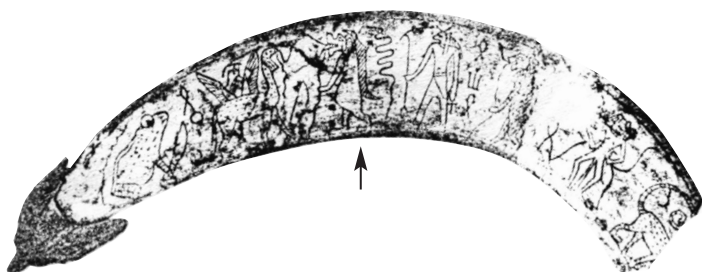
"...To ting fylder sindet med atter ny og tiltagende beundring og ærefrygt, jo oftere og mere vedholdende tænkningen beskæftiger sig med dem: *Stjernehimlen* over mig og *den moralske lov* i mig..."

Netop disse punkter kunne allerede ses komme til udtryk hos Moses. Og dér var det let for oldtidsforfattere at anerkende - ligesom allerede i de ældste jødiske traditioner - overleveringerne om lovgiveren og religionsstifteren Moses som både en betydelig stjernekyndig og filosof, således forenet i samme person.

Oldtidens intense optagethed af astrologi er en realitet, der ved passende indblik i denne ældre historiske verdensanskuelsesform, vil kunne klarificere flere mindre forståelige forhold i bibelteksterne.

RESUMÉ

- Der findes intet i de gamle tekster, hverken i rabbinerskrifterne, Bibelen eller andre steder, der omtaler en hyrdestav i forbindelse med Moses. Derimod omtales hans stav som magisk og astronomisk instrument.
- Traditionen om Moses som stjernekyndig holdes stadig i hævd af nutidens samaritanere.
- Der eksisterer et større antal underliggende astrologiske motiver i Mosebøgerne, om end kun sjældent genkendt af forskningen hidtil, f.eks. opdelingen i 12 stammer, faraos drøm, Josefs drøm, yppersteprestens udstørelse og symbolik m.v. Motiverne genfindes i jødisk tradition i kabbala.

Egyptisk amulet med bl.a. stjernebilledfigurer (f.eks. den opretstående flodhest med en krokodille på ryggen).

Moses som lovgiver: - Det humane lovprojekt

Den store lovgiver gennem tiderne

Efter flere årtusinder er Moses stadigvæk kendt som "den store lovgiver". På dette område forblev hans indflydelse som en stabil faktor i de følgende tidsaldre hos israelitterne og senere jøderne - og siden hen også i hele den vesterlandske kultur og i den islamiske verden. Et præg af den *særlige ånd* i flere dele af hans lovkompleks er derved blevet udbredt i mange lande, og med tiden på verdensplan.

Nærværende kapitel og de to næste søger at give en oversigt over visse hovedtendenser i disse love og nogle efterfølgende historiske forhold - og kan i sagens natur ikke være vidt uddybende og omfattende. Moses' lovsamling vil her blive behandlet, som den foreligger i Bibelen som samlet projekt, før der ses på dens ophav hos Moses eller mulige senere bidragydere - og eventuelle ændringer under en senere udvikling.

Den i sin kerne næsten 3.500 år gamle Moselov er - foruden at være inspiration for staten Israels lovgivning efter 1948 - af stadig interesse som lovgivnings-ide i sig selv.

Indsættes tilnærmede *nutidige* betegnelser på Moses' lovgivning, vil det fremgå, hvor avanceret i visse henseender den var (omend ikke altid den ældste af typen), også i forhold til senere i Europa: Hos Moses findes bl.a. nogle meget tidlige eksempler på *sociallovgivning*, *arbejdsmarkedslove*, love om *asylret* og *gældssanering*, *miljøbeskyttelseslove* og *dyrebeskyttelseslove*.

Fra denne side af Moses' virke, lovgivningen, som skulle blive den mest omtalte i eftertiden, var Moses overalt i den gamle verden kaldt ikke blot "jødernes lovgiver", men også som nævnt netop "den store lovgiver", der inspirerede mange lovgivere gennem tiderne.

Grækerne kaldte Moses "den store *nomikos*," et udtryk der indebærer både 'loveksperter', 'jurister' og 'lovkyndige'. Og han omtales kongeagtigt som *nomos empsykos*, 'den personificerede lov'.

Philo indleder i sin Moses-biografi "Vita Mosis" (1,1) med især at beskæftige sig med Moses' betydning som lovgiver:

"...Jeg vil skrive om Moses' liv, han som nogle kalder jødernes lovgiver. - For mens berømmelsen af hans love er spredt ud over verden og har nået Jordens ende, er der ikke mange, der kender ham, som han virkelig var. Græske forfattere har ikke ønsket at optegne

hans liv, som for en der er værdig at mindes, delvis på grund af fjendtlighed og også i mange tilfælde fordi hans bud står i modsætning til budene fra lokale lovgivere...".

Josefus anfører i sit værk "Contra Apionem" (2,154-156), at:

"...selve ordet lov, *nomos*, var ukendt hos de gamle grækere, hvor f.eks. Homer aldrig anvendte dette ord i sine epos. - Masserne blev dirigeret ud fra regler, der ikke var klart definerede, eller fra kongelige ordrer - og der opretholdtes brugen af uskrevne love, hvoraf mange fra tid til anden ændredes for at følge særlige omstændigheder. Men tilbage i tiden levede vor lovgiver Moses, der beviseligt var folkets bedste fører og rådgiver, og som - efter at have udformet et lovkodeks omfattende hele folkets livsførelse - indførte loven hos dem og fik dem til at modtage den og fast sikre dens overholdelse til alle tider...".

Den græsk-jødiske historiker Eupolemos, makkabæernes ambassadør i Rom, omkring 160 f.Kr., påpegede direkte, at:

"...den skrevne lov var klimakset af Moses' bidrag til menneskeheden...".

Moses' love om beskyttelse af dyr og miljø

Ud over at være et delvis gennemgående fundament i israelitternes og de senere jøders historie blev Moses' love også meget anset i Romerriget - dvs. mere end tusinde år efter, at han udstedte disse love.

Det tidligt vidt udbredte kendskab til disse love skyldtes ikke mindst, at jøderne både i Palæstina og uden for (*diaspora*-jøderne) udgjorde - ifølge historikeres beregninger - f.eks. ved år 40 e.Kr., tilsammen cirka 7 pct. af Romerrigets befolkning og mere end 10 pct. af selve byen Roms befolkning på den tid. Jødisk levevis nød endog stor anseelse (jf. den romerske forfatter Juvenal, i "14. Satire") og medførte, at også ikke-jøder, endog kejser Neros hustru Poppæa, levede efter de jødiske renhedslove, især vedrørende fødevarerhygiejne.

En så gennemført og målrettet *sundheds- og hygiejnelovgivning* som i Moseloven er egentlig først virkelig udbredt i nutidens lande.

Ifølge en af Moses' love, der med en nutidig betegnelse vil være en art "*miljølov*", var det "forbudt at tage både en fugl og dens æg" - for at sikre, at forøgelse og videreførelse af bestanden ikke hæmmedes.

Dette var en gammel mellemøstlig udtryksform: i sumerisk-babylonisk skrift betyder et bestemt billedskrifttegn 'frugtbarhed', uden at dette tegn afbilder korn eller frugter, men viser en fugl med et æg. Et særligt ordspil ud fra den ide findes der i dette, at blev enten blot fuglen eller ægget taget ud af tegnet, betød det *ikke* 'frugtbarhed' længere.

Og i en anden "miljølov", der især var beregnet for militæret, var det forbudt at fælde frugttræer i fjendernes lande.

Miljøbeskyttelsen var også indlagt i landbrugslovene ud fra den tids muligheder og midler. Bl.a. skulle markerne ligge brak hvert 7. år og hvile, og da kunne selvsåede vilde planter vokse frit. I dag vides, at en marks øverste lag kan udpines ved længere tids ensidig dyrkning af bestemte planter, og mens f.eks. korn har rødder kun i jordlagets overflade, kan vilde planters ofte anderledes lange rodnet optrække undergrundens mange mineraler, der er nødvendige for afgrøderne.

Moses' *dyrebeskyttelseslove* påbød, at ejeren af et æsel kunne straffes, hvis han overbelastede dyret. Desuden var det en pligt at hjælpe et dyr i nød - selv hvis det tilhørte fjenden. Husdyr skulle faktisk have at spise, før man selv spiste, og husdyr var tilmed også omfattet af hvilen på sabbaten. En 300 år ældre lovsamling givet af den babyloniske kong *Hammurapi* (eller Hammurabi) i 1700-tallet f.Kr. var på en del områder hårdere end Moses' love, men havde alligevel regler om behandling af dyr. Først flere tusinde år senere - i 1821 i England - fremkom den første dyreværnslov i Europa.

Menneskets værdighed

Selv om nogle af Moses' love i en del henseender ikke var så væsensforskellige fra flere af de love, der allerede eksisterede i Mellemøsten, adskiller de sig på en række vigtige punkter:

- På visse udvalgte punkter fremstår de som sin tids mest humane love, med en i loven nedfældet respekt for den enkelte menneskelige person og dennes værdighed. Andre træk viser sig f.eks. i en sociallovgivning med påbud om kun at høste markerne således, at noget bliver tilbage til nødstedte. Og det pålægges - også kendt andre steder, men hos Moses udtrykkeligt - at støtte fattige, enker og faderløse.

Som den første forbød Moses barneofringer ved lov - i det hele taget blev menneskeofring forbudt - men det blev ikke altid overholdt.

Hans love indeholder også et påbud om ikke at angive en bortløben slave - og især at frigive slaver efter 7 år, hvilket var *det første kendte direkte påbud om slavefrigivelse*. En human tendens giver sig også udslag i, at der tages hensyn til slavens *værdighed*, slaven kaldes "broder", og der skal gives ham en belønning sammen med frigivelsen, idet der hertil påmindes om israelitternes frigørelse fra slaveriet i Egypten.

Der skulle gå næsten 3.400 år inden et vestligt land - Danmark som det første - forlod et sidste forhold med accept af slaveri, ved endeligt også at forbyde slavehandel. Dette var igen et halvt århundrede efter, at tyskeren Immanuel Kant - med den første moderne filosofi, hvor han har udviklet en filosofisk etik - udtalte, at respekten for humaniteten betyder, at intet menneske kan købes eller sælges til nogen pris, men at det har en absolut, indre værdi. Dette gjaldt på flere niveauer. Den grundide, at det enkelte menneske ikke skulle betragtes således som blot "en gen-

stand", har i oldtidskulturene på nogle punkter været underforstået, men i andre forhold bestemt ikke. Moses' lovgivning er den ældste kendte, hvor en sådan *respekt specifikt er manifesteret skriftligt*.

Blandt Moses' love er der holdninger, der er kendt som de første i Mellemøsten, som tog bedre hensyn til kvinder. Ligeledes findes ingen andre steder budet om ikke at begære sin næstes hustru. Budet ses tilmed tolket som at tilhøre samme type lovkategori som budet om respekten, idet det forstås ikke blot som beskyttelse af slægtslinjerne, men også som medvirkende til en beskyttelse af kvinden selv.

Det 5. bud, om at "ære sin fader og moder", var ikke nogen selvfølge hos alle folkeslag - f.eks. ikke hos skytherne, hvor de gamle kunne risikere at blive slået ihjel. At Moses' love påbyder en sådan respekt, endda i "de ti bud", afspejler igen et humant sigte, der her desuden tjener til at beskytte de gamle - og endvidere: at ære den arv, viden og tradition, de rummer og repræsenterer og er en del af.

Og budet om at holde en ugentlig hviledag var en livskvalitet for alle, og dette var hidtil uhørt i den gamle verden - i form af en aflastning som en *menneskeret*. Budet omfatter også *tjenestefolk* og dermed også arbejdere og daglejere. Og som nævnt skal tilmed de (*hus*)dyr, der tilhører israelitter/jøder, holde sabbat.

Moselovens områder med respekt for mennesket ses også i dens forordninger om inddrivelse af gæld, idet den fordrer hensyntagen til skyldnerens *menneskelige værdighed*. Bl.a. må man ikke må trænge ind i skyldnerens hus og hente sin pant, men skal vente udenfor og lade skyldneren selv hente pantet og aflevere det udenfor. Man må ikke "sætte sig" på sit pant, når skyldneren er en nødlidende. (Og at give hjælp bør ikke ydmyge - på hebraisk kan begrebet 'velgørenhed' svare til 'retfærdighed').

I Shakespeares skuespil "Købmanden i Venedig" - om den jødiske udlåner Shylochs adfærd mod en fallit-ramt købmand - synes Moses' love om gæld ikke taget i betragtning (heller ikke hvis kun opfattet at gælde for jøder indbyrdes). For lovene behandler også *gældssanering*. Bl.a. skal, efter 7 år, en nødlidende have sit lån eftergivet. Ligeledes skal gæld eftergives i et jubelår (et 50. år i religiøs kalender).

Allerede tidligere love i Mellemøsten omtaler i visse tilfælde *vidner* ved indgåelse af handelstraktater. Men Moses' juridiske love er de første kendte love, der direkte påbyder vidneførsel ved retsafgørelser, en nyskabelse der ikke forbedredes yderligere før over tusinde år efter, da romerretten overtog og videreførte dette træk og dertil indførte nævninge.

Moses' juridiske love og straffelove var på mange måder særdeles menneskevenlige - bl.a. var der ikke dødsstraf for tyveri - i forhold til datidens ofte vilkårlige straffemæssige grusomheder, såvel som i forhold til, at der f.eks. selv i England indtil 1808 kunne idømmes dødsstraf for lommetyve og indtil 1832 for at stjæle får.

I dag kan en tyv i enkelte islamiske lande ved en streng lovudøvelse dømmes til at få sine hænder hugget af - skønt det normalt ikke menes at være i profeten Mohammeds ånd. Sådanne barbariske forordninger, som ydermere ikke giver mulighed for fuld resocialisering - idet tidligere straffede herved let kan genkendes - findes ikke i Moseloven.

Et særligt, gennemgående sigte i Moses' lovgivning er koncentreret i ét hovedformål: *Overlevelse - for folket som helhed*, fremfor f.eks. mest lederens eller en herskende klasses overlevelse.

Moses' og det israelitiske folks vanskelige situation i ørkenen er en nøgle til at forstå flere bestemte forhold i hans lovgivning (tidl. berørt i kap. 7). De barske livsbetingelser og fjender har her affødt love med sigte på overlevelse, mere direkte end nogen anden lovgivning.

Således blev netop overlevelsessevnen karakteristisk for dette folk, israelitternes efterkommere. I "5. Mosebog" (30,19) påbydes her:

"...at vælge livet, så du kan blive i live, du og dit afkom..."

Og der tales i "3. Mosebog" (18,5) ved lovbudene om, at:

"...det menneske, der følger dem, skal *leve* ved dem..."

Dette tilhører gruppen af love med en i moderne sprogbrug 'human' holdning, bestyrket i traditionens tolkning af dette lovbud, hvor det tilmed forstås sådan, at Mosesloven kan brydes, når menneskeliv er i fare: Moseloven *bestemmer om sig selv*, at den ikke må misbruges imod mennesket! Farisæerne støttede, at Loven er til for mennesket skyld.

Efterlevelsen af en anden særlig forordning fra Moses - og først i et moderne samfund en selvfølge - var så kendt og beundret hos jøderne, at græske og romerske historikere som henholdsvis Strabon (17,2,5) og Tacitus i sin "Historia" (5,5) også nævner det. Det gælder også Josefus, og forordningen omtales i hans værk "Contra Apionem" (2,202) således:

"...Moses befalede folket at uddanne børnene..."

At efterleve denne lovbestemmelse førte i princippet til undervisning af nye generationer, i sig selv en af de stærkeste faktorer for et folks overlevelse og fremgang. Ifølge den romerske historiker Diodorus Siculus havde Moses lanceret et skrappt træningsprogram for ungdommen til hjælp for forsvaret. Lignende betragtninger ses også Platon (427-347 f.Kr.) at være nået frem til i sin "Staten" (375ff og 390).

Moselovens omfang

Hovedparten af Loven i "2. Mosebog" ("Exodus") udgør her en gruppe, der kan ses betegnet som "Pagtens Bog" (24,7) omfattende 20,22- 23,33. Moseloven indeholder flere slags love, både med religiøse og verdslige regulativer samt moralske principper og tilskyndelser. I en *langt senere* tradition er der herudfra udpeget 613 love, *mitzvot*, hvor der kan skelnes mellem 248 "positive" og 265 "negative" *mitzvot*. Udvalget og en række undergrupperinger er især foretaget af den berømte jødiske teolog og fi-

lososf *Moses Maimonides* (1135-1204). Der kan selvsagt også tænkes andre opdelinger eller uddrag af Mosebøgerne, hvoraf der fra teksterne blev udvalgt flere eller færre udsagn til at være lov og påbud.

En hel del af de 613 *mitzvot* viser om sig selv, at de virkelig stammer fra exodus-tiden, idet de forbyder ægteskab med medlemmer af fjendtlige nabostammer. Og f.eks. netop egypterne, som man ved udvandringen var undsluppet fra, måtte ikke optages i det israelske samfund før efter tre generationer - en endelig optagelse synes således ikke udelukket.

Flere andre love kan heller ikke mere praktiseres, f.eks. ofringer, der måtte kun udføres af præsteskabet, der ophørte at eksistere efter ved Jerusalemtemplets destruktion i året 70 e.Kr.

En anden lov eller påbud, der i sig selv angiver sin alder fra krigstilstandene i exodus-tiden, befaler ganske rigoristisk en etnisk udrensning, idet ingen fra syv bestemte kanaanæiske folkestammer måtte forblive i live. I dette og flere andre tilfælde kan det tyde på, at en regulær krigsbefaling under en bestemt krigssituation derfor usagligt - men øjensynligt i blind respekt for en gammel tekst - på et senere tidspunkts anderledes forhold indlemmes i lovsamlingen som lov.

Den såkaldte "*Moses' skrevne lov*", disse i Bibelen mere end 600 love, påbud og forbud, skulle altid følge den yderst stærke tradition: - at støtte sig til Moses' *mundtligt overleverede* love og kommentarer.

At uskrevne love kan have stor legal autoritet og fungere effektivt kendes f.eks. i England, der i de sidste tusinde år ikke har haft nogen *nedskreven* konstitution. Men forordningen - også afgørende for nutidens engelske monarki - bygger på fortsat accepteret tradition og praksis.

Dog 1.600 år efter Moses blev også hans mundtligt overleverede lov nedskrevet og redigeret - især af Rabbi Aqiva og Rabbi Hanassi for den første del, Mishnah. I senere århundreder indsamledes den resterende, større part af rabbineroverleveringerne og blev herefter nedskrevet.

De benævnes "*Talmud*", der udgør et større flerbindsværk i 6 hoveddele med 63 traktater, hvoraf to tredjedele omhandler de mundtlige love. Desuden er indlemmet *senere* udvidelser med de mindste detaljer (også arveforhold, handelskontrakter, depositum, låne- og lejegaranti).

Et antal detaljerede påbud med forskellige regler om f.eks. "ren" og "uren" føde samt om en lang række af livets forhold - alle ofte fra en helt anden tid under stærkt anderledes omstændigheder - der ved ekstremt brug kan gøre dagliglivet til en spændetroje, kan i flere tilfælde hos jøderne ses at have skabt den kritik, at det reducerer religionen til at sæt ritualer blottet for spiritualitet.

På hele denne baggrund har især i nyere tider en særlig tradition for at holde sig til i hvert fald et par fundamentale principper vundet hævde blandt mange jøder. Det drejer sig om en judaistisk praksis, der vælger syv bestemmelser af loven, fordi disse allerede kan uddrages af "1. Mo-

sesbog"s kap. 9 som de syv bestemmelser, der i traditionen fremhæves for at være givet til Noah og hans familie.

Oversigt - Moses' love, 'oversat' til nutidige begreber

1. *Kultiske forordninger* i religionen, regler for præsteskabet.
2. *Regler for landets styre*, rådsforsamling og dens indretning.
3. *Det juridiske systems love*, kriminal- og straffelove - bl.a. om vidneførelse, straffeansvar m.v.
4. *Handels- og økonomilovgivning* - bl.a. mål- og vægtstandard, sikkerhed, for lån, gældssanering, långivning uden renter (effekten her er bl.a. også: modvirkning af inflation), arveforhold.
5. *Landbrugslove* - bl.a. miljøbeskyttelse og dyrebeskyttelse.
6. *Sanitære love* - bl.a. om madvarer, hygiejne, religiøse renselseslove, sygdomme, samt regulativer for håndtering af lig.
7. *Militære love* - med en nyskabelse, en regulær "militær etik", der på visse punkter går videre end Genève-konventionen, f.eks. ud over at det forbydes hæren at begå voldtægt i fjendens område, forbydes det at destruere fjendens frugttræer.
8. *Ægteskabs- og familieleve* - bl.a. seksualmoral, skilsmisse.
9. *Sociale love* - omfattende bl.a. beskyttelse af arbejderes løn, af slaver mod overgreb og af fremmedes rettigheder; bestemmelse om de fattiges fødeindsamling, omsorg for handicappede og for enker og forældreløse.
10. *Arbejdsmarkedslove* - bl.a. påbudet om ikke at tilbageholde arbejderens løn, men betale endt dagsarbejde umiddelbart.
11. *Fastlæggelse af kalenderen* - bl.a. påbud om en ugentlig hviledag samt fastlæggelse af den religiøse kultus' festdage.

Bortset fra religionskrænkelser var der stort set meningsfrihed og ytringsfrihed - men er ikke specifikt angivet. Respekt for fremmede var ikke specielt for Moseloven, men findes overalt i Mellemøsten - dog i forskellig grad. Men Moseloven påbyder konkret ikke at nære fremmedhad eller udøve diskrimination. Og den har en beundringsværdig asylpolitik, ifølge hvilken man skal regne den fremmede for en af sine egne.

Der fandtes rene grusomheder i flere af oldtidens beretninger om straffe. Hos egypterne kunne grove forbrydere blive halshugget, og man huggede hænderne af krigsfanger eller opbrændte grupper af dem levende. En babylonisk konge stak øjnene ud på en jødisk konge, han holdt som et slags gidsel. Bibelen har flere beretninger også om israelitters og jøders grumme handlinger, lige fra talrige barneofringer til en særlig voldsdåd som kong David udførte mod nogle filistre, men der var intet belæg for noget af det i Moses' lovgivning.

Lad det være sagt - Moses brugte forbryderiske metoder i krigssituationer, f.eks. en ordre (4.Mos.31) om at dræbe kvinder og børn, og tal-

te om udslettelse af hele folkeslag og deres kultur (5.Mos.7). Som kejser Julian (år 361) beskrev det: "Moses var en grum general". Men det var ikke beregnet til lovgivning. Moses foretog også, f.eks. under pressede omstændigheder, brud på loven - og en af de bedre sider ved Bibelen er, at den gengiver det straight og ubesmykket, her er han ingen 'helt'.

Der findes også indsat grusomme love i Moses' lovgivning - helt som normen var i samtiden. Men nogle af dem kunne tænkes "forstærket" senere, for i Bibelens bøger "Jeremias" og "Hoseas" klages (nærv. kap. 15, pkt. e) *over forvrængning af den oprindelige Moselov*. I overblik i det følgende nævnes, men udpensles ikke, grove uhyrligheder både hos Israels mellemøstlige naboer og i Bibelens beretninger om egne overgreb. Dog, dette er *ikke* selve emnet i fremstillingen, men derimod at påpege netop visse forskelle derfra i forbindelse med Moses.

Når Moses kan fremhæves for fremskridt i selve lovgivningen i forhold til sin samtid, er det fordi hans love indeholder langt flere forhold, der i dag kunne kaldes humane tiltag, end nogen anden kendt ældre lovgivning, inklusiv den rimelige sumeriske lov fra længe før hans tid.

Der var i meget af Moses' lovgivning tale om en *etik- og morallære*, der kunne gå meget vidt - f.eks. "du må ikke hade, du må ikke hævne dig eller bære nag".

En række af de etiske træk er i flere henseender fastholdt gennem mere end 3.400 år hos de jøder, der stadig lever efter disse principper - en fantastisk levedygtighed ikke overgået af nogen anden lovgivning. I "3. Mosebog" (19,18 og 19,34) hører vi:

"...elsk din næste som dig selv..." .

Det er det ældste kendte skriftlige påbud om, at "elske sin næste" - tillige påbød Moses venlige og omsorgsfulde handlinger også mod fjender.

Men han var ikke den eneste lovgiver/profet med budet om næsten: - I hindureligion eller brahmanisme ("Mahabharata" 5,1517) kendes: "Du skal ikke gøre mod andre, hvad der ville gøre ondt på dig selv". - I buddhismen ("Urda-Varga" 5,18): "Du skal ikke gøre mod andre, hvad der ville skade dig selv" (hvilket faktisk gør det paradoksalt at indisk kastesystem eksisterer). - I konfucianismen ("Analactes" 5,18): "Gør ikke mod andre, hvad du ikke ville, de gjorde mod dig". - Jesus påbød at "gøre mod andre etc..." og "elske sin næste" (Matth. 7,12 og 22,39).

Men den ældste udformning ses altså hos Moses med det ofte omtalte bud, som Jesus 1.400 år senere lagde vægt på - samt proklamerede, at han var kommet for at opfylde Moseloven.

Og rabbi Aqiva (ca. 100 e.Kr.), den berømte ekspert i jødisk lovpraksis, hævdede: "det essentielle budskab er dét, der rummer samtlige af de øvrige i hele *Moseloven* - at elske sin næste som sig selv".

Moses som lovgiver: - Omstridt som ophavsmand

Mytologisk ritual ved præsentationen af Moseloven

Moseloven omtales at være blevet præsenteret første gang som skrevet på to tavler. Men kunne teksten ikke være på den ene, eller hvorfor var der ikke f.eks. tre tavler? Som så meget andet i forbindelse med Moses har også "Moselovens to tavler" en delvis *egyptisk* baggrund. Og som flere gange påpeget har der i forskningen været lagt for lidt vægt på netop "den egyptiske faktor".

I den egyptiske mytologi berettes, at gudinden Isis på vandet genfandt en ark med den døde Osiris, der skulle genfødes. Da arken strandede, omsluttedes den af rødterne af et helligt træ (jf. mytologiens Verdenstræet/Verdens-aksen eller Verdenssøjlen på himlen med "stjernebilleddet" *Arken/Skibet* i roden). Træet/søjlen bestod i virkeligheden af to, nemlig Kundskabens Træ og Livets Træ, med den enes krone som den andens rod og omvendt - tilsammen var det Verdenstræet. Ifølge myten fandt Isis kundskabens *to tavler* fæstnet til træet. Jf. at "kende Kundskabens Træs frugt" - og her at kunne "skelne mellem godt og ondt".

Verdens-aksen, i denne form af de to træer/søjler i forlængelse af hinanden - også kendt som Mælkevejen tværs over himlen - blev, på Moses' tid for 3.400 år siden, passeret af Solen hvert år i forsommeren (første uge i maj iflg. nutidig vestlig kalenderstil).

Ifølge rabbinerskrifterne blev "Moselovens to tavler" givet 6. dag i den hebraiske kalenders månemåned *sivan*; hvilket omregnet (inklusive skudmåneder) til udvandringsåret 1455 f.Kr. svarer til begyndelsen af maj - og er dermed i *fuld overensstemmelse med egyptisk mytologisk tradition* (helligdagen for Isis' aspekt som himmelko Hathor, i beg. af maj).

Til minde om lovgivningen på denne dag indstiftedes hos israelitterne den fest, der ved denne dato siden fejredes cirka 7 uger (7 x 7 dage) efter den første påske (der faldt ved forårsjævndøgn). Men den pågældende dag - der senere hos de kristne i forbindelse med "helligåndens komme" blev kendt som *pinsen* - har siden haft en lidt varierende placering i kalenderen, alt efter på hvilken dato om foråret påsken falder. Dette fordi jødisk *påske* er afhængig af, hvornår første fuldmåne indtræffer efter forårsjævndøgn, mens den kristne påske desuden skal falde på en søndag - dvs. endnu mere variabelt.

Kun med egyptisk baggrund som hos Moses - opdraget og uddannet

ved faraos hof - ville der lægges vægt på at få lovgivningen, der var en hellig handling, placeret i præcis overensstemmelse med egyptisk religiøse traditioner på dagen, der samtidig var religiøs festdag for himmelkoen Hathor. Mens en hebræer/israelit, der her lige var frigjort fra egyptisk herredømme, næppe ville have haft grund til at tillægge det betydning.

Ifølge rabbinerskrifterne blev Moses som spæd sat ud i den lille sivflettede ark på Nilen i en forsommermåned på *samme dato*, som da han senere præsenterede Moseloven for første gang. Med andre ord, der viser sig en symbolsk sammenhæng med, at han befandt sig i en ark på samme dato, som han senere gav de to tavler med Moseloven, der derefter opbevarede i Pagtens Ark. Der var yderligere sammenhæng med nævnte egyptiske ritual, hvor netop en sejlene ark (med Osiris, der genopstod som Horusbarnet) befandt sig ved eller ligefrem indgik i Verdenstræet, på hvilket kundskabens to tavler var fæstnet.

Således med god grund adskiller omstændigheder ved præsentationen af lovgivningen sig ikke videre fra, hvad der foregik hos datidens andre folkeslag. For at lovgivningen kunne blive respekteret, skulle rammerne ikke være for fremmedartede. Men det er i flere dele af Moselovens *indhold og ånd*, at forskelle fra andre love viser sig.

En række forhold i Moses' værker omtales siden hen at have givet inspiration til de græske filosoffer og forfattere - heriblandt endda Platon; dette er dog omdiskuteret. Dog, en tidlig udgave af lignende ideer for den styreform, der senere skulle udvikle sig til de græske demokratier, genkendes i Moses' love (se næste kap.). I Platons værker, især "Staten", omtales flere specifikke forordninger og ideer, som genkendes direkte i Moses' lovgivning tusinde år tidligere: specielt i Platons værker "Timaios" og "Kritias" optræder også omtalte ide bag den *egyptiske* forestilling om lovens tekst anbragt på en søjle midt i helligdommen.

Også denne søjle, som Platon omtaler, var splittet ud i to dele i dens øverste ende - og genkendes som en karakteristisk og vidt udbredt version af Verdenssøjlen/træet, som er to træer eller også har det foroven to udbredte arme/grene, der støtter himmelhvælvingen. Platon omtaler, at der blev ofret dyr ved søjlen, og at søjlen var *gylden*; noget lignende kan oprindeligt have fundet sted i forbindelse med Moses' første præsentation af sin lovgivning netop på "Verdens-akse-dagen". Temaet med det gyldne samt ofring af dyret går igen her: ifølge Bibelen skete præsentationen af Moseloven, da *Guldkalven* blev hugget i stykker - som ved en ofring.

Også proklamation af loven helt efter traditionen

Da Moses' lovgivning blev udformet og fremlagt, boede israelitterne i fast teltlejr fra maj til september foran Sinai-bjerget. I den periode var de øjensynligt i fred for de egyptiske forfølgere. Israelitterne havde næppe kunnet holde stand, hvis en større hær foretog en langvarig belejring - og

der har ikke været tilstrækkelig sikkerhed mod den egyptiske overmagt til at kunne gøre ophold alt for længe på dette sted.

Men hvorfor havde Moses, kort efter starten af udvandringen fra Egypten, alligevel så travlt med at få fremlagt en lovgivning fremfor at prioritere et opholdssted på mere sikker afstand af egypterne?

Det er her nødvendigt at se Moses netop i rabbinerskrifternes og oldtidsforfatternes billede af ham som en fordrevet egyptisk tronfølger og siden regent for israelitterne - for hvem han også optrådte som dommer, ligesom det var pligt hos de fleste andre konger. Og netop som den, der gav Lovens tavler til folket, omtaltes Moses senere af antikkens forfattere med et typisk kongetegn som *nomos empsykos*, 'den personificerede lov'.

Det vil da fremgå, at han synes tvunget til at følge en bestemt tradition inden for det mønster, som kongerne i Mellemøsten almindeligvis fulgte i deres første år som regent - og her var det netop Moses' første år - nemlig at *proklamere* loven. Ved denne handling, hos babylonierne kaldet *mesharum*, handlede den nye konges proklamation om nye love eller reformer, eller alternativt om at han ville anvende allerede eksisterende love.

En sådan proklamation omtales senere hos mange konger i Bibelen, bl.a. Asa, Jehoshafat, Azariah, Ezekias samt Amaziah, Joash og David. Og hvis der hos disse tiltrædende konger forekom udeladelser eller fra- vigelser fra den oprindelige Moselov, såvel som ændring eller reformer, er hvert af disse forhold omhyggeligt opnoterede i Bibelen, især i "Kongebøgerne" og "Krønikebøgerne". Det behandles i f.eks. D.J. Wiseman's analyse "The Laws of Hammurabi Again", i *Journal of Semitic Studies* (vol. 8, 1962, s. 161-172).

At Moses kunne fremlægge sine love så hurtigt må ses på baggrund af hans erfaring med det egyptiske administrationsapparat og jura - bl.a. fra sin egyptiske uddannelse og sine kronprinseembeder (ifølge rabbinerskrifterne) som vicekonge og guvernør. Desuden var han velforberedt dertil gennem mange års arbejde under sit eksil.

Lovens bevaring

Om Moselovens opbevaring omtaler Bibelen, at Lovens to tavler blev deponeret i den hellige kiste, Pagtens Ark, der var et tilbehør til israelitternes transportable tempeltelt og senere hen til templet.

At Moses som folkets leder modtog to stentavler "fra Gud", genkendes desuden i flere babyloniske tekster med lignende scenarier, hvor ligeledes Babylons konger af hovedguden Marduk fik overrakt inskriberede tavler, skæbnetavlerne - disse var også netop to tavler.

Siden hen - og stadig holdt i hævd inden for jødedommen - forklares de to tavler således: Den ene tavle er til at regulere forholdet mellem menneske og gud, og den anden tavle til at regulere forholdet mellem

menneske og menneske. Således er en stor del af Moseloven en religiøs lovgivning. Også her forekommer en slående *parallel* til - og uddybning af - den førnævnte mytologi, hvor træet, som de to tavler var fæstnet på, var tilknyttet henholdsvis "livet" og "kundskaben".

Som udløbere af den mellemøstlige tradition blev Drakons og siden hen Solons love i Athen nedfældet på en stentavle; og lidt senere - i 400-tallet f.Kr. - blev Roms love indskrevet på 12 kobbertavler.

At opbevare gudebilleder og hellige genstande i særlige kister, der blev båret i procession og derefter opbevaret i templet, var almindelig kultisk tradition i Egypten. Moseloven var hellig og opbevarede derfor i Pagtens Ark, og denne var konstrueret med et sæde ovenpå og var "Jahwehs tronstol". Her kommer "den egyptiske faktor" igen ind:

- Da israelitterne ikke måtte have billeder af deres gud, kunne de alligevel på denne måde bære Jahweh rundt på kisten, ligesom egypterne gjorde med deres guder (statuer). Jahweh var dermed placeret direkte på Moseloven, dvs. "på, hvad der er ret": Her udtrykkes i princippet hvad egyptiske afbildninger viser, hvor gudeskikkelsen for sandhed, Maat, som alle måtte rette sig efter, var placeret på "lov og ret", nemlig placeret på en målestok, *maat*, 'ret', 'lov', 'mål'. (Jf. selve ideens basis i flere sprog, bl.a. betyder engelsk *rule* både 'regel' og 'regere' såvel som 'målestok').

Bibelen beretter, at senere, under kong Josias i Judæa i 600-tallet f.Kr., blev en af Moselovbøgerne fundet ved en reparation af en væg i Jerusalems tempel. De pågældende tekster var åbenbart blevet indemuret ved bygningen af Salomons tempel, ligesom det kendes fra - igen - *Egypten* med indemuring af sådanne dokumenter ved opførelsen af templerne, både i mange ældre templer og nyere:

- Ifølge den franske egyptolog Edouard Naville fortæller en inskription i templet i Dendera, at da Tuthmosis III (cirka 1470 f.Kr.) lod en mur restaurere i templets sydlige del, blev der fundet en gammel indemuret tekst fra kong Pepis tid (2200 f.Kr.), skrevet på et gedeskind.

Den lovtekst, der blev fundet i Jerusalems tempel, er "5. Mosebog" - ifølge de fleste rabbinerskrifter - og heri (31,26) beordrer Moses:

"...Tag denne lovbog og læg den ved siden af jeres gud Jahwehs pagts ark...".

Således var Pagtens Ark, ikke usandsynligt, placeret nær denne mur.

Pagtens Ark fik permanent ophold i templets Allerhelligste, men en udgave af Moseloven var altså opbevaret i sikkerhed ved indemuring.

I Babylon var Hammurapis lov indhugget i et stenmonument, der opbevarede i templet i det indre af Esagil, som var Marduks helligdom. Denne 2,25 m høje granitstele med Hammurapis lov var derved ikke alment tilgængelig - lige så lidt som Moselovens tavler var det for offentligheden, der almindeligvis kun har kendt disse love fra afskrifter og yderligere kopier fra disse.

Moseloven fik her understreget sin autoritet ved direkte at udgøre en del af helligdommen. Der fandtes en forordning om, at to betroede præster årligt skulle kontrollere, at afskrifterne stemte med originalskriftet. Men det var en svaghed ved systemet, at det eventuelt var muligt for konge eller præsteskab i det skjulte at indføre ændringer, idet alene disse institutioner havde adgang til og dermed kontrol med originalen. Dog var bogen ("5. Mosebog"), idet den var indemuret, følgelig beskyttet mod rettelser, og den omtales i Bibelens "2. Krønikebog" (34,14) som værende:

"...af Moses' hånd (*bijad Moshe*)..."

Det betød ifølge flere rabbinerskrifter bogstaveligt, at den oprindelige tekst var skrevet af Moses. Da templet destrueredes af babylonierne 587 f.Kr., gik Moses' originale tekster til grunde ved brand - oplyser visse oldtidsforfattere. Da Ezra mere end hundrede år senere rekonstruerede teksterne ud fra kopier samt mundtlige gengivelser og fra egen hukommelse, og *skrev med nyere skriftstil*, var der ikke samme kontrolmulighed for, hvis noget herved eventuelt kunne være indføjet eller ændret.

Moselovens to tavler: De to typer love

Angående Moselovens tilblivelse hælder en særlig skole af forskere til en teori, hvor det hævdes, at "en ørkennomadestamme som israelitterne" havde dertil svarende "primitive" love, som først blev forbedret ved overtagelse af mange love, der i forvejen fandtes i landet med fastboende kanaanæres "bykultur". Men faktisk intet af betydning viser tegn på en decideret nomadekultur.

Derimod havde Moses og israelitterne deres direkte *baggrund i det fint organiserede styre under den egyptiske civilisations lovgivning*. Men i systemet hos kanaanæerne fandtes en religionsmæssig og lovgivningsmæssig accept af menneskeofring, især af børn, hvilket utallige arkæologiske spor også vidner om.

Ligesom f.eks. store opfindere ofte har stået på skuldrene af deres forgængere, vil det af Moses' lovgivning fremgå, at den tildels synes at have bygget naturligt videre på flere i forvejen eksisterende love i Mellemøsten: Især egyptiske love, sumeriske love samt babyloniske love fra kong Hammurapi samt hittitiske love og Mellem-Assyriens love.

På flere måder lignede Moses' situation Hammurapis, idet Hammurapis lov stod i gæld til lovene fra denne konges forgænger, Sumu-la-ilu, hvis love endda gik videre tilbage til tidligere love, bl.a. Eshanunna-lovsamlingen, der indeholdt flere fremragende love.

Det er et faktum, at lovene fra disse store lovgivere, Hammurapi og Moses, har mange indbyrdes ligheder også i detaljer; men det er også en kendsgerning, at forskellene er mere påfaldende.

Efter kong Hammurapi (egentlige navn Amraphel, 1792-1750 f.Kr., Babylons 6. konge af et semitisk dynasti), fortsatte hans dynasti. Hans

efterkommere havde regeringsmagten endnu frem gennem Moses' barndom. Det var på det tidspunkt, at Moses til sin uddannelse ved det egyptiske hof fik udenlandske lærere fra bl.a. Babylon - ifølge rabbinerskrifterne og Philo. De indkaldte lærere kunne videregive kundskab om Hammurapis love, som de selv havde levet under.

I Egypten under Tuthmosis II's og Hatshepsuts regeringstid - og dermed i de fleste af Moses' første 40 år - var der fred med Asien. Der udvikledes livlige udlandskontakter, der sandsynliggør, at de omtalte fremmede lærere fik adgang til Egypten i den periode.

Ifølge rabbi J.H. Hertz' værk "The Pentateuch and Haptothahs", vol.: 'Exodus' (Oxford 1935), der i øvrigt helst vil undervurdere inspirationen fra Hammurapi, er ikke mindre end 24 eller 25 af Moses' lovregler faktisk direkte identiske med Hammurapis love.

Desuden er der en korrespondance mellem disse to lovsamlinger angående arrangement og opstilling i særlige lovgrupper. Yderligere har flere af Moses' øvrige love både et næsten enslydende grundlag såvel som andre ligheder med Hammurapis love - og er ofte i Moses' udgave præget af en menneskevenlig holdning.

Igen, det kunne ikke have været meget anderledes. Det er naturligt, når folkene stod på nogenlunde ens kulturtrin, at der var visse ligheder med Hammurapis civile love (i øvrigt er ingen af de love religiøse, men blot obligatorisk stadfæstet af hovedguden).

De kategoriske - 'apodiktiske' - love

Blandt lægfolk er Mosebøgernes mest kendte love "de ti bud"; men i alt har bøgerne ifølge omtalte senere opdeling 613 love som påbud og forbud - sidstnævnte er der flest af - og alle tilskrives Moses' lovgivning.

Det viser, at der ikke var tale om nogen større "kopiering" fra Hammurapis lovsamling, som blot er inddelt i 70 paragraffer. Disse har forskerne strakt ved en underopdeling i 282 dele - men stadig et beskedent antal i forhold til Moseloven.

Hvad Moses eventuelt har benyttet fra *egyptiske* love, er det noget sværere at få overblik over, da egyptiske lovtekster oftest er dekretter og ikke findes samlet på samme måde som Hammurapis lov.

Men dele af "de ti bud" kendes i en særlig form fra 1500-tallet f.Kr. i Egypten - netop i Moses' ungdomstid: En form er bl.a. forbundet med "Den Egyptiske Dødebog" i en opgørelse af en afdøds gode handlinger i livet og er opstillet som en såkaldt "negativ" konfession, en omvendt tilståelsesform:

"..Jeg har ikke gjort ondt imod mennesker... jeg fortalte ikke løgn i stedet for sandhed... jeg er ikke en morder... jeg snød ikke med markmålene..."

Moses' såkaldte "ti bud" er koncentreret i ti essentielle emner; og stadig-

væk er otte ud af disse ti påbud i den *egyptiske* negationsform: "...Ikke må du lyve...", "...Ikke må du stjæle...", dvs. netop en ikke-dagligdags form er her anvendt på hebraisk, for ellers skulle budet have lydt: "Det er forbudt at stjæle" etc.

"De ti bud" er i Moses' version en form tilhørende den såkaldte *kategoriske* lovtype, dvs. som påbud eller forbud, der indebærer, at: "...du skal (gøre det og det)", eller "du må ikke....".

Sådanne i nutidens jurasprog kategoriske love/regler, også benævnt som *apodiktiske* love, er i Moseloven først og fremmest de religiøst forankrede pagtslove; - og disse "obligatoriske love" udtrykker ubetingede forbud eller påbud. Ofte er de i Moseloven opstillet i remser, f.eks. netop ligesom ovennævnte "de ti bud".

Inden for retshistorien peges der på, at sådanne absolutte og generelle love dermed afspejler en vidt udviklet kultur.

Den omtalte negative konfessionsform kan ligeledes findes i *egyptiske* retsager, hvor den, der tilstod, *ikke* skulle udtale sig som: "Jeg er skyldig", men som: "Jeg er ikke uskyldig". Tilståelsen var sprogligt i negativ form, og *onus probandi*, bevisets byrde, blev lagt på dommerne, der her ofte forventedes at dømme i anklagedes favør. Men en udvikling, som omtalt, kan iagttages i og med Moses' love, de første kendte der direkte kræver vidneførelse.

De forhåndsvejledende - 'kasuistiske' - love

Moseloven indeholder også en anden karakteristisk lovtype, de såkaldte *kasuistiske* love - dvs. regler for opståede situationer. Reglerne er religiøst neutrale love, der regulerer konfliktforhold mand og mand imellem. I lovteksten kan de ofte kendes på, at de indledes med et "Hvis..." eller "Når..." ("I tilfælde af at...").

I retshistorieforskning anses kasuistiske love, dvs. "mindre specificerede forhold", ofte historisk at afspejle en mere såkaldt "primitiv" kultur.

I denne formelle opdeling af Moses' lovkompleks har begge lovtyper paralleller i samtidige kulturer i Mellemøsten - og længere tilbage. Fleire moderne retshistorikere, påvirkede af forskningsteorier fra perioden cirka 1880-1940, mener ud fra en forbindelse mellem de mellemorientalske retsopfattelser, at der er *tidsforskel* imellem forskellige - reelle eller teoretiske - lag i Mosebøgerne.

Disse forskere mener, at der er en historisk forskel på de første fire Mosebøgers kasuistiske stil og "5. Mosebog"s generaliserende lovstil, der ifølge den hypotese skulle være fremlagt senere. Men sidstnævntes titel på hebraisk "*Mishneh torah*" og på græsk "*Deuteronomium*" betyder 'den anden lov': jf. i al tradition var der fra starten to lovtavler.

Udviklingsteorier

En af sin tids mest betydningsfulde jurahistorikere var tyskeren Paul Koschaker med retssammenligning som speciale; det præger f.eks. hans "Rechtsvergleichende Studien zur Gesetzgebung Hammurabis, König von Babylon" (Leipzig 1917). Hans grundteser blev siden almindeligt anvendt: "At to kulturer på samme trin står over for samme problemer, som de løser på samme måde; - at retten har sin oprindelse i konfliktløsningen; - og at denne begyndte som mægling og voldgift, før den udviklede sig til domstolsbehandling". Hævn- og såkaldt "ære"-tradition var altid bremsen for udvikling.

Hovedlinjen er klar: I kollektive kulturer var status og ikke rettigheder afgørende, og kollektivt ansvar dominerede på bekostning af individuelt ansvar, hvortil hævn - endda ofte udført som pligt af modparten - mod en enkelt persons gerning, ofte kunne ramme hele familien eller landsbyen. På trinnet efter findes der alle slags overgangsformer med slægtsfejder, der i stedet kunne ende med forsoningsbøder - og via andre faser nå frem til et mere demokratiseret samfund, der tager udgangspunkt i individet.

Denne logiske struktur er som forskningsmodel og paradigme trods alt en model; både før og nu viser de forskellige lovsamlingers blandede indhold af på én gang ældre og yngre former sig ikke at passe automatisk i alle trin eller forløb. Iblandt ses en bølgetendens i udviklingen.

Men en del forskere mener således om Moselovenes rituelle og verdslige regler - stort set hhv. *kategoriske og kasuistiske* love - at disse to lov kategorier afspejler forskellige trin i tilblivelseshistorien for love, samt at forskellige Moselove derfor ikke kan behandles som værende samtidige, men er resultat af en historisk proces. Men det behøver ikke nødvendigvis være sket helt sådan. At der i Moselovens grundlag desuden indgår en gammel religion, kan også vanskeliggøre forskningens indsigt.

Igen må det tages i betragtning, at denne opdeling i disse to lov kategorier allerede var foretaget langt tilbage i traditionen, hvor israelitterne/jøderne skelnede og fordelte til hver sin kategori - som allerede nævnt forholdet til guden og forholdet til mennesker - hhv. den ene og den anden af "Moselovens to tavler". Hermed *udtrykkes en meget gammel opfattelse af samtidighed angående udstedelsen af disse love*.

Der anes herfra en vis indflydelse på også en mere verdslig tankegang senere under romerkirken, og som udformedes - under en politisk magtkamp - af kirkefaderen Augustin (354-430 e.Kr.) på basis af "Lukas-evangeliet". Nemlig læren om "de to sværd", dvs. den kirkelige og den verdslige magt, der begge var "underlagt Guds vilje".

Moselovens alder?

En stor del af forskningen har som nævnt den opfattelse, at "5. Mosebog" tilhører et senere kulturtrin på grund af sin således "generaliserede" - kategoriske - lovstil. Man kan evt. antage, at det har været sådan, men skriftlige kilder viser det ikke. Dog mener disse forskere, at det bekræftes af tekstens mere enkle ordforråd i forhold til de øvrige Mosebøger. Dette fordi sprogets lettere former, der er brugt her, anses for at være mere bearbejdede, dvs. (lov)sproget var underlagt en tidsproces.

Men allerede årtusinder før moderne tekstforskning er det angivet i traditionen, at "5. Mosebog" bl.a. ses som en art resumé givet af hensyn til de nye generationer af israelitter ved ørkenvandringens ophør. En tekst der bortset fra sine afsluttende linjer stammer fra Moses' i flere afsnit genskrevne udgave op til 40 år efter, at han første gang udstedte sine love. Den periode er en fuldt tilstrækkelig tidsfaktor for modningen - tekstens mere bearbejdede form - som næsten enhver forfatter kender til ved *rewriting* eller blot ved en genoptaget gengivelse.

Mange samfund i historien, f.eks. hittitterne, grækerne, romerne og nordboerne, har på hvert sit tidspunkt haft identiske forløb undervejs fra stammekultur og bondekultur til bykultur, mens deres retssystem ligeledes menes udviklet identisk fra hævn/fejdesystemet og frem langs de samme trin, til det blev afløst af bødesystemet (jf. f.eks. mandebod).

Såfremt hårde love og dødsstraflove - ifølge Koschaker's mere skematiske udviklingsteori - altid var af tidligere dato end "bløde" modificerede love, skulle Moseloven, på grund af en del humane tiltag, stamme fra et sent tidspunkt, hvilket ikke passer med dens egen tradition. Det er en teori, der f.eks. heller ikke passer i Egypten og Sumer, men er en velfungerende arbejdsmodel at forholde systemerne til generelt.

For udviklingen foregår ofte i bølger, f.eks. påvirket af nyere religionsformer, af indtrængende fremmede eller af dekadence. Og realiteten er, at Moseloven langt tilbage ansås just som karakteristisk ved at være blandt de første med nogle bestemte humane tiltag, som vi skal se:

- F.eks. hos de syriske fanger, som kong Akhab (cirka 870 f.Kr.) tog, var den opfattelse udbredt, at "israelitternes konger var humane" (hebraisk *malkej chesed*) - ifølge "1. Kongebog" (20,31).

Men "mildhed" over for eksempelvis alvorlig forbrydelse er ikke nødvendigvis et tegn på avanceret kultur, og det kunne måske i stedet udtrykke et samfunds afmagt og svaghed: parat til at blive løbet over ende. Jf. at Platon (og tilmed Aristoteles) anfører, frit citeret: "et svagt demokrati er en lige vej til diktatur". Et centralstyre kan undertiden være udtryk for avanceret kultur, selv om det samtidig kendetegnes som "et stærkt styre". Mens det kan være karakteristisk for et ikke-centralt styre, at det kan have sværere ved at gennemføre udøvelse af myndighed med

samme omfang og konsekvens som et centralistisk styre.

Men en vigtig side af "mildhed" er modificeringen af hævnprincippet. Nemlig ved - i vid udstrækning netop i Moseloven - i stedet for hævn at straffe alene for overlagt (forsætlig) ugerning, mens der skal kræves erstatning, oprettelse, ved uoverlagt (uagtsom) handling. Således at skelne mellem hævnmotiv (hvor der i stedet for personlig hævn udøves samfundets præventivt motiverende straf) og på den anden side ansvarsforhold etc. er velkendt i en udviklet kultur.

Hammurapis lov anses af nogle forskere for mere at være en samling af domme, altså en forhåndsvejledning til kasuistisk bedømmelse med præcedens i tidligere domspraksis. Men lovsamlingens indledning, der omhandler overdragelsen af loven mellem guden og kongen - foruden det allerede her pålægges at støtte enker, faderløse og fattige - viser, at det ikke altid, måske slet ikke, direkte er domme, der er blevet til regler.

Trods sidstnævnte humane forordning - der også ses i Mosebøgerne - anser mange forskere Hammurapi-lovene for fortrinsvis at tilhøre den hårde linje med en ofte mere arkaisk, inhuman og grusom retspleje.

Yderligere tilbage i tiden ses tidligere nævnte Eshnunna-love derimod at have med flere træk, der kunne kaldes "moderne" og progressive principper, som vi også netop kan finde en hel del paralleller til inden for Moseloven og dens Talmud-kommentarer.

300 år før Eshnunna findes sumeriske love - givet af Ur-Nammu, grundlægger af 3. dynasti i Ur, 2000 f.Kr. - og ofte reelt humane love, bl.a. "behandles" skadevoldere ligeledes med bøder og ikke dødsstraf.

Således kan retshistorien ikke forenklet betragtes som en udvikling i én retning, idet der undervejs også opereres med samtidige ideologisk differentierede perioder og grupper, som repræsenterer modstridende synspunkter. En lovsamling vil som oftest være produkt af både en formelt mere "primitiv" og en "udviklet" indstilling - hos lovgiveren såvel som hos den omverden, hvori lovene skal fungere.

F.eks. også i nutiden i nogle højt civiliserede lande, hvor dødsstraf er afskaffet og af mange betragtes som "primitivt" barbari, findes der samtidig forordninger, der gør dødsstraf gældende, bl.a. i tilfælde af krig.

Men angående Moseslovens alder er historikere stadig ofte påvirket af teologisk forskning fra 1800-1900-tallet, Wellhausen/Graf-skolen. Denne er med nogle anakronistiske litteraturforskningsteorier løbet ind i ekstra store problemer angående alderen på de forskellige tekster i Mosebøgerne. Som et omdiskuteret resultat i denne forskning er Mosebøgerne blevet dateret ret sent, op til tusinde år efter Moses, skønt den datering kun kan gælde senere evt. ændringer og tilføjelser.

Tid og kultur har *både* parallelle og krydsende linjer - mellem stamkultur og bykultur, stærkt og svækket styre, centralistisk og decentralt styre, samt i relation til hævn og erstatningssystem, kategoriske og kasu-

istiske love, "hårde" og "milde" love. Et udviklingsmønster ved ét forløb passer ikke altid med et andet - mønstrene kan hjælpe langt, men ikke altid specielt godt til datering.

Gengældelseslove - 'talion-princippet'

At der i Moseloven findes en evt. ældre eller såkaldt "primitiv" del, som nogle forskere helst vil henføre til et "ørkennomadestadium", fastlåser synet på disse love. Her har disse forskere også anvendt Moselovens *tilsyneladende* rigoristiske bestemmelse om liv-for-liv-kompensation (i tilfælde af, at der var forvoldt en dødelig ulykke), nemlig:

"...øje for øje og tand for tand...", i "2. Mosebog" (21,23).

Men den umiddelbart efterfølgende bibeltekst *modificerer* sætningen - og i det hele skimtes en oprindelig hensigt om at komme så nær som mulig en fuld erstatning og samtidig undgå de i de gamle kulturer undertiden vidt udstrakte former for blodhævn; dvs. slægtsfejdesystemet og hele familiers vendetta'er i generationer.

Sidstnævnte forhold er ud fra den gamle og udbredte opfattelse af, at krænkelse af individet er en krænkelse af hele gruppen, og at hævn hører familien til. Først sent opnås fuld adskillelse mellem strafferet som samfundets reaktion og individuelt ansvar/skyld. - De regulære stamme-kriges uendelige gengældelsesaktioner kunne i princippet ses i 1980-1990'erne og frem, gentaget ved krigstilstande i Mellemøsten, f.eks. i Libanon, Israel, Irak og på Balkan, hvor regeringsministre dagligt som en selvfølge kræver grusom *hævn* til fordel for deres tilhængere.

Ukendt for mange bibeloversættere var, at "øje for øje..." skal forstås i anden betydning, og ikke som en absurd straf, hvor der skulle undgældes med skadevolderens øje (der selvfølgelig ingen værdi havde for den skadelidte). Men den hebraiske betydning heraf er - en af alle indforstået talemåde - at ved et ødelagt øje (som eksempel) skal der *ansvarligt* ydes kompensation for et øjes værdi: *et øje ydes erstatning med et øjes værdi*.

I mellemøstlig praksis - f.eks. findes den pågældende tekst også allerede i Hammurapi-lovene - udgjorde "øje for øje" på et tidspunkt i virkeligheden et kulturelt fremskridt, nemlig et *talion* princip, dvs. "kontrolleret hævnret". Det var en fastlæggelse og taksering, hvorved "hævn" afgrænsedes, så den i det mindste ikke oversteg krænkelsen - og samtidig var *afgørelsen uafhængig af den skadevoldende eller kriminelles sociale og økonomiske status*.

Og i forhold til tidligere love i Mellemøsten findes i Moseloven det fremskridt, *at den har langt flere af de love, der skelner* mellem uoverlagt hændelse og bevidst overlagt handling.

Problemer om erstatning udgør en vigtig del af Moses' love - idet der alment i disse er *tænkt på offerets byrde*. Dette giver perspektiv over for

flere tendenser i nutidig lovgivning i den vestlige verden, der - retshistorisk set - fremfor at udtrykke avanceret udvikling også kan anses som udtryk for samfundets afmagt; for her kan det forekomme, at der lægges overvægt af koncentration i "hjælpsomt" at minimalisere konsekvenserne for forbryderen, så det let overskygger, at ærlige mennesker også har rettigheder og har krav på beskyttelse. Dette er noget helt andet end "samfundets hævn" - disse forhold ses ofte forvekslet (som ofte der ligeledes sker forveksling mellem ansvar og skyld).

I de seneste århundreder er dette Moses-bud om "øje for øje" jævnlige totalt misforstået i den historiske opfattelse. Herved ses det hos ikke-jøder tolket som en primitiv ekstra straf egentlig blot for uagtsomhed.

Hele 1.400 år efter Moses hævdede Jesus Moselovens bestandighed. Men også sin ret til tolkning. På den ene side lod han en kvinde, der søgte hjælp, afvise i første omgang, blot fordi hun ikke var jøde. Ligeledes udtrykte han en "talion-holdning": At den, der griber til sværd, skal komme ved sværd. - Men på den anden side ses han samtidig at have gået hårdt mod farisæerne, fordi de ikke viste dybere *forståelse* i deres tolkning af Moseloven. Alligevel havde de dog en blødere fortolkning end saddukæerne, der kendes for endog at afstå fra at tage Moses' mundtlige, modificerende lovtradition (jf. flg. afsnit) i anvendelse.

Også mundtlige love fra Moses er gyldige

Moselovens bogstav har næppe oprindeligt været fulgt rigoristisk. Dette sandsynliggøres også ved, at der ikke findes noget tegn eller eksempel på, at virkeligt hårde straffe er blevet udøvet bogstaveligt.

Dette fordi de barbariske straffe således i skriftlig fremstilling især ser ud til at være ment som afskrækkelse for at understrege alvoren ved visse overtrædelser - en indforstået "dramatisk" fremstilling helt i stil netop med ikke ualmindelig fremgangsmåde i Mellemøsten.

For fortolkningen af Moseloven skulle nemlig i praksis altid modificeres og perfektioneres gennem den omtalte *mundtlige lovtradition*.

Desuden ville flere andre af Moses' love, som skelner mellem uagtsomhed og fuldt overlæg blive konsulteret her.

Alt dette har sin baggrund i, at i *halakhah*, 'Moselovens tradition', er Moses personificeret som "den store lærer", som instruerede Israel om Torah, Loven. Dette inkluderede som nævnt ikke blot love og påbud i Mosebøgerne, men også den tilhørende mundtlige Torah, som ifølge traditionen var overleveret fra Moses til Joshua og videre efter tur til efterfølgere blandt ledere og ledende præster frem til rabbinerne.

De ældste af disse tilhørende, uddybende forordninger hævdes at følge én ubrudt tradition. Og alle, der studerede Torah, kunne i princippet betragtes som Moses' "disciple".

Lovtradition med overlevelsesevne

Moseloven kan desuden betragtes ud fra en opdeling, der i nutidigt sprog kaldes civillove og kriminallove. Den skelnen kan være en givende indfaldsvinkel for udforskningen af flere af disse loves mulige påvirkning fra de øvrige lokale folks lovtraditioner; det mener bl.a. en britisk teologiforsker med tidligere praksis som advokat og juridisk doktor, Anthony Philips, i sit værk "Ancient Israel's Criminal Law" (Oxford 1970).

På en række områder var datidens love netop ikke særlig forskellige fra land til land - af gode grunde, da livsbetingelserne og de fleste øvrige forhold var temmelig ens i meget lange tider i de non-teknologiske samfund overalt i den gamle verden. Mens de individuelle forskelle kan findes på bestemte punkter *inden for* svingninger i disse nationers materielle og åndelige livsforhold.

De nyskabelser, som Moses indførte ved sin lovgivning, har især kunnet gennemføres uden datidens ellers så traditionstyngede forhold - der ellers let kunne spærre for radikale forbedringer - fordi han *med ét slag kunne indføre et lovkompleks hos et (nyt) folk*: - Det var en ny nation, som intet lovkompleks havde i forvejen.

Den originale Torah fra Moses - hans oprindelige love - blev ofte ikke overholdt, undertiden ignoreret eller hånet. Det kunne vanskeligt være anderledes, og flere af disse love har som nævnt primitive reminiscenser i lighed med forhold i samtidens folkeslags love, bl.a. at straffe med stening. Men i en række andre forhold har Moselovens etiske krav sandsynligt også virket fremmedgørende på den tids israelitter - og gennem lang tid været svære at få gjort forståelige og indarbejdede.

Men hvad *enten* Moses' lovkompleks var et produkt af hans administrative talent; - eller at det talent eventuelt var suppleret af hans 70 udvalgte, lærde israelitter og/eller af en viderebygning på flere gode træk fra egyptisk, sumerisk, babylonisk, kanaanæisk og hittittisk lov; - *eller* at det, hos de troende, ansås for Jahwehs love med Moses som talerør; - *eller* at det også til dels var Ezras senere udgave af overleveringen; - så var denne lovgivning og dens bevarelse under alle omstændigheder en bemærkelsesværdig bedrift hos et dengang så relativt fåtalligt folk.

Var Moses som lovgiver blot en myte?

Skønt Bibelen giver det indtryk, at lovene via Moses kom fra Jahweh, omtaler den samtidig, at 70 udvalgte blandt de ældste israelitter har medvirket. Men kollektivt vil normalt næppe mange i en gruppe af den størrelse være indbyrdes personligt enige i en sådan grad, at der skabes et så originalt og holdningsmæssigt helstøbt værk. Derfor må deres evt. bidragende funktion mere have været af rådgivende art.

For Moseloven fremtræder - skønt i flere forhold sandsynligt inspi-

reret af samtidens love i Egypten og Babylon - i sin kerne tydeligt som et *enmandsværk* med en *homogenitet*: Bl.a. nogle af disse loves åbne humane betoning, der næppe kunne etableres i Moseloven så gennemført, hvis denne - som flere forskere mener - blot var sammenstykket af flere forskellige skriftkloge præster i skiftende tidsaldre.

Der fremstår også det forhold, at loven ikke bestemmer, at den *verds-lige* lovudøvelse skal foregå centralt. I tilfælde af at Israels senere konger opførte sig centralstyrende "despotiske", var de følgelig sjældnere i aktion med brug af denne side af loven. Igen ses heri markeret lovens ældede: 1) dens civile udøvelse var decentraliseret, og 2) loven var især på de aktuelle punkter som skræddersyet til israeliternes dommerstyre (i funktion i nationens første 3-4 århundreder).

Der synes udført en meget tidlig fiksering i skrift af Moselovens forordninger for kult- og retsskik. Det er et faktum, at mange ord og grammatiske konstruktioner i flere dele af Mosebøgernes lovgivning eventuelt kunne blive forstået i en lidt ændret form i senere jødisk tradition, hvor man var fremmed for flere af de arkaiske udtryk. Igen en understregning af en tidlig datering af kernen i Moseloven.

Det er ikke let at vide med sikkerhed, hvor mange af denne samling love og forordninger, der normalt alle tilskrives Moses, også virkelig kan stamme direkte fra ham; eller hvilke enkelte dele som evt. er blevet tilføjet siden hen - senest i 500- og 400-tallet f.Kr. - under jødernes eksil i Babylon, og af præsten Ezra efter jødernes hjemkomst. Men det rokker ikke indiciene for, at israelitterne har haft en stor leder, der også var så stor en lovgiver, at hans love respekteredes gennem 1.400 år i selve Israel/Judæa/Palæstina.

Netop Moses' fremlægning af det bemærkelsesværdige og tidligt traditionsskabende lovprojekt er i sig selv tilstrækkeligt til at flytte både ham og hans ry bort fra myteteorierne og tilbage til sin plads i historien.

*

OVERBLIK

Lovens alder

Historiske forhold bestyrker lovens ældre datering. Ud over hvad der her er oplyst om indikationer for Lovens tidlige alder i nærværende tre kapitler om Moses som lovgiver, gengives i det følgende yderligere en række punkter herom. En hel del heraf er også omhandlet i et bredere indeks i bind 4's appendiks.

- a. I Bibelens "Kongernes Bøger" og "Krønikébøgerne" oplyses det ved en række af israeliternes kongers tronovertagelser i 900-600-tallet f.Kr. (bl.a. kongerne Asa, Jehoshafat, Azariah, Ezekias samt Amaziah, Joash og David), om hvorvidt disse konger fulgte Loven ("Mosebøgerne") eller fraveg den - samt endda på hvilke punkter. Ifølge flere nutidige forskere var Moseloven sene-

- re end profeterne - men det er aldrig modbevist, hvad disse bibeltekster viser om sig selv, nemlig at de kendtes 900 f.Kr. i *indarbejdet tradition*.
- b. At der i "5. Mosebog" påbydes respekt for andre nationers rettigheder og advares mod at krænke deres territorium - foruden dette, at Moses ofte formandede og gav advarsler mod at provokere nabofolkene, da han lod israelitterne passere gennem Østjordanlandet - bestyrker: At disse bibelskrifters ældste dele reelt er fra Moses' tid ved israelitternes udvandring fra Egypten og netop ikke fra de krigeriske kongeperioder eller fra krigsperioden under og efter den babyloniske eksiltid. Det har oprindeligt desuden været en beskyttelse for selv at kunne færdes i fred i Østjordanlandet - men var måske også udtryk for "ideale fordringer", for til slut invaderede israelitterne Kanaan.
 - c. Moses påbød, at hvis en mand døde, skulle hans bror gifte sig med den efterladte svigerinde. Det er et praktisk forhold især set hos tidlige stammesamfund (og evt. nomader), men ikke for bystater. Denne lovs eksistens indikerer, at den kunne være fra exodusperioden eller før israelitternes integrering i det nye land - og at den ikke er opfundet af præster i 400-tallet, dvs. tusind år senere og under andre samfundsmæssige og kulturelle forhold.
 - d. Med Moses' lovgivning bestemmes - som det første eller ældste, og måske eneste, kendte tilfælde i historien - at præsteskabet ikke må eje jord. Sandsynligvis var dette ud fra negative erfaringer fra Egypten, hvor præsteskabet med en kæmpemæssig tilvækst af jordbesiddelser blev den største kapitalmagt, som selv kongerne måtte underkaste sig. At det nævnte påbud, skønt senere overtrådt, kunne begrænse præsteslægternes økonomiske magt i Israel - dvs. hos næsten en tolvtedel af Israel (her inklusive øvrige levitter) - gør det usandsynligt, og nærmest selvmodsigende, hvis Moses' love hævdes at være skrevet alene af netop præsterne.
 - e. I Moses' love ses senere indskud kendt fra evt. flere andre nærorientalske traditioner med brutale og primitive straffemetoder samt nogle overdimensionerede dyrefringer. Disse træk har været taget som bevis på, at Moses og hans grundtekst ikke har eksisteret. Dette skønt Bibelens senere profeter, f.eks. "Jeremias" (23,36) og "Hoseas" (6,6) *påpeger netop sådanne forvrængninger* af den oprindelige tekst. Heraf bekræftes eller genkendes eksistensen af en endnu tidligere, tekstlig "kanoniseret" tradition fra Moses.
 - f. Mosebøgernes tekstdele, der rummer Moseloven, indeholder 25 næsten ordrette genparter af den babyloniske (akkadiske) konge Hammurapis lov, eller evt. "domssamling", og endnu flere genkendeligt enslydende reminiscenser fra dette kodeks. Hammurapis love fra cirka 1800 f.Kr. var ude af brug inden 900 f.Kr., men således stadig lovstil på Moses' tid. Ud fra hvilke gædefulde motiver skulle det overhovedet lade sig gøre for de i teorierne påståede sene bibelforfattere fra 400-tallet f.Kr. - eller senere endnu - at overtage disse fremmede love og være overens i tid, stil og ordlyd så længe efter?
 - g. Om justeringer af Moses' love og forordninger i tidens løb overhovedet er blevet foretaget, kan der næppe vides meget om, men det kunne måske væ-

re uundgåeligt. Men essensen i Moseloven, hvad angår de fleste hovedtræk, fremstår som bevaret. Forhold, der kan give indtryk af ændringer, anses af mange forskere for, at præsterne direkte skulle have opstillet loven selv. Men der kendes sjældent noget land, hvor love blev udstedt af præster. Det var traditionel konger og deres stab, der stod for lovgivningen - ellers ville den være uden nødvendig autoritet.

Men hvornår, ifølge disse teorier, skulle præsterne i så fald have været i stand til at at udstede dem? Mens Israel i 1.500 år - fra Moses' tid frem til Jerusalems ødelæggelse i året 70 - kun havde få hundrede års selvstændigt styre, var det udbredt praksis over hele Mellemøsten, at erobrede lande bibeholdte deres indarbejdede lokale love. Og hvorfor skulle netop præster under de mange fremmede herskere, såsom egyptere, assyrere, babyloniere, persere, grækere og romere, tage eget initiativ til at begynde at lave helt nye love, som næppe havde chance for at blive godkendt hos disse overherrer?

Ifølge Bibelen respekterede netop også erobrere af Israel, f.eks. Persiens konge, at folket brugte Moseloven, dvs. den *allerede eksisterende*, hævdvundne gamle *lovtradition*.

- h. Bibelen beretter, at da israelitterne erobrede Kanaan, blev Moseloven indhugget i to store sten. Faktisk en parallel til Moselovens to stentavler. De oprejstes på bjerget Garizim midt i landet i et område, der blev en del af det senere nordrige. At Moseloven var gældende i både Nord og Syd er bekræftende indikation for, at *Moseloven er ældre end disse to kongeriger*, der først opstod ved delingen af landet efter Salomons tid (ca. 975-930 f.Kr.). Og det bestyrkes af Bibelens oplysninger om, at judæerne i sydriget ofte beskyldte nordrigets folk for ikke at overholde Moseloven, der var deres fælleseje.

*

RESUMÉ

- Overrækkelsen af Lovens to tavler er et udtryk, der går igen i den form i Egypten og Mellemøsten - men var også udtryk for opdeling af Moseloven i to hovedtyper. I Moses-traditionen findes desuden mundtlige love, der altid skulle tages i betragtning over for de skriftlige.
- Overrækkelsen af Moseloven skete på en dag i den hebræiske månemåned *sivan*, der tilsvarede dagen for Mosesbarnets færd på Nilen mange år tidligere.
- Fundet af "5. Mosebog" indemuret i templet viser sig at have fortillfælde i egyptisk tempeltradition.
- I Moseloven genkendes kategoriske (apodiktiske) love, forhåndsvejledende (kasuistiske) love samt love om gengældelse (talion-princippet).
- Syriske fanger i Israel i 800-tallet f.Kr. udtrykte at være undergivet Israels lov- og magtsystem, der var kendt som *humant*.
- Bibelen oplyser om en række navngivne, tidlige israelittiske konger, som enten anvendte Moseloven eller fraveg eller reformerede den. Disse data bestyrker reelt, at Moseloven var etableret *før* de pgl. konger i 800-600-tallet f.Kr.

Moses som lovgiver: - De tidløse love

Moselovens 'holdbarhed'

Moseloven er kendt for sin holdbarhedsegenskab, "vedvarenhed", en fasthed ved at den skulle respekteres, som den er; med Jesu berømte ord: der skal "ikke forsvinde det mindste bogstav". Men holdbarhed af en lovgivning er velkendt som problem. En for fast lov kan virke hæmmende under senere tiders udvikling, og ved en for "løs" lov mistes respekt.

Tidligere var det ikke ualmindeligt, at lovsamlinger blev forsynet med endog en særlig lov gående ud på, at den skulle gælde "evigt og uforanderligt". Det skete under en anden tids- og verdensopfattelse. Set fra nutiden er det mere logisk, at det ikke kan forpligte til evig tid. Når der yderligere er religion med i billedet, vokser problemet med bogstavelighed og ufleksibilitet - det bliver uhåndterligt og har stor risiko for udvikling til fundamentalistisk religionspolitik.

Det er et ikke ukendt fænomen, at når baggrunden, udgangspunktet eller *tilblivelsesforholdet* bag noget, der er institutioneret, "tilsløres" bliver det svært siden hen at få ophævet den pågældende institution. Her fordi det er vanskeligt nøjagtigt at afgrænse eller definere, hvad det præcis er, der skal fjernes. Og på den anden side, hvis baggrunden eller tilblivelsesforholdet ved det institutionerede er for klart synligt, kan autoriteten let reduceres. Således hviler mange magtforhold ofte nødvendigvis på et skær af 'mystik' eller uigennemskuelighed - som den tidligere franske præsident, general de Gaulle netop hævdede - et irrationelt element.

Eksempelvis måtte USA's forfatning fra 1787 (/1789) ikke ændres det mindste, men stå urokkelig fast, som det var idealistisk besluttet. Men da tiderne og landets udvikling fordrede ændrede betingelser, blev det nødvendigt med en lang række vanskeligt vedtagne *amendments*, tilfølgelsesbestemmelser, der i realiteten kan sætte dele af de oprindelige, ubrydeligt uforanderlige love ud af funktion eller i praksis "opløse" dem.

Undervejs indgik også her det nævnte "præg af mystik", idet disse *amendments* snart tilslørede, hvad de pågældende love oprindelig indeholdt. For 1787-konceptet ændredes gradvist, dvs. mindre mærkbart i hvert senere "reprint" af den oprindelige lov. Derfor har kun få amerikanere i virkeligheden set hele den oprindelige tekst. Her kan man ikke let kende til afvigelserne eller konstatere deres omfang.

Her er dog intet direkte fordækt, og historieforskerne kender til for-

løbet, der i sig selv evt. kan være udtryk for uvilje mod at skulle konfronteres med en af nød indsat fleksibilitet i en ellers urokkelig fast national helligdom. Til sammenligning ses f.eks. i Kina, at Mao Ze Dongs skrifter og tekster til hans taler holdes hemmelige. De blev regelmæssigt revideret over en 30 års periode for at give det indtryk, at han hele tiden havde været den vise mand, både hvad angik nutiden og det, der blev fortid.

Angående problemet om langvarig lovstabilitet kan det i nutiden ofte forekomme, at nogle staters grundlæggende lovsamling (f.eks. Danmarks grundlov) kan indeholde en hel del paragraffer, der kan vedtages at fortolkes i takt med behov herfor ved samfundets ændringer. Hvorimod f.eks. et andet skandinavisk land som Sverige med relativt korte mellemrum gennemfører grundlovsændringer, fordi man ad den vej ønsker at insistere på, at grundloven skal være højaktuel.

Mere om "det (nyttige) præg af mystik": Skabelsen af Moselovens ældste dele foregik ubevidnet af offentligheden på et mystisk sted, under Moses' 40 dages fravær, hvortil Lovens oprindelse hos Moses yderligere blev uigennemsigtig ved at kaldes Jahwehs lov. Denne uigennemsigthed ved oprindelsen, hvor Loven også er tilført religionens element, udgør en særlig bestanddel af Moselovens evne til egen 'vedvarenhed'.

Religion er, ligesom lovgivning, et udtryk for, at der opereres med etik i det hele taget. Moseloven har det i kombineret form - en lovgivning stærkt gennemtrængt af religion. Ligeledes Mellemøstens andre samfund på Moses' tid, egyptere, babyloniere og hittitter, havde mest en religiøst betonet lovgivning - også uden at guden nævnes i hver linje.

Jura og teologi har altid haft meget tilfælles - og lovtekster og religiøse tekster er blandt de ældste officielle større skriftlige kilder i alle kultursamfund. I historien ses religionernes tekster at holde længere fast ved gammel sprogbrug - også ved "døde" sprog såsom latin, oldkirkeslavisk, koptisk og sanskrit - end nogen anden institution.

Og ved sammenkobling af netop disse to, religion og lovgivning, er Moses' religion i meget vid udstrækning baseret på tekster indbygget i selve Moselovens indhold.

Israelitternes religion er verdens første decideret boglige religion. Til forskel fra f.eks. hinduernes mange forskellige tekster for deres endnu ældre religion og religiøse love, der imidlertid er uden nogen fastlagt og samlet enhed - og uden en bestemt historisk anerkendt lovgiver.

Filosoffer har søgt at definere grundlæggende etiske love, der ligesom en naturlov, f.eks. tyngdekraften, i princippet ikke er underlagt ændringer. Og selvsagt, des flere ægte såkaldt "eviggyldige" (universelle) etiske elementer og færre tidsbetonede detaljeforordninger, der indgår i opstillingen, des længere eksistensmulighed kan en sådan lov have.

Holdbarheden og 'naturret'

Ideerne om et mere eviggyldigt etisk element i lovene kendes fra de ældste tider og dækkes, til en vis grad, af et også retssprogligt begreb, "*naturret*", baseret på forestillingen om at der eksisterer retsregler, der er i overensstemmelse med naturen, enten den naturlige orden, den menneskelige natur eller "sagens" natur. Det forekommer især i såkaldt "primitiv" samfund, at det, der opfattes som identisk med det naturlige, netop er forenet med religiøse og rituelle forestillinger; og igen er "vedvarende" inde i billedet.

Har nogle af Moses' love og bud baggrund i naturret? Et eksempel i al enkelhed kan være at "ære sin far og mor", der i mange kulturer vil høre til den kategori. Aristoteles skelnede mellem, at hvad der var *naturligt* retfærdigt ikke altid var retfærdigt i lovmæssig forstand. Blandt oldtidens stoisk orienterede filosoffer opfattedes der at være en fuldt legal naturret ligedannet med ren fornuft eller *logos*(!) forbundet med menneskets sind. Paulus menes også at alludere til det, når han omtaler forskellige mennesker, der "af natur gør, hvad loven siger", og at lovens indhold er "skrevet i hjerterne" hos dem ("Romerbrevet" 2,14-15).

Naturret blev diskuteret og forklaret af Augustinus, Thomas af Aquinas, John Duns Scotus, William af Ockham, Hugo Grotius, Samuel Pufendorf, Thomas Hobbes (med sin *lex naturalis*) og John Locke - og Ludvig Holberg. Samt Montesquieu, Jean-Jacques Rousseau og ikke mindst Kant med en værdisystem-praksis forbundet med moral og fornuft.

Der var tale om definitioner, lige fra bl.a. samvittighed og til noget af et politisk program og endda religionspolitiske protesterende erklæringer. Thoreau's "civil ulydighed" søgtes af Marcuse i 1968-åraen indlemmet som naturret. USA's Constitution omtaler naturret i forbindelse med, at f.eks. "lighed" ansås som en selvindlysende rettilighed.

Det er af vigtighed at kunne skelne, når en tilstedeværelse af etik blot opfattedes som noget godt i sig selv, og når samtidig det godes princip skulle forenes med det etiske. F.eks. lærte Platon - fra Sokrates ifølge manges vurdering - at "det gode" er et erkendelsesteoretisk spørgsmål; dette forhold blev også videreformet af Aristoteles. Men de subjektive is-læt, *fortolkningen* af 'det gode', kan blive inficeret af tidsfaktoren.

Hvorimod, i visse dele af Moseloven kan det omtalte præg af et noget "grundlæggende" etisk og etisk-religiøst element i flere tilfælde tydeligt observeres at have medvirket til denne lovgivnings lange levetid.

I nyere tid har forskere - præget af især tysk favoriseret hermeneutik ("tekstanalytisk fortolkning") og påvirket af hegelianismen - atomiseret Bibelens ældste dele inklusive Moseloven og hævdet, at disse teksters dele mere eller mindre er et kunstprodukt. Disse forskerskoler er afvisende over for, at videnskab kan beskæftige sig med andet end påstande,

der omhandler nogle p.t. empirisk målelige kendsgerninger eller er analytiske; hvorfor den etiske retsteori og naturretten afvises som metafysiske og emotionelle udsagn. Derved underkendes desuden at kunne fremdrage de træk af *humanisme* og *retfærdighedssans*, som Moseloven såvel som andre ældre love også bygger på.

Tilhængere af naturretten vil i princippet hævde, at der findes en objektiv og sand ret (et ideal, og egentlig beslægtet med bl.a. et oldindisk filosofisk dharma-princip og evt. Kants ide om tingenes egen sandhed) - hvilket mennesket via fornuft og samvittighed skulle kunne opfatte og rette sig efter (fremfor f.eks. ved temperament og sentimentalitet).

Hvorimod afviserne vil, sat på spidsen, anse ideer om retfærdighed og moral som "metafysiske" - og vil opnå et strengt videnskabeligt syn (f.eks. repræsenteret hos den indflydelsesrige, danske retsfilosof Alf Ross med den såkaldte retspositivisme). Dvs. med retten som et abstrakt og logisk system, der hermed er separeret fra ideer om rettigheder og pligter - samt fra moral og retfærdighed - begge med subjektivt svingende og følelsesbetonede træk: Er det f.eks. retfærdigt at tage hævn?

Også hos netop naturretten kan der spørges, om den f.eks. kan rumme hævnforhold inden for ideer om et universelt retfærdighedsbegreb.

Er Moseloven f.eks. følelsesbetonet? Og tager den hensyn til det uhyre problem at søge entydige løsninger? - Hvad er sandhed? som Pilatus spurgte (Joh.ev. 18,38) - f.eks. kan læger ikke definere tilstanden 'sundhed' positivt, men kun det, der afviger. Og tager Moseloven hensyn til, at der kan være modstrid mellem lovens ånd og lovens bogstav? - ligger den sande/præcise afgørelse i bogstavet? Og er alt tilladt, som ikke er forbudt?

Mosesloven er i traditionen ikke beregnet til at følges bogstaveligt, men til ved de konkrete tilfældes omstændigheder at fortolkes af Moses' mundtlige love (der senere nedfældedes som en del af rabbinerskrifterne). Saddukæerne, et præstearistokrati på Jesu tid, holdt på lovens bogstav og undgik mest at anvende den mundtlige lovtradition. Hvorimod de fleste grupper blandt farisæerne gik netop ind for at udvide denne brug, den såkaldte talmudiske retning.

Når f.eks. loven angiver, at en vis type overtrædelse kan medføre stening - et trusselsbillede, der tidligt var uhyggeligt normalt i Mellemøsten og nærmest umuligt at ændre totalt ved en ny lov - skal det derfor ifølge den mundtlige lov tages til udtryk for, at det angår en alvorlig forseelse, men betyder ikke, at denne dødsstraf absolut skal eksekveres. Bl.a. siger den lov, at enhver domstol, der blot i løbet af 70 år idømmer ét menneske dødsstraf, må kaldes en bande mordere. Faktisk kendes ikke et eneste tilfælde af udførelse af dødsstraf ud fra Moseloven.

Men i nogle tilfælde i nutiden ses visse af Moses' religiøse påbud at kunne undgås, hvis de tages helt bogstaveligt - jf. nedenfor en omtale af

egentlig forbudte funktioner på sabbaten. Og at anse visse ting for tilladt, fordi det ikke bogstaveligt er forbudt, synes også at ske her - men er desuden et spørgsmål om moral.

Naturretten indeholder ideer om menneskets grundlæggende ret til frihed, hvilket spillede ind i f.eks. frimurenes principper, som de bragte med sig på deres flugt til Amerika - bort fra undertrykkelse i Europa.

Mange frimurere (der altid var kristne og velbekendte med det Gamle og Nye Testamente) var med til at udarbejde og vedtage USA's forfatning, der lægger vægt på disse naturretsidealer. Det blev netop den forfatning (og de problemer, den måtte have), der siden hen var stor inspirationskilde i udarbejdelsen af menneskerettighedskonventionen.

Allerede flere af oldtidens love omhandler, at slaver kan købes eller gøres frie, men Moseloven er den ældste kendte lov med denne frihed direkte (ofte inden for tidsfrister) og uden kompensation til ejeren.

Landets 12-deling

Den første kendte ikke-jøde, der beskrev jødernes historie, var den græske historiker, filosof, kritiker, grammatiker og etnograf Hekataios af Abdera, der i Alexandria var lærer for kong Ptolemæus I. Han berejste Egypten få år efter Alexander d. Stores død (323 f.Kr.) og beskrev landet historisk og etnografisk i sit nu kun delvis bevarede værk "Aigyptiaka". Heri forkyndte han, at:

"...Moses var selve grundlæggeren af den jødiske nation...".

Inden for lovgivning, administration og statsmandskab havde Moses stået i en god lære - som flere gange nævnt omtaler bl.a. rabbinerskrifterne hans høje poster i Egypten.

Der findes flere overleverede skrifter herom, bl.a. fra den græske forfatter Alexander Polyhistor (85-35 f.Kr.) i Lilleasien og siden Italien; og senere fra den første kirkehistoriker Eusebius af Cæsarea (263-340 e.Kr.). Begge beretter, at Moses stod bag (snarere genindførte) en administrativ opdeling af Egypten i 36 *nomer*, 'provinser' (jf. tidligere, kap. 11). Dette er stort set tilsvarende omtalt af historikeren Artapanos ca. 100 f.Kr., der desuden oplyste, at det i det hele taget var:

"...Moses, der havde ansvaret for Egyptens politiske organisation...".

I "1. Mosebog" fremtræder inddelingen af israelitterne i 12 stammer som værende forbundet - symbolsk og/eller i praksis - med efterkommerne af Jakobs 12 sønner. Philo hævdede, at det var bibeltekstens forfatter Moses, der var ansvarlig for den opdelingsform.

Arrangementet fra Moses om de 12 stammer brugtes bl.a. også til det praktiske formål, at visse fælles pligter skulle udføres på skift i året således, at hver stamme havde sin tur en måned ad gangen. At dette findes allerede tidligt i Bibelen, vil indikere inddelingens ælde.

Under alle omstændigheder findes her et af de eksempler, der under hellenismen kunne frembringe idealiserende udsagn om Moses, det tidligere omtalte at Platon "kopierede" Moses, ses hos flere oldtidshistorikere og forfattere. Således i Platons "Lovene" (745b-d) anføres det, at:

"...lovgiveren må opdele folket i 12 dele og indrette landbesiddelserne som 12 dele, der skal være ligeligst muligt..."

Og en noget tilsvarende formulering findes i Platons "Staten" (546b).

Desuden skriver både Hekataios af Abdera og Philo, at Moses' opdeling af landet i 12 dele var den bedst egnede, for "12 var det perfekte antal". De anerkendte idealet at dele landbesiddelserne i lige dele til alle indbyggerne. Også den græsk-romerske historiker Diodorus Siculus (40,3,7) angiver, at "Moses delte lige dele ud til folket".

Hermed ses Moses' lovgivning på disse felter i overensstemmelse med idetraditioner hos de langt senere græske lovgiver-filosoffer.

Platon fremhævede, at det ville være mest ønskværdigt at lade filosoffer stå ved statens ror. Netop filosofisk træning og viden er sammen med praktisk erfaring egenskaber, som lovgivning *må* baseres på - og her var Moses erfaren; således fremhæver oldtidsforfattere Moses som en af de første store filosoffer.

De i denne forbindelse tre vigtige egenskaber og bedrifter, som de pågældende oldtidsforfattere tilskriver Moses: nemlig visdom, alfabetet og den skrevne lov (Bibelen er verdens ældste bogværk skrevet med alfabetet), er uundværlige for udviklingen af et civiliseret samfund. Her udøvede Moses - ud fra en sammenfatning af disse elementer - en beundringsværdig pionergerning i en ofte barbarisk tid, længe før grækernes og romernes kultursamfund.

Dommernes styre

I sin lovgivning forsøgte Moses, tusinde år før grækerne, at indføre en art demokrati med folkevalgte "dommere" som ledere. Moses synes også at have været i stand til at tage højde for, at folket på et tidspunkt kunne ønske at regeres af en konge "ligesom andre nationer", hvilket han derfor, i "5. Mosebog" (17,14-20), gav nogle anvisninger for - således til senere brug. I sagens natur under datidens betingelser måtte en sådan konge være en enevældig konge.

Omkring 400 år efter Moses regeredes israelitterne af deres første konge, Saul (fra ca. 1030 f.Kr.), og han var derfor ikke som Østens øvrige konger indsat af kongeslægtsmæssige årsager eller ved hjælp af magt. Saul er kaldt for "historiens første konstitutionelle monark", indsat ved mellemkomst fra folkets sidste regerende dommer, profeten Samuel, der handlede direkte ud fra et folkekrav om at få en konge.

Men Samuel havde først advaret - dog forgæves - at det ville betyde, at folket skulle betale skat til kongen og i realiteten slave for ham! Et par

generationer senere udskrev kong Salomon tusinder af mænd til tvangsarbejde for at bygge tempel og kongeborg - og senere opløstes landet under kongernes kampe.

Moses' forordning om at landet skulle regeres af valgte dommere, synes at have flere formål. Tidligere havde Kanaan været opdelt regeret af et stort antal såkaldte konger, nemlig bykonger, hver med magt over en central by med opland omkring sig. Disse bystater - en model der i princippet genkendes langt senere i de græske bystater - var langt mere end de græske udsat for et overherredømme af en stormagt, nemlig igen mange århundreder af hhv. Egypten, Babylon og hittitterne.

Under sådanne forhold kunne dommerstyret fungere rimeligt. Men indsattes en konge for hele landet, der normalt var for lille til at udgøre en stormagt, ville dette land lettere blive en hyppig slagmark og et fristende emne for erobring fra de store nabolandes side.

Et dommerstyre uden konge var bestemt ikke nogen utopi. I Nordeuropa under sagatiden ses det første islandske samfund at have bestået i 300 år (ca. 900-1200) uden centrale myndigheder, som f.eks. hær og konge. Her konstitueredes Altinget, Jordens ældste lovgivende forsamling for et helt land - Island, et sted for frie mennesker. Folk var ofte draget til Island netop for at slippe fri af kongernes magt i Skandinavien.

Princippet genkendes i nyere tid, da mange rejste til Nordamerika for at slippe for Europas magtfulde kirke, der dikterede tanke-ufrihed, og kongerne, som *stavnshandl* deres borgere. Derfor blev der i USA's forfatning lagt så stor vægt på friheden, at det blev et problem i senere lovgivning, der må tage hensyn til en langt større befolkningstæthed.

Perioden på Island var præget af stabilitet. Lovovertrædelser og konflikter blev i reglen løst gennem forhandlinger, kompromisser og kompensationsaftaler fremfor f.eks. ved individuelle hævnakter. (Det ophørte af andre årsager, da en gruppe storbønder ophobede jordkapital, rigdom og magt gennem de 300 år tilsidst destabiliserede det samfund).

Til sammenligning - som andet steds nævnt forbød Moses den i sig selv indflydelsesrige klan, levitterne, hvorfra præsteskabet rekrutteredes, at eje jord. Og ifølge Bibelen har det af Moses forordnede demokratisk orienterede dommerstyre bestået gennem ca. 400 år.

Moselovens i flere henseender demokratiske tendenser kan åbenbart på det område have været for avancerede til at kunne opretholdes efter dens fulde hensigt og ånd i endnu længere tid. Om de senere konger i Israel lod den danske jødiske forfatter og filosof Georg Brandes (1842-1927) i et foredrag om Homer og de græske heltemyter fremsætte følgende:

"...i Østerlandene... fandtes kun én Helt: Despoten, der...
hyldedes næsegrust. Israel blev aldrig træt af at ydmyge sig for
den overjordiske Vælde..."

Et totalitært styre kan, selv hvis det lykkes at etablere en stærk kontrol over borgerne, alligevel i visse situationer være let at vælte - idet det ofte er tilstrækkeligt blot at fjerne lederen.

Hvorimod en sådan fremgangsmåde ikke nødvendigvis behøver at være farlig for et demokratisk styre, som har en udbygget struktur med medbestemmende og ansvarlige topfolk. Moseloven bestemmer ikke, at der skal være en central lovudøvende myndighed - udøvelse af de ikke-religiøse love kunne foretages lokalt.

Moses' lederrolle under selve udvandringen var, teknisk defineret, ubestrideligt et totalitært eller despotisk styre - nemlig som hos enhver anden general under manøvrerne i en krigslignende situation, eller et skibs kaptajn; der skal og må være i fuld kontrol over hele besætningen. Lovgivningen tager i det meste og især sigte på den kommende nations dannelse efter udvandringens ophør.

I Israels første og sværeste tid, de ca. 400 år med dommerstyre - delvis under egyptisk overhøjhed - og frem til kong Sauls tid, fandtes, efter hvad der kan udledes af bibelteksten, netop denne decentrale form for ansvarsfordeling, som var karakteristisk for dette dommerstyre.

Loven og læsekundskab

Heller ikke israelitternes senere konger havde den fulde magt, i modsætning til forholdene i de nærliggende superstater Babylon og Perserriket, men måtte ofte dele den med præster og folkets talsmænd. Hvorimod Babylons og Persiens rådsforsamlinger var uden autoritet.

Også det kan have medvirket til, at Moseloven bevaredes længere i det lille land hos israelitternes efterkommere, da magten, som antydtes, ikke kunne udslettes ubetinget blot ved at fjerne kongen:

- Eksempelvis måtte babylonierne ved deres erobring af de israelitiske/jødiske områder samtidig tvangsforflytte større grupper af befolkningen, især eliten, til Babylon. Men Moseloven bevaredes hos disse grupper gennem hele deres eksilperiode. Babylon og senere hen Persien gav jøderne lov til at dyrke deres religion - hvorimod det ifølge Bibelen i andre tider ser ud til at være sværere for jødiske religiøse ledere i deres eget land at acceptere andres kultiske praksis og levevis.

Moses sikrede med sin lovgivning, at loven blev kendt - ved at læsning og skrivning skulle fremmes og iværksættes. Det skete ved at påbyde, at den førstefødte i hver familie - som oftest familiefaderen - skulle kunne læse og skrive Mosebøgenes tekster, *Torah*, dvs. 'Loven'.

Det medførte, at Israel tidligt fremtrådte som den mest skriftlærde nation - og dertil havde den første "bøglige" religion.

Selv kongerne havde pligt - "5. Mosebog" (17) - til egenhændigt at skrive to Torah-ruller. Hvorimod det kunne ske, at konger i andre lande ikke var i stand til at læse og skrive; det kunne undertiden anses for no-

get særligt, at det i så tilfælde blev fremhævet.

I "Deborahs Sang" fra tiden under dommerstyret i Israel, dvs. kort tid - få hundrede år - efter Moses' lovgivning, omtales fremstående stammeformænd og herunder deres tegn på, at de kunne skrive.

Endnu i dag nedskriver de mest engagerede troende hos jøderne omhyggeligt og præcist Moses' tekster i hånden og med samme slags blæk som på Moses' tid, selv om der ikke mere skrives på papyrus-ark/ruller.

Også kongen under Moseloven

De af Moses' love, som er straffelove, var baserede på at være konsekvente - en person skulle på forhånd vide, hvad en overtrædelse ville koste. Strafudmålingen kunne derved generelt være mere uafhængig af skiftende stemninger hos de dømmende.

Således kunne en hersker ikke i princippet afstraffe tilfældigt efter sine luner. Han måtte bøje sig for disse love, som han ikke selv havde udstedt, men allerede fandtes før han tiltrådte embedet. Netop her er det, at Moses' love - modsat f.eks. de babyloniske love - er enestående med dette, at selv *kongen var undergivet Moseloven*. Igen, det var idealet (og herefter vil nogle af Moses handlinger som leder fremstå som lovbrud).

I europæisk historie kendes dette element egentlig først så sent som i 1215 ved Englands indførelse af Magna Carta, et frihedsdokument til at hindre vold og *vilkårlighed* fra magthaverne, og som blev udgangspunkt for senere tiders udvikling af forfatningsopfattelse. Når loven er sat i værk, binder den også magthaveren.

Moses' oprindelige, egyptiske kongelige status, som konkret omtales i de ældste rabbinerskrifter, viste sig også ved - ligesom i f.eks. Hammurapis tilfælde - at kun en konge kunne være "gudens talerør" og kun herved give love. Fra starten kunne Moseloven kun på den måde forventes respekteret tilstrækkeligt, når den således ansås for givet ved guddommelig inspiration.

Men der er en bemærkelsesværdig forskel i tilblivelseshistorien om Hammurapis og Moses' love! Ved Hammurapis love er det i teksten fremstillet, som det er kongen, der fremlægger dem som sin visdom og er henvendt - ikke til folket - men til guddommen, der så giver loven autoritet. Mens Bibelen lader forstå, at Moses fik lovene fra Jahweh og fremlagde dem direkte for folket.

At Moses' love herved kunne opfattes som kommende fra Jahweh fremfor at være "den enkelte konges lov", vil sandsynligt have medvirket til, at Moseloven blev en hellig institution uden for Moses' æra. Det anerkendtes gennem årtusinder, at Moses' love var indrettet på at fungere netop også uden for hans egen tid.

Begge forhold må som nævnt have medvirket til, at Moseloven blev trofast bevaret særdeles længe efter f.eks. Hammurapis lov. Denne, der

også skulle eksistere "til evig tid", formodes til sidst kun at være i brug som idealbillede (vel også i nogen grad for Moses); ingen fund viser, at den i sin eftertid, helt til 1100-tallet f.Kr., anvendtes direkte i praksis.

At også kongen var involveret således, at Moselovens egen magt stod over ham, var i realiteten et første større skridt i demokratiudviklingen i forsøget på at undgå despotiske magthaveres tyranni. En fortsættelse kom meget sent:

- Aristoteles og også magtfilosoffen Machiavelli opererer med former for magtens tredeling - senere specielt kendt fra den franske filosof Montesquieu (inspireret af Englands styre) i 1748 - angående at opdele og derpå holde en skarp adskillelse mellem den lovgivende, den dømmende og den udøvende magt. Montesquieus form indgik i det ideologiske grundlag for både den amerikanske forfatning og derefter den franske menneskerettighedserklæring fra 1789.

Et problem med Moseloven, sat over for moderne tiders parlamentariske brug af denne excellente tredeling, er, at den lovgivende magt her er *usynlig*, statisk, ikke-debatterende og uimodtagelig for input til brug for en tidssvarende udvikling. Loven er givet én gang for alle - i gudsopfattelsen var gud ikke demokrat.

Præster og kapitalmagt

I det hele udgør Moses' lovgivning - mest af alt præget som en religiøs lov - derfor en i stor udstrækning teokratisk regeringsform.

I "2. Mosebog" (18,17-26) omtales allerede på Sinai i udvandringens første uger, at Moses, siddende i sit sæde foran folket, modtog folkets repræsentanter, for at "de gennem ham kunne rådspørge Gud". Sådan beskriver han selv sin dommerrolle - denne var typisk for oldtidens konger, der under audiens formelt tronedede som dommer, når folket kom for at få løst dets retsproblemer.

Her ses begyndelsen til styrets opbygning, for da denne dommerrådgivning hurtigt udviklede sig til at blive en temmelig krævende affære, støttedes Moses af Jethro med et forslag om en vis regulering eller uddelegering af magten. Moses' videreførelse af dette til en *hierarkisk organisation* skulle blive grundlaget for udviklingen af hele Israels administrative system.

Elementer i en sådan pyramidestruktur var dog ikke ukendt i andre landes administration, men blev hos israelitterne gennemført fuldt ud samt *fastholdt* - vel på grund af Moses' skrevne lov. Senere under den kristne kirke influerede det på strukturerne i Vesteuropa - helt frem til nutiden - også fordi herskerne tidligt havde set en fordel i at indføre den nye religion, kristendommen, der stadig var forbundet med dette magt-kontrolsystem.

Præstegruppen - der som bekendt alene måtte rekrutteres fra levitter-

nes klan - spillede en vigtig rolle i denne organisation, som Moses opbyggede. Moses har som omtalt haft erfaringer fra Egypten, hvor efterhånden halvdelen af jorden tilhørte præsteskrabet, der således blev landets største økonomiske magtfaktor, selv faraonerne kunne gøres så afhængige af, at dette præsteskab undertiden i realiteten styrede landet.

Disse egyptiske erfaringer kan bestemt menes at have influeret (om end det ikke hidtil har været genstand for forskning), da Moses bestemte, at levitterne ikke måtte eje jord.

Bortset fra levitternes særstatus på nogle områder havde Moseloven udtrykt en tidlig netop *demokratisk* tendens, idet *ingen love er baseret på klasseskel eller profession, og ingen heller på kommercielle interesser*.

Også dette var enestående på den tid, hvor f.eks. de babyloniske love stærkt afspejlede feudalsamfundet med herrer, og lavere klasser af "halvfrie" personer samt slaver - med dertil svarende glidende skalaer af straffe afhængig af social status. Dette er totalt fraværende i Moses' love.

Med Moseloven indstiftedes israelitternes nye *kalender*, der er en sakral kalender med vægt på særlige helligdage; bl.a. forordnes afholdelse af et såkaldt jubelår hvert 50. år, hvor jorden kunne omfordeles. Dette kan synes også at have nogen forbindelse med den førnævnte hensigt, at præsteskabet ikke gennem jordvinding skulle kunne opbygge sig som en særlig stærk magtgruppe.

I forbindelse med den jordfordeling omtaler den amerikanske filosof og økonom Henry George, blandt eksempler om samfundsøkonomi i sin afhandling "Moses" - i "Memorial Edition of the Writings of Henry George" (vol. 1, New York 1900), - værdien af Moses' regel:

- når der "...for hver 50 år sker en redistribuering af jorden, umuliggøres monopol på den..."

Dette var hermed en af flere blandt Henry Georges inspirationskilder til sin jordreformlære - om bl.a. at indføre jordens "grundskyldværdi" så "monopolisering og de for pengeværdisystemet ødelæggende renter" - kunne undgås. I mange lande findes stadig tilhængere, "georgister"; og både jord- og rente-forholdet synes i sig selv eksempel på fortsat medvirkende inspiration fra Moses også i nutiden.

Lovproblemer ved folketælling

I tidens løb er der skrevet adskilligt i forbindelse med, hvad de love, der blev resultatet af Moses' store indsats som lovgiver, kunne medføre i samfund og historie - hvilket derfor ikke vil blive uddybet her.

Som før omtalt kunne en lovs fortsatte uforanderlighed udløse særlige problemer. Men her skal blot kort nævnes enkelte aspekter ved problematiske eller ekstreme forhold i forbindelse med Moselovens anvendelse før og nu. Eksempelvis problemet med "*accepteret*" omgørelse af forbud mod afholdelse af mandtal, dvs. folketælling:

- Der har hos israelitterne eksisteret nogle forhold, der lige fra udvandringstiden gjorde folketælling til en betænkelig sag. Desuden kendes overtro-lignende frygt hos mange folk for at blive nummereret. Ifølge Bibelen ("2. Salomonsbog" 24,1 og "1. Krønikebog" 24,19), pådrog kong David sig Jahwehs vrede ved imod hans forbud at holde mandtal.

I hvert fald gør det forhold sig gældende, at ofte var resultatet af folketælling en statshemmelighed i oldtidens samfund, idet andre nationer ikke måtte vide, hvor mange våbenføre mænd, der kunne opstilles i tilfælde af krig. Bl.a. var Davids hærfører Joab også imod, at David lod afholde folketælling. - Under alle omstændigheder var det således bedst helt at undgå folketælling, hvilket menes bredt overholdt, skønt det kunne være upraktisk og besværligt.

Men allerede Moses var alligevel nødt til at foretage folketælling, endda to gange. "4. Mosebog" er mere oprindeligt og udbredt kaldet "*Numeri*", '(an)tallenes bog', pga. de mange tal i dens beretning om israelitternes folketælling. Ligeledes omtaler Bibelen, at også Nehemias - der regerede i 400-tallet f.Kr. - alligevel måtte afholde folketælling, endda mens den nidkært lovopretholdende præst Ezra havde størst indflydelse.

I det første tilfælde foregik Moses' folketælling af israelitterne, efter at et større mandefald blev udløst ved, at mange blandt dem havde ladet sig vildlede af Balaams tale foran moabitterhæren. På grund af de nævnte betænkeligheder ved afholdelse af folketælling måtte Moses åbenbart lade dette gennemføre ved hjælp af et lille "trick". Så han opkrævede en beskeden betaling af hver mand over 20 år (: våbenføre mænd) og kaldte det "at løskøbe disse sjæle for Jahweh".

Dermed kunne om nødvendigt gøres gældende, at Jahweh ved omtalte løskøbelsesbidrag havde sanktioneret selve folketællingen, foruden at helligdommen herved fik en pæn ekstraintægt, samtidig med det vigtige - selve *optællingen af afgiften* - automatisk opfyldte hovedformålet, nemlig at angive antallet af mænd der havde betalt. Herved kunne det undgås at sige, at de pågældende mænd direkte var blevet optalt.

Det var en tilsvarende "accepteret omgåelse", som senere kong Herodes tydeligt efterlignede i det Nye Testaments nævnte folketælling ved Jesu fødsel. Han lod i år 14 f.Kr. folket betale en skat pr. hoved („kopskat“), hvor han i øvrigt lod skatten sænke med hele 25 pct. En så positiv begivenhed blev især husket (den type overleveringer vil kunne bruges til bedre datering af Jesu fødsel end den nugældende, sat ved år 1 af en armensk munk 540 år efter). Matthæus - og Lukas indirekte - angiver, at det foregik (ved en folketælling) på kong Herodes tid:

- Herodes gennemførte to *skattereguleringer*, disse var som altid *afhængige af folketælling*, i år 21 og 14 f.Kr. (I så fald kan Jesus være født år 14 f.Kr. - året for Jesu fødsel i de ældste kirkesamfund, f.eks. Arme-

nien og Etiopien, regnes næsten så langt tilbage. Herodes var lige til sin død år 4 f.Kr. *ikke* underlagt kejser Augustus' lovgivning, men har åbenbart her alligevel fulgt romerske folketællingers 7-årige censusintervaller - og disse passer med år 21 og 14 f.Kr). Herodes var ikke jøde, men af det 'beslægtede' idumæerfolk og kunne måske derfor mene at tillade sig folketællingerne.

Nutidens Israel forsøger stadigvæk på mange punkter at leve efter Moses' cirka 3.400-årige lovgivning. En eller anden form for optælling af borgerne er uundgåelig under moderne administration, men blandt ortodokse jøder kræves traditionen om "ingen folketælling" fulgt.

Herom er staten Israel undertiden blevet beskyldt for en udspekuleret undgåen af krænkelse af Moseloven ved folketælling, idet mændene optælles ved brug af talangivelser, der er hunkønsord - for så har man "ikke rigtigt" optalt mændene; mens tilsvarende gælder for kvinderne, idet de tælles med "hankønstal".

Alt dette ville, om nødvendigt, kunne udføres i nogen udstrækning, men der kan folgelig ikke være tale om noget bevis - fordi småtal fra 1 til 19 på hebraisk (*også* oldhebraisk for mere end 3.000 år siden) er af uregelmæssigt køn. Bl.a. står tallene fra 3 til 10 i modsat køn af det, der tælles - og det er netop mest sådanne småtal, der anvendes, når familiernes medlemmer tælles. Desuden, hvis en gruppe kvinder og blot én mand tælles som samlet antal, er tallet i hankøn.

Loven - og økonomi

Et omfattende område er *økonomi-lovgivningen*, som på sin tid har været opfattet som et af de vigtigste områder overhovedet. Moseloven har i den forbindelse bl.a. påbud om ærlighed og om respekt for andres ejendom og værdier. Der er gjort meget ud af denne lovgivning i temmelig mange detaljer.

Dette menes senere at have medført og udviklet tradition for at håndtere mere komplicerede handelstransaktioner, hvad der i oldtiden endda synes at have været stærkt medvirkende til (sammen med udbredte jødiske familiekontakter som *trade-links* i fremmede lande), at mange jøder fik tradition for ekspertise i finanser og købmandskab.

Moselovens interesse for disse områder vil f.eks. senere kunne ses afspejlet i det faktum, at hos Jesus, der proklamerede at være kommet for at opfylde Moseloven, handlede omkring en femtedel af det, han talte om, direkte om penge og værdier; hvilke i en lovgivning i forvejen naturligt udgør essentielle forhold for livet i den fysiske verden.

Moses' love indeholder visse former for beskyttelse af borgerne mod at blive økonomisk udnyttet. Sådanne træk kan senere også genfindes hos Platon både i "Love" (744) og "Staten" (540a-b). Ikke usandsynligt kendte Moses også på det felt til dårlige erfaringer fra Egypten, hvor-

fra der findes retsdokumenter, der f.eks. viser, at selv en hustru har kunnet tage 30 pct i rente af lån til sin ægtemand.

Inflation, der undergraver værdier (er ikke kun et nyere fænomen), kan især opstå og forværres i forbindelse med renter for lån, dvs. ved en overdreven rentes rente-effekt. Men i Moses' lovgivning forbydes det ved lån at tage renter "af en bror", dvs. af andre medlemmer af samfundet; eventuelt af medmennesker i det hele taget.

Nogle jøder fortolkede det senere, at der blot ikke måtte tages renter af en anden jøde, mens kirken i lange tider opfattede det mere bredt, så der ikke måtte tages renter af ens næste. Derfor kunne jøderne i Europa lettere etablere rentegivende udlånsforretninger, da de kristne ikke selv måtte beskæftige sig med det, ifølge kirkens dengang strengere opfattelse af denne bibeltekst.

I dag følger flere arabiske/islamiske internationale banker endnu denne lære, der ud over i Bibelen findes i Quranen, hvor sidstnævnte bygger strengt på dette oprindelige bud fra Moses. Selv om profeten Mohammed fra starten så sig som en fornyer af den efter hans mening misligholdte jødiske religion på hans tid, så er der blandt Quranens ca. 6.000 sura'er (vers) kun 70 af disse, der handler om lovgivning; heraf omtaler kun enkelte vers Mohammeds forskrift om rentespørgsmål.

På grund af Mohammeds således fra Moses videreførte renteforbud, må de pågældende "rettroende" islamiske banker hverken tage eller give lånerenter. Troende muslimer anfører undertiden, at forbudet mod *riba*, 'renter', alene skal forstås som et forbud mod åger, mens flere islamiske teologer holder på, at Quranen er meget klar i sine forbud. Vanskeligheder ved ikke at tage renter prøver disse banker derfor at "overkomme" ved at tage "ekspeditionsgebyrer" af låntagere og/eller ved at give indlånerne andele i banken. Den vestlige verdens storbanker er ved årtusindeskiftet begyndt at oprette særlige afdelinger for de muslimske kunders ønsker.

Af de tre nævnte tolkninger af forbudet mod renter hos henholdsvis jøder, den ældre kristne kirke og islam var de kristne således de mest rigoristiske. Dette træk optræder endda så sent som hos den katolske kirkes hovedmodstander, Martin Luther, der i 1542 i sin temmelig temperamentsfulde bog "Jøderne og deres Løgne" angreb jøderne og deres rentetagning, som han kaldte for åger, og han gjorde det på en måde, der i formen synes at fremstå som direkte, grov antisemitisme. Netop rentetagningen blev ofte benyttet imod jøderne - så selve tolkningen af Moses' positive bestemmelse om "ikke at tage rente af en bror" kom således mange til skade i flere årtusinder efter Moses' tid.

Et af de jødiske synspunkter lyder, at jødisk lovgivning kun kan være bindende for jøder, derfor kunne man ikke lovgive for forhold, der hørte under andre lande; det måtte reguleres ved aftaler. Dette kan i nogen

grad modsiges af, at det dog forekom almindeligt i praksis at tage renter af udlændinge inden for selve det daværende Israel/Palæstina.

I forbindelse med økonomilovgivningen kan det bemærkes, at der tales om "ikke at gøre hinanden uret i forbindelse med handel", i "3. Mosebog" (25,14). Det fortolker rabbinerne sådan, at en overpris - en avance - på mere end 1/6 er ensbetydende med, at handelen skal gå tilbage.

Den tendens synes at have inspireret den ældre kirkes filosof Thomas Aquinas til sin lære om den rette pris, forholdet mellem ydelse og vederlag, som via kirken helt frem i middelalderen prægede lovgivningen med maksimalpriser og forbud mod udnyttelse og mod renter.

Loven - og sabbat

Blandt de love, der er mindre aktuelle i nutidens ændrede kulturmønster, er den fremmedartede, på papiret strengt straffende seksuallovgivning, som ofte mentes nødvendig under tidlige stamme- og familieforhold. De bestemmelser har tillige kunnet hæmme udbredelse af kønssygdomme (urinvejsinfektion kendtes i oldtiden) samt beskytte børn mod incest. Senere også inden for dette område har den kristne kirke igen tolket mere rigoristisk end jøderne - og endda omtolket bibelberetningen om Onans "synd" til at gælde andre forhold (interruptus-formen blev omskrevet ukorrekt som onani, hvilket således her blev opkaldt efter ham).

Der er flere slags ortodokst jødiske religiøse retninger, og hos nogle af disse grupper, som forstærker Moselovens bogstav (bl.a. 4. Mos. 6,3), må der - ligesom hos ortodokse i islam og visse kristne sekter - ikke sælges spiritus i de restauranter deres medlemmer driver. Da dette er uhensigtsmæssigt i turistområder, ses nogle restauranter omgå det ved f.eks. at sælge et glas vand ekstra dyrt og give et kvantum whisky gratis som tilbehør, eller lade gæsten selv købe butiksvin og så tage en høj pris for at stille glas på bordet. Og der er til især russiske jøders håndtering af et religiøst alkoholforbud fremstillet en såkaldt kosher-vodka godkendt af rabbinerne.

På et andet område var det i en periode praktiseret i Elat, at man af hensyn til at kunne servere svinekød for turisterne holder svin i store bure over vandet, dvs. på platforme på pæle ude i bugten, så kan ejerne ikke kritiseres for bogstaveligt at holde svin på Israels jord.

I påskeugen må en rettroende jøde ikke i sit hus have fødevarer med gær i. Så sælger man proforma, og kun gældende i påskedagene, sit hus med fødevarerne i fryseren, for de må godt være i en fremmeds hus.

Et forbud som at holde sabbaten hellig og ikke arbejde på denne hviledag er også problematisk i en moderne stat. F.eks. at tænde ild betragtes som arbejde, hvorfor mange ortodokse den dag i dag undlader at ringe på døren og i stedet banker på, fordi der under brugen af elektrisk rin-

geapparat kan fremkomme en lille gnist. Hoteller indstiller elevatorerne til sabbat-service med konstant-kørsel og automatisk stop på alle etager, uden at nogen skal trykke på de elektriske knapper.

I sabbaten må man ikke fremstille/skrive en tekst. Når en læge absolut skal udskrive recept på en sabbat, skriver han den med noget specielt blæk, der opløses efter to dage - så har han ikke skabt en tekst, for den eksisterer ikke.

Tidligt kendes rabbineres praktiske omgåelse af forbudet mod at foretage en rejse på en sabbat. Det forbud gælder ikke ved rejse over vand, da et skib ude på havet ikke bare kan standses, f.eks. under dårligt vejr. Senere, i Østeuropa, kunne rabbinere ses i sabbaten køre i hestevogn, hvor de sad på en vandtønde; i Israel kan rabbinere køre i Mercedes siddende på en vandpude - således rejser de "over vand". Muligvis komisk for udenforstående, men måske ikke ufornuftigt, for alle kan se, at det er på kanten af Moseloven i praksis: Fordelen opfattes ved at den skrevne lov undgår at blive ændret fra sin originale bestemmelse, samt undgår derved i sin helhed at bryde traditionens stabilitet.

Israels tidligere chefrabbi Ovadia Yosef har afsagt kendelse om, at træuede aber fra da af har lov til at tænde og slukke lys og udføre andre huslige gerninger, der ellers er forbudt for jøder i sabbaten. I det ortodokse ugeblad "Yom Hashishi" fra december 1991 skriver han herom, at tilladelsen kun gælder udlånte aber eller andre optrænede husdyr. Jødernes egne dyr skal fortsat overholde sabbaten.

- Med andre ord: Det principielle er, at budet om og *retten* til en ugentlig hviledag er i kraft.

Traditionens fasthed

Moseloven var i mange forhold en fremsynet lovgivning. At Moses, mens folket boede i telte ude i ørkenen, gav love eksempelvis for landbruget og folkets huse, behøver netop ikke at være senere tilføjelser. Dette har flere forskere ellers hævdet, men ud fra traditionen vil det fremgå, at i denne indledende periode af udvandringen havde ingen dengang regnet med, at israelitternes tilværelse med omvandring uden eget land skulle vare op imod 40 år.

Også denne selvfølgelig form for fremsynethed i Moseloven ses selv ned i flere af de mindste detaljer som i visse fødevarer- og hygiejnelove; f.eks. Moselovens forbud mod at spise fisk uden skæl er for at undgå at spise den dødsensgiftige kuglefisk, en erfaring hentet i *Egypten* (velkendt, og afbildet allerede for 4500 år siden i vesiren Ti's gravanlæg nær pyramiderne).

Dette af israelitterne og senere af jøderne således usædvanligt velbevarede lovkompleks fra Moses har bidraget til at ændre verdenshistorien: Det har tydeligt medvirket i kulturudviklingen. Og det har fortsat in-

flueret, også traditionen bag nutidens lovgivning - nu op til tre og et halvt årtusinde efter at Moseloven introduceredes.

Ironisk er det, at det folk, som Moses havde gjort så meget for, ikke mindst ved at give Moseloven, i begyndelsen slet ikke ville kendes ved den. Herom beretter rabbinerskrifterne, at Moses måtte true israelitterne - som i Bibelen ses betegnet som "det stivnakkede folk" - til både at modtage og anerkende Moseloven.

Desuden ses i eftertidens holdningsændringer og senere tilkomne bibelteks-ter, at Moses' indsats fremtræder påfaldende reduceret; bl.a. blev det efterhånden ofte langt mere Jahweh end Moses, der omtaltes som israelitternes - og dermed de senere jøders - lovgiver.

Som det er fremgået, findes der i Moseloven både ældre og yngre elementer - ligesom i andre af datidens såvel som nutidens lovsamlinger. Moses har da måttet anvende en basis med dele af kendt, ældre lovgivning fra Mellemøsten og har så moderniseret samt tilføjet nye love; skønt hele eller størstedelen af Moses' lovkompleks kan synes givet på én gang, er det kun naturligt, hvis der indgik en blanding af ældre og yngre mellemstlig, her inklusive egyptisk, lovtradition.

Moselovens bestemmelser ses således at hvile på urgammel retspraksis vekslende med abstrakt-ideologisk udformede bestemmelser, hvorefter nogle afspejler anti-kanaanæisk indstilling. Sidstnævnte træk vil tilmed kunne føre Moselovens oprindelsestidspunkt helt tilbage til udvandringstiden, forud for israelitternes invasion af Kanaan.

Blandt hovedbidragene fra Moses' love, som ved stridigheder og tvivlsspørgsmål stadig anvendes i nutidens verden, er som omtalt vidneførelse i retspraksis (jf. Daniels briljante vidneafhøring, der frelst Susannas liv og hæder) samt visse humanistiske idealer. Bl.a. har det medinflueret på visse historiske træk i Europa under kristendommen - på godt og mindre godt. For dette havde også sine omkostninger, idet man *ikke* brugte rabbinerskrifternes tradition for Moses' mundtlige love om tolkningen, hvorfor kirken førte an med barbariske strafudøvelse.

Religion bag lovgivning og retspleje har ofte i praksis vist sine værste sider (hvorfor det f.eks. i Indien ikke er tilladt at stifte politiske partier på religiøst grundlag). Og efterhånden som jura blev et fag selvstændigt uden for kirken, især fra 1700-tallet og frem, kunne mere moderate jurister frigøre lovene fra de teologiske retskredsers strammere og deres "guddomssanktionerede" dødsstrafkrav.

I traditionelle kollektive kulturer er man mere optaget af skam end skyld. Visse sprog i ældre kulturer har ingen ord for skyld og samvittighed - begreber der er tilknyttet individet og dets selvstændige ansvar. Længere fremme i en udvikling, men ved en stærkt religiøst betonet lovsamling som netop hos Moses, tenderer skyld at blive til synd.

Heller ikke senere opnåedes en afklaret udredning af forholdet mel-

lem skyld og ansvar - endda heller ikke hos filosofferne - idet det stadig ses hyppigt, at ansvar forveksles med skyld, og omvendt.

Idet selve Moseloven var tæt forbundet med religionen, og datidens stærke krav om overholdelse af religionen styrkede overholdelse af Moseloven - og vice versa - har dette igen yderligere styrket Lovens bevarelse. I oldtiden var Moseloven i funktion i 1.500 år i israelitternes og senere jødernes og samaritanernes nationer - og "internt" f.eks. blandt jøderne i Babylon (586 f.Kr. til 1050 e.Kr.) yderligere frem i tiden.

Efter Jerusalem og templets ødelæggelse ved romersk nedkæmpelse af jødisk opstand for cirka 1.900 år siden skrev Josefus - i året 70 e.Kr. - om Moseloven:

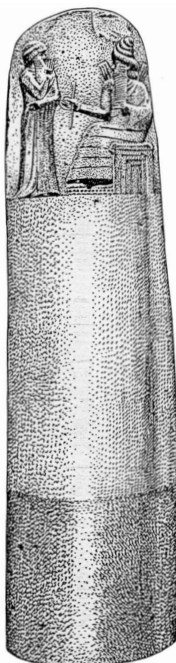
"...skønt vi er frataget vor rigdom, vore byer eller andre goder vi havde, fortsætter vor lov udødeligt..."

RESUMÉ

- Moseloven var præget af en hel del fremsynethed, der har givet den en lang levetid - og er det mest velbevarede lovkompleks i verdenshistorien
- Dette skyldes desuden en traditionsfasthed, der i senere tider kan give visse praktiske problemer, da Moseloven umuligt kan ændres eller opdateres; derfor kan der ses accepteret fortolkninger, som i mere ekstreme tilfælde kan synes at være en form for omgåelse.
- Moseloven er den ældste lov, hvor også kongen er underkastet loven.
- Da Israel fik egne konger, blev de første valgt ved afstemning - det ældste kendte eksempel på dette demokratiske princip, hvilket Moseloven som den første havde indbygget allerede i reglerne om dommerstyret forud for kongernes tid.

Kong Hammurabi af Babylon, 1900-tallet f.Kr, udstedte et af de hidtil tidligste, hele lovkomplekser inspireret af sumeriske forgængere og samtidig selv en inspirator for bl.a. dele af Moses' lovkompleks.

På denne sorte basaltstele, ca. 160 cm høj, lod Hammurabi en del af sine love indhugge. Stelen er tæt dækket af skrifttegn - øverst ses guden i sin tronestol sanktionere kongens love.

Lovens tavler - overrakt Moses - ses med buet overkant, en tradition fra egyptiske steler. Illum, jødisk manuskript, 1300-tallet.

Moses som alfabetets opfinder: - Genopdaget i myte og virkelighed

(De flg. kap. om alfabetet er desuden en basis for bind 3's kap. 4-5 og appendiks; samt bind 4's kap. 8)

De ti bud skrevet med verdens ældste alfabet?

En række samstemmende forhold peger på en åbenlys forbindelse med Moses' lovtavlers inskription og en fremkomst, samme tid og sted, af verdens ældste kendte alfabet. Hertil findes vægtige indikationer for, at Moses selv var forbundet med alfabetets opfindelse. (I det flg. bruges fortsat en *high*-datering relateret til fikspunktet: Tuthmosis III's død 1455 f.Kr.).

Mindre end få måneder efter starten på israelitternes udvandring fra Egypten i foråret 1455 f.Kr. præsenterede Moses Lovens tavler for dette folk. Ifølge Bibelen havde han umiddelbart forinden været væk i 40 dage fra israelitternes lejr. Denne lejr var placeret ved foden af et bjerg, dengang kaldt for Horeb eller Sinai-bjerget, og som ud fra de fleste ældre og stærke traditioner identificeres med det bjerg, som araberne stadig kalder *Djebel Musa*, dvs. 'Moses' bjerg', midt inde på Sinaihalvøens sydlige del. Sinai var altid et overvejende egyptisk domineret distrikt.

Mindre end 75 km fra dette bjerg - ved Serabit el-Khadim (*Sarabit al-Khadim*) på Sinai-halvøens vestside - findes ruinerne af et lille egyptisk tempel i et område med mineskakter. I dronning Hatshepsuts regeringstid (1509-1487 f.Kr.) samt i enkelte perioder under tidligere faraoer blev minerne brugt til brydning af malakit, kobbermalm og turkiser.

Både her og i de nærliggende regnflodsdale Wadi Magharah og Wadi Nashb findes, foruden egyptiske hieroglyf-inskriptioner, også en gruppe indskrifter med en særlig skrift: *verdens ældste alfabet*.

Uanset *hvor* på Sinai Moses dengang har præsenteret Lovens tavler, var afstandene ikke større, end at det var muligt at lade stenhuggere fra Serabit el-Khadims tempel og miner udføre tavlerne med tekst på.

I traditionen og videre i senere afbildninger af lovgivningen ses stentavlerne med Lovens indskrift ofte gengivet med buetformet overkant. Herved er de mage til de indhuggede indramninger på mange af stedets hieroglyfiske såvel som *alfabetiske* inskriptioner. Disse findes nær det lille tempel, på fritstående steler og på små figurer samt på relieffer i væggene inde i minesakterne. Denne indramningsstil var i forvejen kendt fra mange egyptiske relieffer og steler.

Indtil alfabetets fremkomst kendtes der kun skriftsystemer, hvis enkelte tegn var udformet som billeder og symboler, der i princippet kun-

ne læses som en rebus. Men det dengang så revolutionerende alfabet-skriftsystem fra Sinai består kun af lydtegn, "enkeltlydstegn" dvs. bogstaver, og er den *første skrift bygget på lydmetoden alene*.

Det er dette snart 3.500-årige Sinai-alfabets (lyd)bogstaver, der ligger til grund for de fleste andre alfabeter siden hen: hebraiske, fønikiske, græske, latinske, arabiske og russiske alfabeter samt runealfabeter.

Det anvendte sprog til disse usædvanlige inskriptioner, foran og inde i Sinais mineskakter, er en semitisk sprogform ældre end oldhebraisk og betegnes: *proto-semitisk* ("urkanaanæisk").

Foruden skriften på Lovens tavler må dette alfabet have været anvendt til Bibelens ældste dele, Torah, dvs. Mosebøgerne, der var skrevet på et ældre hebræisk sprog, idet egyptiske hieroglyfskrifttegn i princippet ikke kunne bruges til andre sprog, men kun anvendes til egyptisk.

Kanaanæerne er dokumenteret blandt de første, der tog dette alfabet i brug. Her kunne israelitterne/hebræernes tidligste anvendelse have influeret, og i deres eget tilfælde har opfindelsen været let at indføre, idet de i starten ikke selv havde skrift eller historiske dokumenter.

Dette verdens ældste alfabet er dateret til omkring 1500-tallet f.Kr. (dateringen vil uddybes i det følgende), dvs. at det netop er fra Hatshep-suts tid - og er således samtidigt med Moses.

Moses anerkendt i oldtiden som alfabetets opfinder

Den græsk-jødiske filosof Aristobulos af Panea (150 f.Kr.) var lærer for Egyptens kong Ptolemæus VI og desuden leder af Alexandrias bibliotek - dengang verdens største bogsamling. Og ud fra sin adgang til gammel viden om Egyptens historie hævdede han konkret, at:

"...Moses er alfabetets fader!....".

Tilsvarende anfører den græsk-jødiske historiker Artapanos (cirka 100 f.Kr.) i sit værk "Om Jøderne", at:

"...Moses var den første vise mand, og han lærte alfabetet fra sig ikke alene til jøderne, men også til fønikierne og grækerne...".

Denne sammenhæng hævdes allerede af den græsk-jødiske historiker, grammatiker og makkabæernes ambassadør i Rom, Eupolemos (160 f.Kr.).

Senere har kirkens første historiker, Eusebius af Cæsarea (300 e.Kr.) i sit værk "Evangelica Præparatio" (9,26) kommenteret værket "Om Kongerne i Judæa" af Eupolemos, der heri også fremstillede Moses som alfabetets opfinder. Eusebius gengiver det således:

"...Moses var den første vise mand. Han lærte først bogstaverne til jøderne (israelitterne). Fønikierne modtog dem fra jøderne - og grækerne fra fønikierne. Også lovene for jøderne blev først skrevet af Moses...".

Kendskabet til, eller ideen om, at alfabetet har sin oprindelse hos Moses,

var vidt udbredt i oldtiden, og omtales også senere hos mange lærde; f.eks. i 500-tallet e.Kr. af den græske geograf Kosmas Indikopleustes, der på selve Sinai (i Skt. Catharina-klosteret), og ud fra den tids nu forsvundne viden, skrev om alfabetets forbindelse til Moses. Både den samtidige kirkefader Isidor af Sevilla samt senere i middelalderen teologen og filosofen Agrippa af Nettesheim forbinder alfabetet med Moses.

Ligeledes i Quranen omtales alfabetet i forbindelse med Moses - bl.a. i dens Sura 2:

"...tænk på, at vi (Allah) gav Moses skriften og åbenbaring...".

Og videre i Sura 7 siges der:

"...og fra jøderne fulgte disses efterkommere og arvede skriften... - Og er således ikke den hellige teksts pagt sluttet med dem (jøderne)?..."

Allerede i selve Bibelen omtales, at Jahweh *skriver* på Lovens tavler, men da de mange øvrige love derefter skal opstilles, pålægges det - i "2. Mosebog" (34,27) - derefter Moses at udføre dette, nemlig:

"...skriv disse ord op..."

Hermed vil det også netop fremgå, at Moses *skriver* selv.

Det er stadig Mosebøgerne og rabbinerskrifterne, der mest direkte angiver, at Moses gik i gang med at skrive Loven og dermed de ældste bibeltekster, dvs. kernen i De fem Mosebøger. Dette forehavende kan, som det vil blive klart, kun være foregået ved hjælp af alfabetet. Det bestrykkes desuden af, at Moses i den jødiske tradition fremstilles som 'skriveren', *saфра*, par excellence.

Reminiscenser af den oprindelige sammenhæng ses i Mosebøgerne i de nedenfor i oversigtens pkt. *f* anførte bibelsteder omhandlende Moses' forfatterskab. Her fik Moses til opgave at nedskrive Jahwehs ord - hvilke ikke identificeres nærmere, måske med undtagelse af omtalen i "5. Mosebog".

Og i hele 20 ud af 27 kapitler i "3. Mosebog" fortælles, at teksten er Jahwehs ord talt til Moses, som skulle meddele dem til folket. Dette sker også i "4. Mosebog" i mere end 50 tilfælde. Der findes i "2. og 5. Mosebog" yderligere ni henholdsvis otte tilsvarende steder.

Desuden er der mange passager i resten af Bibelen, der henviser til Moses som forfatteren - det ses f.eks. i "Joshuas Bog", "Dommerbøgerne" og "Malakias Bog". Også personer som David, Daniel, Ezra, og Nehemias *refererer alle til Moses som forfatteren*.

Denne tradition er også stærk hos jøderne i det Nye Testamente, hvor Jesus såvel som Markus, Lukas og Johannes ligeledes refererer til Moses som "Pentateuchen"s (Mosebøgernes) forfatter.

Også i direkte tale anerkender Jesus, at Moses er forfatteren, ifølge "Markus" (10,3-4 og 12,36) og "Johannes" (5,46-47). Desuden anerkendte også saddukæerne dette, igen ifølge "Markus" (12,18-19).

Det fremgår ydermere, at allerede umiddelbart efter den israelitiske invasion i Kanaan kunne mange israelitter læse og skrive, dvs. ved hjælp af alfabetet: Bl.a. hvor Bibelen i "Deboras Sang" konkret oplyser - jf. "Dommernes Bog" (5,14) - at stammelederne bar en særlig stav, en læse- og skrivekyndigs stav. Den var tegn på deres magt eller rang bl.a. ved - skriftlig - mønstring af krigere; men udtrykket for denne skrivekyndige henvisning er udeladt i nogle bibeloversættelser.

Også senere, endda i ikke-jødiske kredse (flere oldtidsforfattere), findes der *uafhængigt overleveret viden* om Moses og hans opfindelse, men der vises ikke deraf nogen særlig forherligelse af israelitternes profet. Det fremstår som nøgtern viden, når forfattere i forskellige lande til forskellige tider samstemmende anså Moses som alfabetets opfinder.

Sinai-skriften findes i huler omtalt af rabbinerne

Sjældent er nogen blandt de store opfindelser gennem historien blevet udført totalt fra grunden, og Moses har taget udgangspunkt i noget, han ud fra sin opdragelse ved faraos hof (omtalt i Bibelen) mestrede til fulde, nemlig den egyptiske hieroglyfskrift.

Yderligere, ifølge rabbinerskrifterne, fik Moses en betydelig uddannelse også gennem mange udenlandske lærere. I Philos "Moses-biografi" angives udtrykkeligt, at Moses i Egypten desuden lærte babylonisk skriftkundskab af indkaldte lærere fra Babylon; foruden at han ifølge samme kilder havde en udstrakt kommunikation med udlændinge gennem diplomatiet, udenrigspolitik og mange udlandsrejser.

Moses har reelt fået kendskab, forståelse og *overblik* ved sammenligning af de forskellige sprogs strukturer. Her har han kunnet se mulighederne for en helt ny og mere kommunikations-egnet skrift end de hidtidige billedskriftsystemer som f.eks. hieroglyfferne.

Længe før udvandringen - 1455 f.Kr. - har Moses allerede i sit eksil hos præsten Jethro på Sinai haft mulighed for at tage alfabetopfindelsen i anvendelse i praksis. Det lille tempel, på den tid det eneste på Sinai, var *egyptisk* om end det også synes tillempet semitisk kult, hvorimod noma-destammer - også f.eks. midiantitterne (semitisk: *mazion*) og kenitterne på Sinai - ikke havde præster.

Templet ligger højt og beskyttet, og i perioder var der udstationeret egyptiske vagtsoldater til at værne templet og minearbejderboligerne mod overfald fra beduiner. *Mange af inskriptionerne, der er udført med dette verdens ældste alfabet, findes især på klippevæggene i Sinai-minernes skakter* i Serabit el-Khadim-distriktet.

Dette vil stemme overens med følgende: I en periode *holdt Moses sig skjult i dybe skakter i bjergene på Sinai nær Jethros residens* blandt medianitterne. Dette angives eller hentydes til i rabbinerskrifter: "Pirke R. Eliaser", "Yaschar" og "Palæstina Targum" og Baring-Gould, II. s. 68-69.

Under udvandringen senere hen slog Moses og israelitterne lejr i Dofka på Sinai, fortæller "4. Mosebog" (33,12). Ingen forsker vidste, hvor *Dofka* - fra betydningen 'udsmeltning', 'afskrælling' - skulle søges, førend der blev fundet rester fra kobberudsmeltningens anlæg foran Serabits mineskakter. På næste rasteplads efter Dofka fik Moses opfordringen:

"...Skriv dette i en bog(rulle), for at det kan huskes..."

- ifølge "2. Mosebog" (17,14). Præcis her, hvor Moses og israelitterne passerede Serabit-områdets alfabetinskriftioner - de ældste er fra årene forinden, dvs. samtidig med Moses' tidligere ophold på Sinai - er det *første gang, at der i Bibelen overhovedet tales om at "skrive"*.

Senere, over tusinde år efter Moses, hvor bl.a. oldtidsforfattere omtalte ham som alfabetets opfinder, var inskriftionerne i Sinais for længst glemte mineskakter i de øde bjergområder ligeledes glemt. Derfor kan de gamle rabbinerskrifters omtale af Moses' ophold i bjergskakter på Sinai hos Jethro næppe være fiktion eller rekonstruktion, men viser sig således som reelle overleveringer - mineskakterne blev først genopdaget i 1800-tallets sidste del.

Dog er det muligt, at nogle tvivlsomme inskriftioner helt ude på Sinais vestkyst længere væk fra minedistriktet har været kendt. I oldtiden har de græsk-romerske historikere Diodorus Siculus (3,2-4 og 38-42) og Strabo (16,4,18) omtalt dette ud fra deres studier i det Ptolemæiske statsarkiv i Alexandria - samt ud fra en bog om geografi af Artemidor Efeseren (104 f.Kr.). De har baseret oplysningerne på yderligere en vis Agatharkhides af Knidos (160-130 f.Kr.), der i 2. bind af sit værk "Peri Asias" oplyser om:

"...en hellig palmelund på Sinais kyst, hvor der findes et meget gammelt alter af hårde sten med en indskrift med dengang ikke mere kendte arkaiske tegn..."

Var det den palmelund, som Bibelen nævner som rasteplads ved udvandringen?

Alle disse skribenter har været velkendte med udseendet af hieroglyffer og hebraisk skrift, men det kan ikke vides, om den ukendte skrift har været selve "Sinai-skriften" eller en senere skrift, f.eks. en tidlig form af arabisk (nabataisk-aramaisk) eller yemenitisk (thamudisk) skrift, som også findes rundt om på Sinai.

Omtalen af alterets hårde stenart tyder ikke på nord-Sinais kalksten, men den sydligere forekommende granit, dvs. den halvdel af Sinai, hvor Serabit el-Khadim og minerne findes. Dog, i sidstnævnte område ses alfabetinskriftionerne især udført på en sandstensagtig stenart.

Sinai-skriften findes i huler omtalt af rabbinerne

Genopdagelsen af selve Sinai-alfabetinskriftionerne blev gjort af forskeren E.H. Palmer i 1868, men blev reelt glemt i et skab i British Mu-

seum - og blev først efter stor eftersøgning og anstrengelse af egyptologen Wallis Budge og hans franske kollega Raymond Weill, fundet og udgivet 1903-1904 i Paris, efter Palmers død.

Således blev disse alfabetindskrifter først egentlig afdækket af den engelske arkæolog William M. Flinders Petrie under dennes Sinai-ekspedition i 1904. Han publicerede dem i sin bog "Researches in Sinai" (London 1905). Heri hævder han, at:

"...det (Sinai-alfabetet) *modbeviser endegyldigt* den hypotese, at israelitterne, der kom gennem denne region ind i Egypten og tilbage igen, ikke kunne have anvendt (alfabet)skrift...".

I sin bog angiver Petrie alfabet-dateringen til at være fra tæt ved 1500 f.Kr. Skønt dette har været lidt omstridt, blev det af de fleste parter efter mere end 70 års forskning nu bredt anerkendt.

Citatet fra Petrie er typisk for den ene side af den holdning, der kom til at præge forskningen, nemlig at medgive at alfabetet generelt havde en forbindelse til israelitterne. Men den anden side er karakteristisk ved, at når der gøres mere specifikke fund, eksempelvis af bibelske navne, så vises der ofte modstand mod at anerkende noget, der er så konkret.

Miséren skyldes især, at de ikke-beviste teorier fremkom først og blev "autoriserede" før arkæologien var tilstrækkeligt udviklet videnskabeligt, men de hænger stadig næsten uafrystelig fast i litteraturen.

Det mest bemærkelsesværdige er, at skønt Moses i antikken såvel som inden for religionerne ansås for alfabetets opfinder, er stort set alle *de fremlagte oplysninger ikke blevet nævnt hos én eneste forsker* i skriftens historie. Det er end ikke i sig selv blevet omtalt, men kun at traditionen derom har været således; hvorfor skete det ikke?

Moses' navn i inskription - skrevet af Moses selv?

Moses er i to omgange, med 2.400 års mellemrum, blevet "frakendt" sin opfindelse af alfabetet. Hvilket kan vise, at man i hvert fald har måttet tage sig af, at dog traditionen har hævdet ham som opfinder. - Dels blev Moses som alfabetopfinder i 400-tallet f.Kr. i realiteten tilsidesat ved Ezras omredigering af Bibelen. Bl.a. omtales skriften nu ikke også som Moses' skrift, men alene med Bibelens ord som "Guds skrift". Og dels er opfindelsen blevet frakendt Moses i nutiden, faktisk lige siden kendskabet til fundet af Sinai-alfabetet omkring 1900.

Det er her nødvendigt med et kort overblik over de i virkeligheden irrelevante faktorer, der har bevirket en langvarig fastfrysning af forskningen i dette emne. Sagt ligeud: det blev betragtet som mindre seriøst at behandle Moses' direkte gøremål - eller ham selv som en konkret historisk person.

Herved skete det, at flere af den filologiske forsknings ledende kapaciteter til trods for deres seriøsitet alligevel foranledigede bitter strid

med brug af et stærkt ladet ordvalg, der ukritisk har farvet opfattelsen gennem det meste af 1900-tallet.

Den decideret egyptiske baggrund for Sinai-alfabetets opståen understreges desuden af, at der dels ved templet og minerne i Serabit el-Khadim på Sinai findes egyptiske sfinxer og afbildninger af Ptah (egyptisk gud for bl.a. metaller, minedrift, smedekunst), hvis navn findes i inskriptionerne med Sinai-alfabetet - og dels at der her på stedet forekommer netop egyptiske navne skrevet med dette alfabet.

Det synes da mere end "et tilfælde", at et af inskriptionernes ikke-semitiske navne just er det egyptiske navn "*Moses*" - bl.a. ifølge den tyske forsker *Hubert Grimme*, professor i semitiske sprog ved Münster Universitet i Westphalen. Han har i 1923-1942 i en række betydelige værker oversat de cirka 350 semitisksprøgede inskriptioner med Sinai-alfabetet og minutøst gennemgået alle bogstaverne.

Navnet "*Moses*" (*m-sh*) er fundet i flere af disse inskriptioner, samt "*Hatshepsut*" - og også "*Balith*" (*b'lt*), det semitiske navn for egypternes himmelko-gudinde Hathor, til hvem Sinai-templet var dedikeret. Nogle forskere har dog afvist at kunne tyde noget meningsfuldt i de vanskeligt dechifrerbare inskriptioner.

Men Balith-navnet blev fastslået i 1916 af den egyptologiske autoritet, englænderen Alan H. Gardiner - i *Journal of Egyptological Archeology* (vol. 3, s. 1-16). Han påviste, at skriften er alfabetisk, konsonantisk, og *ophav til den fønikiske skrift! Han anerkendte fuldt ud det semitisk-sprøgede Sinai-alfabets egyptiske forlæg* i hieroglyfferne - og kunne identificere 15 ud af dette alfabets i alt cirka 24 bogstaver, samt kunne skelne, dog ikke altid fuldt, flere protokanaanæiske ord.

Betydelig forskning ukorrekt omtalt og ofte ignoreret

Flinders Petrie reagerede voldsomt imod Grimmes indskriftfund med Moses-navnet, og han forsøgte - bl.a. i et indlæg i det britiske dagblad "*The Observer*" (25. Oct. 1925, s. 15) - at latterliggøre Hubert Grimmes opdagelse, der i pressen siden hen blev gjort "berygtet" som "*Moses-inskriptionen*".

Ved at sammenligne med de gengivelser af Sinai-inskriptionerne, som Flinders Petrie selv havde aftegnet 21 år tidligere, hævdede denne i øvrigt banebrydende arkæolog - adlet for sine store bedrifter inden for sit fag arkæologien, men sprogforsker, semitolog, egyptolog eller skriftforsker var han ikke - at det næppe var sikkert (trods Gardiners opdagelser), at inskriptionerne var på et semitisk sprog.

Sandsynligt influeret af den internationalt berøgtede "arkæologiskandale" om en skånsk (ved Runamo) runeinskriptions eventuelle revner, påstod Flinders Petrie, at Grimme havde "udnævnt" revner i klippefladen til at være bogstaver for at få sine oversættelser til at passe.

Men Grimme var en erfaren semitolog, foruden at hans mere nøjagtige studier var foretaget først ud fra Petries egne fotos udlånt af Gardiner. Og derefter ud fra et langt bedre udvalg af tegninger og af sine egne fotografier - de ypperste, der overhovedet var taget!

For Grimme var selv i Egypten - og både fotograferede, tegnede, tog afsmitningsaftryk og regulært prægeaftryk af inskriptionerne på klippeflader såvel som figurer og genstande, dvs. netop på flader *uden* klipperevner.

Endda påviser Alan H. Gardiner i sin afhandling "Once Again the Proto-Sinaitic Inscriptions", i *Journal of Egyptian Archaeology* (vol. 48, 1962, s. 45-48), at allerede i Flinders Petries egne aftegninger og behandling af Sinai-inskrifterne var visse tegn og detaljer udeladt eller overset. Trods dette er Petries kritik af Grimmes resultater aldrig for alvor blevet taget op til revision og korrigeret.

Således hos den amerikanske semitolog William F. Albright, der fra sin ekspedition til Sinai informerer i "Bulletin of the American Schools of Oriental Research" (vol. 109, 1949), at han havde kunnet identificere 19 ud af de i alt cirka 24 bogstaver. Og da han ikke kunne finde nogen mening i teksterne, afviste han over én kam alle oversættelser, hvortil han uden argumenter eller eksempler nedgjorde Grimmes oversættelser ved blot at genbruge Petries 25 år ældre og *stadig ikke-beviste påstand*, at:

"...han (Grimme) regner klipperevnerne med til tegnene..."

Omtalte Runamo-fejllæsning sad stadig dybt og afskrækkende - skønt de påståede revner i Grimmes materiale *ikke* findes i tegninger og fotografier af de pågældende inskriptioner i en eneste af samtlige publicerede gengivelser.

I 1966 udgav Albright fortsættelsen til sin afhandling fra 1949, men denne gang lykkedes det ham at tyde sætninger i inskriptionerne, bl.a. *på grundlag af netop Grimmes tegninger og fotografier* af høj kvalitet. Disse kunne han alligevel udmærket bruge hertil, mens han samtidig, skønt han var en seriøs og respekteret forsker, fortsatte uden argumentation med at påstå:

"...de (Grimmes oversættelser) var et tilbageskridt..."

I "Encyclopaedia Judaica" (vol. 1, Jerusalem, 1971) - og i store dele videre-gengivet i "Encyclopaedia Britannica" (også i 1987-udgaven) - medgiver en specialartikel om "alfabetet", at *opfindelsen er et enkeltmands-værk*. Men artiklen tilføjer (direkte genkendeligt fra semitologen og arkæologen W.F. Albright) en uunderbygget og excentrisk påstand om, at alfabetet nok var:

"...opfundet af en egyptiskkyndig blandt de semitiske minearbejderslaver..."

Men hieroglyfskrivning var forbeholdt de egyptiske præster og andre

højtstående samt skriverne - og også disse var specialuddannede hos det egyptiske præsteskab. Så med hvilket formål skulle en semitisk minearbejderslave overhovedet finde på den omvej, ud fra et kompliceret fremmedsproget skriftsystem, at ville opnå at udvikle et fuldt færdigt og revolutionerende alfabet på sit eget sprog?

Inskriptionsarbejde blev almindeligvis i Egypten udført af håndværkere, der ofte ikke selv kunne læse, men arbejdede efter forlæg lavet af skrivekyndige. Men Sinai-skriften, der tydeligt er udført af en ikke-håndværker, var så ny, at den ikke ses udført fuldt standardiseret. (Endda kan flere af inskriptionerne, eller dem alle, tænkes at være udført af opfinderen selv).

Bogstaver, der er en nær udløber af Sinai-alfabetet, er i Palæstinaområdet fundet skrevet på potteskår fra Gezer og på et dolkblad fra Lachish. Disse genstande er i ældre afhandlinger fra 1930'erne blevet dateret som værende fra 1600-tallet f.Kr. Men skønt arkæologien ikke var Albrights hovedområde, har han ligesom flere andre forskere ukritisk genbrugt disse data til at placere alfabetets opfindelse i Kanaan hundrede år før Sinai-alfabetet, skønt arkæologisk datering var blevet væsentligt forbedret siden 1935, hvor disse genstande blev udgravet. I dag dateres de til cirka 1450 f.Kr.

Men Albright var med sin uomtvistelige autoritet i mere end et halvt århundrede blandt de dominerende på området. Derved blev hans meninger og oversættelsesforsøg med Sinai-inskriptionerne betragtet af mange som "det endelige svar" på Sinai-skriftens problemer. Men det blev længe overset, at han var afhængig af sin tids mindre avancerede arkæologi.

Alt dette har desværre fastfrosset forskningen i bestemte baner, hvor kritiske røster oftest ikke blev inddraget. Og det var sjældent at opleve udsagn som f.eks. følgende af den semitologiske autoritet H. Torczyner (i dennes "The Origin of the Alphabet", i Jewish Quarterly Review (vol. 41, 1950-1951, s. 84), om at:

"...hans (Albrights) tolkninger er uacceptable, både konkret og lingvistisk..."

Senere har Itzhaq Beit Arie, Raphael Givon og el-Benjamin Saas i deres afhandling "Explorations at Serabit el-Khadim" i den israelske arkæologijournal på engelsk, "Tel Aviv" (No. 5, 1978), publiceret nye aftegninger af Sinai-skriften sammen med Albrights tegninger af samme indskrift (No. 375): Albrights version afsløres som mangelfuld, og at han selv "tyder revner"! Bl.a. derfor fik han så lidt ud af sine oversættelsesforsøg, hvilket influerede uheldigt på den videre forskning.

Hubert Grimmes tydning af navnet "Moses" i Sinai-inskriptionerne blev allerede fra begyndelsen i forskerkredsen omkring den tyske egyptolog Kurt Sethe først mødt med "forargelse" og beskyldninger om "sen-

sationsmageri". Altså en lignende indstilling som hos Flinders Petrie og især Albright.

Kurt Sethe er, sammen med Alan H. Gardiner, kendt for at tilhøre eliten blandt 1900-tallets dygtige egyptologer. Men Sethe - der også skrev flere bøger om alfabetets historie og Sinai-alfabetet - var desuden en dygtig semitolog, og på ét punkt gik han endda afgørende videre end Grimme: *Kurt Sethe pegede direkte på den mulighed, at opfinderen af den semitiske bogstavskrift var Moses.*

Men da Kurt Sethe nu selv inddrog Moses i denne forbindelse med Sinai-alfabetets opståen, blev dette ikke kritiseret endsige modgået af en eneste af hans fagfæller. (Men næppe nogen har turdet tage det op). Kurt Sethes teori omtales i Grimmes referat fra Sethes offentlige forelæsningsrække om Sinais alfabet. Dette fremgår af Hubert Grimme's "Die Lösung des Sinaischriftproblems - mit altthamudischen Schriftparallelen zu den altsinaitischen Inschriften" (Münster i. Westf., 1926, s. 14-15).

Hubert Grimme har desuden angivet om selve Sinai-alfabetskriften, at han opfattede den *også som en form for hemmelig skrift*; yderligere vil dette i de nu efterfølgende kapitler fremgå om denne Sinai-skrifts ekstrafunktion.

Hubert Grimmes forskning rehabiliteres

Skønt Flinders Petrie ved alfabetfundet på Sinai omtalte, som tidligere citeret, at israelitterne, der havde opholdt sig her, netop kunne have haft alfabetet i brug, måtte Moses åbenbart ikke komme på tale i denne sag.

Og skønt Kurt Sethe i en offentlig forelæsning foreslog *Moses* som skaber af dette alfabet, hånede han samtidig i videnskabelige skrifter Hubert Grimme for at have dechifreret navnene "Hatshepsut Chemet Amon" og "Moses" i Sinai-indskrifterne. Men hertil brugte Sethe historisk ikke-korrekte påstande om, at dronning Hatshepsut kun lod sig omtale som Chemet Amon Hatshepsut, skønt det notorisk netop ikke var altid, at denne rækkefølge af hendes navne fulgtes. Dele af den pågældende disput mellem Sethe og Grimme findes i "Zeitschrift der Deutschen Morgenländische Gesellschaft" (NF Band 5, 1926).

Desuden gentog Sethe også den ikke-beviselige påstand fra Petrie om, at Grimme tydede klipperevner som bogstaver i forbindelse med tekster med bl.a. ordet "Moses". Dette til trods for at netop disse tekster ikke var inskriberet på klippevægge, men på glatte (revnefri) flader på statuetter fra Sinai - nu opbevaret på museer i London og Cairo.

Men forsker efter forsker videreciterede uden nærmere undersøgelse klicheerne om Grimme og tilføjede ofte uvidenskabeligt nedgørende udsagn, skønt denne mand var en autoritet som semitolog og epigraf, samt den der fremfor nogen har studeret disse inskriptioner; - og dertil har han ikke været bange for i sine værker at rette og forbedre ud fra sin

stadig voksende ekspertise. Desuden blev han angrebet for at have fantasi, skønt den egenskab specielt erkendes som en absolut nødvendighed for den (velkendt f.eks. for krypterings-analytikere ansat hos hær og flåde), der ønsker at bryde en skriftkode.

Den amerikanske semitolog fra Columbia University, Romain F. Buntin, gjorde denne forskning til et af sine hovedemner. I sin afhandling "The Serabit Inscriptions, II - The Decipherment and Significance of the Inscriptions", i Harvard Theological Review (vol. 21, 1928, s. 10), fremfører han, at:

"...jeg vil understrege, at kritik fra andre forskere mod Grimmes oversættelse af inskriptionerne (de såkaldte "Moses-inskriptioner") har givet mange af os uoverensstemmende indtryk af værdien af resten af hans arbejde. Hans ægte videnskabelige fremgangsmåde over for problemet har vist vej til yderligere fremskridt, og i hans værker om Sinai-inskriptionerne er der meget at lære..."

En anden amerikansk semitolog, Martin Sprengling, angiver i sin artikel "The Alphabet, Its Rise and Development From the Sinai Inscriptions", i Oriental Institute Communications (No. 12, Chicago 1931, s. 32), at:

"...det tjener til professor Grimmes ære, at i adskillige tilfælde var hans syn fuldt så klart og mere korrekt end hans kritikeres... og med mere korrekte oversættelser... Sluttelig er det yderligere til hans ære, at han viste tilstrækkeligt af sine overbevisningers mod til at præsentere sine udarbejdede oversættelser og give det bedste fotografiske bevismateriale, der endnu er blevet publiceret..."

Senere har den i andre forhold kontroversielle britiske forsker Martin Bernal - med dedikation til sin bedstefar Alan H. Gardiner - udsendt sit værk "Cadmean Letters; Transmission of the Alphabet to the Aegean and Further West Before 1400 BC" (Winona Lake 1991). Heri har han fremdraget Hubert Grimme igen og fremlægger vægtige iagttagelser om denne semitologiske ekspert, som fra omfattende og dybtgående forskning publicerede en række vægtige værker. Bernal anklager mange forskere for siden striden i 1920-1930'erne at lade Grimme optræde som:

"...totalt fraværende i selv omfangsrige litteraturhenvisninger i deres værker..."

Endda også i værker, der både ved mange nyere arkæologiske fund i Israel og ved re-analyser af tidligere materiale i virkeligheden giver Grimme ny opbakning - men, oplyser Bernal, alligevel:

"...skriver de pågældende forskere som om, at de ikke havde nogen forgænger..."

- skønt Grimme fra før 1920 og frem allerede for længst havde fremlagt de pågældende resultater. Desuden påpeger Bernal, at:

"...Kamid el-Loz-fundet og Beth Shemesh-nyanalysen klart be styrker Grimmes teorier..."

Disse revurderinger afgør i sig selv ikke, om Grimmes "Moses-tekst" er korrekt, men det giver respekt for, at den *kunne* være realistisk.

I 1900-tallets sidste halvdel skete der et voksende antal fund af tidlige sydsemitiske inskriptioner. Talrige af dem er *netop fra 1400-tallet f.Kr.* Ifølge den russiske forsker A.G. Lundin i dennes "L'abécédaire de Beth Shemesh" (Muséon, 100, 1987) - afspejler disse fund fra deres indhold den fonetiske *forenkling*, der fandt sted 1400-1300-tallet f.Kr.

Ud fra dét, der indikeres af den sydsemitiske alfabetforskning - og hermed Sinai-alfabetet - må der, ifølge Bernal, herefter *tænkes i en helt ny tidsskala*.

Inskriptioner med Moses' forbundsfællers navne?

Navnet *Moses* i Sinai-skriften måtte, som det fremgik, helst ikke kunne tydes som netop 'Moses'. Derfor er det besynderligt, at det anerkendes, at der i inskriptioner med Sinai-alfabetet både her på Sinai og i Gezer er fundet og tydet andre *bibelske* navne:

- Martin Sprengling oplyser i sin før citerede afhandlings side 18, at en bestemt inskription (No. 356) rummer - med en fortsat anerkendt og ikke-betvivlet tydning - det regulære personnavn "Hur" - og lyder:

"...Jeg er Hur, søn af..., elsket af Ba'lith..."

Gudinden Hathor blev i Sinai-templet også dyrket under det semitiske navn Balith. Teksten kan eventuelt have noget at gøre med Moses (og nogle af hans oprørsfæller), der - før udvandringen og religionsindstiftelsen på Sinai-bjerget - gemte sig her hos Jethro. Det fremgår af Bibelen, at Moses havde en befalingsmand, *Hur*, der sammen med Joshua hjalp ham under ørkenvandringen i et slag mod amalekitterne.

I denne pågældende indskrift står der også *ben*, dvs. 'søn (af)'. Men uheldigvis er faderens navn brækket af - ligesom det også "tilsvarende" mangler i "2. Mosebog". I den periode, 1500-1400 tallet f.Kr. - og allerede forinden hyksostiden - var *Har* (*Hur*) et kendt egyptisk navn, og ifølge Albright, i "Biblical Archaeologist" (vol. 36, 1973, s. 55) blev det til *Hur* på hebraisk (parallelt med f.eks. at landet Kash blev til Kush).

Moses lod også sin fælle *Kaleb* spionere sammen med Joshua inde i kanaanæernes land - og af "1. Krønikebog" (2,19) fremgår, at Hur var søn af Kaleb (*ibn Kalb*), der også kom i familie med Juda-stammen, og som ifølge andre bibeltekster oprindelig stammede fra qainitterne. Disse holdt især også til på Sinai - og ydermere, ifølge Bibelen, var der her en midianithøvding, som også hed Hur.

Den amerikanske semitolog Frank Moore Cross oplyser i sin artikel "The Origin and Early Evolution of the Alphabet", i Eretz-Israel (vol. 8, 1967, s. 10), at et potteskår fra cirka 1400 f.Kr. - fundet af arkæologer i Gezer i Palæstinas sydlige del - er med anvendelse af "Sinai-skriften" in-skriberet med det omtalte navn *klb*: det er den kendte skrivemåde (og al-

tid skrevet med konsonanter) for navnet *Kaleb*. Bibelens Kaleb fik, med hele sin klan, efter invasionen i Kanaan/Palæstina tildelt jordområder netop her i landets sydlige del.

I en anden af Sinai-inskriptionerne (No. 360) tydede Albright i sin afhandling i *Journal of the Palestine Oriental Society* (vol. 15, 1935, s. 334-340) - om end forsigtigt - endda det bibelske navn *B-Mnshem*. Han foreslår, at der muligvis er forsvundet et "n", hvorved en vokaliseret form af udtrykket kan være *Banu(i)-Manshshem*, 'Manasseh-stammen' (ordret 'børn af Manasseh', det vanlige udtryk). Igen skyder Albright på Hubert Grimmes (og også Robert Eislers) tydingen og kalder dem:

"...alt for *fanciful* til at være af nogen værdi..."

Og han skynder sig at indføje - men stadig uunderbygget - at ved hans egen oversættelse, "Manasseh-stammen", er det:

"...naturligvis ikke den israelitiske stamme!..."

- dvs. den fra Bibelen kendte stamme. Det *måtte* åbenbart ikke være for konkret, ingen bibelsk forbindelse kunne accepteres.

I øvrigt oplyser Alan H. Gardiner i sin tidligere omtalte afhandling fra 1962, "Once Again...", at der her - ved Serabit - er fundet en lille obelisk fra Amenhotep III's tid (1400 f.Kr.). Det var hermed tæt op til eller endda under israelitternes invasionsperiode i Kanaan.

Denne genstand har billeder af tre semitter med deres navne påført: den ene hed *Keni* - og han kunne uden videre være en person fra den klan, *kenitterne*, der på Sinai slog sig sammen med israelitterne og som nævnt fik tildelt et område i sydligste Judæa. Dette ifølge Bibelen, og om end Gardiner ikke behandler dette, viser det, at den tids personnavne, kendt fra de ældste bibeltekster, virkelig *har* eksisteret på Sinai.

Ved Sinais miner omkring templet i Serabit el-Khadim findes en inskription på en af de små sfinxskulpturer (No. 345) med en tekst, der både er på egyptisk og semitisk. Mellem sfinxens poter findes et Horus-navn for en farao, og som prædiketet til dette navn står der:

"...elsket af Hathor, turkisens gudinde..."

Men Horusnavnet - et obligatorisk, men individuelt kroningsnavn - tilhører ikke nogen kendt farao fra Egyptens 18. dynasti.

Denne gåde forsøgte Kurt Sethe, omkring 1925, at løse ved at datere den pågældende som en af de obskure konger i 13. eller 14. dynasti, men siden hen er alfabetopfindelsen dateret mere præcist til cirka 1500 f.Kr. i 18. dynasti. Den semitiske inskription er en reelt ordret oversættelse af den egyptiske. Løsningen kunne derfor ligge i følgende:

- Hvilken 18. dynasti-farao nåede ikke at blive kendt? samt tog ophold på Sinai og havde behov for at få sin navnededikation oversat til - ja, og endog selv kunne anvende - semitisk sprog og alfabetet? Hvilken anden end den ifølge rabbinerskrifterne og oldtidsforfatterne faraoud-

nævnte Søn af Faraos Datter: Moses? Han var ifølge disse rabbinerskrifter blevet kronet på forhånd, en vanlig politisk forholdsregel, men nåede ikke at overtage tronen; konspirationen mod ham arrangerede et *frame up* med "uagtsomt manddrab" - også kendt fra Bibelens Moses-beretning - hvilket tvang ham til flugt og eksil, bl.a. her på Sinai.

Ejendommeligt nok har en stor del af forskningen i sit hovedsigte prioriteret en semit som opfinderen, skønt alfabetet, som påvist, skabtes fra egyptiske forlæg. Men opfindelsen har krævet, at opfinderen foretog bevidst analyse af det protokanaanæiske/oldhebraiske sprog for at udskille eller "definere/isolere" dets basale konsonant-fonemer og tilvejebringe et tegn for hver af alfabetets cirka 24 lyde:

Netop en *udenforstående* - med ikke-semitisk baggrund som Moses - kunne gøre det, sandsynligt med bedre overblik og opmærksomhed.

Et sådant træk ses i princippet som genkendeligt ved senere lejligheder, idet det f.eks. var en germaner, biskop Wulfila, og en græker, abbed Kyrillos, der omkonstruerede alfabetet til *fremmede* folkeslag, hhv. gottherne i Slovenien-Kroatien (visigotisk alfabet) og bulgarerne (kyrillisk alfabet til slaviske sprogs særlige lyde). En græsk munk, Methodios (Kyrillos' bror), konstruerede et alfabet for tjekkerne; og Mesrop et for tarmenierne. Engelske missionærer skabte for over hundrede år siden specielle alfabetet for Nordamerikas forskellige sprogede indianere.

Tids-overensstemmelsen med Moses som alfabetopfinder

En væsentlig årsag til at Moses ikke i dag anerkendes som alfabetets opfinder vil være, at der hidtil ikke er foretaget *en kombination af følgende 7 faktorer*:

- a: Tidspunktet for inskriptionerne med Sinai-alfabetet.
- b: Tidspunktet (samme periode) for Moses' ophold på Sinai.
- c: Tidspunktet (samme periode) for selve opfindelsen af alfabetet, som egyptiske, græske og romerske historikeres samstemmende informationer sætter i forbindelse med, at historisk omtalte personer (se kap. 17) forlod Egypten samtidig med Moses' og israelitternes udvandring derfra. Dette medførte en hurtig spredning af brugen af alfabetet hos grækere og fønikiere.
- d: Oldtidsforfatterens udsagn om alfabetets oprindelse i Egypten og hovedbyen Theben - dvs. samme land (og by) som Moses kom fra.
- e: Oldtidsforfatterens udsagn om Moses som alfabetets opfinder. Det underbygges af deres øvrige udsagn om Moses' evner som opfinder også på andre områder.
- f: Mosebøgernes udsagn angiver seks gange direkte, at Moses ved udvandringen fra Egypten udførte skrevne optegnelser ("2. Mos." 17,14; 24,4; 34,27-28; "4. Mos." 33,2; "5. Mos." 31,9; 31,24-26). Af

de ældste bibeltraditioner fremgår, at Bibelens tidligste tekster kun var tilknyttet hebraisk sprog. Skrivningen synes derfor sket alene ved hjælp af alfabetet, da hieroglyfskriften var skabt til egyptisk.

g: Heller ingen anden oldtidslitteratur taler om nogen anden person end Moses som den direkte opfinder af alfabetet!

Disse punkters direkte samstemmighed er i sig selv bemærkelsesværdig. Opfindelsen af det første rationelle skriftsystem, *alfabetet - der var baseret på en egyptisk ide, men anvendt til semitisk sprog* - er en af menneskehedens mest betydningsfulde opfindelser.

Så hvorfor den mest rationelle skrift eller rettere det mest simple skriftsystem, alfabetet, er manifesteret første gang i denne ødemark, Sinai, fremfor i et højkultiveret tætbeboet samfund med dettes større kommunikationsbehov, er et spørgsmål, som forskningen endnu ikke har stillet sig. Og det vil næppe kunne besvares, uden at Moses' usædvanlige livshistorie virkelig analyseres.

Alle de mange kendsgerninger har ikke hidtil været forelagt samlet. Hver for sig har de kunnet vise retningen - men vil i sammenhæng pege afgørende på selve alfabetets opfinder. Det koncentrerede overblik viser her en række logisk overensstemmende facts og indicier. Denne hermed kumulative evidens kan bestyrke afgørende anerkendelsen af Moses for at have taget det afgørende skridt ved skabelsen af det første alfabet.

*

OVERSIGT (1)

Specifikke indicier om alfabetet og Moses på Sinai

- 1 Verdens ældste alfabet findes som inskriptioner på Sinai, især i mineskakter. Alfabetets opfinder har besøgt disse skakter.
2. Moses, der kom fra Egypten, boede ifølge rabbinerskrifterne i klippeskakter nær præsten Jethros residens: Det dengang eneste tempel på Sinai, i Serabit el-Khadim, er omgivet af mineskakter.
- 3 At Moses' lovtavler blev fremlagt på samme tid og sted, inden for rimelig tæt afstand af Moses' tilflugtssted, hvor den originale alfabetopfindelse fandt sted - og at denne dateres til Hatshepsuts og Moses' tid op til 1500 f.Kr. - kan derfor indikere relation mellem Moses selv og dette alfabet.
4. Da Moses' lovtavler ifølge Bibelen præsenteredes første gang, var det på Sinai - og er dermed *ældste "eksterne" omtale*, hvorfra det kunne udledes, at alfabetet har været anvendt, idet der ikke har været andre skriftsystemer i israelitternes historie indtil da. Bl.a. har de ikke kunnet bruge egyptiske hieroglyffer på grund af dette skriftsystems store indhold af tegn, der forestiller gudebilleder.
5. Bibelen omtaler første gang "at skrive", da Moses passerer den Sinai-lokalitet, *Dof'ka*, hvis navn betyder 'udsmeltning', der på det sted netop ses for-

bundet med lokale minegange for kobberudvinding: og her findes tilhørende smelteaffald såvel som dette ældste alfabet.

6. Oldtidsforfattere omtaler direkte Moses som opfinderen, og Bibelen og rabbinerskrifterne gør det indirekte ved at sætte ham i forbindelse med skriften i omtalen af, at han på Sinai skrev med "Guds skrift". - *Ingen andre oldtids-tekster omtaler nogen anden person i det hele taget end Moses som den direkte opfinder af alfabetet.*
7. Arkæologiske fund på Sinai og i Sydisrael af navne kendt fra Bibelen - Moses' fæller "Hur" og "Kaleb" - skrevet med samme oprindelige alfabet, vil, sat i forhold til Bibelens Moses-beretning, have afgjort relevans. Og det må desuden sættes i relation til Hubert Grimmes (omdiskuterede) fund af navnet "Moses" i Sinai-inskriptionerne.

*

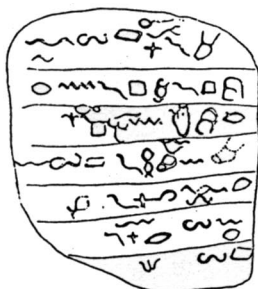
I denne større sammenhæng fremstår både Sinai-inskriptionerne og den via Moses foretagne skrivning af Mosebøgernes originale tekstdele mere entydigt blandt de ældste eksempler på brug af rent lyd-baseret alfabet-skrift.

Bibelen i sine originale kernerdele udgør også hermed netop det ældste bogværk i verden fremstillet ved hjælp af alfabetet.

Verdens tidligst kendte alfabet-skrifttegn ses på fronten af sfinxsen. - Et sfinx-portræt af Moses?

Disse skrifttegn er fra hieroglyfisk form, men med semitisk udtale - samt alle de øvrige viste tegn er fra området i Serabit el-Khadim på Sinai.

Moses som alfabetets opfinder: - Præget af sin egyptiske baggrund

Moses og skriftens guddom Thoth

Hos de gamle grækere fandtes overleveringer om, at opfindelsen af alfabetet var et *enkeltmandsværk*, samt at denne opfindelse var gjort i Egypten. Bag overleveringernes udtryk skimtes en oprindelig viden med indikationer for, at Moses stod bag opfindelsen af alfabetet:

- Platon (427-347 f.Kr.) skriver i sit værk "Phaidros" (Stephanus udgaven, 274c), at hans lærer Sokrates (469-399 f.Kr.) fortalte, at der i Egypten var en gud ved navn Thoth, som kaldtes for opfinderen af astronomi, alfabetet, talsystemet, geometri og regning. Thoth præsenterede sine opfindelser for farao Thamus, som anerkendte dem alle med undtagelse af alfabetet - her fik han totalt afslag.

Ud fra de faraoners navne, som kan komme i betragtning, synes Platons beskrivelse korrekt, idet der vil være tale om at indkredse faraoner med navnet Tuthmosis, hvilket i græsk-egyptisk gengivelse (uden nutidig tilføjelse af tal) er Tuthmes eller Tuthmeosis - dvs. en græsk variation af det navn som Platon gengav på græsk som *Thamous* (Thamus). Disse faraonavne findes kun i 18. dynasti, og den periode passer med, at det første alfabet - Sinai-alfabetet - er dateret nær op til 1500 f.Kr., altså under Hatshepsut og Tuthmosis III og IV vel snarere end deres fædrene forgængere, Tuthmosis I og II.

Da det hos Platon tydeligt oplyses, at den pågældende farao herskede over hele Egypten og boede i Øvre Egypten i dens største by Theben, der ligeledes omtales historisk korrekt som guden Amons hovedsæde, kan der kun være tale om, at opfindelsen af alfabetet netop skete i første halvdel af det 18. dynasti *inden* det tidspunkt omkring 1487 f.Kr., hvor Tuthmosis III flyttede administrationen til Memphis, hvor den forblev de fleste år af hans regeringstid. Også af disse forhold vil det bestyrkes, at alfabetet er opfundet netop på Moses' tid.

Dette at kong Thamus (Tuthmosis) kunne afslå opfindelsen, som Thoth ville overrække ham, viser at Thoth i den episode ikke var en "gud", men snarere en person, der blev sammenlignet med guden på grund af sine egenskaber. Det var en ikke ukendt fremgangsmåde hos egypterne, f.eks. for den geniale Imhotep, 2625-2545 f.Kr., senere ophøjet til en gudeskikkelse. Overrækkelsen vil da være foregået under et af

de evindelige mysteriespil, hvor vigtige beslutninger skulle konfirmeres af guderne, og hvor de højtstående medvirkende var klædt ud og navngivet til deres roller som guder.

Når guden Thoth i overleveringer forbindes - korrekt - med skrift, astronomi og højere visdom, er det nøjagtigt, hvad rabbinerskrifter og oldtidsforfattere også giver udtryk for om Moses. En senere ofte forekommende symbolsk identifikation mellem Thoth og Moses er yderligere overleveret via tidligere nævnte Artapanos, der hævdede:

"...de egyptiske præster ærede Moses som en gud og kaldte ham Hermes (grækernes udgave af Thoth), fordi han kunne behandle de hellige bogstaver (hieroglyfferne)...".

Når bibelteksen, "2. Mosebog" (31,18), anfører om Lovens tavler, at de: "...var skrevet med Guds finger..."

- er dette direkte fra en ren *egyptisk* udtryksmåde, der ofte kendes i versionen *deba en Dhuty*, '(skriftguden) Thoths finger'.

Grækerne forbandt ofte den egyptiske gud Thoth med en gudeagtig stor personlighed, som de også kaldte "*Hermes Trismegistos*", den ypperste egyptiske vismand og skriftens opfinder".

Traditionen om Thoth/Hermes Trismegistos' identifikation eller lighed med Moses kom siden til at spille en større rolle i den gnostisk-kristne lære og levede endnu så sent som 1500-tallet e.Kr., dvs. 3.000 år efter Moses. Eksempelvis findes i katedralen i Siena - på den plads hvor man ville have forventet Moses blandt de 12 patriarkbilleder - et billede fra 1488 (e.Kr.), der forestiller Hermes Trismegistos med påskriften "Moses' samtidige" og som *præcis ligesom Moses* overrækker loven til folket. I renæssancen mentes Hermes Trismegistos at have levet ved 1500 f.Kr., i lighed med med Moses.

Thoth såvel som Hermes Trismegistos var lægekunstens beskytter, hvilket af oldtidens og senere renæssancens skribenter også tilsvarende blev forbundet med Moses, bl.a. på grund af Bibelens episode om "helbredelsen i ørkenen" under udvandringen. Endda ved Moses' død synes denne Thoth/Hermes-identifikation at optræde, idet han ifølge Bibelen og rabbinerskrifterne døde og blev gravsat ved netop Nebo-bjerget (18 km øst for Jordanfloden): *Nebo* var det østsemitiske (babyloniske) navn for skriftens gud Thoth/Hermes.

Platon oplyste, at farao Thamus (Tuthmosis) som argument mod at godtage alfabetopfindelsen indvendte, at:

"...ved brugen af denne nye opfindelse vil glemsomhed blive den sjælelige følge..."

Bag dette må foreligge den reelle afvisning, som grækerne har kendt fra den egyptiske overlevering. Men Platon og Sokrates kunne bruge denne fortællings ramme til at give deres egen belærende moral-ide om, at: - Den, der støtter sig meget til det nedskrevne, kan få et overfladisk for-

hold til tilværelsen "uden sand erkendelse, en skinviden uden visdom". Det synes at sigte til alfabetet, idet hieroglyffer kræver mere "aktiv" medvirken fra læseren. Overleveringen klassificeres som værende en myte. I oldtiden blev beretninger i denne form ofte taget seriøst og fik herved en vigtig kommunikationsfunktion, især for de mennesker der var uden skriftkundskab.

En baggrund for afslaget har været, at det egyptiske præsteskab næsten havde monopol på uddannelse i at læse og skrive de hukommelses- og kombinationsmæssigt krævende hieroglyffer. Præsterne kunne få deres magt svækket, hvis der indførtes et nyt skriftsystem, som alle og enhver kunne lære på kort tid.

Ifølge Sokrates og Platon havde alfabetets opfinder således haft adgang til at forelægge sin opfindelse for farao, sådan som Moses, der - ifølge Bibelen, rabbinerskrifterne m.fl. - var blevet opdraget som prins ved faraohoffet, netop ville have mulighed for. Afvisningen af alfabetopfindelsen er endda sandsynlig på den baggrund, at egypterne næppe kunne se nogen fordel i at ændre på deres gennem snart flere tusinde år indarbejdede hieroglyftradition.

Hvorimod senere hos *israelitterne*, som var et skriftløst, nyt folk, var den nye alfabetopfindelse lige til at indføre *umiddelbart*.

Alfabetets princip eksisterede før alfabetet var opfundet!

Det er ikke usædvanligt, at en stor opfindelse er gjort flere steder næsten samtidig, hvis "tiden var moden". Der er fundet andre skriftsystemer ligeledes kun baseret på lydmetoden (konsonanter alene): i den syriske oldtidsby Ugarit ved Tell Ras Shamra, i november 1927, og i Byblos i Libanon - begge semitiskspregnede fønikiske områder.

Det var gengivelser af proto-semitisk sprog. Men disse (konsonant)skrifters teknik var med den dog mindre lette "babyloniske" kile-skriftfremstilling med tegn formet ved at nedtrykke spunsler i blødt ler, der derefter blev hærdet eller hårdtbrændt.

Hvorimod Sinai-alfabetskriften, mere praktisk, kan skrives på alle skrivematerialer, hvilket sammen med de politiske forhold i Egypten (omtales kap. 18) samtidig med opfindelsen af Sinai-alfabetskriften bevirkede, at det blev sidstnævnte form, der senere hen - efter dens indførelse som et allerede fuldt færdigt system i Fønikien - sejrede her.

Hos forskerne opstod den siden ofte udtrykte opfattelse, at alfabetet var fønikierne opfindelse. Skønt allerede Viscomte Emanuel de Rougé i 1859 for Académie des Inscriptions i Paris fremholdt, at "fønikierne skrift var lånt hos egypterne", fortsatte misopfattelsen at gro fast i store dele af litteraturen.

Da Sinai-alfabetet derefter blev fundet i 1868 (og 1904), blev det

fortsat anset for en fønikisk opfindelse. Denne opfattelse, trods alle beviser på - eller i hvert fald stærkt sandsynliggørende indikationer for - at dette ikke er rigtigt, blev meget længe inden for nogle faggrupper citeret uanalyseret, som om et halvt århundredes arkæologi ikke eksisterede.

Andre hævder, at Sinai-alfabetet i det mindste er en semitisk opfindelse. Men Sinai-alfabetet har et *overvældende indhold af egyptiske elementer* direkte hentet i det egyptiske hieroglyfsystem.

Idet udvalgte egyptiske hieroglyffers form, dvs. deres grafiske udseende, i princippet bevarede i Sinai-alfabetet, er *læsemåden* den afgørende forskel, der rummer alfabetopfindelsens storhed.

Egypternes læsning af deres hieroglyffer foregik som at læse rebus sammensat af forskellige billedtegn, der i princippet fungerede ved en kombination af både lyd og betydning - med tegn, der har 3 funktioner:

- A. Hieroglyftegn, med emne og udtale i ét, angivende både *lyd* og samtidig en *betydning* lig med, hvad tegnets billede forestiller.
 - B. Hieroglyftegn, hvor der alene bruges *lyden* af det ord/navn for den genstand, som tegnets billede viser. Dvs. "lydtegn" der udtrykker stavelser eller hele småord, der kunne udtales, men hvor selve dets billedes betydning er udeladt.
 - C. Hieroglyftegn, der er stumme og alene angiver *betydning*, hvor dét, som tegnets billede viser, peger på emnet/meningen/genstanden - men udtales ikke. Dvs. det er meningsbærende ("determinative") tyde-tegn, uden lyd, men som fuldstændiggør de skrevne fonetiske ord.
- Egyptisk sprog blev skrevet uden brug af egentlige vokaler - egypterne indsatte selv vokalerne, mens de læste. Det fåtal af hieroglyfiske billedskrifttegn, der fungerede som lydtegn, var konsonantiske og repræsenterede én, to eller tre konsonanter; f.eks. tegnet for *hotep* ('tilfreds') er et tre-konsonanttegn: *h-t-p*.

Enkelte konsonanttegn havde også funktion som "semivokal" ("svag konsonant"). Men siden Lepsius' teorier for 150 år siden har kun få egyptologer - f.eks. danskeren H.O. Lange - oplyst yderligere om dette historisk svært gennemskuelige område, nemlig at også tidligt i egyptisk har fire af disse "semivokaler" i praksis desuden kunnet udtales som ren vokal, bl.a. j- og w-lyden udtalt som henholdsvis 'i' og 'u'. Princippet var i forvejen velkendt f.eks. i semitisk sproghistorie.

Egypternes oprindelige 764 hieroglyftegn - ifølge bl.a. Alan H. Gardiners "Egyptian Grammar" (3rd rev. ed., 1960) - blev senere udvidet til flere tusind tegn og indeholdt cirka 150 rene konsonanttegn. Ud af denne specielle gruppe fandtes allerede ved hieroglyffernes tidligste anvendelse for 5.000 år siden cirka 24 tegn, som hver angav kun én fonetisk værdi. Disse *énlydstegn* (unikonsonantiske tegn) var i princippet "*alfabetiske tegn*", idet de alene repræsenterede lyd - én lyd - og ikke betydning.

Den tyske egyptolog Hermann Kees skrev i sit værk "Aegypten" (München 1922), at:

"...Det gamle Egypten skænkede vor kultur en opfindelse: bogstavskriften. Fønikiere og grækere er også her det formidlende led. Ganske vist er alfabetet 'tilfløjet' egypterne, uden at der blev søgt efter det - det har dannet sig efterhånden ud af en påfaldende tidlig påviselig 'opløsning' i sproget. Herved fremstår i historiens begyndelse et vist antal én-konsonant ord, og man kunne under ikke-hensyntagen til den vekslende vokalitet lade de pgl. skrifttegn (én-konsonanttegn) rebusagtigt overføre på andre ord og orddele, præcis som man havde gjort ved to- og tre-konsonanttegnene.."

"Dannelsen heraf skete lidt efter lidt, hvilket viser sig ved at der f.eks. i begyndelsen manglede et særligt enkonsonanttegn for *ch* - og ved at man ikke kunne skille *m* og *n*, idet det historiske ordtegn for *m*, uglen, bare ikke var enkonsonant-agtigt; samt ved at en konsekvent indføring af *l* egentlig aldrig blev realiseret....".

Med andre ord - "alfabetet" forelå allerede hos egypterne som en mindre del af deres kæmpemæssige repertoire af billedskrifttegn.

Men de udnyttede aldrig fordelene ved at satse på denne side af deres skriftsystem. - *Dette afgørende skridt* blev først taget af Sinai-alfabetets opfinder.

Moses og den afgørende kombination

Hvad angår *bogstavstilling* er Sinai-inskriptionerne i flere tilfælde placeret i lodrette spalter, der knækker 90 grader og læses videre vandret oftest mod venstre, men med den ejendommelige ændring: at bogstaverne ligeledes er drejet 90 grader, dvs. lagt ned på siden.

Her ses oprindelsen! Det blev netop denne "*liggende*" *udgave af bogstaverne*, der herfra blev enerådende og fik udbredelse hos både fønikiere og grækere i nord og midianitter i syd - og *som udgør de bogstaver, der anvendes i alle alfabeter* i dag.

I den sumerisk-babyloniske kileskrift har en lignende udvikling i billedskriften fra opretstående til liggende skrifttegn taget mange hundrede år. Derimod på Sinai skete det på én gang uden et udviklingsforløb, som når én opfinder kan skære igennem ved at vælge en særlig løsning.

Som tidligere anført er det ud fra oldtidsforfatterne klart, at alfabetet var en *enkeltmandsopfindelse*. Den ligeledes tidligere omtalte semitolog, Frank Moore Cross fra Harvard University, har udforskning af Sinai-inskriptionerne som et af sine hovedområder. I sin afhandling "Early Alphabetical Scripts", i "Archeology and Israelite History" (Cambridge 1979, s. 97-123) taler han også om *én opfinder* - og angiver i øvrigt om alfabetets opståen, at:

"...idet ældre skriftsystemer uden tvivl har været udgangspunkt

for opfinderen, må det understreges, at alfabetssystemet ikke bare blev frembragt i en langsom udviklingsfacon fra en tidligere stavelsskrift. Det nye system måtte nødvendigvis frembringes som ét hele, som en færdig *Gestalt*, for at den radikale forenkling kunne finde sted....".

Med andre ord: At opfindelsen af alfabetet da er et enkeltmandsværk, bestyrkes netop ved, at det ikke blev gradvis udviklet - men uden *nogen forudgående ældre form fremtrådte som et selvstændigt system, der blev indført med ét slag.*

Og forskeren David Diringer angiver i sit kæmpeværk, "The Alphabet, I-II" (Chicago 1969), om bogstavernes udvikling, at:

"...alfabetets opfinder hører til blandt menneskehedens største velgørere....".

Men den længe udbredte påstand om alfabetets grundlæggende semitiske oprindelse har negligeret *alle indicier for, at en skriftlærd egypter stod bag Sinai-alfabetet.*

Når bibelteksten i "2. Mosebog" (31,18) som sagt anfører om Lovens tavler, at de "var skrevet med Guds finger", er det ligetil at forestille sig, at Moses har haft en *vision*, hvor løsningen blev åbenbaret for ham. En sådan type åbenbaringer er netop velkendt fra mange pionerer og opfindere i verdenshistorien og har ligeledes været oplevet ligesom en guddommelig indgriben og inspiration.

Ud over at en opfindelse af alfabetet betingede, at opfinderen var velbevandret inden for egyptisk skrivekunst, der krævede et årelangt studium, vil det fremgå, at det desuden krævede kundskaber i semitiske sprog som f.eks. babylonisk og dets tilhørende skrift ("kileskrift").

De babyloniske (akkadiske) kileskrifttegn, der er en stavelsesskrift plus enkelte vokaltegn, omfattede oprindeligt billedskrifttegn, der var overtaget fra et ældre og fremmedsproget folk, sumererne, hvilket medførte en udbredt mangel på entydighed af tegnene. ("Akkadisk" er en betegnelse, der i princippet dækker både assyrisk og babylonisk).

Desuden krævede det benyttelse af et enormt repertoire på 2.000 af disse kileskrift-tegn, -ord og -stavelser. Begge disse betydelige ulemper fandtes ved de hidtidige billedskriftsystemer, hvad enten det var egyptisk, babylonisk, kinesisk etc. (f.eks. har kineserne næsten 44.000 tegn, hvoraf cirka 4.000 er i dagligt brug).

Men babylonierne indførte da en rationalisering, hvor der fra 1800-900 f.Kr. kun anvendtes cirka 200 forskellige kileskrifttegn.

I den periode var babylonierne indstillet på at stave ordene helt ud, lyd for lyd, med anvendelse af hovedsageligt korte lydtegn ("stavelsestegn") fremfor "betydningstegn". Denne reduktion af de babyloniske tegns antal var en så stor forenkling, at det var muligt at lære at læse og skrive på særdeles kort tid. Senere blev der her igen flere skrifttegn, cirka 600.

I Egypten var man allerede i 1500-tallet f.Kr., dvs. kort før Moses' tid, begyndt at skrive de for egypterne vanskeligt gengivelige fremmede, ofte semitiske, navne ved hjælp af lydstavelser, der var sammensat alene med hieroglyffernes lydtegn. Disse var ofte, om end ikke altid hyppigst, én-konsonanttegn. Egypterne var nødt til at stave dem på den måde til dette formål, idet de ved læsning ellers ikke kunne gætte, hvilke vokaler de skulle indsætte i fremmedsprogede navne.

Fra den brug af enkeltlydstegn, der i forvejen eksisterede hos egypterne, var der kun et mindre spring til det rene "lydskriftalfabet". Men det krævede alligevel en genial person med særlig evne til at opfatte og udnytte de store muligheder i *at bruge lydsystemet i ren form*, og til overhovedet at finde på at tage dette spring og herved bryde med mere end halvandet tusinde års praksis og hellig tradition:

- At nu at kombinere princippet i egypternes ca. 24 én-konsonanttegn og det rationelle ved de store forenklinger i babyloniernes skriftsystem, *gav derved resultatet - alfabetet!*

Det der gjorde den nye opfindelse, alfabetet, så anvendeligt, var dets princip "én lyd = ét tegn". Eksempelvis i Sinai-alfabetskriften vil det tegn, der viser et hus, som på "semitisk" udtales *bayt*, kunne anvendes for én lyd: *b*, nemlig altid *den indledende konsonant*.

For dette princip tillod en udvidet anvendelighed, så at disse alfabet-skrifttegn (bogstaver) nu kunne placeres i uafhængige *nye kombinationer* for at danne ord - i modsætning til at lydene i hieroglyffernes billedskrifttegn i princippet var bundet til en bestemt rækkefølge (hvor f.eks. billedet af 'en bille', egyptisk *kheper*, kun kan give denne konsonantrækkefølge *kh-p-r*).

Enkeltlydstegnene blev nu hovedsagen; mens flerstavelsestegn og det enorme antal meningsbærende tegn har kunnet undværes - og blev i flere tilfælde helt fjernet. Alfabetets dermed forenklede system indebar, at:

- I. Der var frembragt et rationelt skriftsystem opbygget ved udvælgelse af det overhovedet enkleste princip blandt egypternes forskellige arter af hieroglyffer, nemlig de cirka 24 én-konsonanttegn. At klare sig alene med disse var i sig selv revolutionerende i forhold til den gamle verdens hidtil omfattende og indviklede skriftsystemer.
- II. De egyptiske hieroglyffers forfinede grafiske former blev stærkt simplificeret i Sinai-alfabetet - tegnene blev hurtigere både at lære og at anvende, også af ikke-professionelle.
- III. I modsætning til at hieroglyfferne kun kunne bruges til egyptisk, indeholdt det nye skriftsystem en sådan fleksibilitet, at ét og samme tegnrepertoire, alfabetet, *kunne bruges til alle sprog*.

Denne produktudvikling, alfabetet - en egyptisk opfindelse anvendt til semitisk sprog - udgjorde da et fremskridt med geniale forbedringer.

Det glemte grundlag for alfabetets rækkefølge

I Babylon i førnævnte periode 1800-900 f.Kr. blev skriverekolernes tegnlister - de såkaldte "Syllabar A"-lister - vidt udbredt, og disse lister indeholdt det omtalte reducerede antal af cirka 200 simple tegn for ord/stavelser, opstillet i *en bestemt rækkefølge* grupperet efter opbygning eller emne.

Ifølge den amerikanske semitolog Daniel D. Luckenbill's afhandling "Babylonian Contributions to the Phoenician Alphabet", i American Journal of Semitic Languages (vol. 36, 1919), findes mange af alfabetets velkendte *a-b-c*-bogstavrækkefølge allerede i rækkefølgen af disse babyloniske "skole-ordlister" skrifttegn! Hvert af de tegn præsenterer et bestemt ord, der samtidig er tegnets navn.

Her genfindes i "skole-ordlisterne" en tredjedel af navnene på alfabetets bogstaver - her som babyloniske ord *alpu* ('okse'), *bitu* ('hus') ... etc. (som kendes senere i Sinai-alfabetet i betydningen "a", "b" ... etc.). Disse navne var opstillet ind imellem de øvrige babyloniske ordtegn, men altid indordnet i selve denne "rigtige" alfabetiske rækkefølge!

Og i alfabetet - modsat de egyptiske hieroglyffer, der er uden bestemt rækkefølge - udgør opstillingen af alle dets bogstaver en fast rækkefølge: F.eks. kendes de indledende hebraiske bogstaver *alef* ('okse'), *beth* ('hus') ... etc. tilsvarende i det græske alfabet (men uden ordbetydning) som *alfa*, *beta*... etc., hvilke to første bogstaver selve vort "alfa-bet" er opkaldt efter.

I de mange ofte noget skadede Sinai-inskriptioner er det dog lykkedes at udlede cirka 14 sådanne ord eller navne - *alef*, *bayth*... etc. Det viser allerede i det her anvendte proto-sinaitiske sprog et kendskab til disse udtryk, der siden hen blev *bogstavnavne* i denne gamle form.

Også i Egypten i de kongelige skrivestuer - især i Tell el-Amarna i de følgende generationer efter Moses' tid - er der fundet de omtalte "skole-ordlister" til brug for udenrigskorrespondancen.

Og da Moses oplærtes i babylonisk sprog og skrift af indkaldte lærere fra Babylon, har han uundgåeligt kendt til den omfattende forenkling af det babyloniske skriftsystem og hermed "skole-ordlister", der som nævnt allerede fremstilledes fra 1800 f.Kr. De indeholdt altså elementer af omtalte opstilling, der direkte kan genfindes inden for alfabetets faste bogstavrækkefølge.

Luckenbills opdagelse blev glemt eller overset af forskningen. Forskere har siden brugt mange afhandlinger i forsøg på en "endegyldig løsning", som ofte handler om, at alfabetet er opfundet i Ugarit i Syrien, idet der her er fundet et arkæologisk potteskår inskriberet med særlige kile-skrift-lydtegn i samme rækkefølge som alfabetet.

Alfabetets bogstaver anvendt som tal

Men også i dette syriske område anvendtes de babyloniske "skole-ordlister", hvorfor forbilledet for Ugarit-tegneses rækkefølge og deres kileskriftformer allerede til dels fandtes i den babyloniske kileskrift. Så begge forhold viser Ugarit-kileskriftens "alfabet" som ikke at være en selvstændig opfindelse.

Ud over de vigtige forenklinger i skriftprincippet, som opfindelsen af alfabetet medførte, var der skabt endnu en *rationalisering*, idet alfabetet også blev brugt som tal, hvor *a* betød 1, mens *b* var 2, og *c* var 3... etc., dvs. i realiteten blev bogstaverne brugt som cifre.

Dette system, der stadig findes i hebraisk skriftsprog, fandtes ligeledes tidligt hos grækerne (mens de senere romere brugte *andre* af bogstaverne som tal, "romertallene"), indtil de arabisk-indiske specielle ciffertegn indførtes i europæisk skrift fra 1300-tallet e.Kr. *Også ud fra den baggrund* forblev fra starten alfabetrækkefølgen *a, b, c...* etc. i princippet *lige så fast som talrækken 1, 2, 3...* etc.

I Bibelen er alle *talord* stavet fuldt ud - reciteringsanvendeligt - men ofte i ikke-bibelske sammenhænge blev alfabetets bogstaver direkte brugt til tal. Også dette var et stort fremskridt i forhold til alle tidligere skriftsystemer, idet disse tal var komplicerede sammensætninger af tal- og mængdetegn (og ses i enkelttilfælde blandet med alfabetet).

Sinai-alfabetets rækkefølge findes i Ugarit-skriften, som - men i virkeligheden unødvendigt - må have overtaget rækkefølgen. For Ugarit-skriften havde særlige tegn for tal ligesom i babylonisk skrift, og var da ikke bundet til at lade samtlige skriftegn følge samme bestemte rækkefølge som ved brugen af bogstaver som tal. For netop sidstnævnte praksis har medvirket til *fastholdelse af rækkefølge* i Sinai-alfabetet og dets "efterkommere", de fønikiske, hebraiske m.v. alfabeter.

Men at "den egyptiske faktor" her er uomgængelig, viser sig med al tydelighed i en række konkrete forhold - jf. de 6 punkters oversigt opstillet i et tillæg nedenfor nærværende kapitel. I udforskningen af Sinai-alfabetet har arkæologi, egyptologi og semitologi ikke arbejdet uhindret sammen. Ingen har været bekendt med alle disse punkter på én gang, og disse i sig selv er sjældent hidtil blevet tilbundsgående undersøgt, men ofte overset.

Det nærmeste "resultat" fra forskningen indtil nu er den påstand, at alfabetet er opfundet på basis af en billedtegnsskrift eventuelt under "indirekte" egyptisk indflydelse, men at det skete i Syrien-Palæstina. Ydermere er der sket en *negligerende af udsagnene fra oldtidens historikere* samt af de egyptisk-græske og jødiske overleveringer, der peger på Moses som alfabetets opfinder.

Moses' alfabetopfindelse - den første og eneste - indebar en social revolution på tværs af kulturer og grænser. Den kendsgerning, at ingen bil-

ledtegnsskrift i løbet af sin historie - f.eks. hieroglyffer i 3.500 år, kinesiske tegn i 5.000 år - har forvandlet sig til bogstavskrift, er ubestridelig: Hverken egyptere, babyloniere, hittitter eller kinesere og japanere opnåede for alvor at passere ud over stavelsesstadiet.

Der kræves en opfinder samt en speciel situation, hvor opfindelsen uhindret kunne tages i brug af et folk; og den nye skrift kunne netop etableres bredt i praksis og dermed overleve i konkurrencen med de allerede eksisterende skrifttraditioner og systemer.

For først hos Moses opfyldtes begge disse betingelser til at kunne fremstille denne verdensudstrækkende ide, som nu ethvert barn hurtigt kan lære at anvende, men som ingen havde realiseret indtil da.

*

OVERSIGT (2)

Det første alfabet - en egyptisk form til semitisk sprog

1. *Bogstavformernes forbillede*: Sinai-alfabetets grafiske former er direkte overført fra egyptiske billedskrifttegn, hieroglyfferne. Faktisk er forbillederne til samtlige tegn i alfabetet lånt hos egypterne (bl.a. ifølge Alan Gardiner og Kurt Sethe; samt semitologen Romain F. Butin, Catholic University, Washington).
2. *Bogstavernes antal*: Sinai-alfabetets cirka 24 "lydbogstaver" tilsvarende i antal præcis det egyptiske hieroglyfsystems cirka 24 én-konsonanttegn.
3. *Lydbogstavernes princip/"navne"*: Netop den konsekvente udnyttelse af de egyptiske enkeltlydstegn, én-konsonanttegnene, var ideen i dette verdens ældste alfabet. Disse egyptiske tegn blev ved overførelsen givet en "tilsvarende" semitisk lydværdi. De fik også et semitisk navn, *der havde relation til lyden* - dette er det "*akrofoniske*" princip. Således var hvert bogstav et billede af en genstand, hvis navn begyndte med dette bogstavs lyd:
- F.eks. for bogstavet/lyden *b* afbildes 'et hus' - på hebraisk *bayt*; eller for bogstavet/lyden *l* 'en hyrdestav' - på hebraisk *lamed* - osv. Disse akrofoniske bogstavnavne blev konstrueret således, fordi ingen semitiske ord indledtes med en vokal (evt. med en enkelt undtagelse afhængig af den grammatiske status). Men hele princippet er også i dette tilfælde lånt fra egypterne, der, allerede under det Gamle Rige (2575-2150 f.Kr.), blev bevidste om det akrofoniske princip, da de i hieroglyfsystemet tog en yderligere praksis i brug, en "ekstra rebusmetode", *enigmatic writing*, baseret på forkortelser. Især udvikledes dette under det Nye Rige (1585-1070 f.Kr.). Og ved Sinai-alfabetets opfindelse var den akrofoniske værdi for flere af disse bogstaver allerede velkendt i Egypten.
4. *Konsonantskrift*: Det egyptiske skriftsystems fravær af vokaltegn blev direkte indført i det semitisksprogede Sinai-alfabet, skønt vokalløshed var

unødvendigt ved skrivning af semitiske sprog.

- Selv om vokaler ifølge disse sprogs specielle struktur ofte kan undværes i skrift, var det dog mindre tilfredsstillende, hvorfor hebraisk (og arabisk) skrift senere måtte tilføje vokalmarkeringer (lånt i nestorianske kristnes syriske skrift med græske tonemærker, "noder"). Men Sinai-alfabetet med dets fravær af vokaler - skønt der i forvejen kendtes et semitisk (babylonisk) skriftsystem med vokaltegn - er udviklet af *en opfinder, der ikke havde frigjort sig fra det egyptiske konsonant- (og "semivokal")skriftsystem.*

5. *Skriveretning:* Sinai-alfabetets inskriptioner har to fremherskende skriveretninger ligesom de egyptiske inskriptioner, nemlig især i lodrette rækker til venstre for hinanden - eller i vandrette linjer skrevet fra højre til venstre; bl.a. gjalt dette altid egypternes mindre formelle "håndskrift"udgaver (hieratisk og demotisk). Hieroglyffer skrevet fra venstre til højre kan dog også findes i Egypten og på Sinai.

- Og fra Sinai-alfabetet videreførtes i semitiske alfabeter retningen højre til venstre: Sinai-alfabetet viser med denne uhensigtsmæssige retning for højrehåndens skrivebevægelser også her - skønt der i forvejen kendtes et semitisk (babylonisk) system med velfungerende retning fra venstre til højre - at være udviklet af *en opfinder, der ikke havde frigjort sig fra egyptisk skriftsystem.*

6. *Ordmellemrum:* Sinai-inskriptionerne anvender ikke ordmellemrum - tegnene blev blot skrevet fortløbende uden hensyn til ordene, der fortsatte ud i ét; f.eks. modsat babylonisk skrift der kan have små lodrette streger til at skille hvert ord fra det næste. Sinai-skriftens udløbere, såsom fønikisk og hebraisk, indførte senere ordadskillelser, men skriften på Sinai var konstrueret af *en opfinder, der var vant til fra det egyptiske system, at det var uproblematisk at læse uden ordmellemrum.*
- (7) *Tekstens situation:* Af Sinai-inskriptionernes semitisk skrevne indhold fremgår, at selve indholdet i de kultiske forhold, som flere af dem omhandler, (også) er kendt fra egyptisk praksis.

*

Alle disse egyptiske karakteristika i alfabetet vil uden undtagelse gøre det klart og yderligere bestyrke, at det er opfundet af en flersproget lærd inden for egyptisk kultur.

RESUMÉ · Sinai-alfabetet er ikke en selvstændig semitisk opfindelse eller system, men er 1) udsprunget direkte af den *egyptiske* billedskrift i de grafiske former og i opstilling, samt 2) i en samarbejdning mellem princippet ved de egyptiske enstavelsestegn, 3) lydmæssigt ved opbygning ud fra oldsemitisk sprog, og 4) rækkefølge fra babylonisk.

· Alfabetet er en enkeltmandsopfindelse frembragt på én gang uden forudgående udvikling, og hvor opfinderen først og fremmest havde en egyptisk baggrund (ligesom Moses) fremfor en semitisk.

· Også af Platons gengivelse af en græsk-egyptisk overlevering om alfabetets oprindelse fremgår, at det var en enkeltmands-opfindelse *fra Egypten*, og at der ikke har været noget behov for at indføre alfabetet i dette land. Det ville kræve en større omvæltning at gennemføre her, hvilket ligeledes gælder andre gamle kulturer (f.eks. Babylon) med billedtegn-skrift, men netop ikke hos de i starten skriftløse israelitter.

· Det er en afgjort kendsgerning, at Sinai-alfabetet fremherskende er bygget af egyptiske elementer og egyptisk struktur, nu brugt til semitisk sprog.

	Palaeo-Sinaitic	Canaanite script, 12th c. B.C.	Phoenician, 9th c. B.C.	Hebrew cursive 8th c. B.C.	Modern Hebrew	Greek alphabet	Latin alphabet
alef						A alpha	A
beth						B beta	B
ghimel	?					Γ gamma	G
daleth						Δ delta	D
he						E epsilon	E
waw	?					Φ phi	V
zain						Z zeta	Z
heth						H eta	H
teth						Θ theta	
yod	?					I iota	I
kaf						K cappa	K
lamed						Λ lamda	L
mem						Μ mi	M
nun						N ni	N
samekh	?					Ξ csi	
ayin						Ο omicron	O
pe						Π pi	P
sade							Q
qof							R
resh						Ρ ro	
sin						Σ sigma	S
shin							
tau						T tau	T

Af Sinai-alfabetet udvikledes to hovedretninger: - de græske og semitiske alfabeter.

Moses som alfabetets opfinder: - Den ny skrift og Moses' oprør

Fra magiske tegn til lovens bogstav

Det er uomtvisteligt, at også Mosebøgernes ældste dele lige fra starten har været skrevet med alfabetet - idet det af deres indhold kan påvises, at andet ikke har kunnet lade sig gøre. På det grundlag kan de endvidere vise den høje alder for disse tekster:

- For som omtalt bestod Sinai-alfabetet oprindeligt af billeder: okse, hus etc ..., der *ikke repræsenterede* disse genstande/fænomener/ideer, men som i stedet udtaltes med hver deres indledende (enkelt)lyd. Dog indeholder dette grundlæggende alfabet ingen billedtegn, der forestiller guder!

Derimod var nær en tyvendel af egypternes hieroglyffer (på Moses' tid) billedtegn, der forestillede "gudebilleder". Hvis Mosebøgerne havde været skrevet med hieroglyffer, skulle der, alene til de mange gange gudsnavnet "Jahweh" bruges, være anvendt ca. 1.830 af disse billedskrifttegn og ca. 950 til gudsbetegnelserne "el" og "elohim":

- Derfor kunne Bibelen næppe være skrevet med hieroglyffer, heller ikke af den egyptisk uddannede Moses, for dette ville være krænkelse af ideen bag Moselovens forbud mod at afbilde nogen gud.

Det vil også fremgå, at alfabetets opfindelse er samtidig både med Bibelens ældste oprindelige dele og med Moses' virke og religion, idet Bibelen hertil omtaler det flertydige gudsnavn JHWH (Jahweh). Sammensætningen af dette navn, med netop de betydninger dette navn i Bibelen kan fortolkes som, er kun mulig med bogstaver, men kun ved komplikationer mulig med billedtegnskrift (jf. bind 4's kap. 6). Også derfor kan Bibelen ikke være skrevet med f.eks. kileskrift! *Jahweh-navnets betydninger* var en af Moses-religionens grundlæggende erkendelser. Uden alfabetets lydsymboler - bogstaverne - ingen mosaisk lære:

- Igen, heller ikke af den grund kunne de oprindelige bibeltekster være skrevet med hieroglyffer, da dette gudsnavns indbyggede forskellige udtryk var afhængige af at realiseres ved brug af alfabetet.

Skønt Moses omtaltes både af jøder og ikke-jøder som alfabetets opfinder, nævner de jødiske forfattere Philo og Josefus ikke Moses i den rolle, men følger en mere ortodoks udgave af jødisk opfattelse af skriften - som tidligere nævnt - helt bogstaveligt som "Guds skrift":

"...Lovens tavler var Guds tavler, og skriften var Guds skrift indgraveret i tavlerne...".

"2. Mosebog" (32,16-18) omtaler både dette - og lovteksten på:

"...stentavler, der var skrevet med Guds finger..."

Under alle omstændigheder er det af særlig betydning, at skriften - dvs. alfabetet som Loven blev skrevet med - nævnes i Bibelen i forbindelse med Moses. Skriften, "Lovens bogstaver", kunne som "Guds skrift" betragtes som hellig, og derved også som magisk, og kunne ud fra den opfattelse anvendes til magi. Bibelen oplyser, at Moses forordnede, at Lovens tavler skulle opbevares i Pagtens Ark, der ligeledes opfattedes som hellig og magisk - og skulle give indtryk af et våben med frygtelige, himmelige kræfter.

Det var almindeligt i oldtiden, at skrifttegn opfattedes som hellige. Eksempelvis var *hieroglyffer* den græske betegnelse for egypternes skrift og betød 'hellige (skrift)tegn'. Skriften havde i Egypten også netop *lige fra begyndelsen en religiøs betydning*, hvor hieroglyfferne opfattedes som værende en *art "levende kræfter" i besiddelse af magisk styrke*, der kunne udnyttes til at indvirke på begivenhederne og til at kontrollere dæmoniske og magiske kræfter i universet. Ved hellige og kultiske aktiviteter blev skriften brugt til ritualmystik - og følgelig som *himmelig skrift*.

Spor af denne praksis, vidt udbredt i den gamle verden, forekommer bl.a. i det engelske *spell*, der stadig både betyder 'at stave' og 'at (for)trylle, lave magi'. Samt ved at de gamle nordiske alfabeters navn *runer* betyder 'himmelig(her)'.

De egyptiske hieroglyffer kan betragtes som en slags rebussystem, og netop på Moses' tid næsten 1500 f.Kr. kom det (igen) på mode også at anvende hieroglyfferne til himmelig skrift ved hjælp af yderligere rebusser og ordspil. Fra den tid findes f.eks. inskriptioner, hvor dronning/farao Hatshepsuts forskellige navne er skjult bag skriftlige udformninger ud fra dette princip.

Princippet med fravær af ordmellemlum (i Egypten, på Sinai og i de græske områder) kan tilmed også have oprindelig sammenhæng med, at teksterne til kultisk anvendelse, indvielse, anråbelse, besværgelse etc. oplæstes med en hymneagtig recitation, dvs. en læsemåde hvor ordene sammenkædedes i én ubrudt strømning. Det viser en ekstra funktionsmåde at læse og opfatte på - nemlig i helheder.

Ligeledes anvendtes alfabetets bogstaver kombineret til "hellige" lyde til magi ved ofring og andre ritualer. Eksempelvis kendtes der i den gamle jødiske mystiklære, *kabbala*, en speciel brug af et af grundprincipperne i Sinai-alfabetet, nemlig at anvende navnes og betegnelser første bogstavlyd, det såkaldte "akrofoniske" princip (se Oversigt 2's pkt. 3 sidst i foregående kap.). F.eks. til astromagi blev sådanne indledende lyde i de hebraiske navne for de såkaldt "stærke" planeter, *Shabbetai* ('Saturn'), *Zedek* ('Jupiter') og *Maadim* ('Mars'), sat sammen til det magiske ord *ShaZaM*. Dette blev senere til den i "Tusind og én Nat" så magtful-

de magiformular: "Sesam" (disse former er for overblikkets skyld gentaget fra tidligere, jf. kap. 12).

Idet bogstaver som nævnt var i brug også som tal ($a = 1$, $b = 2 \dots$ etc.), blev der desuden anvendt de mangfoldige muligheder for alfabetets udnyttelse til hemmelig skrift ved at bruge skriften som talkode - og endvidere til en mysterieviden kaldet *gematria*. Eksempelvis vil navnet Jahweh, også kaldet *tetragrammaton*, 'fire-bogstavnavnet', og stavet JHWH, transformeres ud fra den hebraiske bogstavrækkefølges tal til: $10+5+6+5 = 26 = 2+6 = 8$.

Alfabetet har hos israelitter, fönikiere og arabere samt grækere og romere haft en særlig ekstra funktion netop til magiske og kultiske formål og som hemmelig skrift. Dette synes at have været praksis allerede fra starten - og har næppe gjort det mindre vanskeligt at få mening i visse af Sinai-alfabetindskrifterne.

Mens de Sinai-inskriptioner, der er blevet tydet, ikke indeholder religiøs fanatisme (og i øvrigt heller ingen konkret fjendtlighed mod Egypten), så er dog en del af dem åbenlyst kultiske. Og der viser sig flere grunde til at antage, at Moses fra' begyndelsen havde det - muligvis egentlige - formål med (Sinai-)alfabetet at bruge det som hemmelig skrift. Som nævnt var allerede Hubert Grimme inde på tanken om denne brug.

Moses har i så fald ud over til almen brug - og til lovteksterne direkte - kunnet bruge alfabetet, som om det var en kode, til at udveksle hemmelige meddelelser med sine forbundsfæller (jf. bind 3's app. 1). Blandt disse var betydende personer, om hvem oldtidsforfatterne angiver, at de brød op fra Egypten samtidig med Moses. Desuden kunne meddelelser ved brug af dette alfabet ikke forstås af deres egyptiske modstandere.

Hemmelig skrift for Moses og hans forbundsfæller?

Overleveringerne om Moses' opfindelse af alfabetet understøttes også af information fra andet hold. Den græsk-jødiske historiker Eupolemos (160 f.Kr.) oplyser i sit værk "Om Kongerne i Judæa", som tidligere citeret, at:

"...Han (Moses) lærte først bogstaverne til jøderne (: israelitterne). Fönikierne modtog dem fra jøderne - og grækerne fra fönikierne...".

At det græske alfabetet undertiden sattes i forbindelse med de senere alfabetkyndige fönikiere, synes at stamme fra, at grækerne på et tidspunkt har betegnet israelitterne, der var de første til at anvende Moses' opfindelse, som fönikiere, idet israelitternes trafik til grækerne ofte foregik via fönikierne, der ligeledes talte et semitisk sprog.

Moses' rolle som alfabetets opfinder hænger logisk sammen med oldtidsforfatternes gengivelser af overleveringer, såvel som de græske traditioner om *Kadmos*: Han ankom fra Egypten - på Moses' tid - til

Grækenland via Tyrus i Fønikien (Libanon) og indførte alfabetet hos grækerne, men uden at fønikierne i disse beretninger blev gjort til opfindere af alfabetet (uddybet i bind 3's kap. 4-5 og appendiks 1).

Ligeledes fremgik det af mange græske udsagn, at opfindelsen kom *fra Egypten*. Grækerne ville næppe ligefrem konstruere en sådan påstand, der allerede i første moment kunne forekomme urimelig, idet egypterne var kendt for alene at anvende hieroglyffer.

Også den græske forfatter Hekataios af Milet (500-tallet f.Kr.), kendt som "læremester" for "historiens fader" Herodot (cirka 485-425 f.Kr.), hævdede, at alfabetets opfindelse fandt sted i Egypten, hvorfra Kadmos samt *Danaos* - der *begge netop kom fra Egypten* - bragte alfabetet til grækerne via Fønikien. Desuden oplyste Herodot selv (5,58), at:

"...alfabetet overførtes af Kadmos fra Tyrus i Fønikien til Ionia (Grækenland)..."

Den græske forfatter Zenon af Rhodos, ifølge Diodorus (V,57,1-5), hævdede heller ikke nogen fønikisk oprindelse af alfabetet, men at dette ligesom astrologien "kom fra grundlæggere og nybyggere i Athen og på Rhodos". Hvad angår Athen, var det denne bys grundlægger og første konge *Kekrops* - et egyptisk navn - der ifølge de græske overleveringer medbragte alfabetet (og astrologien) *fra Egypten* via Kreta.

Og hvad angår øen Rhodos, oplyser en anden Hekataios, nemlig den egyptisk-græske historiker Hekataios af Abdera (cirka 320 f.Kr.) i overensstemmelse hermed, at Kadmos og Danaos bragte alfabetet til grækerne, hos hvem de slog sig ned. Mens Kadmos således ankom via Tyrus i Fønikien og grundlagde Theben nordvest for Athen, ankom Danaos til Argos syd for Athen også via Fønikien samt Rhodos.

"Eksperten" af alfabetet og dets sandsynlige anvendelse som hemmelig skrift viser sig at have været en *nødvendig foranstaltning til brug for Moses* i hans eksilperiode under de politiske uroligheder på den tid under Tuthmosis III og dennes søn Amenhotep II.

Af førstnævnte faraos selvbiografiske inskriptioner vil fremgå, at en hidtil uset og uforklarlig god kommunikation mellem de sprogligt og kulturelt vidt forskellige folkeslag omkring Egypten pludselig opstod. Nemlig ved en lang række aldrig tidligere forekomne, men overraskende præcist koordinerede oprør mod Tuthmosis III's herredømme i Palæstina, Syrien og samtidig langt borte i Etiopien.

Bl.a. har den egyptisk-græske historiker Manetho i Alexandria cirka 280 f.Kr. refereret fra gamle egyptiske kilder, som de første Ptolemæiske faraoner beordrede indsamlet - og egentlig reddet - fra alle de gamle egyptiske tempelarkiver: Teksterne informerer om, at *Moses under sit oprør i Egypten kommunikerede med kanaanæiske konger om at få støtte, ved at deres hære skulle rykke ind i Nedre Egypten*.

Den allerede i Moses' samtid pludselige, hurtigt voksende udbredelse

af alfabetet i den form, der kendes fra Sinai - og ved kendskabet til Moses som opfinderen - er næppe mulig at få overblik over uden at se det *i sammenhæng med* udenrigspolitiske forhold under Tuthmosis III. Hertil bekræfter den romerske historiker Diodorus Siculus, at Kadmos og Danaos *tilhørte en gruppe kendte personer, der undslap fra Egypten samtidig med Moses' flugt*. (Jf. nærv. bogseries bind 3's kapitler 4, 5 og 6).

Kort sagt var der tale om en gruppe sandsynlige Moses-tilhængere, omfattende både egyptere og fremmede i Egypten. Disse personer, de fleste med *egyptiske* navne med senere græsk endelse: Kadmos, Danaos, Kekrops samt Kadmos' søster Europa, hendes søn Minos og andre fra Egyptens intelligentsia, omtales alle at have bragt alfabetopfindelsen med sig ud af landet.

Baggrunden for masseflugten - bl.a. ifølge oldtidens historikere Hekataios af Abdera og Diodorus Siculus - var en *fortsættelse af en magtkamp*, som også flere oldtidsberetninger hævder fandt sted, og her at *egypterkongen havde taget magten fra sin bror* (nemlig Moses; jf. bind 2)

Yderligere oplyser denne Hekataios, at Danaos' udskibningshavn var Pelusium - ved nuværende Port Said. Dette samstemmer direkte med, at denne by tæt ved Goshen-området var en af de nederegypiske fæstningsbyer, som Moses havde besat under sit oprør - ifølge Manetho. Tilsvarende er flere sådanne fæstningsbyer også kendt i Bibelen i forbindelse med afslutningen af hebræernes bosættelse i Egypten på Moses' tid.

I de pågældende beretninger om Danaos angives, at egypterkongen - der tydeligt nu kan identificeres som Tuthmosis III - sendte et skib ud for at forfølge Danaos. Men faraonens skibsbesætning blev udslettet efter ankomsten til Argos i de græske områder, hvor Danaos havde slået sig ned - i øvrigt kun få snese kilometer fra både Kadmos i Theben og Kekrops i Athen, hvilket også vil pege på en samlet flugt, med et ensartet mønster, inden for en kortere periode.

Samme Hekataios hævdede ikke alene, at Kadmos sammen med Danaos bragte alfabetet til grækerne via Fønikien og grundlagde den *nye græske* by Theben (også benævnt *Kadmeia*, opkaldt efter ham), men også at han oprindeligt kom fra den *egyptiske* by (på græsk kaldet) Theben, der var hans fødeby. Igen ses - ligesom i Platons beretning - *Egyptens Theben (Karnak) som det oprindelige geografiske udgangspunkt for udbredelsen af alfabetopfindelsen*.

Arkæologiske spor af forbundsfællerne

En oldtidsforfatter fra Kreta, omtalt hos Diodorus (V,74,1-2), hævdede, at alfabetet kom fra Kreta - der ganske rigtigt var en af mellemstationerne bl.a. for Kekrops - og angav at:

"...Zeus (øverste gud tilsvarende egypternes Amon) havde forordnet, at *Musai* ('Muserne') skulle opfinde alfabetets bogstaver til

at sammenstille for at danne ord og digte..."

Dette må ses i relation til, at blandt antikkens forfattere er hævdet, at Orpheus' kollega, Musaios, delvis var hans åndelige inspirator, der i græske overleveringer undertiden synes identificeret med Moses og idealiseret ved, at egenskaber, talenter og navn blev forbundet med de omtalte "Muser". Ifølge myten blev disse anført af Apollon *Musagetes*, dvs. 'Musernes leder'. Også dette kultiske indslag ses overført fra *Egypten*, som ifølge sin gamle mytologi dog selv havde overtaget den del i sin egen kultur sydfra. Yderligere oplyser Diodorus (I,18) om dette:

"...fra Etiopien bragte Osiris med sig de unge kvinder, som grækerne kaldte Muserne - disse blev anført af Horus..."

Omtalen af guderne har naturlig forbindelse med, at skriftbrug udover til administration altid var tilknyttet religion - foruden med at de pågældende udvandrere fra Egypten indførte deres kulturer sammen med alfabetet. Disse kulturer omfattede så forskellige områder som hellige tyre og astrologi; og herved synes i hvert fald også den hellige månekalender og syv-dages-ugen at være blevet indført hos grækerne.

Alt dette kunne - bortset fra tilfældigheder - være foregået via de tætte, allerede flertusindårige samhandelsveje mellem grækere og egyptere. For beretningerne har en logisk sammenhæng og en kerne af historisk plausibilitet.

Ifølge den romerske historiker Tacitus indstiftede Moses en ny praksis for tyrekult, en modifikation af hidtidig praksis, hvilket blev modarbejdet af de egyptiske præster og synes at have udløbere til den senere episode med Guldkalven. Det fremgår af græske overleveringer, at ligeledes Kadmos indstiftede en sådan kult, og yderligere ankom hans søster, præstinden Europa, til græske områder med en hellig tyr.

Også Kekrops, der fra Egypten ankom via Kreta, oprettede tyrekult. Han blev Athens første konge og lod da sin ved *hieros gamos* (helligt, kultisk samleje) undfangne søn, Erechtheus, gennemgå kongebarnsritualet i en sivflettet cista (ark) på vandet, dvs. *samme ritual som hos Moses*.

Myterne om Kadmos har en historisk kerne, idet grundlæggelsen af den græske by Theben helt stemmer overens med Kadmos' ankomst. Byen er opbygget omkring "Kadmos' palads", der ved udgravninger er dateret til 1500-tallet f.Kr. og nedbrændt cirka 1300 f.Kr. - just tilsvarende myten om, at præcis dette palads rantes af "Zeus' lyn".

Den græske alfabetsskrift kendtes under betegnelser opkaldt efter Kadmos, såsom *Kadméia grammata*, *Kadmou grammata* og *Kadmou ty-poi*. I paladset er fundet "Linear-B"-skrift fra Kreta samt segl med babylonisk kileskrift - alle fra samhandel og korrespondance.

At der endnu ikke er gjort så tidligt daterede fund af Kadmos' importerede alfabet eller dets tidligste græske form med vokaler kan

skyldes bl.a. - 1) almindeligvis manglende arkæologiske fund - og 2) udstrakt anvendelse af forgængeligt skrivemateriale, ifølge de gamle kilder træ, skind, papyrus, bark og selv blade - eksempelvis er klimaet ikke som i Egypten tilstrækkeligt tørt til særlig langvarig opbevaring af papyrus.

Yderligere - 3) har der i disse distrikter med egyptiske udvandrergupper været en fortsat brug af alfabetet til rituel praksis og som hemmelig skrift. Med disse anvendelsesformer vil der kun have været ganske få "favoriserede" brugere af alfabetet.

Denne lukkede elite har følgelig ikke efterladt særlige spor - og har endda været yderligere decimeret sammen med den øvrige befolkning ved store misvækst- og hungerkatastrofer, der i disse perioder vides at have hærget Middelhavslandene. Og som i alle gamle kulturer har der også sideløbende eksisteret en mundtlig overleveringstradition med et indhold parallelt med den skriftlige tradition, hvilket ikke her har befordret en hurtigere udvidet brug af den skriftform.

Denne mangel på tidlige græske alfabetfund er ikke specielt mærkelig - senere *kendes det tilsvarende* fra Vesteuropa, hvor der er talrige kildebelagte eksempler på, at kelterne havde skrift, men at de ud fra deres religiøse praksis helst ikke varigt efterlod skrift/inskriptioner.

Bevis for Sinai-alfabetet hos grækere før fönikiere

Fra græsk arkæologis netop nævnte "blanke periode" er der hidtil ikke hos grækerne fundet inskriptioner fra før 800-tallet f.Kr., men alligevel har toneangivende forskere ofte ladet periodens tavshed tolke som at være til favør for en meget sen græsk alfabetindførelse. Men et sådant *argumentum ex silentio* kan umuligt anvendes som konklusiv evidens.

Det er nødvendigt at se på helheden, idet der hos grækerne såvel som hos deres handelspartnere i Fönikien og dets naboland Israel netop var et lignende gab i inskriptionsfrembringelser. Dog med undtagelse af få enkeltstående alfabetskriftfund: f.eks. Geza-kalenderen fra ca. 900 f.Kr. Og endnu før den: Mesha-stenen i Moab øst for Jordanfloden.

Hvorfor disse "tomme" perioder opstod, vides ikke. Men *at* den omtalte mangel eksisterer reelt, er baseret på den opnåede viden, idet Israel er det arkæologisk mest gennemgravede land i verden (og stadig er ca. 95 pct. af landet ikke undersøgt).

Selv de *hebraiske* bogstavers navne *alef, beth, gimel* ... etc. er ikke omtalt førend i senere tid - ifølge bl.a. den tidligere nævnte semitolog H. Tur-Sinai. Han drog særegne konklusioner ud fra dette faktum, men han kendte ikke den (i foregående kapitel) nævnte opdagelse - af Daniel D. Luckenbill - angående, at bogstavernes navne har deres spor tilbage i babyloniske "skole-ordlister" fra 1800 f.Kr.

Ved 800-tallet f.Kr., efter flere hundrede års nedgang, begyndte de græske områder at blomstre igen, og herfra findes mange beviser for

gennemgribende kommercielle kontakter mellem fønikiere og grækere. Hos grækerne har arkæologerne fundet bl.a. mange små inskriptioner som navne, notater og korte beskeder, der er skrevet tosproget, på græsk og fønikisk, hvilket heller ikke viser nogen glidende overgang, men at *græsk alfabetskrift allerede var i brug længe forinden*.

Hvad angår Sinai-alfabetet, blev der i dets inskriptioner fundet tidligt kendskab til 14 ord, der blev kendt som 14 bogstavnavne *alef* ('okse'), *beith* ('hus')... etc. Et af beviserne på, at *græsk* indførelse af alfabetet er *langt tidligere* end selve det fønikiske alfabet, er, at fønikierne gav deres bogstaver navne, der passer til de enkelte tegns oprindelige billedmotiv i proto-sinaitisk sprog i Sinai-inskriptionerne, men ofte ikke i fønikernes eget sprog!

Bemærk, nøjagtig de samme gamle bogstavnavne fra Sinai-alfabetet - og som nævnt allerede kendt fra de endnu tidligere babyloniske skoleordlister - optræder direkte i det græske alfabet: Det viser, at ikke alene i de grafiske former, men også navnemæssigt er dette græske alfabet i sig selv meget gammelt og ældre end fønikernes. Forskernes således fejlagtige diskussion, om hvorvidt fønikiere eller andre indførte alfabetet hos grækerne, og om det skete før eller efter 800-tallet f.Kr., er mest foregået i moderne tid.

Engang i 1890erne opstod der en reaktion mod den megen omtale af at Kadmos, Danaos, Europa etc. var fønikiere eller i det hele taget semitter. Den tyske historiker Karl Julius Beloch benægtede dengang på det kraftigste, at disse figurer havde noget til fælles med Fønikien - og dannede skole, som i tidens midteuropæiske klima under forstærket antisemitisme kunne gøre det tvivlsomt, om den videre behandling af disse græske figurerers oprindelse skete med rette videnskabelige objektivitet.

En fransk skole, ligeledes fra 1890erne, anført af bl.a. den franske forsker Victor Bérard gik den modsatte vej og fokuserede på de også mange uafviseligt semitiske spor i de græske lokaliteter.

Denne opfattelse fik fra 1933 støtte af den engelske forsker Rhys Carpenter og snart stor fremgang, særlig efter 2. verdenskrig ved modreaktionen mod antisemitismen - også ofte her med politiske motiver og utilstrækkelig objektivitet i forskningen. Hans teori, at det græske alfabet skabtes ret sent, i 800-tallet f.Kr., har især præget holdningen - sekunderet på de fleste punkter, bl.a. af kollegaen Lilian H. Jeffery så sent som 1961 - og har sat sig fast i litteratur og opslagsværker, så at de omtalte "udvandrere" (Kadmos etc.) ofte her ses omtalt som fønikiere.

Hermed blev "den egyptiske faktor" igen grundigt overset - eller opfattet som værende for kontroversiel; dvs. samme holdning som findes mod de bestemte udsagn i de antikke kilder, der her kan vise alfabetets spor tilbage til Egypten - og til Moses.

Men allerede lederen af biblioteket i Alexandria, astronomen og fi-

losoffen Eratosthenes af Syrene (276-196 f.Kr.) kunne føre alfabetet hos Kadmos tilbage til tiden før 1300 f.Kr. - Også Diodorus Siculus undsagde fönikierne og pegede på alfabetets oprindelse i Fönikiens baglande, under ét kaldet Syrien, nemlig omfattende også israelitter/jøder.

Og en tidligere nævnt græsk geograf, Kosmas Indikopleustes, der rejste helt til Indien og Ceylon (Sri Lanka) - endte med, ca. 550 e.Kr., at skrive en lang række værker, mens hans opholdt sig som munk i Skt. Catharina Klostret *på Sinai*. Endda også ud fra den tids bevarede viden oplyser han, at *fönikierne* blot er at se som *formidlere af lydskriften* efter dens hebraiske oprindelse ved åbenbaringen - dvs. hos Moses på Sinai-bjerget - og frem til grækerne.

Ligeledes havde kirkefaderen Isidor af Sevilla, biskop i 500-tallet e.Kr., bekræftet, at de latinske og græske bogstaver stammede fra (old)hebraisk - og altså ikke fönikisk - skrift. Dette blev tilsvarende hævdet af middelalderteologen Agrippa von Nettesheim.

Hermann Kees påpeger i sin bog fra 1922, "Aegypten", at det var *egypterne*, der gav verden bogstavskriften, og:

"...fönikierne og grækerne er også her det formidlende led..."

Den engelske forsker Martin Bernal har i sit tidligere nævnte værk: "Cadmean Letters - the Transmission of the Alphabet to the Aegean and Further West Before 1400 BC" (Winona Lake 1991), taget afstand fra ovennævnte Carpenter-skole. I bogen har han punkt for punkt påvist - endda uden at der er gjort nye fund af ældre skrift til yderligere støtte for ham, men alene ved at bruge kendte facts - at *det græske alfabet mindst går tilbage til 1300-tallet f.Kr. og muligvis er endnu ældre*.

Martin Bernals påvisninger er i overensstemmelse med nyere forskning, hvad angår den epokegørende iagttagelse, at *det græske alfabet som forudsætning må have et alfabet, der har vokaler*.

Og netop det egyptiske skriftsystem, som ligger direkte bag Sinai-skriften, der som omtalt transporteredes til de græske områder, indeholder vokaler i form af "semivokaler"; disse har også været anvendt som rene vokaler - hvilket just var mindre karakteristisk, hvad angår de daværende fönikiske, kanaanæiske og hebraiske alfabeter.

Konkrete spor af tidligt græsk alfabet

På grund af de hidtil manglende *tidlige* alfabetfund i de græske områder, opstod den opfattelse i slutningen af 1800-tallet, hvor arkæologi og historisk viden stadig var mindre videnskabeligt udviklet end nu, at alfabetet altså først indførtes hos grækerne på et sent tidspunkt.

Den ørkesløse diskussion har i mere end et århundrede drejet sig om, hvorvidt Kadmos selv og andre, der bragte alfabetopfindelsen til grækerne, tilhørte et semitisksproget folkeslag eller ej. Ikke én af de pågældende forskere har taget den egyptiske faktor i betragtning, eller konsul-

teret egyptiske kilder og oldtidens historikere om disse udsendinges udgangspunkt i Egypten og i den egyptiske kulturkreds.

Dog allerede netop i 900-800-tallet f.Kr. kendtes alfabetet i udviklet form hos grækerne. Ikke alene var græske alfabeters form aldrig særlig tæt på det fønikiske, hvorfor påstande om direkte alfabetimport fra Fønikien ikke er plausible. De er yderligere mindre plausible pga. følgende:

- Bl.a. havde grækerne - *længe før* den fønikiske alfabet-anvendelse var udviklet til decideret fønikisk skrift - også bogstaverne *chi* og *psi*. Dette var i de forskellige græske områder helt nødvendigt for at kunne udtrykke specielle græske lyde.

Til forskel fra semitiske sprog, hvor alle ord (undtagen ét) begynder med konsonanter, og vokalerne ikke spiller samme rolle - ligesom der heller ikke findes vokalbogstaver i de semitiske alfabetet - er vokalerne i græske sprog netop udprægede og dominerende.

I græsk ender temmelig mange ord på en vokal og i det hele taget var vokalers længde og tonehøjde af særlig betydning for græsk sprogs rytme og melodi. Så grækerne anvendte nogle af Sinai-alfabetets konsonanttegn, der kunne undværes i konsonantisk funktion, til nu at være vokaltegn: bl.a. *alef*, *jod* og *waw*, hvis oprindelige lydværdier ikke fandtes tilsvarende i græske (og andre indo-europæiske) sprog. Dette tiltag bevarede hos romerne.

Den resterende del af alfabetet bibeholdt sin (fra Sinai) oprindelige brug, om end i græsk regi, hvilket netop stemmer med, at Aristoteles i 300-tallet f.Kr. angiver et tegn-antal af 18 - og at den romerske historiker Plinius i sin "Historia Naturalis" (7,57) nævner et lignende antal - som grækerne havde optaget i helt direkte form fra Kadmos' alfabetimport.

Yderligere viser selve antallet af de tidligste græske bogstaver, at de må være indført fra Sinai-alfabetets cirka 24 bogstaver og ikke fra det senere, fønikiske alfabets kun 22 bogstaver.

Selv på Cypern - på ruten mellem fønikiere og grækere - er fundet græske inskriptioner med nøjagtig samme bogstaver og skriveretninger som i den proto-kanaanæiske skrift (Sinai-alfabetet). De græskinfluerede cyprioters skrift adskiller sig dermed fra fønikisk skrift - og bestyrker, at den fønikiske skrift ikke kan være oprindelsen til det græske alfabet.

På hele denne baggrund må "Kadmos' bogstaver" (*Kadméia gram-mata*) - som også "historiens fader" Herodot påstod, at den tidligste græske skrift bestod af - have eller være del af *en forhistorie* og dermed haft ældre former, nemlig sådanne som kendtes på Moses' og Kadmos' tid.

Der fremstår her en sammenhæng mellem på den ene side Moses og hans forbundsfællers flugt ved Tuthmosis III's magtkup omkring 1490 f.Kr. (selve kuppet omtales i denne faraos egne inskriptioner) - og på den anden

side udbredelsen af den med egyptiske træk funderede alfabetopfindelse til de græske områder. Hvad der især har været hindrende for erkendelse af sammenhængen, er som omtalt netop nutidens udbredte "videnskabelige myte" om, at "grækerne overtog fønikierens alfabet 800-700 f.Kr."

Ydermere måtte forskeren Aaron Demsky flytte både alfabetopfindelsen og udbredelsen til grækerne længere tilbage i tiden end det fønikiske alfabet. Han omtaler, at en oldkanaanæisk alfabetisk inskription med store ligheder med det græske alfabet er fundet i det gamle danaer/-eller danitter-kystområde kun 3 km fra filistrenes by Aphek; alt dette ifølge hans afhandling "A Proto-Canaanite Abecedary Dating from the Judges and Its Implications for the History of the Alphabet", i arkæologijournalen Tel Aviv (No. 4, 1979). Heri konkluderer han:

"...grækerne har allerede lånt alfabetet fra kanaanæerne på et tidligere trin af dets udvikling - sandsynligt omkring slutningen af det andet årtusinde (f.Kr.). Rimeligvis var sø-folket (: danaere eller pelasgere, *ed.*) redskabet for overbringelsen af alfabetskriften *på dette tidlige tidspunkt* fra Kanaan til de græske øer..."

At disse folk eksisterede og var velkendte på Tuthmosis III's og således Moses' tid har også været stærkt betvivlet. Men den tyske egyptolog Wolfgang Helck omtaler i sit værk "Die Beziehungen Ägyptens und Vorderasiens zur Ägäis..." (Darmstadt 1979), at allerede Tuthmosis III's inskriptioner i Theben angiver, at danaerne (*danyen, tanaja*) kom med gaver - som indledning til "at komme med fred" - til denne farao i hans 42. regeringsår. Det viser sig præcist at være det år, hvor 19 års oprør fra Egyptens 'dominions' mod hans egyptiske regime så pludseligt ophørte.

Bag hidtil manglende tidlige græske skrifter er der to forhold, der kan skyldes "skriftens magi" samt religiøse eller krigsmæssige hemmeligheder. Nemlig at destruere tekster efter brugen - som keltere i Europa og Amerikas indianere gjorde - eller at skjule teksterne:

- I ruinmurene af Ramses III's palads, 1200 f.Kr., ved et sted med det senere navn Tell Jahuda i Nil-deltaet, er fundet brændte mursten (tegl) med *græske bogstaver på deres bagside*. Fundet er endda 400 år tidligere end hidtil observeret for et græsk alfabet. Ingen forskning ses at have uddraget konsekvensen heraf!

Denne metode at sætte tekst på bagsiden af mursten, f.eks. for at skriften ikke kan opdages efter indemuringen, er kendt bl.a. hos farao/dronning Hatshepsuts vesir Senmut - se William C. Hayes' bog "Ostraka and Name Stones from the Tomb of Sen-mut, No. 71, at Thebes" (New York 1942). Jf. også nærv. bogserie bind 2's kap. 8.

Arkæologien bestyrker alfabetets egyptiske basis

Manglen på tidlige tekster med græsk skrift er urealistisk, idet grækerne sejlede overalt til - og selv modtog besøg fra - alle folk, der havde skrift-

sprog. Lignende mangel genkendes hos etruskerne, men vi ved fra deres romerske efterfølgere, at de havde mængder af bøger, med bl.a. religiøse forskrifter og kalendere, men ikke en eneste findes bevaret.

De mange facts om tidlig græsk skrift findes ikke diskuteret i forskningen, der ikke her burde fortsætte uden revision af dens over hundrede år gamle og fikserede betragtninger; i stedet skulle alle argumenter for og imod lægges frem "ligesom i en retssag". F.eks. det faktum, at endda *runealfabeter*, også i Middelhavslandene(!), fremstår grafisk (og også lydmæssigt) som nedstammende mere direkte fra Sinai-alfabetet, dvs. ligesom det græske alfabet, og meget langt fra det latinske.

Moses' politiske rolle i Egyptens historie, bl.a. beskrevet af Manetho og rabbinerne, kan da forbindes stærkere med samme Moses som opfinder af alfabetet, hvilken oldtidens skribenter - og "myter" - alle omtaler.

Eksistensen af alfabetet som ny revolutionerende kommunikationsform hos kanaanæerne, Moses' forbundsfæller, afspejles også i inskriptioner med Sinai-alfabetet *uden for* Sinai - nemlig i Palæstina:

- En tidligere nævnt inskription *Kaleb* (som navnet på Moses' ledsager) er fundet i Gezer. I Lachish er fundet en inskription med Amenhotep II's navn i hieroglyffer på materialets ene side, og på bagsiden flere egyptiske gude- eller kultiske navne: Amon-Re, og Ptah fulgt af et med *alfabetet* inskriberet, men uidentificeret, kultisk navn, *el dú gitti*. Dette navn og Ptah *genfindes* på Sinai i Serabit el-Khadim-teksterne!

Kalebs navn, samt navnet Amenhotep (II) - "den hårde nye farao" der ville forhindre Moses' og israelitternes udvandring - vil indikere, at Sinai-alfabetet var i brug her allerede under exodus' første år.

Andre fund med Sinai-skrift viser navnet "Hur", et også velkendt egyptisk navn på den tid - bl.a. for en af Moses' forbundsfæller - uden at disse inskriptioner blev omstridt. Og flere har tolket Sinai-inskriptionen af Moses-navnet som at være det fra Bibelen kendte navn Manasseh.

Alfabet-udbredelsen kan også spores sydpå - bl.a. hos efterkommerne af Moses' forbundsfæller på Sinai, midianitterne og kenitterne, i hvis territorier, Sinai, der først blev udført inskriptioner med Sinai-alfabetet. Og dette alfabet er konstateret senere at have fulgt disse stammers udbredelse langs Arabiens vestkyst. I Yemen er der fundet mangfoldige sydsemitiske inskriptioner med det nu såkaldte "syd-arabiske alfabet" - dette anses for et midianitisk (thamudisk) alfabet og er en udvikling netop af senere dato, men er stærkt beslægtet med Sinai-alfabetet.

Kort sagt, den hurtige udbredelse af alfabetopfindelsen *uden for* Egypten skyldtes i første omgang ironisk nok de politiske forhold i selve Egypten - nemlig Moses' og flere af hans samtidiges flugt derfra.

Men som allerede demonstreret er der i nutiden, på baggrund af et tidligere utilstrækkeligt arkæologisk materiale, opstået en - på svagt argumenteret grundlag - modstand mod Moses som alfabetets opfinder.

Her er det hidtil blevet overset, skønt af afgørende betydning, at israelitterne - da de under Moses' lederskab udvandrede fra alfabetets egentlige ophavsland, Egypten - *ikke i forvejen havde en skrift, hvorfor det nye alfabetkriftsystem umiddelbart kunne indføres.*

Det er kritisabelt, at ikke én afhandling henleder opmærksomheden på det faktum, at rabbinerskrifterne angiver, at Moses opholdt sig og levede skjult i længere tid i skakter i Sinais klipper, dvs. de steder der indeholder de mange inskriptioner med dette ældste alfabet!

Det er yderligere gådefuldt, at skønt oldtidsforfatterne omtaler Moses som alfabetets opfinder - foruden de omtaler, at personer kendt som hans samtidige bragte denne opfindelse *fra Egypten* til græske områder - så ses disse forhold end ikke nævnt af forskningen.

På den store baggrund kan Moses fremtræde med større klarhed som det hidtil mest plausible bud på, hvem der kan være alfabetets opfinder - især også da hans opfindelse så stærkt indikeres i logisk forbindelse til Kadmos' og øvrige samtidiges flugt fra Egypten, medbringende alfabetet.

*

OVERSIGT (3)

Grækernes alfabet kom ikke fra fønikierne

Forskningens egen myte om, at grækerne fik alfabetet fra fønikierne i 800-700-tallet f.Kr., modbevises af disse *kendsgerninger*:

1. *Det græske alfabets tidlige alder*: Det hidtil ældste fund med græsk alfabettekst er på bagsiden af sten i Ramses III's palads ca. 1200 f.Kr. i Tell Jahudu i Nil-deltaet. Og et andet aspekt er, at græske alfabetinskrptioner på en græsk vase, fundet på den italienske ø Lipari, er - med en af alle parter fuldt anerkendt keramisk datering fra ca. 800 f.Kr. - udsmykket med arkaisk græsk indskrift med citat fra Illiaden: Det viser, at græsk epos var skrevet med alfabetet i *udviklet stand før* det tidspunkt. At ældre spor ikke hidtil er blevet set, *viser ikke*, at grækerne ikke havde alfabet.
2. *Bogstavform*: De fleste eller alle arkaiske græske bogstavers former stammer ikke fra det samtidige fønikiske alfabet, men svarer direkte til Sinai-alfabetet og dets protokanaanæiske udløbere i 1400-1100-tallet f.Kr. Derfor er det totalt usandsynligt, at grækerne skulle have optaget den separat videreudviklede fønikiske skrift i 800-tallet f.Kr. og derefter ændret den (tilbage) til en ældre mere original skrift, der var anvendt som fønikiernes forlæg, fra 300-500 år tidligere.
3. *Bogstav-antal*: Sinai-alfabetets cirka 24 bogstaver var det antal, som også det græske alfabet indeholdt oprindeligt; det viser direkte forbindelse mellem de to alfabeter, hvorimod det senere fønikiske - og ligeledes hebraiske - alfabet var reduceret til 22 (23) bogstaver.

4. *Vokaler*: Det græske alfabet og dets lokale varianter fandtes ved 800 f.Kr. i fuldt udviklet stand med indsatte vokaler, hvilke fønikierne netop ikke havde. Det viser, at alfabetet allerede før 800 f.Kr. *havde en længere forhistorie hos grækerne*. Ifølge den engelske ekspert Lillian H. Jeffrey i "Cambridge Ancient History" (vol. 3,1, s. 822) samt hendes kæmpemæssige værk "The Local Scripts of the Archaic Greece" (rev. ed. Oxford 1990) blev der i alfabeter til alle lokale græske dialekter optaget de samme fire vokalbogstaver med fælles baggrund i semitiske konsonanters navne/lyde. Jeffrey har undladt at nævne, at disse ekstra bogstaver vil stamme fra et alfabet *tidligere* end den udgave, som fønikierne havde reduceret til kun 22 bogstaver. Så hvis grækerne først skulle have fået alfabetet 800 f.Kr., hvem skulle da have bragt det ind i landet med de i så fald på én gang fuldt færdige variationer og vokaler til alle forskellige lokalområder?
5. *Ordmellemrum*: I Sinai-indskrifterne er der ingen ordmellemrum, mens babylonisk skrift anvendte ordadskillelse, hvilket påvirkede Sinai-skriftens efterfølgere, de fønikiske, hebraiske og aramæiske alfabeter, der efter 1000 f.Kr. (især 800-700 f.Kr.) fik ordadskillelse. Men *grækerne har indført Sinai-alfabetets system direkte* - de brugte ikke ordmellemrum før Alexandria-perioden fra ca. 330 f.Kr. Grækerne kan derfor *ikke* have overtaget alfabetet fra fønikierne og derefter være gået *tilbage* til brugsmåden for denne skrifts forgænger 400-500 år tidligere.
6. *Skriveretning*: Grækerne brugte alle Sinai-alfabetets skriveretninger og bl.a. i en lang periode især to-vejsretningen, *boustrophedon* - og anvendelsen af alle disse retninger er ligeledes med til at vise, at grækerne overtog alfabetet direkte fra Sinai-modellen og *ikke fra det fønikiske alfabet*, der kun anvendte skriveretningen *fra højre til venstre*. Til sidst fastholdt grækerne (og romere) en skriveretning endda helt modsat fønikiernes, nemlig fra venstre til højre, der siden blev enerådende i europæiske alfabeter. Denne forskel mellem semitisk og vesterlandsk skriveretning blev i øvrigt senere ofte tillagt særlige religiøse/magiske betydninger.
7. *Bogstavnavne*: Navnene på græske bogstaver er i de fleste tilfælde taget direkte fra deres navne med betydninger i Sinai-alfabetet, hvoraf mange stammer fra endnu ældre babyloniske skole-ordlister - og hyppigt passer de ikke til fønikiernes udtryk! Dvs. *igen at den græske alfabetimport skete før fønikiernes alfabet eksisterede i færdig form*.

Disse 7 punkter har ikke hidtil været præsenteret samlet. Samordnet viser de klart den historiske *usandsynlighed* af en sen græsk alfabetimport.

Efterskrift

I disse kapitler om alfabetet er flere analyser af sidegrene i dets udvikling bevidst fravalgt for bedre at vise vigtige hovedlinjer. Men det kan nævnes, at Benjamin Sass' værk, "The Genesis of the Alphabet and Its

Development in the Second Millenium B.C.“ (Wiesbaden 1988), berører dem.

Brug af skrift i sig selv er ekstremt gammelt. I Donau-området er fundet (ikke tydet) en primitiv "protoskrift" ældre end egyptisk og sumerisk. I dette og flere følgende fund af stor ælde er der tale om andre skriftsystemer end netop alfabetskrift:

- Den engelske arkæolog Arthur Evans var den første, der undersøgte skrifter på Kreta: Linear-A og -B (1900-1450 f.Kr.). Han rejste til Frankrig for ved selvsyn at inspicere nogle 6.000 årige skriftinskriftioner, fundet i 1924 i Gozel nær Vichy, og sagde, at accept af ægtheden af Gozel-fundene måtte destruere hidtidig videnskabelig opbygning af forløbet af skriftens historie.

I den gængse model er sumerisk-babylonisk (kile)skrift og egyptiske hieroglyf tegn menneskehedens ældste skriftsystemer, f.eks. i kong Skorptions grav i Øvre Egypten 3.300 f.Kr. Den etablerede forskning gjorde hård modstand mod, at skrift var i brug langt tidligere i Vesteuropa hos folkeslag, der for øjeblikket anses for at have en mindre avanceret kultur. I 1999 blev der fundet en skrift fra 5.500 f.Kr., dvs. ældre end Indus-skriften, i Harappa i Pakistan.

Førnævnte Gozel-skrift er foreløbig fundet på 3.500 genstande gravet op fra lag i istidens smeltevandsaflejringer, deres alder stemmer med kulstof-14 datering. Fundet er anerkendt - og finderens Emile Fradin hædredes 1989 af Frankrigs præsident Mitterrand og Det franske Akademi. Skriften består af kun 142 tegn, eventuelt blot 42 plus varianter. Denne - stadig omdiskuterede - skrift kan have været vidt spredt og i langvarig brug, men om den kan have influeret langt senere skriftsystemer, som f.eks. dem på Kreta, synes tvivlsomt.

Kretas ældre skrift, Linear-A, kan ifølge den norske forsker Kjell Aartun - bl.a. kendt for sine tydningsforsøg af den mystiske indskrift på den omdiskuterede Phaistos-skive fra Kreta - opfattes (ifølge Reuther-telegram, dateret Oslo 16. oktober 1991) som et produkt med tidligt egyptisk-etiotisk præg, da det anvendte sprog ikke som hidtil antaget er indo-europæisk, men snarere har de nævnte rødder. Også dette er meget omdiskuteret, men korresponderer udpræget med Martin Bernals teorier. Dog, ifølge flere andre meninger er skiven et falsum.

Derimod går vort nuværende alfabets udviklingshistorie i lige linje 3.400 år tilbage til Sinais (lyd)alfabetskrift - som Moses i traditionen tilskrives æren for - nemlig en skrift *grafisk* formet ud fra de nu mindst 5.000-årige egyptiske hieroglyffer. Og i det forløb mangler inden for nyere tids viden erkendelse af Moses bag alfabetetskriften som det særlige vendepunkt i kulturens udvikling. Alfabetetskriftens pludselige historiske fremkomst *kan ikke forstås uden netop ved Moses*.

Skrift er i sig selv den vigtigste tekniske revolution i menneskets ud-

viklingshistorie, idet der hermed ligeledes skabtes revolution i tankeverdenen inden for lovgivning, videnskab og teknologi. *Den store udvikling af disse vidensfelter skyldtes netop skriftens videreudvikling til vort (lyd)alfabet.* Skønt forskere karakteriserer alfabetets oprindelse som "tåget", giver oldtidens oplysninger og arkæologien altså stadig mulighed for dets opfinder til at stige ud af anonymiteten.

At alfabetet-fra-fønikierne-hypotesen satte sig fast længe før udvikling af arkæologisk videnskab, samt dette at Moses placeredes i for sen en tidsalder, spærrede for opklaringen. Men i det foreliggende er der alene tale om at ved almen anerkendelse og legitim fremgangsmåde at fremdrage baggrundsdata for oldtidsforfatteres insisteren på Moses som alfabetets opfinder.

I alle tilfælde er det i den samlede information det afgørende faktum, at de fremlagte data og indicier demonstrerer alfabetopfindelsen som i det mindste *teknisk, historisk og tidsmæssig mulig* for Moses at have udført.

RESUMÉ

- Fra især egyptiske og græske overleveringer tegner sig et samlet mønster af, at alfabetet opfindes i Egypten, i Theben. Og grækerne specificerer endda, at ideen til alfabetet blev undfanget i denne by.
- Alfabetets opfinder omtales også som Musaios (Moses?) foruden som Thoth/Hermes (som Moses netop ofte identificeredes med).
- Egypterne ("farao") afslog at anvende alfabetet. Men det indførtes hos grækerne af en gruppe personer med egyptiske navne og skikke - det var personer, som undslap fra Theben i Egypten samtidig med Moses.
- Blandt disse personer identificeres bl.a. Kadmos, Danaos, Ke-krops, samt Kadmos' søster Europa og hendes søn Minos - alle oprindelige egyptiske navne. Deres forskellige rejseruter er også identificerbare, ligesom ruten for egypterkongens forfølgelse af Danaos til søs.
- Græske alfabeter, og følgelig alle senere vesterlandske alfabeter, stammer direkte fra Sinai-alfabetet og ikke fra det fønikiske alfabet, der blot er en senere udvikling deraf.

Ruinerne af Sinais egyptiske tempel (Jethros eksil?) i Serabit el-Khadim på Sinai.

3. DEL

Moses var berømt for sin stjernekundskab - og senere i jødisk tradition i rabbinerskrifterne og f.eks. hos Philo fortsættes interessen. Mosaik med zodiak - endog med Helios' solvogn i midte - i den mellemøstlige Beth Alpha synagoge, 500-tallet e.Kr.

De glemte sider af Moses' eftermæle

Den skjulte fornægtelse af Moses

Det mere samlede billede viser Moses med et mægtigt og facetteret volumen. I verdenshistorien kender vi f.eks. Mohammed bl.a. som profet, politisk-militær leder, og religionsstifter; eller Mao ze Dong, der - uanset mange forhold han med rette kan kritiseres for - anførte hundredetusinder i deres mangeårige "lange march" i Kina, og gjorde de slaveagtige, fattige mennesker nationalt bevidste til at overtage deres eget "forjættede land"; eller et multigeni som kunstneren Leonardo da Vinci, der samtidig udførte avancerede tekniske opfindelser.

Hvis Bibelens og rabbinerskrifternes udsagn om Moses ikke var reelle overleveringer, men blot en tildigtet heltedyrløse, ville disse gamle tekster have handlet ikke mindst om helterollen. Men dette er ikke tilfældet - tværtimod overleveres fra oldtiden en lang række "neutrale" og civilisatoriske detaljer, såvel som omtale af uheroiske nederlag, hvilket næppe nogen ville opfinde for at glorificere en stor leder.

Moses udfylder ikke det romantiserede patriarkbillede, som han under senere tiders religionsopfattelse er blevet anbragt i. Men det fremgår allerede fra Bibelens omtale, at Moses har været en mangesidig begavelse. Vi kan repetere fra oldtidens omtale om ham: På én gang en religionsstifter, profet, lovgiver, folkeleder, organisator, general, ideolog, historiker, skribent og digter; foruden hans kundskaber som konstruktør, arkitekt, astronom og kalendermester m.m.

Dertil kommer alt det øvrige, som rabbinerskrifter og oldtidsforfattere *også* beretter om. Nemlig områder - ligeledes fremlagt her - som spænder fra præsteligt lederskab og storpolitisk diplomati til at være filosof, opfinder af alfabetet og konstruktør inden for bl.a. ingeniørkunst og hydraulik.

Visse forhold som f.eks. "heltestatus" kan naturligvis ikke måles reelt. At Moses har alle klassiske kendetegn for berømte helte eller mytefigurer, søgtes demonstreret af den engelske forsker *Lord Reglan* i værket "The Hero. A Study in Tradition Myth and Drama" (London 1934).

Heri vises i alt 22 særlige punkter, som mytehelte over hele verden havde tilfælles - f.eks.: Heltens mor af kongelig herkomst, usædvanlige forhold ved undfangelsen, udførelse af bedrifter i andre lande, død under mærkelige omstændigheder etc. Altså det udtalte klassiske mønster.

Klassiske sagnkonger og -helte som Oedipus, Theseus, Romulus og kong Arthur opfylder hver ca. 19-21 punkter. (Det kan beregnes, at den sydamerikanske oprørsleder Che Guevara, død 1967, mindst vil kunne opfylde 14 punkter). Ud fra bibelteksternes indhold opfylder *Moses* - ved denne uofficielle test med alene mytiske elementer - *flest punkter af alle*. Det kan vel i nogen grad forklare, hvordan Mosesskikkelsen også uden for Bibelen i den almene erindring er blevet hjulpet til overlevelse, måske mere ved mytiske træk end realhistoriske data, der synes fortrængte.

På den anden side findes der i Bibelen, rabbinerskrifterne og hos oldtidsforfatterne netop *ikke* nogen tekst med en fremstilling af Moses som supermand, episk helt, guddommelig eller udødelig.

Derimod fremstilles han åbent som et ikke-fejlfrit menneske og omtales for sin problematiske divergens mellem mildhed og et fasthåndet lederskab - og ligeledes mellem at være guddommeligt favoriseret og udstyret med almen menneskelig (ir)rationalitet.

Alt dette kan vise tekstgrundlaget som en *straight* fremlagt beretning om et stort menneske, der virkelig har eksisteret. Eventuelle anakronistiske tilføjelser om Moses af senere fabrikat ophæver naturligvis ikke betydningen af den "originale kerne" i Bibelens Moses-beretning.

Dette er fjernt fra et eftermæle om en folkekær helt som f.eks. kong David med en popularitet også baseret på krigsheroisme: "Saul slog tusinde, men David slog titusinde". - Eller som Tuthmosis III, der i sine biografiske inskriptioner lod sig forherlige ved omtale af sine mange togter og de mange fjender, han havde dræbt. Derimod fremstår Moses tydeligt som en ekstraordinær person beundret for sine religiøse lige såvel som intelligente bedrifter ved sit lederskab for israelitternes oprør og udvandring fra Egypten.

Forskernes hovedpine

Ingens enkeltskikkelse i Israels historie fremtræder med en så omfattende personlighed som Moses. Senere profetskikkelser ses på visse punkter at have fortsat i den ånd, der allerede var fastlagt af Moses.

Det kan bestyrke Moses-omtalens ægthed i Bibelen, at bibelteksterne i deres omtale af større religiøst-nationale initiativer beskriver et tilhørsforhold *konkret* med navne: bl.a. Samuel og David for monarkiet, David og Salomon for templet - samt konger (Ezekias, Josiah m.fl.), præster (Hilkiah m.fl.) og profeter (Elias m.fl.) for deres reformer i religionen - foruden Jeremias m.fl. for moralhistorisk indflydelse.

Mange eksempler på en senere underrepræsentation af Moses i Bibelen afslører det besynderligt reducerede eftermæle, som israelitternes efterkommere tildelte deres største leder og inspirator.

Den tyske teologiforsker Martin Noth mente ironisk, at det eneste, der med nogen sikkerhed findes om Moses, er, at "han tilhører en østjor-

dansk gravtradition". En vild underdrivelse. F.eks. fortæller Bibelen om kong Ezekias (800-tallet f.Kr.), som fra Jerusalems tempel lod fjerne den kobberslange, der her blev opbevaret som et relikvie, og som Moses i ørkenen havde brugt til at helbrede syge hos folket. Et sådant egentlig negativt træk ved respekten for Moses ville næppe være omtalt - og på et så tidligt historisk tidspunkt - hvis ikke han havde eksisteret i historien. Noth måtte da også indrømme:

"...Kernen i 'Sinai-traditionen' var fra en historisk hændelse, uanset hvor lidt den kan fattes i historiske detaljer..."

Fjernelsen af kobberslangen kunne være et blandt flere tegn på, at Moses' indflydelse allerede på det tidspunkt var ved at blive reduceret. Den fortsatte vekslende indflydelse må også ses i relation til oldtidsforfatternes overleverede information om, at Moses' originale tekster opbevaredes i Jerusalems tempel og forsvandt (eller brændte) ved templets brand i 587 f.Kr. Derved har evt. senere ændringer i Bibelen lettere kunnet foretages.

Den holdningsændring over for Moses, der fremgår af de senere dele af Bibelen, havde især Israels ændrede religiøse forhold som årsag.

Under og efter jødernes tvungne eksil i Babylon (586-535 f.Kr.) blev der især foretaget en ny bibelredaktion af præsten Ezra i 400-tallet f.Kr., der af jøderne undertiden også ses omtalt som "den anden Moses". Han delvis omskrev Bibelen, anvendte en anden stavning samt en senere udgave af hebraisk skrift (siden hen betegnet som babylonisk kvadratskrift).

Her synes der at være redigeret i Moses-beretningen, ligeom det f.eks. skete i slægtsregistre i Bibelens "Krøniker" bøger.

Ezra tilpassede dygtigt Bibelen til, hvad der var opportunt for den tids vanskelige religionspolitiske situation. Senere blev den opfattelse gældende blandt bevarerne af den jødiske religion, at Bibelen som religionens bog var af absolut sandhed - i alle detaljer.

Formålet med Ezras bibel har tydeligt *ikke* været, at den skulle være en Moses-biografi, men tjene en af Ezra formet religionspolitik.

Med sin bibelredaktion har den magtfulde Ezra fået gennemført, at tekstændringerne anerkendtes af præsteskab og skriftlærde. Hvis disse har haft vanskeligt ved at se Moses som menneske og sjælden personlighed med omfattende virke og indsats, har dette også været mange forskeres hovedpine i nutiden. Omtalen af Moses i den oprindelige form faldt sandsynligvis uden for Ezra-tidens idealbillede af en skriftlærd profet. I Bibelens yngre del ses en stærkt *reduceret* gengivelse af Moses' egentlige rolle. Mens flere tekster iblandt synes at stamme fra en slags *Moses' selvbiografi*, der blev fragmenteret og spredt og indgik som især de beretninger, der senere kendes som ældre dele af rabbinerskrifterne.

Inden for et meget kortere historisk tidsrum end helt fra Moses' tid ses således *David nævnt fem gange så ofte som Moses* i Bibelen. (Statistik og anden samlet information herom, jf. bind 4's kap. 14).

At den største profet i jødernes forhistorie var *egypter* - og hermed repræsentant for "slaveriets land" - synes sværere for dem at kapere, efter at de siden hen også havde været i fangenskab i Babylon.

Ligeledes blev Sinaibjerget i den senere jødiske historie ikke mål for jødiske "pilgrimme", idet det *senere* næsten aldrig omtales som åbenbaringssted i Bibelen eller rabbinerskrifterne. En tidlig undtagelse: ifølge "Kongernes Bog" (1,19) besøgte profeten Elias dog Sinai, i 800-tallet f.Kr., og fik her, ligesom Moses, en åbenbaring. Ydermere bidrager også denne genklang af Moses-episoden til, at beretningen om Moses på Sinai ikke er en senere opfindelse skabt af præster efter eksilet i Babylon.

Ezras religionspolitik havde nødvendiggjort en stramning i de ældre tekster. Det ses i nogle tilfælde udført på en sådan måde, at det har givet ekstra svære problemer for forskningen. I tilfælde af udeladelser i teksterne kan det visse steder give ændret udtryk. Dengang var metoden næppe betragtet som speciel kritisabel, idet det synes at have drejet sig om at skærpe tekstens relevans for samtiden.

Ud fra Ezras omlægning af dele af teksterne fremmedes en myteagtig Moses-opfattelse, der har været med til at tilsløre billedet af Moses. Den historiske Moses opløstes til fordel for det senere idealbillede. Jf. også en af zionismens fædre, Ahad Ha-Am (1856-1927), der hævdede, at Moses er "en opfindelse skabt af det jødiske folk".

Dog, under den romerske besættelse af Palæstina, 300 år efter Ezra, skærpedes ideen om national samling - og dette synes at have fremmet en opblussen af ny interesse for folkets forhistorie og herunder Moses.

Dette afspejler sig bl.a. ved, at Moses omtales mere ivrigt i "Qumranteksterne" og i størstedelen af det Nye Testamente, og her endda hyppigere end uden for Mosebøgerne i resten af det Gamle Testamente. Men indtrykket af Moses fra Bibelen var dog med tiden blevet et andet - og ændret til noget af et idealiseret billede.

Vedtagne ideer lever ofte deres eget liv uafhængigt af virkeligheden. Dette har gjort det endnu sværere for forskningen, fordi det kunstige billede først må erkendes som kunstigt. Frigørelsen blev for drastisk:

- En autoritet blandt Noths læremestre var den tyske historiker og egyptolog Eduard Meyer (1835-1930), kendt bl.a. i sin forskning af farao-kronologi. Ifølge hans værk "Die Mosesagen und die Lewiten" (Berlin 1905), kan spor fra en historisk Moses ikke findes. Og de på Meyers tid kendte/fundne tekster mentes åbenbart ikke at rumme tilstrækkelige data til at verificere Moses.

Senere har dele af forskningen teoretiseret vores forhistorie, og kilder ses fortolket over i en anden virkelighed end den mere konkrete, der kan findes i f.eks. arkæologers og antropologers materiale.

Moses - igen placeret i historien

Modstand mod Moses som historisk nøgleperson

I bogen er blevet fremlagt en lang række mindre kendte overleveringers informationer om Moses: - Data, der sandsynliggør ham som den foregangsmand, han oprindeligt var kendt for at være inden for flere vidtrækkende områder. Nemlig - som demonstreret - langt ud over sine kendte roller som religionsstifter, folkefører og profet.

Ved en senere holdning til Bibelens billede af Moses, tusinde år efter hans tid, frasorteredes næsten alt andet ved hans ekstraordinære personlighed og virke end dét, der direkte berører Bibelens beretning.

Denne omstilling - især indført ved nyredigering af Bibelen ca. 400 f.Kr. - både ændrede og indskrænkede opfattelsen af Moses.

Dette syntes at medvirke til, at Moses' dog ikke urealistiske rolle som opfinder af det senere verdensudbredte alfabet - som han nedskrev Bibelens første tekster med - forglemtes, endda hos selve dette folk, han havde gjort så meget for, og i hvis eje han overdrog bibelteksterne.

Bortset fra den legendariske egypter Imhotep - som var den første kendte personlighed i fortiden der i sporene af sin gerning hævdede sig ud over anonymiteten tusinde år før Moses - kendes ikke i den tidlige oldtid nogen personlighed af Moses' format.

Moses skabte aldrig et stort imperium, han lod aldrig bygge en stor metropol, men har, placeret ved en af historiens og kulturens vigtige tærskler, udøvet indflydelse på en betydelig del af verdens kulturhistorie.

I traditionel faglitteratur inden for historieforskning, teologi og bibelforskning er Moses hidtil mest blevet betragtet som identisk med Bibelens billede af ham - *til trods for* kendskab til, at Bibelen tidligt blev udsat for tekstredaktion. Men samtidig er han i nyere forskningsskoler tilmed blevet erklæret for ikke-eksisterende.

Yderpunkter i Moses' omdømme rækker lige fra "en drabsmand, der lider af at stamme" og til den store formidler og fortolker af Loven og Pagten. Som ledende organisator udførte han i realiteten flere mands arbejde - også i relation til sit dygtige efterfølger-par, der blev hhv. verdslig og åndelig leder af folket, nemlig Joshua og Eleazar.

I nyere tid har Sigmund Freud psykologisk og antropologisk studeret Moses i sin afhandling om "Der Mann Moses und die monotheistische Religion" (1932-37). Freud havde svært ved at erkende dele af

Moses' volumen - ligesom ved sit syn på Leonardo da Vinci, hvis geni han dertil analyserede næsten som en sygdom. Freud betvivlede, at ét enkelt menneske kunne udføre, hvad Moses havde udført:

Derfor opsplittede Freud billedet og hævdede, at Moses i virkeligheden var to - meget forskellige - personer. Den ene som en streng og brutal *egyptisk* præst, der udså sig jøderne (det hebræiske/israelitiske folk) for med dem at realisere troen på én gud, men som til sidst blev myrdet i ørkenen af dette folk. Den efterfølgende person var en god og mild jødisk (israelitisk) fårehyrde, der førte sit folk til det forjættede land.

Andre forskere har på anden måde antaget, at der var to eller flere Moses'er, og at der fra Egypten kom flere udvandringsbølger - med eller uden en Moses - med over hundrede års mellemrum.

Moses-forskningen var naturligvis vanskelig at udføre ud fra en snæver sociologisk-politiske historiemetode - og blev splittet op mellem flere videnskabsområders (fag)ideologiske indstillinger.

De videnskabelige, men undertiden modstridende og endda religiøse særinteresser hos tekstkritisk forskning, filologi, historievidenskab og teologihistorie lod sig hæmme ud fra fordomme mod mere vidtgående forskningsresultater i den historiske Moses.

Når egyptologer har assisteret historikeres og teologers bibelforskning - og her har måttet benytte et materiale farvet af bibelopfattelsen på disse præmisser, hvor Moses' eksistens er blevet udhulet - er det forståeligt, at der ikke på den baggrund kunne ses egyptiske spor efter Moses.

Den særlige forbandelse, der ved skinhenrettelsen af Moses i Egypten skulle destruere hans identitet - ifølge rabbinerskrifterne - syntes på ejendommelig vis at være gået i opfyldelse. Reduktionen eller destruktionen af den egentlige Moses er reelt foregået ved tre større "attentater" - én i hver sin æra:

- *Første* gang i Egypten, hvor Moses fik sin identitet destrueret (bl.a. ødelæggelse af inskriptioner og statuer) udført af fjender ved præsteskabets og hoffets af magtpolitiske grunde.

- *Anden* gang af jøderne, især Ezra, ofte af nye religionspolitiske grunde.

- *Tredje* gang af mange nutidige forskere, der - ofte ud fra forvirring over tabte eller ødelagte data, men også ved ignorering eller nedvurdering af kendte data - hævder, at Moses er ikke-eksisterende både som israelitternes leder og Mosebøgernes forfatter. Som bl.a. Ernest Hemingway som amerikansk forfatter-ikon erfarede: "Først opbygger litterater et fortegnet billede af en forfatter, og når de opdager, at han ikke er, som de troede, beskylder de ham for at sejle under falsk flag".

Den franske filosof Roland Barthes påviste tendensen til, at læseren "begærer" forfatteren. Idet Moses synes at have styrket sin nye religion ved at fremhæve Jahweh som ophav til flere egne store bedrifter, har en

- måske deraf følgende - underforsyning af *personlige* oplysninger om ham forøget interessen for ham som forfatteren bag Mosebøgerne. Men det har også gjort det ekstra svært at indkredse ham.

Under skiftende "moderetninger" inden for et historiesyn influeret lige fra dialektisk materialisme til påvirkninger fra Freud har man inden for flere forskningsfelter i historie og teologi ønsket at undgå beskyldninger for helte- og overmenneskedyrkelse eller for fundamentalisme. Man har da samtidig negligeret den betydning, som civilisationens *nøglepersoner* gennem tiderne har haft for historiens gang.

At f.eks. Cæsar erobrede 800 byer og 25 folkeslag samt var kulturelt stilskabende forfatter og havde stor astronomisk viden; at Leonardo da Vinci både var et malergeni og avanceret opfinder; at Mozart som 5-årig komponerede; at G.B. Shaw skrev over hundredetusinde breve foruden alle sine teaterstykker... etc. - vil engang, når ældre *dokumentation* er forsvundet, af bogholderi-litteratur blive kaldt "utroværdige myter".

Moses, fjernet som person og gjort til "en opfindelse", må engang dog have eksisteret og *været* noget - og præsteret *noget*, der blev givet folket til arv og eje. Ellers kunne overleveringerne med ekstraordinære og historisk verificerbare data - i Bibelen, i rabbinerskrifterne, hos oldtidsforfatterne og i traditionen - ikke være opstået.

Allerede den oldgræske forfatter Euphemeros hævdede, at guder i myterne engang havde været store mænd; og ligeledes mener en del nyere antropologer, etnografer og arkæologer, at forskellige landes mytehelte sandsynligvis virkelig har eksisteret i historien som personer, som der blot endnu ikke er fundet originalt materiale om.

I denne bog er det via de nævnte fag påvist som konkret muligt, at fremmedartede myteagtige handlinger i de gamle tekster *virkelig* - dog ikke nødvendigvis hvert ord - kunne foregå i "realiteternes verden".

De undersøgte forhold er baseret på bestemte årstal med en nøjagtighed, som er sjælden i forskningsområder, der er uvant med at anvende eksakt datering ved hjælp af *astronomi*. Men astronomiens kontrollerbare tidsangivelser kan - trods moderne bibelforsknings hypoteser - bidrage til at atter lade Mosebøgernes grundlæggende forfatter placere i Egyptens historie i præcise rammer: Moses' historiske eksistens er *genetableret*.

Selv under eksperters evt. uenighed om detaljer vil dog de indvundne data kunne bane vej til at klarlægge nogle af de mindre kendte sider af Moses' geni, der ikke omtales i Bibelen, men som andre oldtidskilder beskæftiger sig med. Det vil netop kunne bidrage til, at kildernes data kan blive forstået i større udstrækning.

Idet denne bogserie i helhed har fremdraget mange nye specifikke materialer om fortidens Moses, gives forøget realistisk basis for at omlægge det myteagtige syn på ham. Moses vil igen blive placeret som en konkret skikkelse, hvis virke er blandt de mest betydelige i vores historie.

xxvi. 21.
Shāt enti rēh kheperu nu Rā
 The Book of knowing the evolutions of Rā,

sekher Āpep tchetu Neb-er-tcher tchet-f
 [and] of over-throwing Āpep. The words of Neb-er-tcher [which] he spake

em-khet kheper - f nulk pu kheper
 after he had come into being. I am he who came into being

em Kheperā kheper-nā kheper kheperu
 in the form of I was (or, became) the creator of what came into being,

kheper kheperu neb em-khet kheper-ā āsht
 the creator of what came into being all; after my coming into many being

kheperu em per em re-ā ān
 [were] the things which coming forth from my mouth. Not came into being

kheper pet ān kheper ta ān qemam
 existed heaven, not existed earth, not had been created

satat tchetfet em bet pui
 the things of the earth, and creeping in place that; (i.e., plants) things

thes - nā ān - sen em Nu
 I raised up them from out of Nu (i.e., the primeval abyss of water)

em enen ān qem-nā bet āhā-nā
 from a state of inactivity. Not found I a place I could stand

āmi khut-nā em ābt-ā
 wherein. I worked a charm upon (or, with) my heart.

senti-nā em Maā āri-nā āru nebt
 I laid a foundation in Maā [and] I made attribute every.

Den egyptiske skabelsesberetning fra mere end tusinde år før Moses' tid. (nærv. kap.7). Den hellige skarabæ, kepher ('at skabe'), er et kraftord, der får forstærket sin magi ved at gentages mange gange.

Appendiks

Denne 4. Mosebogs-tekst skrevet på en sølvrulle er fundet i Israel i en grav fra 600-tallet f.Kr. - et klart modbevis på den hypotese, at Mosebøgerne er skrevet i 300-tallet f.Kr.

Forskere påstod, at kong Midas var en myte, men i 1957 blev hans gravhøj åbnet.

Mordet på historien

Teoretikere for afskaffelse af historien

Bibelen, dens tilknyttede religioner og kirken er i det nye årtusinde kommet stadig mere under debat. Bibelske beretninger afvises som de rene myter. Er de det? Og hvor meget kan vi overhovedet stole på den hidtidige bibelforskning?

Historisk og især teologisk forsknings ofte ekstreme teoretisering af fortiden synes til tider at ende i det direkte absurde. Vitale dele af vores fælles forhistorie afvises som rene myter til trods for, at de, som vi skal se, for længst er blevet historisk verificeret. Der findes talrige eksempler på, at indflydelsesrige historiske og teologiske forskere nødtigt vil opgive deres gamle 'tro' og deres - som det vil fremgå - ofte irrationelle teorier.

Symptomatiske reaktioner kunne iagttages, da der, i foråret 2004, igen blev analyseret nogle af CIA's tidligere hemmeligholdte luftfotos af Araratbjerget, der som bekendt er beliggende ved det, der var den tyrkisk-sovjetiske grænse. Flere internationale ekspeditioner forberedte sig senere samme år på at undersøge - oppe på dette bibelforbundne bjerg - en anormalt struktureret genstand, dvs. måske ikke naturskabt, med særlige målforhold, som disse fotos viser ifølge verdenspressen. Lignende er hørt før. Men dette burde bestemt ikke afholde nogen fra at undersøge det, der i det hele taget kunne være at finde.

Forhåndsnegativ modstand var der ingen mangel på. Som typisk eksempel kan nævnes en udtalelse i pressen fra en højtstående repræsentant, og tidl. dekan fra Københavns Universitets Teologisk Fakultet om den pågældende Noahs ark-episode: "Man kan ikke finde beviser for et sagn", og "historisk underbyggelse af Bibelen gennem arkæologi er i bedste fald naiv og i værste fald løgnagtig".

Igen, lignende er hørt før - en udbredt tendens. På forhånd blot nedladende og tankeløst at afvise de omtalte nye ekspeditioner har i hvert fald intet med videnskab at gøre. I stedet, hvis man ser op over selve Noahs ark-legenden og ser på selve helhederne i bibelberetningen, må spørgsmålet stilles: Hvad nyt véd forskningsområderne om "historisk underbyggelse" og såkaldte "sagn"?

Helt fra den historisk-bibelske forsknings barndom var det stærkt uheldigt for dens involverede områder, at teorier (i flere henseender stadig i princippet accepterede) om Bibelens tilblivelseshistorie blev etableret *før* den videnskabelige arkæologi var udviklet.

Eksempelvis ansås Bibelens omtale af en sumerisk-babylonisk oldtidsby Ur derfor længe for en myte. Men i 1927 udgravede den britiske arkæolog Leonard Wolley bl.a. denne bystats kongegrave, der kunne fastslå byens rette identitet. Han

afdækkede et stratum dybt nede i Urs undergrund, som viste en langvarig kæppe-mæssig oversvømmelse. Denne er dateret ubestridt præcist svarende til den såkaldte bibelske oversvømmelse i Mellemøsten, ifølge tidsregningen i Bibelen. Forskere kunne så skændes om, hvorvidt det lige var den bestemte oversvømmelse, der blev omtalt, men altså ikke om en sådan gigantisk oversvømmelse på den tid overhovedet havde fundet sted.

En sandsynligvis samtidig forbundet gigantisk oversvømmelse, mere nordligt og endda nær Araratbjerget, udvidede dengang Sortehavet med næsten en tredjedel af arealet. Analysen og den præcise datering af mangfoldige spor af dette voldsomme fænomen er gennemført (gennem ca. 30 år og især med flere intensive ekspeditioner omkring år 2000) af amerikanske samt rumænske geologiske forskere - William Ryan, Walther Pitman, Martin Bowen, Willard Bascon m.fl. og dertil oceanografen Robert D. Ballard (der i 1985 fandt Titanic på bunden af Atlanterhavet).

Igen, der skete en pludselig eller måske mere langvarig, men omvæltende oversvømmelser på det omhandlede tidspunkt. Undersøgelserne giver ingen konklusioner, der implicerer selve Noah-legenden, og det ville ligeledes have været uvidenskabeligt i analysen at skulle lede efter et færdigsyet resultat.

Men det, der kom frem, har i sig selv understreget, hvordan det pågældende bibelske såkaldte mytestof, der har fine ligheder med den sumeriske Gilgamesh-myte (og evt. den græske Deukalion-myte) om en stor mellemøstlig oversvømmelse, gengiver flere realistiske forhold fra virkelighedens verden. Nemlig konkrete og beskrivelige fænomener, der har fundet sted i en verificerbar historisk periode.

Der er i det hele taget overleveret mængder af værdifulde oplysninger om den ældre fortid. Men - netop som omtalt - set fra de senere års akkumulerende fund fremstår en hel del af forskernes ekstreme *teoretisering af fortiden* ofte som direkte absurd.

Oprindeligt havde man et begrænset materiale - og et følgelig begrænset overblik. Men siden 1800-tallet er der fremkommet betydelige tekstfund og meget mere arkæologisk materiale og - ikke mindst - nye avancerede teknikker. I det lys virker det besynderligt, at adskillige forskere udviser så negative reaktioner overfor resultaterne af det nye indblik. De pågældende ses ureflekterende at fastholde deres gamle opfattelser - f.eks. at Moses er en myte, på trods af ny viden som klart understøtter det modsatte. Hvordan kan forskningen selv forlige sig med disse 'skævheder'?

Hvad er logikken bag mange forskeres ofte arrogante attituder over for det efterhånden overvældende antal konkrete indicier for flere bibelforholds historiske realitet? Kernen i bibelske og andre kulturers ældre beretninger er hyppigt blevet af-dækket som afgørende mere konkret-historisk end mytisk (selv om selvfølgelig langt fra alt er historisk).

På den baggrund burde vi stole mere på historiske enkeltheder i bibelteksterne end på mange af de modeprægede bibelforskningsteorier, hvor der er fundet på at negligere historisk ægte materiale. Fra sådanne trends inden for den bibelrelaterede forskning fremsættes der desværre mange uforsvarligt selvsikre postulater. F.eks. netop sådanne påstande at Jesus og Moses ikke er reelle historiske personer, men mytefigurer.

Jesus som myte - opløste teorier fastholdes nidkært

Denne tendens til en dengang nødvendig videnskabelig betvivelse af visse bibelske beretninger ses allerede i 1600-tallet hos bl.a. filosofferne Thomas Hobbes og Spinoza, omend de af politiske grunde måtte være forsigtige dermed. Begyndelsen til en mere åbenlys betvivelse af bibelske forhold såvel som historiske personers og begivenheders eksistens fremstod i 1800-tallet.

I tiden derefter med større åndelig frihed kunne mange ikke godtage Jesus som "Guds søn". Under denne medfølgende sækulariseringsbølge foretog forskningen et dertil helt unødvendigt skridt ved at forsøge at afvise, at Jesus havde eksisteret historisk.

I begyndelsen af 1830'erne skrev en fransk forfatter en parodi på denne tendens i sin bog, "Bevis for at Napoleon aldrig har eksisteret". Bogen blev oversat til flere sprog, også skandinaviske.

Men i Danmark skrev den danske forfatter og filosof Georg Brandes i 1925 "Sagnet om Jesus". Bogen er skarpsindig og peger på den mulighed, at en del paralleller mellem såkaldte myter om Jesus kunne være blevet bevidst konstrueret af nytestamentlige forfattere for at overtrumfe "konkurrerende" trosretninger og religioner i samtiden. Men bogen er også retorisk-polemisk på bekostning af videnskabelig analytisk stringens. Brandes var inspireret af den tyske filosof Ludwig Feuerbach (1804-1872), ifølge hvis hovedværk, "Om kristendommens væsen", religionerne og her kristendommen er menneskeskabte strukturer - *konstrueret* til at binde folk og afholde dem fra at tænke selv og handle som levende væsener.

Forskere udstedte talrige uunderbyggede tvivlspåstande og slap forbløffende godt afsted med det uden at blive kritiseret. Især drog man uvidenskabelige konklusioner via store generaliseringer, hvorved flere uopklarede og ofte uforståelige forhold blev "beviser" for, at "intet passer". Accept af den tænkemåde bredte sig stærkt.

I en fortsat løbende fight afviser flere forskere eksistensen af den bibelske kong David ved at påstå, at jøderne "opfandt" David. Men i 1993 udgravede arkæologen Avraham Biran i Tel Dan i Nordisrael en del af et sejrsmonument af basalt fra 800-tallet f.Kr. (jf. nærv. bogseries bind 4, s. 126 og 330, pkt. 42). Stenen var opstillet af Israels syriske fjender, aramæerne, 100-150 år efter David. Den er inskriberet med "Israels konge" samt "Davids hus", *bjtdwd*. (Navnet findes endog på Mesha-stenen fra 900-tallet f.Kr. i Moab - kong Mesha er kendt i Bibelen). Alligevel blev navnet betvivlet - det ville ødelægge en stor forskergruppes historiemodel, hvori David betegnes som "ikke-autentisk".

Derfor besluttede man behændigt, at *bjtdwd* skulle være et teknisk set lige så korrekt udtryk: '(guden) Dods hus' eller 'kedelhuset' (køkken). Dette til trods for det umulige i, at et sejrsmonument skulle berette om at have besejret/erobret et køkken!

Disse mere særprægede tolkninger skulle nu synes udelukket på grund af yderligere to af basaltstenens fragmenter, fundet 1994. De er inskriberet med navnene på Judas konge Ahaziah (fra traditionen om Davids hus) og Israels konge Jehoram.

Sidstnævnte kæmpede ifølge Bibelens "2. Krønikebog" (22,5) mod Assyriens konge, der vandt og altså lod stenen opstille. Alligevel betvivles David stadig af mange.

Realhistorie omdøbes til myter

Skønt vi i dag har det udvidede historiske materiale, tekstforskning og arkæologiske fund til rådighed, ser vi samtidig en større historieløshed. Heraf opstår let et manglende syn på historiske sammenhænge - og derfor en uheldig modtagelighed for mindre seriøse påstande om historiske forhold.

Det sker åbenlyst endda også inden for nutidshistorie: Til trods for, at der på Månen blev opstillet reflektorprismer, hvorfra bl.a. minimale variationer i afstanden Måne til Jord måles dagligt ved hjælp af laserstråler fra flere observatorier på Jorden - foreløbig foretaget gennem mere end 35 år - samt at talrige månesten blev bragt tilbage til Jorden og nu findes på laboratorier i mange lande, trives myterne om månerejserne som værende et svindelnummer.

Yderligere har den russiske kosmonaut, general Vladimir Kovalenok i et interview (april 2004, i København) udtalt: "...Tror man virkelig, at vi i Sovjetunionen ville have undladt at fortælle det, hvis vi havde haft denne enestående mulighed for at afsløre, at amerikanerne ikke var landet på Månen?..." Men disse myters mange tilhængere hævder, at månerejserne aldrig har fundet sted, og at det hele er filmtrick optaget i en ørkenbaghave i Californien.

Skønt der stadig forevises holocaust-ovne i rester af kz-lejre, nu mindemuseer, bl.a. uden for Wien - idet tyskerne under krigsafslutnings turbulens ikke havde nået at slette alle disse spor - benægter mange eksistensen af holocaust, og at der overhovedet foregik nogetsomhelst i den retning uanset tilståelser ved Nürnbergprocessen. - Ligeledes benægtes, trods overvældende dokumentation i de åbnede sovjetiske arkiver, at Stalin var skyld i drab på millioner.

Således omdøbes historie til myter - og omvendt opfindes myter for at lave om på realhistorien. F.eks. tages myten "Elvis (Presley) lever" alvorligt blandt et langt større antal, end man umiddelbart ville formode.

Og hvad angår en betydelig del af de ældre historiske forhold, som vi egentlig ved for lidt om, ses flere og flere forskere såvel som ikke-forskere - nu på tusinder af års afstand af begivenhederne - trods hyppigt et iøjnefaldende spinkelt grundlag at mene sig fuldt berettiget til at fælde afgørende domme over forskellige datidige forhold. Således henvises ofte umiddelbart mindre gennemskuelige overleveringer til at være den skinbarlige fantasi, symbolik eller selvscenesat konstruktion.

En baggrund for en del af denne holdning stammer oprindeligt fra en berettiget reaktion på flere af de overhovedet tidligste udforskere af det forhistoriske Israel. De havde i meget høj grad Bibelen som "facitliste" i stedet for at lade forskningens resultater i første omgang tale for sig selv. Derfor bør det kun være et efterfølgende trin at sammeligne resultaterne med de bibelske beskrivelser.

Men denne skole af minimalister og superskepticister gik desværre for vidt, idet man her hævder, at: der var ingen Moses, ingen åbenbaring på Sinaibjerget - ja, ingen israelitisk udvandring fra Egypten overhovedet, og at Bibelens ældste bøger

ikke blev skrevet før israelitternes eksil i Babylon, efter 587 f.Kr.

Ligeledes på den baggrund hævdes David og Salomon (900-tallet f.Kr.) at være rent mytiske. Men heroverfor står bl.a., at Bibelen omtaler, at Salomon byggede fæstningsanlæg i byerne Hazor, Gezer og Megiddo. Den erfarne israelske arkæolog Yigael Yadin udgravede rester af just sådanne militære anlæg, og de er - i hvert fald for Hazor og Gezer - dateret videnskabeligt præcist til Salomons tid.

Men eksempelvis ses det også hævdet, at Israel i sig selv kun eksisterede som et mytefænomen tidligt i historien. Dog angiver fund af endda flere inskriptioner af farao Merneptah i 1200-tallet f.Kr., at han i Kanaan-Syrien har overvundet flere folk, bl.a. Israel.

Dertil var der allerede længe blevet påstået, at bibelforfatterne havde opfundet en ellers ukendt farao Shishak, indtil egyptologer fandt beviser for denne farao Sheshonq I både i Theben (Luxor) i Egypten og i Megiddo i Israel.

Hermed var selve Israel også senere åbenlyst kendt ifølge denne farao Sheshonq. Hans relief og inskription i Theben findes på Bubastis portalen, hvor der omtales hans krigstog og overvindelse af byerne i Israel.

På præg i gamle segl af brændt ler, fundet i Israel i 1975, identificerede arkæologer i 1986 ud fra det ene segls inskriptioner, at det stammer direkte fra Baruch, søn af Neriah, den daværende skriver der optegnede profeten Jeremias dommedagsagtige proklamation *for* det babyloniske eksil. Et andet af seglene tilhørte Jerame'el, søn af kong Jo'jakims søn, hvem Bibelens "Jeremia Bog" omtaler at være sendt ud på en mislykket mission for at arrestere både profeten og skriveren (Jeremias 36,9 og 25). De pågældende bibelske personer må følgelig have haft historisk eksistens.

Det fortsat væsentlige problem angår især mange forhold i Bibelen såvel som flere oldtidspersoner - ikke mindst Moses selv - der, nu i to århundreder, af lærde teoretikere er blevet fastholdt som myter.

Ubemærket af de fleste af os bliver den form for "omdøbning" foretaget i en så vid udstrækning, at det i en lang række graverende tilfælde må kaldes "mord på historien".

Hvad angår just dette ældre kildemateriale, har naturlige mangler heri ført til, at der opfattes at være frit slag for - gennem den omtalte overdrevne teoretisering af fortiden - at omfabrikere forskellige historiske forhold til pseudofakta.

Historiske Iliade-forhold ignoreret

Endnu et eksempel: Forskerne tog tidligt Bibelens omtale af et komplet ukendt folk, hittitterne, som bevis på, at dette folk var en opdigtet myte. Men tyske udgravninger i Tyrkiet ved Boghazköy i 1906 blotlagde hittitternes hovedstad (Hattusa) og deres kultur, som viste, at bibelomtalen reelt baserede sig på en sand gengivelse.

Hittitternes arkiver, der blev fundet ved udgravningen, førtes til Berlin (nu i Berlins Vorderasiatisches Museum). Af deres tekster fremgår, at hittitterne blandt deres trojanske(!) naboer var velkendte med en prins Paris - endda også under hans andet navn prins Ilion - fra Troja (Ilion). Prinsens navne derfra er tydeligt givet. Teksten er fra netop den tid alle klassiske kilder og Homers Iliaden peger på -

nemlig 1100-tallet f.Kr. ifølge nutidig tidsregningsform.

Men selv efter man nu har kendt til de omtalte arkiver i et århundrede - og i stedet for her nøgternt og sagligt at konstatere, at der blandt Homers litterære overleveringer eller i selve myten ganske klart eksisterer en række væsentlige historiske kendsgerninger - fortsætter mange forskere fra skrivebordet alligevel med at proklamere, at Iliadens historiske træk og prins Paris og Troja er fiktion og ren myte!

Selve oldtidsbyen Troja var proklameret som en myte, indtil Schliemann i 1870 fandt byen ud fra Iliadens præcise topografiske angivelser, ved Hisarlik, nu dækket af en høj. Derefter, i 1876, fandt han den myteomspundne Mykene-kongeskat. Begge disse store fund skete ved hjælp af hans systematiske pionerarkæologi - bl.a. med hans forbedrede opfindelser af et noteringssystem og søgegrøfter, som begge blev et forbillede for alle senere arkæologer.

Men i lærde kredse blev han ikke populær for sine opdagelser. Hans imponerende bedrift med selve det afgørende fund af byens beliggenhed - som han meto- disk havde opstillet sine omfattende beregninger om netop 'borte fra skrivebordet', men - mindre sædvanligt dengang - *i praksis ude i terrænet*, blev nedgjort: F.eks. "han har ikke fundet Troja, men kun nogle byer placeret i lag ovenover det formo- dentlige Troja". Dog ved man i dag med sikkerhed (også topografisk, jf. "Geology", vol. 31, 2003, p.163-166), at Troja ligger på netop dette sted. Nemlig som lag 6 el- ler 7, evt. 7b-1, ud af ca. 10 by-bebyggede hovedlag, med i alt ca. 50 underdelinger. (Jf. supplerende omtale i bind 4's appendiks, s. 323).

Den tyske arkæolog Manfred Korfmann, professor ved Tübingen Universitæt og direktør for Troja-udgravningen, har siden 1988 fundet så meget opsigtsvækkende her, at han har udtalt: "Vi arkæologer har i det mindste fundet en 'kulisser' for det Troja/Ilios, som Homer i 700-tallet f.Kr. beskrev, selv om det allerede på hans tid lå i ruiner". Han sekunderes af Homer-eksperten Joachim Latacz, professor ved Uni- versitæt Basel, der i sin bog "Troia und Homer" i 2001 proklamerede, at den pågæl- dende "krig om Troja er sandsynlig".

I foråret 2004 havde en stort opsat Troja-film af instruktøren Wolfgang Peter- sen premiere i hele verden. Et milliard-projekt, hvor der blev ofret gigantiske sum- mer på at få mange af de historiske forhold gengivet så korrekt så muligt under pro- jektets herskende betingelser. Den måde, denne Troja-film blev modtaget på, afslø- rer reelt problemer med nutidens kulturhistoriske basisviden.

Af filmens anmelderreferater både lokalt og internationalt (CNN og BBC) vi- ste det sig, at det næsten aldrig blev fremdraget, at kæmpehesten, "den Trojanske hest", med en stor 'rolle' i filmen ikke optræder i Homers Iliaden. Den omtales i Odysseen, men bliver først grundigt taget under behandling ca. 700 år senere af Ver- gil.

Man har i mere end to tusinde år diskuteret denne mærkværdighed, en diskus- sion, som skulle være kendt af enhver, der påberåber sig kendskab til Homer. Fil- mens instruktør burde roses for den logisk set fortræffelige ide at flytte kæmpehes- ten frem til Iliaden, hvor den egentlig kan siges at have en indlysende placering til her at kunne forlænge Iliadens handling hen til en afslutning med Trojas fald.

I de fleste omtaler af filmen hos filmanmeldere såvel som litterater bemærkes eller kritiseres dette forhold ikke, skønt de pågældende netop kritiserer så mange ting i det litterære og historiske i filmen ud fra en ide om at ville have "deres" Iliade - som mange af dem alligevel måske ikke synes virkelig at have kendt - "uforfalsket". Dvs. sådan som de troede, den var.

Lignende træk kan netop observeres hos visse teologiske skoler og i grene af egyptologien, nemlig at nye eller forbedrede data inden for Moses-forskningen afvises eller ignoreres, fordi det helst foretrækkes, at det hidtidige billede helst ikke må ændres eller forstyrres.

Her er et afgørende punkt: Større kundskab om historie og historisk litterært stof er ved at blive ikke alene en almen - men nu også hos mange fagfolk - en åbenlys mangelvare.

Idet kulturen i den vestlige verden i de seneste decenier af 1900-tallet har forandret sig med ekspresfart, er det ikke unaturligt, hvis meget af den ældre viden vurderes som mindre relevant. Men er det realistisk og relevant at gøre i så stor en udstrækning? Og det ansføres endda af, at mange teoretikere med deres nødvendigvis begrænsende indsigt dømmer ud fra deres holdninger til fortiden på en sådan måde, som om de ville afskaffe historien.

Fra myten tilbage til historien - Buddha ansås for myte

Yderligere flere store arkæologer og opdagere har tilmed kunnet afdække en lang række andre hidtil påståede myter. F.eks. blev der på Kreta fundet Knossos og endnu et oldtidsfolk, minoerne, samt linear-B tavlerne m.v.

Også kong Midas blev påstået at være en myte. Her kan det undre, at Alexander d. Store anerkendes, men ikke hans bekendtskab med en historisk arv angående den uhyrligt rige kong Midas og dennes far kong Gordion blot 400 år før Alexander, skønt hans besøg i deres by, Gordion, dokumenteres. Det vil nærmest svare til, at vi ikke ville anerkende eksistensen af solkongen Ludvig d. 14. i Frankrig kun 400 år før vores egen tid, men gerne hans Versailles.

Forskerne måtte trække deres myteteorier tilbage, da det i 1957 lykkedes en amerikansk arkæolog, Rodney Young (University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology), at bekræfte lokaliseringen og derpå åbne Midas' gravhøj ved byen Yassihöyük i Tyrkiet. Her lå oldtidsbyen Gordion. En uhyre præcis datering af gravens indhold til ca. 750 f.Kr. stemmer fuldstændigt med detaljerede data i de såkaldte myter.

På helt samme måde er også nogle af de overhovedet største arkæologiske fund flere andre steder på kloden afdækket - via konkret information i flertusindårige myter og legender.

Men når antikkens geograf og astronom Ptolemæus omtaler byen Ubar (i det sydlige Arabien), er det blevet afvist med, at "man ikke helt kunne stole på Ptolemæus". Denne sporløst forsvundne 7.000-årige oldtidsby Ubar blev genfundet i november 1991 under 60 meter sand.

Det skete efter flere års luftfotosøgning, hvor byen da blev lokaliseret i Oman

på specielle radarfotooptagelser fra rumfærgerne Challenger tilbage i 1984. Da arkæologer nåede til stedet i ødemarken, hvor byen forsvandt for næsten 2.000 år siden, viste det sig, at ørkenbeduinerne havde bevaret traditionen om byen og dens beliggenhed intakt. Ingen havde taget beduinernes gamle viden alvorligt, den var bare blevet anset for myter.

Endog *Buddha* blev kaldt en myte. Den mytepåstand blev konkret modbevist i 1876, da den britiske arkæolog John Cunningham (støttet af sin assistent A.C. Carley) fandt, og udgravede, Buddhas forsvundne fødeby Lumbini og hans barndomsby Kapilavastu i Nordindien. Begge ligger i Nepals grænsedistrikt, og Cunningham publicerede hurtigt disse fund i sin "The Ancient Geography of India" (1871).

At netop de steder var de korrekte, bestyrkedes overvældende præcist af historiske inskriptioner. Flere af disse blev fundet i 1890'erne af en tyske arkæolog, den pali- og sanskritkyndige Dr. Alois Anton Fuhrer, i britisk tjeneste. Han fandt også kong Asokas berømte søjler og deres bekræftende inskriptioner.

Men allerede forinden havde Cunningham flere problemer med en lokal, fundamentalistisk hinduregent, der ønskede at flytte denne fokus på Buddha bort - til andre steder i Nordindien lidt længere mod syd.

Således ses ud over rigide forskningspolitiske interesser også politisk-religiøse forhold at kunne hæmme opklaringen af myter som værende ahistoriske. Disse problemer kendes også i mange andre historiske arkæologiforhold. F.eks. bliver regulære israelitisk-jødiske oldtidsfund nord for det nuværende Israels grænser, bl.a. i Libanon, for det meste betegnet som "syriske kulturfund".

Kilderne modsiger påstand om en 'Mosesmyte'

Som omtalt bliver Moses og også udvandringen fra Egypten af flere skoler vedholdende hævdet at være en myte - i åben modstrid med angivelser i mange oldtidsopregnelser. Et faktum er, at den farao, der nu kendes som Tuthmosis II, findes omtalt i oldtidens jødiske skrifter som "Moses' stedfar" og "faraos datters ægtemage". Dette også ifølge den egyptisk-jødiske forfatter Artapanos, ca. 150 f.Kr., citeret af oldtidens kirkehistoriker Eusebius (Eusebius Praep. Ev. IX, 27, 433b-434b), gengiver et specifikt datum: At denne farao (Tuthmosis II) var det ældste kendte tilfælde med lidelsen elephantiasis.

I senere tider efter Moses' epoke havde ingen jødisk præst eller skriver mulighed for at kunne kende til sådanne karakteristika, ud over netop fra deres gamle overleverede tekster. Farao Tuthmosis II's mumie blev først fundet i 1881, hvor hans hud stadig viser en udviklet lidelse med elephantiasis-lignende udposninger, det voldsomste tilfælde på nogen kendt kongemumie. Altså kan disse specifikke data ikke være opdigtede, men henviser præcist til en bestemt farao og hans tid, omkring 1500 f.Kr., hvilket dermed også må indgå i en mere korrekt tidsramme for Moses.

Kong Ptolemæus II lod fra ca. 285 f.Kr. indsamle gamle tempelbiblioteker og arkiver fra hele Egypten til sit nye store bibliotek i Alexandria. Kongens historiker Manetho gengav bl.a. ud fra dette materiale, at Moses' og israelitternes udvandring fandt sted under den Amenophis, vi nu kender som Amenhotep II. Denne farao var Tuth-

mosis II's barnebarn. Igen, ovennævnte tidsramme for Moses passer eksakt. Men forskere hævder, at "man næppe kan stole på Manetho". Hvordan kan vi da stole på teologiske forskere med håndfaste udsagn, at "Moses er opfundet af jødiske præster i 300-tallet f.Kr." i Israel eller Babylon, når Manetho på næsten samme tid i Alexandria kan referere i præcise detaljer om Moses fra langt ældre *egyptiske* optegnelser?

Yderligere har de pågældende teologiske forskere endnu ikke taget konsekvensen af, at den israelske arkæolog Gabriel Barkay i 1979 i en grav i Ketef Hinnom nær Jerusalem fandt en nøjagtig tekst fra "4. Mosebog" (6,24-26) med en præstelig velsignelse skrevet på skriftruller af sølv. Senere er flere andre vers fra Mosebøgerne blevet tydet. Disse fragmenter findes nu på Israels Nationale Museum og er dateret langt tilbage i 600-tallet f.Kr. Fundet blev dog så velkendt, at også TIME Magazine indlagde det (s. 51) i en artikel om striden om "The Bible - fact or fiction" (TIME, 18.Dec.1995, s. 46-53).

Ikke mindst har omtalte "4. Mosebog" af mange forskere - især fra den såkaldte tyske bibelkritiske skole - siden 1800-tallet været anset for at være skrevet i tiden efter jødernes babyloniske eksil (586-538 f.Kr.). En teori, der for alvor bør revideres.

Uvidenskabelig konsensus om myteerklæringer

Encyclopedia Britannica er stort set overalt betragtet som det måske bedste leksikon nogen sinde og er skrevet af en stab af nogle af verdens mest fremragende eksperter - ofte flere til den enkelte artikel. I værkets p.t. nyeste, den 11. udgave, findes en, nu kun få år gammel, dybtgående artikel om Moses, der udelukkende behandler ham som *historisk person*. Der er absolut intet om myte! Og det er der heller ikke i nogen udgave af Webster's Dictionary: - ingen Moses som myteskikkelse, men kun som historisk person.

Heller ikke de bedste leksika kan naturligvis garanteres absolut at være fejlfri, men deres fremstilling af sagen viser i hvert fald, at det på den baggrund må være rimeligt at spørge, om det er videnskabeligt hæderligt af en hel del af nutidens teologiske forskere og ligeledes undertiden egyptologer at påstå, at der er "konsensus" om, at Moses-beretningen er en myte, og endda bruge konsensus som argument?

Det er en komplet misforståelse - der er ikke tale om et menighedsråd, der har konsensus for at få anlagt en ny kirkesti. Hvorimod det ligger evident i selve sagens natur, at videnskabelige fund og historiske data aldrig kan gøres til genstand for flertalsbeslutninger! Engang var det i mange århundreder konsensus, at Jorden er flad.

Og er det ikke yderligere uvidenskabeligt, at just forskere finder på at kunne *vedtage*, at noget er en *myte*? Myter har altid været netop noget andet end ren fantasi. - Thomas Kuhn har åbenbart skrevet sin bog om paradigmer forgæves. Har man da fået C.G. Jung såvel som Mircea Eliade galt i halsen angående myters natur? For allere-de hos disse forskere defineres, at myter forudsætter eksistensen af, at i hvert fald lignende forhold fandtes i virkelighedens historie, der afspejles gennem myterne i form af arketypiske projektioner. Men projektioner af hvad? Ingen projektion kan overhovedet udtrykkes, hvis der ikke findes et billede i virkeligheden: "Myter" om f.eks. kongesønner i sivbåde forudsætter en eksistens af kongesønner og af sivbåde.

Hvordan kan en vidtstrakt gruppe med videnskabelig uddannelse og virkefelt "blive enige om", at den leder, religionsstifter og lovgiver, som ifølge en gedigen, ubrudt tradition konstituerede israelitternes religiøse samfund, nu skulle være en myte, en ikke-eksisterende eller en figur med en noget anden funktion? Konsekvensen heraf bliver en absurditet om *Moses*: At den *mosaiske* religion er opkaldt efter en person, som slet ikke fandtes eller ikke havde den rolle!

Forskningen selv skaber blinde pletter i sit syn med så ukritisk "ved konsensus" at have vedtaget nogle af den tidlige forsknings oprindeligt provisoriske arbejdsmodeller som værende "sandhed". Det hindrer fokus på flere divergerende linjer og nye vinkler i en sag.

Den række af eksempler fra virkelighedens verden, som i det foreliggende er præsenteret angående de for længst etablerede arkæologiske gravfund, som ikke tages ad notam hos forskningen, kalder på nysyn hos flere af disse klassiske forskningsområder. Her er der brug for en holdningsmodernisering - også for at institutionerne selv bliver mindre hæmmende over for tilgang af ny viden fra anden side.

Der burde i langt større grad lægges vægt på større historisk basisviden, som indgår i vores kulturs fælles erfaringsgrundlag. Det er et faktum, at en hvilken som helst fattig vogterdreng i middelalderen uden skolegang dog på flere punkter havde større kendskab til f.eks. bibelsk-historiske personer, end det normalt findes hos jævnaldrende blandt nutidens unge med endog mange års skolegang. Selv alvorlige huller i ekspertviden ses åbenlyst accepteret nu, og intern meningskonformitet synes sat højere end videnskabelig frihed og uafhængighed.

Modstand mod eksakt bibeldatering

Mange forskere har ved den store informationsstrøm inden for moderne forskning forståeligt nok svært ved følge med i at få opdateret deres viden.

En del af en ejendommelig og fejlorienteret modstand, der fra flere sider i universitetsverdenen har været ført imod andre, mere historiebevidste holdninger til bibelske, rabbinske og oldtidsforfatteres beretninger om Moses og Egypten, ser ud til beklageligt nok at skyldes manglende omstillingslyst og netop *manglende opdatering af viden*.

Også her skal man passe godt på, når nogen vil tro på konsensus inden for videnskab. Den ene konsensus "afgør" at exodus-begivenheden, hvor Moses ledte israelitterne ud af Egypten, foregik på et lidt sent tidspunkt - ofte omkring 250 år senere end de tidsdata, som nærv. bogseries kilder så afgørende viser frem til. Den anden konsensus "afgør", at Moses er en myte, dvs. uvirkelig. En total modstrid, hvor det ene resultat ikke kan eksistere, hvis det andet også eksisterer.

Alligevel ses skoler inden for den historiske-bibelske forskningsverden internationalt ikke at have mindste problem med uden videre at bruge dem begge - faktisk lidt af en skizofren bedrift. Igen, i al uvidenskabelighed kan anstrengelserne for at bevare teorien udvirke, at opklaring ikke er målet.

Der kan tilmed være tale om fremmedhed i opfattelsesmåderne mellem humaniora-videnskaber og de eksakte videnskaber. Når der i bogserien bl.a. anvendes kil-

dernes astronomiske oplysninger - der her behandles ud fra moderne astronomis eksakte beregningsmetoder - til hjælp til yderst præcis datering, har det i sig selv vakt stor modstand overhovedet at søge at placere disse gamle historisk-bibelske begivenheder i et konkret tidsleje.

At datere ældre bibelske tidspunkter mere nøjagtigt med denne højpræcisionsmetode ses ofte anset for usandsynligt og naivt ved den givne afstand på ca. 3.500 år til begivenhederne. Men det gælder interessant nok ikke, når de opponerende forskere, uden selv at besidde overhovedet nogen særlige konkrete, fremsætter hypoteser teorier om samme epoke med virkelighedsfjern selvsikkerhed. Anderledes inden for de eksakte videnskaber, f.eks. når astrofysikere som Stephen Hawking og Steven Weinberg m.fl. angiver i detaljer, hvad der med præcision skete blot 3 minutter efter Big Bang for dog milliarder af år siden - så modtages det til overvejelse med respekt over hele verden.

Der er til bogserien om Moses brugt adskillige år på at fremdrage og endeven- de et i realiteten enormt antal kilder - efterfulgt af næsten endeløst analysearbejde. Heriblandt af utroligt mange kilder, man hidtil havde ladet ligge. Men det har vakt modstand også hos egyptologer og især teologer, der her blev konfronteret med resultater fra en større historisk virkelighed.

I Danmark fik et officielt bibeloversættelsesprojekt fra 1992 kritik for på bekostning af moderne videnskabelighed mere at ville følge en kirketraditionel form for bibeloversættelse.

Da der forud var publiceret prøveoversættelser til vurdering, forespurgte nærværende forfatter hos projektets ledende forsker, hvorfor man oversatte Moses' sivflettede lille ark på Nilen med "en kurv", når den Hebraiske Bibel såvel som den græske bibeltekst (Septuaginta) angiver en kiste? Han svarede, at det græske (dvs. ikke det originale hebraiske) udtryk herom også kunne oversættes 'en beholder' - og derfra videre kan man udmærket sige, at en beholder også er en kurv, et billede der længe havde vundet indpas - og at 'kiste' var uønsket.

Men en kiste er normalt meget andet end den, der mest optræder i kirkelig sammenhæng - især findes der f.eks. dragkiste, brudekiste, sømandskiste og skatkiste. En mere uafhængig forskning vil kunne påpege, at nævnte skik eller myteritual med barnet i sivfartøjet og forbindelsen til kongelige personer er dokumenteret som velkendt i mange oldtidssamfund, og at der i denne historiske virkelighed aldrig var tale om 'en kurv'.

At det bibelske forskningsområde kan være mere bundet til mindre videnskabelige hensyn og ældre betragtninger, kan udvikle sig til forskningsfarisæisme, hvor de involverede teologiske eksperter nidkært gentager, hvad de foregående forskere har skrevet, som om det var enerådende - samt mest læser den eksisterende sekundærlitteratur uden at gå til de oprindelige kilder.

I stedet burde der også funderes stærkere på grundforskning - og her have det for øje ikke at tro blindt tro på, hvad den tidligere forskning har fundet frem til, men altid selv gå til kilderne. Netop dette har været udgangspunktet for arbejdet bag denne bogserie om den historiske Moses.

Uforståelig holdning over for indicier

Skrivebordsteoretikerne har omsider måttet opgive påstande om det ikke-historiske ved myter om Ur, hittitterne etc. og tilmed om kong Midas og Buddha m.fl. ud fra konkret og simpelthen indiskutabelt arkæologisk evidensmateriale.

Men hvad med Bibelens ældste dele, Mosebøgerne? Her ses teologer ofte åbenbart mere stædige end andre fagfolk og vil stadig for alt i verden bevare myteteori- en, ofte endda for samtlige detaljers vedkommende. Men folk i oldtiden kendte forskel på myter og historie. I stedet for udokumenterede mytepåstande burde forskerne i virkeligheden selv starte først med at bevise, om overleverede data er myter.

Gennem næsten 1800 år skulle man betingelsesløst tro på Bibelen. I dag skal man ifølge netop teologer ikke tro på Bibelen. At blive konfronteret med nye, konkrete facts om realhistorien kan hos teologiske forskere endog ses modgået med næsten religiøs fanatisme og undertiden aggression. Det skal ikke forstås, som at mange dygtige forskere evt. er mindre dygtige på deres felt, men blot at det kan være temmelig ansvarsløst at afvise fortidens hændelser *på forhånd* som "fantasier". Hvorfor skal folk i tidligere tider gøres dummere end nutidens mennesker ved at blive udstyret med en tro på regulære skrøner som deres historieviden?

Det er et uomgængeligt faktum, at ingen af oldtidens lærde, ikke engang de der var modstandere af Bibelen eller jøderne, har benægtet, at Moses har eksisteret. Den benægtelse, som nutidige forskere foretager, ville anses for arrogance.

Her kan bl.a. henvises til en egentlig bekymrende lang række af myteerklærede bibelske forhold, der nu bliver afklaret i "Den Hemmelige Religion", som er bind 4 i denne bogserie om den historiske Moses. I bogen er fremlagt en veritabel '70-punkts-liste' med den specielle gennemgang af bibelforskning sat over for nyorientering: Moses eksisterer fuldt logisk kildeplaceret i den historiske kontekst!

De mange tungtvejende eksempler præsenteret ovenfor - og endnu flere rundt omkring i faglitteraturen - må udfordre den gruppe af fagfolk, der modgår, eller vælger at ignorere eksistensen af, en genuin historisk baggrund for de ældre bibelbetragtninger. Hos denne dog stadig indflydelsesrige gruppe må dette ikke mindst pege på relevansen af at indføre en nødvendigvis udvidet vinkel og revurdering af det meget og interessante nyere tilkomne materiale. Det vil kunne bidrage med værdifulde forståelsespunkter inden for denne vigtige del af vores tidlige historie.

Encyclopedia Britannica (om end med en smule anderledes formodet tidsregning for Moses), kunne altså i sin videnskabeligt orienterede, omfattede oversigt om Moses på ingen måde forbinde ham med myter. Tværtimod anføres der her om personen Moses, at netop *historien viser*, at:

"...kun få af menneskehedens store personligheder overgår ham i indflydelse...".

Og det er præcis det gennemgående hovedemne i den hermed afsluttede bogseries fem bind om Moses. Nemlig at vise, hvordan historien selv konkret viser Moses og hans placering i oldtidens verden - og med mærkbar inspiration for senere tider.

Bibliografi

Standardforkortelser internationalt for flg. videnskabelige værker og tidsskrifter:

- AJSL : American Journal of the Semitic Languages and Literatures, (Chicago U.P.).
- ASAE : Annales du Service des Antiquités de l'Egypte.
- ATD : Das Alte Testament Deutsch, (Göttingen).
- BASOR : Bulletin of the American Schools of Oriental Research, (Jerusalem / Baghdad).
- BMMA : Bulletin of The Metropolitan Museum of Art, (New York).
- CAH : The Cambridge Ancient History, vols. 1-12, 3rd edition (Cambridge 1969-1988).
- IDB : The Interpreter's Dictionary of the Bible, vols. 1-4, (Nashville 1962) + Suppl. (1976).
- JAOS : Journal of the American Oriental Society.
- JARCE : Journal of the American Research Center in Egypt.
- JBL : Journal of Biblical Literature, (Philadelphia).
- JEA : The Journal of Egyptian Archeology, (London).
- JNES : Journal of Near Eastern Studies, (Chicago U.P.).
- JSOT : Journal for Study of The Old Testament, (Sheffield).
- HTR : Harvard Theological Review, (Harvard U.P., Cambridge, Mass.).
- LA : Lexicon der Ägyptologie, (Eberhard & Helck) Band 1-7 + Suppl. (Wiesbaden 1975-1992).
- PSBA : Proceedings of The Society of Biblical Archæology, (London).
- PW : Pauly-Wissowa's Real-Enzyklopädie der classischen Altertumswissenschaft, Band 1-84, (Stuttgart 1894-1980).
- RGG : Die Religion in Geschichte und Gegenwart, Band 1-7, (Tübingen 1960).
- VT : Vetus Testamentum, (Leiden).
- ZÄS : Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, (Berlin).
- ZAW : Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft.
- ZDMG : Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, (Leipzig).

Bibliografi

De i teksten løbende angivne kilder findes også i Bibliografien, der er udvidet med sekundær- og baggrundslitteratur - og udgør da den hidtil mest omfattende samling af tekster om Moses. Samlingen er anvendt til alle seriens 5 bind .

Bibliografiens supplerende værker om især egyptologi, antropologi, religionshistorie, arkæologi og astronomisk datering bidrager til et nødvendigt tværviden-skabeligt helhedsbillede, og samtidig fremmes større overordnet sammenhæng end ellers muligt (f.eks. hvis hovedvægten var lagt på tekstforskning alene).

INDHOLD:

OBS. Søg evt. i flere områder, f.eks. ved egyptologiske emner: se også under kongemytologi og kronologi.

Standardforkortelser for internationale værker og tidsskrifter 218

1: Speciallitteratur om Moses:

- a) Specialværker; monografier 222
- b) Biografiske og bibliografiske oversigter 223
- c) Artikler i fagskrifter; essays; kommentarer 213
- d) Freud og anden litteratur om Moses; samt Dokumentarisk fiktion 230
- e) Vedr. navnet 'Moses' 231
- f) Rabbinerskrifterne, vedr. Moses' alder 231

2: Oldtidsforfattere om Moses:

- a) Indeholdt i oldtidsværker 231
- b) Afhandlinger og kommentarer til oldtidskilder 232
- c) Oldtidsforfattere om Moses, bl.a. citeret fra andre oldtidsforfattere 232
- d) Andre oldtidskilder om Moses (Qumran-tekster, Quranen m.v.) 232

3: Tekstversioner af Bibelen 232

4: Bibelforskning, eksegesi m.v. 233

5: Rabbinerskrifterne: Talmud, Midrash, Aggada 236

6: Samaritaner-tekster 236

7: Kenitter, "qainitter", midianitter og Sinaifolk 237

8: Kongeretualer, mytologi, religion og antropologi 237

9: Egyptologi og historie / palæstinologi / arkæologi & historie:

- a) Egyptologi 245
- b) Specielt Hatshepsut, Senmut og Tuthmosis I, II og III 247
- c) Egypten og bibelteksterne 250
- d) Palæstinologi 251
- e) Strategihistorie/oldtidskrige 252

10: Sinai-indskrifterne 253

11: Oldtidsastronomi og stjernemytologi 255

12: Kronologi samt astronomisk datering 259

1: Speciallitteratur om Moses

a) SPECIALVÆRKER; MONOGRAFIER

a I: MOSES OG EGYPTEN

- Assmann, Jan: *Moses the Egyptian: The Memory of Egypt in Western Monotheism*, Harvard U.P., Cambridge, Mass., (and London) 1997.
- Aziz, Philippe: *Moïse et Akhenaton, les énigmes de l'univers*, Paris 1980.
- Bock, Emil: *Moses: From the Mysteries of Egypt to the Judges of Israel*, (transl.), 1986.
- Davis, John J.: *Moses and the Gods of Egypt, Studies in the Book of Exodus*, Grand Rapids (Michigan) 1971.
- Ebers, Georg: *Ägypten und die Bücher Moses. Sachlicher Commentar zu den ägyptischen Quellen in Genesis und Exodus*, Leipzig 1868.
- Greenberg, Gary: *The Moses Mystery; The African Origins of the Jewish People*, Birch Lane 1990.
- Hobeth, Aris M.: *Moses in the Twelfth Dynasty Egyptian Literature*, Xlibris Corp., 2002.
- Noerdlinger, Henry S.: *Moses and Egypt. Documentation for "The Ten Commandments"*, (Cecil B. DeMille), Los Angeles 1956.
- Osman, Ahmed: *Moses, Pharaoh of Egypt: The Mystery of Akhenaten Resolved*, London 1990.
- Völter, Daniel: *Jahwe und Moses im Licht ägyptischer Parallelen*, 2. ed., Leiden 1918.
- : *Moses und die ägyptischen Mythologie*, Leiden 1912.
- Werdning, Hans: *Moses war Tutenchamun. Versuch des biblische Geschichte mit der altägyptischen zu synchronisieren*, (Nachdruck) 1994.

a II: MOSES OG EXODUS (se også grupperne: 1c,II samt 4,II og 12,III)

- Auld, A. Graeme: *Joshua, Moses and the Land. Tetrateuch-Pentateuch-Hexateuch in a Generation Since 1938*, Edinburgh, 1980.
- Coats, George W.: *Rebellion in the Wilderness:: The Murmuring Motif in the Wilderness Traditions of the Old Testament*, Nashville/New York 1968.
- Daiches, David: *Moses: The Man in the Wilderness*, London 1975.
- Gunn, David M.: *The Hardening of Pharaoh's Heart: Plot, Character and Theology in Exodus* "Art and Meaning: Rethoric in Biblical Literature" (ed. David J.A. Clines & David M. Gunn & Alan J. Hauser), JSOT Supplement Series, 19, Sheffield 1982.
- Pearlman, Moshe: *Aus der Wüste brachen sie auf: Auf den Spuren des Moses*, Freiburg im Breisgau, 1973.
- Schmidt, Werner H.: *Exodus, Sinai und Moses*, Erträge der Forschung, Band 191, Darmstadt 1983.

a III: MOSES OG LOVEN

- Davies, W.W.: *Codes of Hammurabi and Moses*, 1905, repr. Kessinger Publ., 2003
- Grimme, Hubert: *The Law of Hammurabi and Moses*, (transl. W.T. Piltner) London 1907.
- Jeremias, Joachim: *Moses und Hammurabi*, Leipzig 1903.
- Kessler, Brad, & John Collier: *Moses the Lawgiver*, New York 1998.
- Maimonides, Moses: *The Reason of the Laws of Moses*, (ed.) J. Townley (1827), repr. 1975.

a IV: MOSES OG RELIGIONEN

- Allis, O.T.: *God Spoke by Moses*, London 1951.
- Buber, Martin: *Moses. The Revelation and the Covenant*, (deutsch, Zürich 1948), Oxford (1946) 1988.
- Burns, Rita J.: *Has the Lord Indeed Spoken Only Through Moses?: A Study of the Biblical Portrait of Miriam*, Society of Biblical Literature, Dissertation Series 84, Atlanta (Georgia) 1980/1987.
- Bäschlin, Karl: *Moses. Der Verkünder des "Ich bin"*, Bern 1962.
- Duvernoy, C.: *Moses. Die grossen Religionsstifter*, (hgg. P. Kamnitzer), Paris/Gütersloh (o.J.: ca. 1975) Köln 1977.
- Freud, Sigmund: *Drei Abhandlungen: Der Mann Moses und die monotheistischen Religion - se: gruppe 1d*.
- Micheaud, Robert: *Moïse, histoire et théologie*, Paris 1979.
- Priestley, Joseph: *Comparison of Institutions of Moses With Those of the Hindoos and Other Ancient Nations*, (1779), repr. Kessinger Publ., 2003.

- Sellin, Ernst: *Mose und seine Bedeutung für die israelitisch-jüdische Religionsgeschichte*, Leipzig 1922.
- Wellek, Rene (ed.): *The Divine Legation of Moses Demonstrated*, 4 vols., 2d ed., 1978.
- a V: MOSES' KVAD* (se også gruppe: 1c,V)
 Budde, Karl: *Das Lied Moses, Deutn. 32*, Tübingen 1920.
- a VI: MOSES' FØDSEL* (se også gruppe: 1c,VI)
 Cohen, J.: *Origin and Evolution of the Moses Native Story*, Numen Books Series, 1992.
- a VII: MOSES' DØD OG GRAVSÆTTELSE*
 Anglicana, Lyra: *The Burial of Moses, London*, 1864.
 De-Benedetti, Salvatore: *Vita e morte de Mose*, Pisa 1879.
 Kushelevsky, Rella: *Moses and the Angel of Death*, Studies on Themes and Motifs in Literature, vol. 4, 1995.
 Matlock, Gene D.: *Jesus and Moses are Buried in India, Birthplace of Abraham and the Hebrews!*, (1971), repr. Iuniverse.Com, 2000.
- Olson, Dennis T.: *Deuteronomy and the Death of Moses: A Theological Reading*, Overtures to Biblical Theology, 1994.
- a VIII: MOSES' APOKALYPSE*
 Kautzch, E. (Übers. u. Herausg.): *Liber Prophetiae Moysis / Assumptio Moysis*, "Die Apokryphen und Pseudoepigraphen des Alten Testaments - in Verbindung mit Beer, Blas, Clemen..." (1-2), Tübingen 1900, pp. 311-331.
 Nyssensus, Gregor (Gregor af Nyssa): *Der Aufsteig des Moses*, ("De Vita Moysis"), Übstz. Manfred Blum, (English, "Gregory of Nyssa: The Life of Moses", 1979), Freiburg im Breisgau 1963.
 Rosenfeld, M.: *Der Midrash Deuteronomium Rabba Par. IX und XI, 2-10, über den Tod Moses, vergleichen mit der Assumptio Mosis*, (mit einem Anhang über den Tod Moses in der hebräischen Poesie des Mittelalters), Berlin 1899.
 Selvon, Sam: *Moses Ascending*, London 1989.
- a IX: MOSES SOM PROFET*
 Hölscher, Gustav: *Die Propheten. Untersuchungen zur religionsgeschichte Israels*, Leipzig 1914.
 Meeks, Wayne A.: *The Prophet King: Moses Traditions and the Johannine Christology*, Supplements to Novum Testamentum, vol. 14, Leiden 1967.
- a X: MOSES I RABBINSK OG JUDAISTISK TRADITION*
 Abraham, Meyer: *Légende juives apocryphes sur la vie de Moïse*, Paris 1925.
 Gaster, Moses: *The Asâtir: The Samaritan Book of the "Secrets of Moses"*, London 1927.
 Jellinek, A.: *'Chronik des Moses' (Divrei ha-Yamin le-Moshe Rabbenu)* Beit ha-Midrash, 1-2, (Leipzig 1853, 1877) 1938.
 Rosmarin, Aaron: *Moses im Lichte der Agada*, Inaugural Dissertation: Die Bayerischen Julius-Maximilians-Universität zu Würzburg, New York 1932.
 Strugnell, John: *Moses Pseudoepigrapha at Qumran: 4Q375, 4Q376 and Similar Works*, Archaeology and History in the Dead Sea Scrolls: The New York University Conference in Memory of Yigael Yadin (ed. Lawrence H. Schiffman), Sheffield 1990.
 Wünsche, August: *Der Midrash Shemot Rabba des zweiten Buches Moses*, Leipzig 1882.
- a XI: MOSES OG DET NYE TESTAMENTE*
 Allison Jr., Dale C.: *The New Moses: A Matthean Typology*, 1994.
 D'Angelo, Mary Rose: *Moses in the Letter to the Hebrews*, Society of Biblical Literature, Dissertation Series 42, Misoula 1979.
 Heine, Ronald E.: *Perfection in the Virtuous Life: a Study in the Relationship Between Edification and Polemical Theology in Gregory of Nyssa's De Vita Moysis*.

- Johnson, Alan F.: *Jesus and Moses: Rabbinic Backgrounds and Exegetical Concerns in Matthew 5 as Crucial to the Theological Foundations of Christian Ethics*, "The Living and Active Word of God", Studies in Honor of Samuel J. Schultz (ed. Morris Inch & Ronald Youngblood), Winona Lake, 1983.
- Stockhausen, Carol Kern: *Moses' Veil and Glory of the New Covenant. The Exegetical Substructure of II Cor. 3,1-4,6*, *Analecta Biblica*, vol. 116, Pontificio Instituto Biblico, Roma 1989.
- von Wellnitz, Marcus: *Christ and Patriarchs - New Light from Apocryphal Literature and Tradition: Adam, Moses, Abraham, Noah*, Bountyful (Utah) 1981.
- a XII: MOSES FRA SEN-ANTIKKEN TIL NUTIDEN*
- Clericus, J.: *Moses prophetae libri quattuor; Exodus, Leviticus, Numeri et Deuteronomium*, Tübingen 1733.
- Coats, George W.: *The Moses Tradition*, JSOT Supplement Series, 161, Sheffield 1993.
- Dorion, J.H.: *Moïse dans la tradition biblique, grecque, latine, et égyptienne*, 1898-1899.
- Droge, Arthur J.: *Homer or Moses? Early Christian Interpretations of the History of Culture*, Hermeneutische Untersuchungen zur Theologie, Band 32, Tübingen 1989.
- Gager, John G.F.: *Moses in Graeco-Roman Paganism*, Society of Biblical Literature, Monograph Series, vol. 16, Nashville / New York 1972.
- Gaster, Moses (trans.): *Sword of Moses. An Ancient Book of Magic*, An ancient Hebrew / Aramaic book of magic (ca 10th ce?), repr. of The Royal Asiatic Society's Journal, London 1896, (Kessinger Publ.), 2003.
- Halévy, M.: *Moïse dans l'histoire et dans la légende*, Paris 1927.
- Mellinkoff, Ruth: *The Horned Moses in Medieval Art and Thought*, California Studies in History and Art, 14, Berkely, Los Angeles 1970.
- Rowley, Harold Henry: *From Moses to Qumran*, Studies in the Old Testament, London 1963.
- Warburgton, W.: *The Devine Legation of Moses*, 1-3, London 1738.
- a XIII: MOSES-MONOGRAFIER*
- Aurelius, Erik: *Der Fürbitter Israels. Eine Studie zum Mosebild im Alten Testament*, (Disputats, Lunds Universitet 1988) Coniectana Biblica; Old Testament Series 27, Stockholm 1988.
- Barzel, Hillel: *Moses: Tragedy and Sublimity*, "Literary Interpretations of Biblical Narratives" (ed. Kenneth R.R. Gros Louis et al.), Nashville, 1974.
- Beegle, Dewey M.: *Moses, the Servant of Yahweh*, Grand Rapids (Michigan) 1972.
- Beer, Georg: *Mose und sein Werk*, Giessen 1912.
- Bock, Emil: *Moses und sein Zeitalter. Beiträge zur Geistesgeschichte der Menschheit*, (Reihe 1: Das Alte Testament und die Geistesgeschichte...), Band 2, (1935) Stuttgart 1961.
- Bork, Paul E.: *The World of Moses*, Nashville 1978.
- Campbell Jr., E.F.: *Moses and the Foundation of Israel*, Interpretation, 29, 1975, pp. 141-154.
- Coats, George W.: *Moses: Heroic Man. Man of God*, JSOT Supplement Series, 57, Sheffield 1988.
- Daiches, David: *Moses: The Man and the Vision*, New York 1975.
- D'Humy, Fernand Emile: *What Manner of Man Was Moses?*, New York 1955.
- Doane, Pelagie: *The Story of Moses*, Philadelphia 1958.
- Fleg, Edmond: *La vie légendaire de Moïse*, (deutsch, "Mose", Kuppenheim 1948; English, "The Life of Moses", transl. Stephen Haden Guest, 1995), Paris 1926.
- Foulke-Ffeinberg, F.X.: *Moses and His Masters*, Edinburgh 1990.
- Gelin, Albert (ed.): *Moïse, l'homme de l'alliance*, Cahiers Sioniens 8, 1954 (deutsch, "Moses in Schrift und Überlieferung", hgg. F. Stier & E. Beck, Düsseldorf 1963), Tournai 1955.
- Gressmann, Hugo: *Mose und seine Zeit. Ein Kommentar zu den Mose-Sagen*, Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments, NF 18, Göttingen 1913.
- Grewel, H.: *Mosesgeschichten*, Handbuch für den Religionsunterricht, 9, 1971.
- Huffnagel, Wilhelm Friederich: *Moseh, wie er sich selbst zeichnet in seinen fünf Büchern Geschichte*, Frankfurt a.M. 1822.
- Kirsch, Jonathan: *Moses: A Life*, New York 1998.
- Lauth, Franz Joseph: *Moses der Ebräer. Nach zwei ägyptischen Papyrus-Urkunden in hieratischer Schriftart zum ersten Male dargestellt*, München 1868, Leipzig 1869.

- : *Moses Hosarsyphus Sali 'Hus-Levites a' Haron frater Ziphorah-Debariah...*, Leipzig 1879.
- Lehmann, Johannes: *Moses - Der Mann aus Ägypten. Religionsstifter, Gesetzgeber, Staatsgründer*, Hamburg 1983.
- Luker, A.M.S.: *The Figure of Moses in the Plague Traditions*, Dissertation (Madison), Drew, 1968.
- Martin, Jacques: *Moïse, Homme de Dieu*, Paris 1952.
- Martin-Archard, R. (ed.): *La figure de Moïse. Ecriture et relectures. Labor et fides*, Paris 1978.
- Meyer, Frederick Brotherton: *Moses, the Servant of God*, Grand Rapids 1954.
- Mulhall, Michael M.: *Aaron and Moses: Their Relationship in the Oldest Sources of the Pentateuch*, Thesis (Dissertation), Catholic University of America, Sacred Theology, 2nd. Ser. 244, Washington DC, 1973.
- Neher, André: *Moïse et la vocation juive* (deutsch, "Moses in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten", Hamburg 1964), Paris 1956.
- Pettersson, Olof (& Ingmar Ström & Erland Sundström & Håkan Wall): *Moses*, Stockholm 1976.
- Philo, Judæus: *De vita Mosis*, I-IV, Loeb Classical Library, 6, London 1935.
- Porter, J.R.: *Moses and Monarchy: A Study in the Biblical Tradition of Moses*, Oxford 1963.
- von Rad, Gerhard: *Mose, Wege in die Bibel*, Band 3, (English: "Moses", London 1960), Göttingen 1940.
- Schmid, Herbert: *Mose, Überlieferung und Geschichte*, Beiheft zur ZAW, Band 110, Berlin 1968.
- Seebass, H.: *Mose und Aaron, Sinai und Gottesberg*, Abhandlungen zur evangelischen Theologie, Band 2, Bonn 1962.
- Silver, Abba Hillel: *Moses and the Original Torah*, New York 1961.
- Silver, Daniel Jeremy: *Images of Moses*, New York 1982.
- Van Seters, John: *The Life of Moses: The Yahwist as Historian in Exodus-Numbers*, Philadelphia/Louisville 1994.
- von Spaeth, Ove: *De Fortrængte Optegnelser: Moses' Ukendte Egyptiske Baggrund*, Attentatet på Moses, 1, København 1999.
- : *Gåden om Faraos Datters Søn: Moses' Identitet og Mysterium Revurderet*, Attentatet på Moses, 2, København 2000.
- : *Den Forsvundne Tronarving: Moses' Skjulte Krig før og under Exodus Genopdaget*, Attentatet på Moses, 3, København 2001.
- : *Den Hemmelige Religion: Moses og Arven fra Egypten i Fortid og Nutid*, Attentatet på Moses, 4, København 2004.
- : *Profeten som Ukendt Geni: Nye Fakta om Moses' Avancerede Pionergerning*, Attentatet på Moses, 5, København 2005.
- Volz, Paul: *Mose und sein Werk. Ein Beitrag zur Untersuchung über den Ursprung der israelitischen Religion*, (1907); 2. rev. ed., Tübingen 1932.
- Völter, Daniel: *Wer war Mose?*, Leiden 1913.
- Weisfeld, Israel H.: *This Man Moses*, New York 1966.
- Wildavsky, Aaron: *The Nursing Father: Moses as a Political Leader*, Alabama U.P. 1984.
- Zeligs, Dorothy F.: *Moses: A Psychodynamic Study*, - cf. gruppe 1d,II.
- a XIV: MOSES OG FORSKNINGEN* (se også gruppe 1c,XVII og gruppe 4)
- Browne, E.Z.: *Let's Return to the Mosaic Authorship of the Pentateuch*, New York 1942.
- Cazelles, Henri: *A la recherche de Moïse*, Paris 1979.
- Chambers, T.W. (ed.): *Moses and His Recent Critics*, New York 1889.
- Hoberg, Gottfried: *Moses und der Pentateuch*, Biblische Studien, 10,4, Freiburg in Breisgau, 1963.
- Kyle, Melvin Grove: *Moses and the Monuments. Light From Archaeology on Pentateuchal Times*, The L.S. Stone Lectures of Princeton Theological Seminary 1919, London and Oberlin (Ohio) 1920.
- Osswald, Eva: *Das Bild des Mose in der kritischen alttestamentlichen Wissenschaft seit Julius Wellhausen*, Theologische Arbeiten, Band 18, Berlin (o. J.) 1962.
- Polzin, Robert M.: *Moses and the Deuteronomist. - Deuteronomy, Joshua, Judges*, (Polzin:) "A Literary Study of Deuteronomist History", Part 1, New York 1980.
- Schmid, Herbert: *Die Gestalt des Mose: Probleme alttestamentlicher Forschung unter Berücksichtigung der Pentateuchkrise*, Erträge der Forschung, Band 237, Darmstadt 1986.
- Schmidt, J.M.: *Aaron und Mose. Ein Beitrag zur Überlieferungsgeschichte des Pentateuch*, Dissertation, Hamburg 1963.

- Schnutenhaus, Frank: *Die Entstehung der Mosetraditionen*, Dissertation, Heidelberg Universität, Heidelberg 1958, (se også Theologische Literaturzeitung, 85, 1960, pp. 692ff).
- Smend, Rudolf: *Das Mosebild von Heinrich Ewald bis Martin Noth*, Beiträge zur Geschichte der biblischen Exegese, Band 3, Tübingen 1959.
- Thompson, Robert John: *Moses and the Law in a Century of Criticism Since Graf*, Supplements to VT, vol. 19, Leiden 1970.
- Weimar, Peter: *Die Berufung des Mose. Literaturwissenschaftliche Analyse von Exodus 2,23-5,5*, Orbis Biblicus Orientalis, Band 32, Freiburg (Schweiz)/Göttingen 1980.

a XV: ANDRE MOSES-STUDIER (se også gruppe 1c,XVII og gruppe 4)

- Budde, Karl: *Das Segen Moses, Deutn. 33*, Tübingen 1922.
- Courtney, Richard: *The Birth of God: The Moses Play and Monotheism in Ancient Israel*, American University Studies, Series XXvi, Theatre Arts, vol. 26, 1997.
- Dunlop, L.: *The Intercession of Moses. A Study of the Pentateuch-Tradition*, Dissertation, Roma 1970.
- Galbiati, Enrico: *Los Patriarcas y Moises*, La Biblia: Historia de un Pueblo/The Patriarchs and Moses, 1983.
- Holm-Nielsen, Sven, & Bent Noack & Sven Tito Achen (ed.): *Fra Moses til David: Det Gamle Testamente; Skabelse og Vandringsstid*, "Bibelen i Kulturhistorisk Lys", I, København 1979-1980.
- Hurston, Zora Neale: *Moses Man of the Mountain*, 1991.
- Kraus, Otto: (Moses der Erfinder.) *Mosche, der Erfinder der Buchstaben, der Ziffern + der Null*, Zürich 1953.
- Newman Jr., Murray Lee: *The People of the Covenant: A Study of Israel from Moses to the Monarchy*, Abingdon 1962.
- Norhnberg, James: *Like Unto Moses: The Constituting of an Interruption*, Indiana Studies in Biblical Literature, 1995.
- Plough, John L.: *Moses was a Right-Wing Conservative*, Writer's Club Press, 2001.
- Sobel, I.S.: se nedenfor: Wiesel, Elie, 1999.
- Thompson, Thomas L., & Dorothy Irwin: *The Joseph and the Moses Narratives*, Israelite and Judean History (ed. John H. Hayes & J. Maxwell Miller), Philadelphia, Westminster 1977.
- Wiesel, Elie, & Laureate Elie Wiesel & Ilene Smith Sobel: *Moses and The Angels*, Dtp, USA, 1999.
- Winnett, Frederick V.: *The Mosaic Tradition*, Toronto 1949.

b) BIOGRAFISKE OG BIBLIOGRAFISKE OVERSIGTER

- Beegle, Dewey M.: *Moses*, Encyclopædia Britannica, vol. 24, 'Macropædia', Chicago University 1986, pp. 487-490.
- Ebach, Jürgen: *Mose*, LA, Band 4, Wiesbaden 1982, col. 210-211.
- Engnell, Ivan: *Mose*, Svensk Bibliskt Uppslagsverk, band 2, Stockholm 1963, col. 140-152.
- Greenberg, Moshe (col. 371-388), & Israel Abrams & Batja Bayer & Louis Jacobs & Avshalom Ronack & David Winston: *Moses*, Encyclopaedia Judaica, vol. 12, Jerusalem 1971, total: col. 371-413.
- Gunkel, H.: *Mose*, RGG, Band 4, (Tübingen 1912, pp. 516ff); 1930, pp. 230ff.
- Heinemann, I.: *Moses*, PW (Pauly/Wissowa), Band XVI,1, Stuttgart 1933, col. 359-375.
- Hirschberg, Haïm Z'ew: *Moses in the Tradition of Islam*, Encyclopaedia Judaica, vol. 12, Jerusalem 1971, col. 402-404.
- Hoffmeier, James K.: *Moses*, International Standard Bible Encyclopedia (1979-1988), 3, pp. 417ff.
- Jeremias, Joachim: *Moyses*, Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament (ed. Gerhard Kittel), Band 4, Stuttgart 1942.
- Johnson, Robert Francis.: *Moses*, IDB, III, 1962, pp. 441-450.
- Kitchen, Kenneth A.: *Moses*, New Bible Dictionary, 2. ed., Leicester (Illinois) 1982, pp. 794-799.
- Kristianpoller, A.: *Moses*, Jüdisches Lexikon, 4, (ed. Herlitz & Kirschner) Berlin 1930, col. 303-314.
- Lauterbach, J.Z., & K. Kohler: *Moses*, Jewish Encyclopaedia, vol. 9, 1905, pp. 44-57.
- Meeks, Wayne A.: *Moses in the New Testament*, IDB, Supplement volume, 1976, pp. 605-607.
- Newman, Murray: *Moses*, IDB, Supplement volume, 1976, pp. 604-605.

- Osswald, Eva: *Mose*, RGG, Band 4, 1960, col. 1151-1155.
 Van Seters, John: *Moses*, The Encyclopedia of Religion, (ed. Mircea Eliade), vol. 10, New York 1987, pp. 115-121.
 Ska, Jean-Louis: *Moïse*, Le Monde de la Bible, tome 41, 1985, pp. 31-34.
 Wellhausen, Julius: *Moses*, Encyclopaedia Britannica, vol. 16, 1883.

c) ARTIKLER I FAGSKRIFTER; ESSAYS; KOMMENTARER

- c I: MOSES OG EGYPTEN (art.) (se også grupperne: 8,II samt 9c og 9d)*
 Billing, Nils: *Moses egyptiern - en man i minnet*, (reviewing Jan Assmann: "Moses der Ägypter. Entzifferung einer Gedächtnisspur", 1998), Acta Masonica Scandinavica, 3, 2000, pp. 171-183.
 Kitchen, K.A.: *Moses: A More Realistic View*, Christianity Today, 21, June 1968, pp. 8-11 (920-923).
 McCarthy, Dennis J.: *Moses' Dealings With Pharaoh. Ex 7,8-10,27*, Catholic Biblical Quarterly, vol. 27, 1965, pp. 336-347.
 Rosenstrauch-Königsberg, Edith: *Var Moses en ægyptisk præst*, Alef 14-15, 1993, pp. 103-110.
 Schmidt, Werner H.: *Jahweh in Ägypten. Unabgeschlossene historische Spekulationen über Moses Bedeutung für Israels Glauben*, Kairos, NF 18. Jahrgang, 1976, pp. 43-54.
- c II: MOSES OG EXODUS (art.) (se også grupperne: 1a,II samt 4,II og 12,III)*
 Coats, George W.: *Moses Versus Amalek. Aetiology and Legend in Exodus 17,8-16*, Vetus Testamentum Supplements, vol. 28, 1974, pp. 29-41.
 - - : *The King's Loyal Opposition: Obedience and Authority in Exodus 32-34*, "Canon and Authority" (ed. G.W. Coats & B.O. Long), to W. Zimmerli, Philadelphia 1977, pp. 91-109.
 Eissfeldt, Otto: *Israels Führer in der Zeit vom Auszug aus Ägypten bis zur Landnahme*, Studia Biblica et Semitica, Wageningen 1966, pp. 62-70.
 von Goethe, Johan Wolfgang: (*Moses in*) *Israel in der Wüste*, (Goethe:) "Noten und Abhandlungen zu besserem Verständnis des West-östlichen Divans", (April-Maj 1797) 1819, pp. 319ff.
 Gross, Heinrich: *Der Glaube an Moses nach Exodus (4,14; 4,19)*, Festschrift für W. Eichrodt, Abhandlungen zur Theologie des Alten und Neuen Testaments, Band 59, 1970, pp. 57-65.
 Horn, S.H.: *What We Don't Know About Moses and Exodus*, Biblical Archaeologist Review, 3, 1977, pp. 21-31.
 McCarthy, D.J.: *Moses' Dealings with Pharaoh. Ex. 7,8-10,27*, Catholic Biblical Quarterly, 1965, pp. 336-337.
 Moran, William L.: *Moses und der Bundesschluss am Sinai*, Stimmen der Zeit, 170, 1961/62, pp. 120-133.
 Morgenstern, Julian: *The Despoiling of the Egyptians*, JBL, 86, 1949, pp. 1-28.
 Ogden, Graham S.: *Moses and Cyrus. Literary Affinities Between the Priestly Presentation of Moses in Exodus 6-8 and the Cyrus song in Isaiah 44,24-45,13*, VT, vol. 28, 1978, pp. 195-203.
 Segert, Stanislaw: *Crossing the Waters: Moses and Hamilecar*, JNES, 53, 1994, pp. 195-203.
 Smith, P.J.: *Jahweh und Moses in the Story of Exodus According to Ex 14*, Die Ou-Testamentiese Werkgemeenskap in Suider-Afrika, 1982.
 Tengström, Sven: *Mose, Sinai und Horeb*, Religion och Bibel - Nathan Söderblom-Sällskapet årsbok 1994, 53. årg., Lund 1994, pp. 3-24.
- c III: MOSES OG LOVEN (art.)*
 Hyatt, James Philip: *Moses and the Ethical Decalogue*, Encounter, 26, 1965, pp. 199-206.
 Naville, Édouard: *The Law of Moses*, Expository Times, London (1920) 1922.
 Nowack, W.: *Der erste Dekalog*, Göttingen 1917.
 Rowley, Harold Henry: *Moses and the Decalogue*, Bulletin of the John Ryland's Library, 34, 1951, pp. 81-118.
 Schmidt, Hans: *Mose and der Dekalog*, Eicharisterion: Herman Gunkel zum 60. Geburtstage..., Studien zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments, Band 36, NF 19, 1-2, Göttingen 1923, pp. 78-119.
 Timpe, D.: *Moses als Gesetzgeber*, Saeculum, Jahrbuch für Universalgeschichte, Band 31, München 1980, pp. 66-77.

Ulonska, H.: *Die Doxa des Moses*, Evangelische Theologie, 26, 1966, pp. 378-388.

c IV: MOSES OG RELIGIONEN (art.)

Albright, William Foxwell: *Moses in Historical and Theological Perspective*, "Magnalia Dei: The Mighty Acts of God" (ed. Frank M. Cross et al.), Garden City 1976.

Arden, Eugene: *How Moses Failed God*, JBL, vol. 76, 1957, pp. 50-53.

Bentzen, Aage: *Messias Moses redivivus Menschensohn. Skizzen zum Thema Weissagung und Erfüllung*, Zürich 1948.

Bloch, Ernst: Stifter, der zu der Frohbotschaft bereits selber gehört: *Moses, sein Gott des Exodus*, (Bloch:) "Das Prinzip von Hoffnung" 1-2, Gesamtausgabe, Band 5, Frankfurt a.M 1965, pp. 1450-1464.

Coats, George W.: *Healing and the Moses Traditions*, "Canon, Theology, and Old Testament Interpretation": Essays in Honor of Brevard S. Childs (ed. Gene M. Tucker et al.), Philadelphia 1988.

Coppens, J.: *La prétendue agression nocturne de Jahvé contre Moïse, Sephorah et leur fils*, Eph. Theol. Lov. 1941, pp. 68ff.

Dus, J.: *Die Stierbilder von Bethel und Dan und das Problem der 'Moseschar'*, Annali dell'Istituto (Universitario) Orientale di Napoli, NS 18, 1968, pp. 105-137.

-- : *Moses or Joshua? On the Problem of the Founder of the Israelite Religion*, Radical Religion 2, 2,III, 1975, pp. 26-41.

Eissfeldt, Otto: *Jakobs Begegnung mit El und Moses Begegnung mit Jahwe*, Orientalische Literaturzeitung, 58, 1963, 325-331.

Favre, P.: *Entretien de Moïse avec Dieu sur le Monte Sinai*.

Gunnweg, Antonius H.J.: *Mose - Religionsstifter oder Symbol?*, Der evangelische Erzieher, 17, 1963, pp. 41-48.

Hossfeld, Paul: *Moses und Zarathustra*, Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte, 27, 1975, pp. 330-345.

Jaros, K.: *Des Moses 'Strahlende Haut'*. Eine Notiz zu Ex 34,29-30; 34,35, ZAW, 88, 1976, pp. 275-280.

König, Eduard: *Mose, der Mediziner*, ZDMG 67, 1913, pp. 660ff.

Lohfink, Norbert: *Die priesterschriftliche Abwertung der Tradition von der Offenbarung des Jahwe an Mose*, Biblica, vol. 49, 1968, pp. 1-8.

Mann, Thomas W.: *Theological Reflections on the Denial of Moses*, JBL, 98, December 1979, pp. 481-494.

Morgenstern, Julian: *The Ark, the Ephod and the 'Tent of the Meeting'*, Hebrew Union College Annual, vol. 17, 1942-1943, pp. 153-265; - and vol. 18, 1943-1944, pp. 1-52.

-- : *Moses With the Shining Face*, Hebrew Union Collage Annual II, 1925, pp. 1-27.

Reinach, Ad.: *La lutte de Yahvé avec Jacob et Moïse et l'origine de la circoncision*, REES (Repertoire d'Epigraphie Sémitique, 8. année), Paris 1908, 338-362.

Rendtorff, Rolf: *Mose als Religionsstifter?*, Theologische Blätter, 57, Leipzig 1975, pp. 152-171.

Rowley, Harold Henry: *Mose und der Monotheismus*, ZAW, Band 69, 1957, pp. 1-21.

Saito, T.: *Mose und der Monotheismus*, ZAW, Band 69, 1957, pp. 1-21.

-- : *Der Stand der Moseforschung*, Judaica, 21. Jahrgang, Zürich 1965, pp. 194-221.

Schoeps, Hans Joachim: *Moses*, (Schoeps:) "Gottheit und Menschheit. Die grossen Religionsstifter und ihre Lehren", Stuttgart 1950 (Darmstadt/Genf 1954), pp. 25-42.

Wiener, H.M.: *Religion of Moses*, Bibliotheca Sacra, 76, 1919, pp. 323-358.

c V: MOSES' KVAD (art.)

Albright, William Foxwell: *Some Remarks on the Song of Moses in Dt. 32*, VT, 9, 1959, pp. 339-346.

Boston, James R.: *The Wisdom Influence Upon the Song of Moses*, JBL, 87, 1968, pp. 198-202.

Baumann, Eberhard: *Das Lied Mose's (Dt. 32,1-43) auf seine gedankliche Geschlossenheit untersucht*, VT, vol. 6, Leiden 1956, pp. 414-424.

Cassuto, Umberto: *La cantida de Moses*, Atti del XIX Congresso Internazionale degli Orientalisti Roma 23.-29. Settembre 1935, Roma 1938, pp. 480-484.

Coats, George W.: *Historia and Theology in the Sea Tradition*, "Studia Theologica", 29, Oslo 1975, pp. 53-62.

-- : *The Song of the Sea*, Catholic Biblical Quarterly, 31, 1969, pp. 1-17.

- Cross, Frank Moore: *The Song of the Sea and the Canaanite Myth*, Journal for Theology and the Church, 5, 1968, pp. 1-25.
- Eissfeldt, Otto: *Das Lied Moses, Dtn. 32,1-43, und das Lehrgedicht Asaphs, Psalm 78, samt einer Analyse der Umgebung des Moses-Liedes*, Berichte über die Verhandlungen der sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch-historische Klasse, Abhandlung 104, Heft 5, Berlin 1958.
- - : *Die Umrahmung des Mose-Liedes Dtn. 32,1-43 und des Mose-Gesetzes Dtn. 1-30 in Dtn. 31,9-32, 31,47*, (Eissfeldt:) "Kleine Schriften", Band 3, (1954/55) Tübingen 1966, pp. 322-334.
- Hay, L.S.: *What Really Happened at the Sea of Reeds?*, JBL, 83, 1984, pp. 399ff.
- Sellin, Ernst: *Wann wurde das Moselied Dtn. 32 gedichtet?*, ZAW, NF 2, 1925, pp. 161-173.
- Skehan, P.W.: *The Structure of the Song of Moses*, Catholic Biblical Quarterly, vol. 13, 1951, pp. 153-163.
- Stoebe, H.J.: *Mosesegen, Moseslied und Meerlied*, RGG, Band 4, 1960, col. 1155-1157.
- Strauss, H.: *Das Meerlied des Moses - ein "Siegeslied" Israels? (Bemerkungen zur Theologische Exegese von Ex 15,1-19. 20f.)*, ZAW, Band 97, 1985, pp. 103-109.
- Winther, P.: *Begriff der Söhne Gottes im Moselied*, ZAW, NF 26, 1955, pp. 440-48.
- c VI: MOSES' FØDSEL (art.)*
- Ackerman, James S.: *The Literary Context of the Moses Birth Story (Exodus 1-2)*, Literary Interpretations of Biblical Narratives (ed. K.R.R. Gros Louis), vol. 1, Nashville 1974.
- Childs, Brevard S.: *The Birth of Moses*, JBL, 84, 1965, pp. 109-122.
- Lacoue, A.: *La naissance de Moïse*, Veritatem In Caritate 6, Hague 1961, pp. 111-120.
- Meyer, Eduard: (*"Moses" in:*) *Die Israeliten und ihre Nachbarstämme*, Halle 1906, pp. 46ff.
- Rank, Otto: (*"Moses" in:*) *The Myth of the Birth of the Hero* (Rank: "Die Mythos von der Geburt des Helden, Schriften zur angewandten Seelenkunde", Herausgeb. von Sigmund Freud, Heft 5, Leipzig 1909), New York 1952.
- Redford, Donald B.: (*"Moses" in:*) *The Literary Motif of the Exposed Child*, Numen, 14, 1967, pp. 209-228.
- Wiedemann, A.: *On the Legends Concerning the Youth of Moses*, Part 1 and 2, PSBA, vol. 11, 1889, pp. 29-43 & 267-282.
- c VII: MOSES I MIDIAN (art.)*
- Abramsky, S.: *On the Kenite-Midianite Background of Moses' Leadership*, Nielson Glueck Memorial Volume, (publ.: B. Mazar) 1975.
- Coats, George W.: *Moses in Midian*, JBN, 92, March 1973, pp. 3-10.
- Gunnweg, Antonius H.J.: *Moses in Midian*, Zeitschrift für Theologien und Kirche, 61, Tübingen 1964, pp. 1-9.
- Nielsen, Ditlef: *Mose in Midian; (und) Am Siani*, "Die altarabische Mondreligion", Strassburg 1904, pp. 125-221.
- Robinson, B.P.: *Zipporah to the Rescue: A Context Study of Exodus iv 24-26*, VT, 36, October 1986, pp. 447-461.
- c VIII: MOSES' DØD OG GRAVSÆTTELSE (art.)*
- Baumgärtel, Friedrich: *Der Tod des Religionsstifters*, Kerygma und Dogma, 9. Jahrgang, Göttingen 1963, pp. 223-233.
- Budde, Karl: *Goethe zu Mose's Tod*, ZAW, Band 50, Giessen/Berlin 1932, pp. 300ff.
- Coats, George W.: *Legendary Motifs in the Moses Death Reports*, The Catholic Biblical Quarterly, vol. 39, Washington DC 1977, pp. 34-44.
- Haacker, Klaus, & Peter Schäfer: *Nachbiblischen Traditionen vom Tod des Moses*, Josephus-studien, Untersuchungen zu Josephus, dem antiken Judentum in dem Neuen Testament. Otto Michel zum 70. Geburtstag gewidmet (hgg. Otto Betz), Göttingen 1974, pp. 147-174.
- Koch, Klaus: *Der Tod des Religionsstifters. Erwägungen über das Verhältnis Israels zur Geschichte der altorientalischen Religionen*, Kerygma und Dogma, 8. Jahrg., Göttingen 1962, pp. 100-123.
- Löwy, A.: *A Legend on the Death of Moses; Old Jewish Legends on Biblical Topics*, PSBA, 9, 1887.

Lissner, Ivar: *The Tomb of Moses is Still Undiscovered*, The Biblical Archaeologist, vol. 26, 1963, pp. 106-108.

Malter, Heinrich: *Der Tod Moses in der äthiopischen Überlieferung*, Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums, vol. 51, 1907, pp. 707-717.

Rilke, Rainer Maria: *Der Tod Moses* - se: gruppe 1d.

Schwertner, Siegfried: *Erwägungen zu Moses Tod und Grab in Dtn 34,5-6*, ZAW, Band 84, 1972, pp. 25-46.

c IX: MOSES' APOKALYPSE (art.)

Brandenburger, Egon: *Himmelfahrt Moses*, "Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit" (hgg. Werner Georg Kümmel), Band 5, Lief. 2, Gütersloh, 1976/1983.

Charles, R.H. (transl.): *The Assumption of Moses*, London 1897.

Gaster, Moses: *The Revelation of Moses*, Studies and Texts in Folklore, Magic, Medieval Romance, Hebrew Apocrypha and Samaritan Archaeology, London 1925-1928.

Rist, Martin: *The Assumption of Moses*, IDB, III, 1969, pp. 450-451.

Schultz, Joseph P.: *Angelic Opposition to the Ascension of Moses and the Revelation of the Law*, The Jewish Quarterly Review, vol. 61, Philadelphia 1961, pp. 282-307.

Wallace, David H.: *The Semitic Origin of the Assumption of Moses*, Theologische Zeitschrift, 11, 1955, pp. 321-328.

c X: MOSES SOM PROFET (art.)

Duhm, Bernhard: ("Mose" in) *Israels Propheten*, (1916) 2nd. ed. Tübingen 1922.

Heller, Bernhard: *Musa, der biblische Prophet Moses*, Enzyklopaedie des Islam, Band 3, Leiden und Leipzig 1936, pp. 797-798.

Margalit, M.: *Numbers 12. The Character of Moses' Prophecy*, Beth Mikra, 25, 1980, pp. 139-149.

Haam, Achad: *Moses der Prophet*, "Moses", Berlin 1905.

Heschel, Abraham J.: *The Prophets*, New York 1962.

Meinhold, D.: *Die Propheten in Israel von Moses bis Jesus*, Pädagogisches Magazin, 383, Langensalza 1909, pp. 1-127.

O'Rourke, William J.: *Moses and the Prophetic Vocation*, Scripture, 15, 1963, No. 30, pp. 41-48.

Penna, A.: *Mosé "Profeta e più que profeta"*, Bibliotheca Orientalis 12, 1970, pp. 145-162.

Perlitt, Lothar: *Mose als Prophet*, Evangelische Theologie, 31, 1971, pp. 588-608.

Schneider, Heinrich: *Moses, die grosse Mittlergestalt des Heils; Gott rettet und formt sein Volk durch Moses; Moses, Prophet Jesus Christi*, Bibel und Kirche, 61, 1964, pp. 1-9.

c XI: MOSES-VELSIGNELSEN (art.)

Burkit, F.C.: *On the Blessing of Moses*, The Journal of Theological Studies, vol. 35, Oxford 1934, pp. 68ff.

Cross Jr., F.M., & D.N. Freedman: *The Blessing of Moses*, JBL, vol. 67, 1948, pp. 191-210.

Phytian-Adams, W.J.: *On the Date of the Blessing of Moses*, Journal of Palestine Oriental Society, vol. 3, 1923, pp. 158-166.

c XII: EN 'BLODBRUDGOM' (art.)

de Groot, J.: *The Story of the Bloody Husband*, OTS II, 1943, pp. 10-17.

Hehn, Johannes: *Der "Blutbrautigam" Ex 4,24-26*, ZAW (Band 50), NF Band 9, 1932, pp. 1-8.

Junker, R.: *Der Blutbräutigam*, Nötscher Festschrift, 1951, pp. 120-128.

Kosmala, Hans: *The "Bloody Husband"*, VT, 12, January 1962, pp. 14-28.

Schmid, Herbert: *Mose, der Blutbräutigam*, Judaica, 22. Jahrgang, Zürich 1966, pp. 113-118.

c XIII: MOSES I RABBINSK OG JUDAISTISK TRADITION (art.)

Baring-Gould, S. (ed.): *Moses...*, "Legends of Old Testament Characters from Talmud and Other Sources", vols. 1-2, London 1871.

Beer, B.: *Leben Moses nach Auffassung der jüdischen Sage*, Jahrbuch für die Geschichte der Juden und des Judentums, 3, Leipzig 1863, pp. 11-64.

Bin-Gorion, Micha Josef (= Micha Josef Berdiczewski): *Mose...* (Gorion:) "Die Sagen der Juden", Frankfurt a.M. (1926) 1962.

- Bloch, Renée: *Quelques aspects de la figure de Moïse dans la tradition rabbinique*, "Moïse, l'homme de l'alliance" (ed. A. Gelin), (deutsch: "Die Gestalt des Moses in der rabbinischen Tradition", in 'Moses in Schrift und Überlieferung', Düsseldorf 1963, pp. 95-171), (Cahiers Sioniens 8, 1954), Tournai 1955, pp. 93-167.
- Geyer, J.B.: *The Joseph and Moses Narrative: Folk Tale and History*, JSOT, 15, 1980, pp. 51-56.
- Ginzberg, Louis (ed.): *Moses...*, "The Legends of the Jews", vols. 1-7, Philadelphia 1909-38.
- Josephus, Flavius: (*"Moses" in Antiquitates Judaicae*, Loeb Classical Library, 1-9, London 1930-1955).
- Krauss, Samuel: *A Moses Legend*, Jewish Quarterly Review, New Series, vol. 2, Number 3, Philadelphia 1912, pp. 339ff.
- Philo, Judæus: *Vita Mosis*, cf. 1a,XIII (monografier). Qumran-fragments, secret astrological teachings ascribed to Moses (J.T. Milik, i Revue Biblique 63, 1956, 6,1).
- Rajak, Tessa: *Moses in Ethiopia. Legend and Literature*, The Journal of Jewish Studies, 29, 1978, pp. 111-122.
- Sellin, Ernst: *Zu dem Judasspruch im Jaqobsegen Gen. 49,8-12 und im Mosesegen Dtn. 33,7*, ZAW, NF 19, 1944, pp. 57-67.
- Silver, Daniel Jeremy: *Moses and the Hungry Birds*, Jewish Quarterly Review, 64, 1973/74, pp. 123-153.
- Wünche, August (transl.): *Mose...*, (Wünsche:) "Aus Israels Lehrhallen. Kleine Midraschim zur späteren legendarischen Literatur des Alten Testaments", 1.-3. Band, Leipzig 1907-1910.
- c XIV: MOSES OG DET NYE TESTAMENTE (art.)*
- Allen, E.L.: *Jesus and Moses in the New Testament*, Expository Times, 67, Edinburgh 1955-1956, pp. 104-106.
- Bonwetsch, N.: *Die Mosessage in der slavischen kirchlichen Literatur*, NGG, Philologisch-historische Klasse, Göttingen 1908, pp. 503-607 (mit Übers. eines slavischen Lebens Mosis).
- Christe, Y., & F. Wüest: *La figure de Moïse dans l'art paléochrétien*, "La figure de Moïse" (ed. R. Martin-Archard), 1978, pp. 99-127.
- Daniélou, Jean: *Moses bei Gregor von Nyssa. Vorbild und Gestalt* - se under 1aXIII: A. Gelin (ed.) "Moïse...", Deutsch "Moses in Schrift und Überlieferung", Düsseldorf 1963, pp. 289-306.
- Démann, Paul: *Moses und das Gesetz des Paulus* - se under 1aXIII: Albert Gelin (ed.): "Moïse..."; deutsch, "Moses in Schrift und Überlieferung", Düsseldorf 1963, pp. 205-262.
- Descamps, Albert: *Moses in den Evangelien und der apostolischen Tradition* - se: A. Gelin (ed.): "Moïse..."; Deutsch, "Moses in Schrift und Überlieferung", Düsseldorf 1963, pp. 185-204.
- Herrmann, Siegfried: *Mose*, Evangelische Theologie, 28, NF 23, München 1968, pp. 301-328.
- Luneau, August: *Moses und die lateinischen Väter* - se under 1aXIII: Albert Gelin (ed.): "Moïse..."; Deutsch, "Moses in Schrift und Überlieferung", Düsseldorf 1963, pp. 307-330.
- Saito, T.: *Die Mosevorstellungen im Neuen Testament*, Einleitung in die Heilige Schrift, 23/100, 1977.
- Schulz, F.: *Die Decke des Moses - Untersuchungen zu einer vorpaulinischen Überlieferung in 2 Cor. iii 7-18*, Zeitschrift für neutestamentliche Wissenschaft, 49, 1988, pp. 1-30.
- Umhau, H.: *Moses in the Christian and Islamic Tradition*, Journal of the Bible and Religion, 27, 1959, pp. 102-108.
- Vermès, Géza: *La figure Moïse au tournant des deux Testaments*, "Moïse, l'homme de l'alliance" (ed. Albert Gelin), (Cahiers Sioniens 8, 1954), Tournai 1955, pp. 61-92.
- c XV: MOSES FRA SEN-ANTIKKEN TIL NUTIDEN (art.)*
- Carmoly, E.: *La légende de Moïse*, Revue Orientale, vol. 1, Bruxelles 1941, pp. 373-382.
- de Caprona, P.: *Moïse dans l'islam*, "La figure de Moïse" (ed. R. Martin-Archard), Paris 1978, pp. 129-141.
- Cazelles, Henri: *Moïse devant l'histoire*, "Moïse, l'homme de l'alliance" (ed. Albert Gelin), (Cahiers Sioniens 8, 1954), Tournai 1955, pp. 11-27.
- Goulet, Richard: *Porphyre et la datation de Moïse*, Revue de l'Histoire des Religions, 192, 1977, pp. 137-164.
- Leist, Fritz: *Moses, Sokrates, Jesus. Um die Begegnung mit der biblischen und antiken Welt*, Frankfurt a.M. 1959.

- Notowitch, Nicolas: *Mossa...*, (Notowitch:) "*La Vie Inconnue de Jésus-Christ*" (English, "*The Unknown Life of Jesus Christ*", New York 1894, London 1895), Oldendorf 1894.
- Regensteiner, Henry: *Moses in the Light of Schiller*, Judaism (American Jewish Congress), vol. 43 (1), no. 169, 1994, pp. 61-65.
- Tonneau, Raymond Marie: *Moses in der syrischen Tradition* - se gruppe 1aXIII: Albert Gelin (ed.): "Moïse...", Deutsch "Moses in Schrift und Überlieferung", Düsseldorf 1963, pp. 267-287.
- c XVI: BIOGRAFISKE OG KOMMENTERENDE AFHANDLINGER (art.)*
- Albright, William Foxwell: *From Patriarchs to Moses. Moses out of Egypt*, Biblical Archaeologist, vol. 36, February 1973, pp. 48-75.
- Barth, C.: *Mose, Knecht Gottes*, Parrhesia, Karl Barth zum achtzigsten Geburtstag, Zürich 1966, pp. 68-81.
- Bori, Pier Cecare: *Moses, the Great Stranger*, in Bori: "From Hermeneutics to Ethical Consensus among Cultures", Atlanta 1994, pp. 155-164.
- Botte, Bernard: *Das Leben des Moses bei Philo* - se under 1a: Albert Gelin (ed.): "Moïse...", deutsch, "Moses in Schrift und Überlieferung", Düsseldorf 1963, pp. 173-181.
- Campbell, E.F. Jr.: *Moses and the Foundation of Israel*, Interpretation, 29, 1975, pp. 141-154.
- Churchill, Winston S.: *Moses, The Leader of a People*, (Churchill:) "Thoughts and Adventures", London 1932, pp. 283-302.
- Coats, George W.: *The Failure of the Hero: Moses as a Model for Ministry*, ATJ, 41, 1986, pp. 15-22.
- - : *Humility and Honor: A Moses Legend in Numbers 12*, "Art and Meaning: Rethoric in Biblical Literature" (ed. David J.A. Clines & David M. Gunn & Alan J. Hauser), JSOT Supplement Series, 19, Sheffield 1982, pp. 97-107.
- - : *What Do We Know About Moses?*, "Interpretation: A Journal of Bible and Theology", 27/28, January 1974, pp. 91-94.
- Daiches, David: *The Quest for the Historical Moses*, The Robert Cohen Memorial Lecture, London 1974, pp. 5-25.
- Deissler, Alfons: *Moses*, Lebendige Kirche, 3, 1959, pp. 1-24.
- Eissfeldt, Otto: *Mose*, (Rezension, Elias Auerbach: "Moses"), Orientalische Literaturzeitung, 48, 1953, col. 490-505.
- Feilchenfeldt, Wilhelm: *Die Entpersönlichung Moses in der Bibel und ihre Bedeutung*, ZAW, (Band 64), NF Band 23, 1952, pp. 156-178.
- de la Fuente, O. Garcia: *La figura de Moisés en Ex 18,15 y 33,7*, Estudios Biblicos, 29, 1970, pp. 353-370.
- Gelin, Albert: *Moses im Alten Testament*, Bibel und Leben, 3, 1962, pp. 97-110, (Jf. A. Gelin: *Moses im Alten Testament*, "Moses in Schrift und Überlieferung" (ed. A. Gelin), Düsseldorf 1963, pp. 31-37).
- George, Henry: *Moses*, (An Address Delivered in Glasgow Dec. 28, 1884), "Memorial Edition of the Writings of Henry George", vol. 1, New York 1898, (1900).
- Gruffydd, W.J.: *Moses in the Light of Comparative Folklore*, ZÄW, 46, 1928, pp. 228-270.
- Heuret, Charles: *Moïse, était-il prêtre?*, Biblica, 40, 1959, pp. 509-521.
- James, Fleming: *Moses*, "Personalities of the Old Testament", London 1939, pp. 1-44.
- Jepsen, A.: *Mose und die Leviten. Ein Beitrag zur Frühgeschichte Israels und zur Sammlung des alttestamentlichen Schrifttums*, VT, vol. 31, 1981, pp. 318-323.
- Jirku, A.: *Die Gesichtsmaske des Mose*, Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins, Band 67, Leipzig 1945, pp. 43-45.
- Kapelrud, Arvid S.: *How Tradition Failed Moses*, JBL, vol. 76, 1957, pp. 242ff.
- Kittel, Rudolf: ("Mose", in) *Gestalten und Gedanken in Israel, Geschichte eines Volkes in Charakterbildern*, Leipzig 1925, pp. 430-441.
- Meek, Theophile James: *Moses and the Levites*, AJSL, vol. 56, 1939, pp. 113-120.
- Meyer, Eduard: *Die Mosesagen und die Lewiten*, Sitzungsberichte der Königlich preussischen Akademie der Wissenschaften, Band 31, Berlin 1905, pp. 640-652.
- Nielsen, Eduard: *Moses and the Law*, VT, vol. 32, 1982, pp. 87-98.
- Perreau, Pietro: *Leggende sulla verga di Mosé*, Il Vessillo Israelitico, vol. 36, 1888, pp. 366-369, 411-413, + vol. 37, 1889, pp. 4-6.
- Raglan, Lord (= Fitzroy Richard Somerset): *Moses...*, (Raglan:) "The Hero. A Study in Tradition,

- Myth, and Drama", London 1936.
- Schreiner, Josef: *Moses, der "Mann Gottes"*, Bibel und Leben, 8, Düsseldorf 1967, pp. 94-110.
- Smend, Rudolph: *Moses als geschichtliche Gestalt*, Historische Zeitschrift 260, 1995, pp. 1-19.
- Speyer, Heinrich: *Moses...*, (Speyer): "Die biblischen Erzählungen im Quran", Darmstadt 1961.
- Susman, Margrete: *Die biblische Mosesgestalt*, (Susman:) "Deutung biblischer Gestalten", Stuttgart 1955, pp. 9-54.
- Widengren, Geo: *What Do We Know About Moses?*, "Proclamation and Presence", Old Testament Essays in Honour of Gwynne Henton Davies, London 1970, pp. 21-47.
- Wiesel, Élie: Moïse: *Portrait d'un chef*, Célébration Biblique: Portraits et Légendes, Paris 1975, pp. 149-177.
- Wilms, Franz-Elmar: *Die Frage nach dem historischen Moses. Der Stand der Mose-Forschung*, Tübingen Theologische Quartalsschrift, 153, 1973, pp. 353-363.
- Zivotofsky, Ari Z.: *The Leadership Qualities of Moses*, Judaism (American Jewish Congress), vol. 43 (3), no. 171, 1994, pp. 258-269.
- c XVII: MOSES OG FORSKNINGEN (art.)* (se også gruppe 1a,XIV og gruppe 4)
- van Biema, David, (& Emily Mitchell): *In Search of Moses*, TIME Magazine, 14.Dec.,1998, pp. 50-69.
- Butler, Trent C.: *The Anti-Moses Tradition*, JSOT, vol. 12, 1979, pp. 9-15.
- Engnell, Ivan, & A. Fridrichsen (ed.): *Mosebökerna*, Svensk Bibliskt Uppslagsverk, vol. 2, Stockholm 1952, pp. 324-342.
- Gordis, R.: *Critical Notes on the Blessing of Moses*, Journal of Theological Studies, vol. 34, 1933, pp. 390-392.
- Hamburger, Käte: *Thomas Manns Mose-Erzählung "Das Gesetz" auf dem Hintergrund der Überlieferung und der religionswissenschaftlichen Forschung*, in Thomas Mann: "Des Gezetzt", Ullstein Buch Nr. 5017, Frankfurt a.M. 1964, pp. 57-207.
- Holladay, W.L.: *The Background of Jeremiah's Self-Understanding: Moses, Samuel, and Psalm*, JBL, vol. 83, 1964, pp. 153-164.
- - : *Jeremiah and Moses: Further Observations*, JBL, vol. 85, 1966, pp. 17-27.
- Keller, Carl A.: *Von Stand und Aufgabe der Moseforschung*, Theologische Zeitschrift, 13, 1957, pp. 430-441.
- Munk, Elie (ed.): *The Call of the Torah. An Anthology of Interpretation and Commentary on the Five Books of Moses*, (Munk: "La voix de la Thora", 1969), 1-3, Jerusalem 1980-1992.
- Noth, Martin: *Das zweite Buch Mose, Exodus, übersetzt und erklärt*, ATD 5, (English, "Exodus: A Commentary", Philadelphia 1962), Göttingen 1959.
- - : *Das dritte Buch Mose, Leviticus*, ATD, Band 6, Göttingen 1962.
- - : *Das vierte Buch Mose, Numeri*, ATD, Band 7, (English, "Numbers: A Commentary", Philadelphia 1968), Göttingen 1966.
- von Rad, Gerhard: *Das erste Buch Mose; Genesis*, ATD, Band 2-4, (1953) (10:) 1976.
- - : *Das fünfte Buch Mose, Deuteronomium*, ATD, Band 8, Göttingen 1964.
- - : *Beobachtungen an der Moseerzählung Ex 1-14*, Evangelische Theologie, 31, 1971.
- c XVIII: ANDRE MOSES-STUDIER (art.)* (se også gruppe 1a,XIII og gruppe 4)
- Ahlström, G.W.: *Another Moses Tradition*, JNES, vol. 39, 1980, pp. 65-69.
- Coats, George W.: *The Kings Loyal Opposition: Obedience and Revolution in the Moses Tradition*, "Canon and Authority in the Old Testament" (ed. G.W. Coats & B.O. Long), Philadelphia 1977, pp. 91-109.
- Le Déaut, R.: *Miryam, soeur de Moïse, et Marie, mère de Messie*, Biblica, vol. 45, 1964, pp. 198-219.
- Gaster, Moses (trans.): *The Sword of Moses. Audient Art of Magic*, Reprint of The Royal Asiatic Society's Journal, London 1896.
- Greenberg, Moshe: *Moses' Intercessory Prayer (Exod. 32,11-13; 32,31-32; Deut. 9,26-29)*, Tan-tur Yearbook 1977/78, pp. 21-35.
- Israel, Abrahams: *The Rod of Moses, and Its Legendary Story*, Jewish Chronicle, London 1887, pp. 28-30.
- May, H.G.: *Moses and the Sinai Inscriptions*, The Biblical Archaeologist, 8, 1945, pp. 93-99.

- Shalit, L.: *How Moses Turned a Staff into a Snake and Back Again*, Biblical Archaeologist Review, 9, 1983, pp. 72-73.
- Stucken, Eduard: *Moses*, "Astralmythen; Religionsgeschichtliche Untersuchungen", Leipzig 1907, pp. 433-441.
- Ubach, B.: *Le tombeau de Marie soeur de Moïse à Cadés*, Revue Biblique, 42, 1933, pp. 562-568.
- Walkenhorst, K.H.: *Warum beeilte sich Moses niederzufallen? - Zur literarischen Einheit von Ex 34,8f.*, Biblische Zeitschrift, Jahrgang 28 NF, Freiburg 1984, pp. 185-213.
- Zuhdi, Omar: (review) Gary Greenberg: *The Moses Mystery*, KMT 8,3 (fall) 1997, pp. 81-83.

d) DOKUMENTARISK FIKTION; SAMT FREUD M.FL. OM MOSES

d I: DOKUMENTARISK FIKTION OG ANDEN LITTERATUR OM MOSES

- Auerbach, Elias: *Moses*, Amsterdam/Heidelberg 1953 (English, "Moses", Detroit 1975).
- Asch, Schalom: *Moshe*, (deutsch, "Moses", Amsterdam/Zürich/Stuttgart 1951) 1951.
- Baron, David, & Lynette Padwa: *Moses in Management: 50 Leadership Lessons from the Greatest Manager of All Time*, PocketBooks USA, 1999.
- Birnbaum, Uriel: *Moses*, München 1928.
- Crocker, Elizabeth: *Baby Moses*, Abingdon Press, 1996.
- Grant, Joan: *So Moses Was Born*, London 1960.
- Fast, Howard: *Moses: The Epic Story of His Rebellion in the Court of Egypt*, Simon & Shuster, USA, 2000.
- : *Moses, Prince of Egypt*, 1958.
- Hart, Heinrich: *Mose*, (Hart:) "Gesammelte Werke", Band 2, Berlin 1907.
- Hurston, Zora Neale: *Moses, Man of the Mountain*, New York 1939.
- Jansen, Werner: (*Moses in:*) *Die Kinder Israel*, Berlin (1927) 1941.
- Kugler, Frantz Xavier: *Von Moses bis Paulus*, Münster 1922.
- Lawrence, Joan: *Scapegoat: Interpretation of Moses*, London 1988.
- Lester, Julius, & Paula Wieseman: *Pharaoh's Daughter: The Mother of Moses*, San Diego 2000.
- Mann, Thomas: *Das Gesetz*, Los Angeles 1944 (English, New York 1943), (Mann:) "Gesammelte Werke", 8, 1960.
- Olrik, Ingeborg: *Manden med stentavlerne*, København 1971.
- Rilke, Rainer Maria: *Der Tod Moses*, (Rilke:) "Sämtliche Werke", Band 2, 1956, pp. 102f.
- Roberts, Ursula: *A Story of Moses*, London 1995.
- von Schiller, Friedrich: *Die Sendung Moses*, (1790), "Sämtliche Werke", 4: Historische Schriften, München 1968, pp. 737-757.
- Schönberg, Arnold: Textbuch: *Moses und Aaron*. Oper in drei Akten, Mainz 1957.
- Slosman, Albert: *Moïse l'égyptien*, La trilogie du passé / 1, Paris 1981.
- Steck, O.H.: *Moses und Aaron. Die Oper Arnold Schönbergs und der biblische Stoff*, KT 56, 1981.
- Visotzky, rabbi Burton L.: (*Moses in:*) *The Road to Redemption: Lessons from Exodus on Leadership and Community*, New York (1998) 1999.

d II: FREUD OG MOSES

- Bernstein, Richard: *Freud and the Legacy of Moses*, Cambridge U.P. 1998.
- Blum, E.: Über Sigmund Freuds: *Der Mann Moses und die monotheistische Religion*, Psyche, 10, 1956-57, pp. 367-390.
- Bori, Pier Cesare: *Il 'Mosè' di Freud: per una prima valutazione storico-critica*, in Bori: "L'estasi del profeta ed altri saggi tra Ebraismo e Cristianismo", Bologna: Il Molino 1989, pp. 179-222.
- Faessler, M.: *Le nom de Moïse et le nom de Dieu. L'interprétation Freudienne et son dépassement théologique possible*, "La figure de Moïse" (ed. R. Martin-Archard), 1978, pp. 143-156.
- Freud, Sigmund: *Drei Abhandlungen: Der Mann Moses und die monotheistischen Religion*, Wien 1934-38, (English, "Moses and Monotheism", London 1939; transl. Katherine Jones, 1987).
- : *The Moses of Michelangelo*, Standard Edition, 13, (1914) 1955, pp. 211-238.
- Goldstein, Bluma: *Reinscribing Moses: Heine, Kafka, Freud and Schoenberg in a European Wilderness*, Harvard U.P., Cambridge, Mass., 1992.
- Gubrich-Simitis, Ilse: *Freuds Moses-Studie als Tagtraum: ein Bibliographischer Essay*, Die Sigmund-Freud-Vorlesungen, Band 3, Weinheim, 1991.

Koehler, Ludwig Hugo: *Freud und Moses...*, Neue Zürcher Zeitung, No. 667, 16. april 1939.
 Levy-Valensi, E. Amado: *Le Moïse de Freud ou la référence occultée*, Monaco 1984.
 Paul, Robert A.: *Moses and Civilization: The Meaning Behind Freud's Myth*, 1996.
 Rice, Emanuel: *Freud und Moses: The Long Journey Home*, New York, U.P., 1990.
 Robert, Marthe: *D'Oedipe à Moïse: Freud et la conscience juive*, (transl. "From Oedipus to Moses", London 1977), Paris 1974.
 Rosenvasser, Abraham: *Egipto e Israel y el monoteismo Hebreo: A proposito del libro Moisés y la religión monoteista de Sigmund Freud*, 2nd ed., Buenos Aires U.P., 1982.
 Schorske, Carl E.: *(Moses in) Freud's Egyptian Dig*, The New York Review of Books, May 27, 1993, pp. 35-40.
 Stemberger, Brigitte: *Der Mann Moses' in Freuds Gesamtwerk*, Kairos, 16, 1974, pp. 161-225.
 Yerushalmi, Yosef Hayim: *Freud's Moses: Judaism Terminable and Interminable*, Yale U.P., New Haven and London, 1991.
 Zeligs, Dorothy F.: *Moses: A Psychodynamic Study*, "Psychoanalysis and the Bible: A Study in the Depth of Seven Leaders", New York (1974, 1986), 1988.

e) VEDR. NAVNET 'MOSES'

Albright, William Foxwell: *The Biblical Period*, Oxford 1952, pp. 8ff.
 Cerny, Jaroslav: *Greek Etymology of the Name Moses*, ASAE, tome 41, 1942, pp. 352ff
 Gardiner, Alan H.: *The Egyptian Origin of Some English Personal Names*, JAOS, 56, 1936, pp. 189-197.
 Griffiths, J. Gwyn: *The Egyptian Derivation of the Name Moses*, JNES, 12, 1953, pp. 225-231.
 Hösl, I.: *Zur Orientalischen Namenkunde: Maria - Moses - Aaron: Eine philologische Studie*, Serta Monacensia: Franz Babinger zum 15. Januar 1951 als Festgruss dargebracht (ed. H.J. Kissling & A. Schmaus), Leiden 1952, pp. 80-83.
 Lauth, Franz Joseph: *Moses-Osarsyph*, ZDMG, Band 25, Leipzig 1871, pp. 139-148.

f) RABBINERSKRIFTERNE, VEDR. MOSES' ALDER

Seder Hadorot, ed. Warschaw, S. 77,92.
Mechilta, ed. Weiss.
Megilla .
Gersonides zu Chukkat, ed. Amsterdam, S. 227b.
Ibn Ezra zu Deutoronomium 1,2 .
Esther r. 7,11 .
Kimchi zu Josua 3,2.

2: Oldtidsforfattere om Moses

a) INDEHOLDT I OLDTIDSVÆRKER

Cicero: *De Divinatione*, Loeb Classical Library, London 1923.
 Diodorus, I & XXXIV & XXXX, Loeb Classical Library, London 1923-1957.
 Eusebius (& Pamphilus): *Evangelica Praeparatio*, tome 1-4, Oxonii (Oxford) 1903.
 Justin: *Epitome* XXXVI.
 Josephus, Flavius: *Antiquitates Judaicae - se: Josephus under gruppe 1c,XIII*.
 - - : *Contra Apionem*, Loeb Classical Library, London 1926.
 Origenes: *Contra Celsum* .
 Philo Judæus: *De Vita Mosis*, se: Philo under gruppe 1a,XIII (monografier).
 - - : *Hypothetica*, Loeb Classical Library, 9, London 1951.
 Pseudo-Philo: *Liber Antiquitatum Biblicarum* .
 Pollio, Trebillius: *Divus Claudius*, (u. forf.:) "Scriptores Historiae Augustae", vol. 3, Loeb Classical Library, 263, London 1968, pp. 152-191.
 Manetho: *Aegyptiaca*, Loeb Classical Library, 350, London (1940) 1956.
 Tacitus: *Historia* V,3, Loeb Classical Library, (vol. 2), London 1931.

b) AFHANDLINGER OG KOMMENTARER TIL OLDTIDSKILDER

Haacker, Klaus: *Nachbibl. Traditionen v. Tod des Moses*, Josephus-studien - se: gruppe 1c.
Rappaport, Solomo: *Agada und Exegese bei Flavius Josephus*, Frankfurt a.M. 1930.
Wacholder, Ben Simon: *Eupolemus. A Study of Judeo-Greek Literature*, Hebrew Union College/Jewish Institute of Religion, Cincinnati, New York, L.A., Jerusalem 1974.

c) OLDTIDSFORFATTERE OM MOSES, BL.A. CITERET FRA ANDRE OLDTIDSFORFATTERE

Alexander Polyhistor.
Apion (jf. gruppe 2a: Josephus' "Contra Apionem").
Apollonios Molon (jf. i gruppe 2a: Josephus' "Contra Apionem" & Eusebius' "Evangelica Praep.").
Artapanos (jf. gruppe 2a: Eusebius' "Evangelica Praeparatio").
Cedrinus: *Synophis Historion* (1057 e.Kr.).
Celsus (jf. gruppe 2a: Origenes' "Contra Celsum").
Chaeremon.
Ezechielis Judaei: *Exagogae* (jf. gruppe 2a: Eusebius' "Evangelica Praeparatio").
Eupolemos (jf. gruppe 2a: Eusebius' "Evangelica Praeparatio").
Demetrius af Phaleron.
Galenos.
Lysimachos (jf. gruppe 2a: Josephus' "Contra Apionem").
Hekataios af Abdera (jf. i gruppe 2a: bl.a. "Diodorus" I,29 & 54).
Julian.
Justus af Tiberias.
Leon af Pella.
Nicarchus (jf. Ptolemaios Chennos af Alexandria, samt Helladius).
Popeius Trogus.
Porphyros.
Posidonius af Apamea (jf. i gruppe 2a: "Diodorus" bl.a. I, 94 & Strabo XVI, 35.).
Pseudo-Longinus: (Sublim. IX, 9).

d) ANDRE OLDTIDSKILDER OM MOSES

Qabbalah (Kabbalah) (jf. bl.a. G. Scholem: *Ursprung und Anfänge der Kabbala*, 1962).
al-Quran (Moses især i: 2,48-130, 7,101-160, 10,76-88, 20,8-93, 26,9-65, 28,2-76 & 40,24-56):
"The Coran, Interpreted", transl. Arthur J. Arberry, New York 1955.
at-Tabari, Abu Jafar Mohammad Ibn Djarir: *Ta'arikh, (Tekmilet ta'rikk at-Tabari)*
-- : *Tafsir, (Tafsir al Quran)* - (jf. i grupperne 1b & 4: Hirschberg, & i 1c: Speyer).

3: Tekstversioner af Bibelen

Alter, Robert: *The Five Books of Moses. A Translation With Commentary*, New York (W.W. Norton & Co., Inc.) 2004.
Bibelen, 1895/1907, 1931/1948 (GT/NT), Det danske Bibelselskab, København 1907, 1948.
Bibelen, rev. ed. 1992 (GT NT), Det danske Bibelselskab, København 1992.
De Fem Mosebøger (ny oversættelse fra hebraisk af Bent Melchior), bind 1-5, København 1977-87.
The Interliner Bible. Hebrew-Greek-English, (ed. & transl. Jay P. Green, Sr.), with Strong's Word Numbers, Peabody (Massachusetts) 1985.
King James' Bible, rev. Oxford 1936. *The Koren Edition of the Masoretic Text: Torah, Neverim, Ker-tuvim*, (ed. Goldsmith), Jerusalem 1983.
Septuaginta, The Old Testament in Greek According to The Septuagint, (ed. Henry Barclay Swete), Cambridge U.P. 1901.
Biblia Hebraica Stuttgartensia, Stuttgart 1976-77.
Mosebøgerne 1-5 med tilhørende Haftaroht, (oversat fra hebraisk af Abraham Alexander Wolff),

Kjøbenhavn 1894.
The Soncino Chumash. The Five Books of Moses With Haptharoth, (ed. A. Cohen), Hindhead, Surrey, 1947.

4: Bibelforskning, eksegesi m.v. (se også grupperne: 8, 9c og 9d)

I: VEDR. EGYPTEN

Craigie, P.C.: *An Egyptian Expression in the Song of the Sea (Exod.XV,4)*, VT, 20, 1970, pp.83-86.
 Hermann, Siegfried: *Israels Aufenthalt in Ägypten* (English trans. 1973), Stuttgart 1970.
 Hoffmeier, James K.: *Israel in Egypt: The Evidence for the Autenticity of the Exodus Tradition*, Oxford U.P. 1997.
 Kitchen, Kenneth Anderson: *Ancient Orient and the Old Testament*, London 1966.
 - - : *Historical Method and Early Hebrew Tradition*, Tyndale Bulletin, 17, 1966, pp. 63-97.
 - - : (Review:) *J. Vergote: 'Joseph en Égypte*, JEA, vol. 47, 1961, pp. 158-164.
 Lefkowitz, Mary: *Not Out of Africa: How "Afrocentrism" Became an Excuse to Teach Myth as History*, Basic Books, 1997.
 Spiegelberg, W.: *Aegyptologische Randglossen zum Alten Testament*, Strassburg 1904.
 Yahuda, A.S.: *The Accuracy of the Bible*, London 1934.
 - - : *Die Sprache des Pentateuchs in ihre Beziehungen zum Aegyptischen*, (English, "The Language of the Pentateuch in its Relation to Egyptian", vol. 1, Oxford 1933), Berlin 1929.

II: VEDR. EXODUS (se også grupperne: 1a,II, 1c,II, 9c og 12,III)

Beer, Georg: *Exodus*, Handbuch zum Alten Testament, 1. Reihe, 3. Band, Tübingen 1939.
 Childs, Brevard S.: *The Book of Exodus*, Philadelphia 1964.
 - - : *Exodus. A Commentary*, London 1974, pp. 95-101.
 - - : *A Traditio-Historical Study of the Reed Sea Tradition*, VT, vol. 20, 1970, pp. 406-418.
 Grønbaek, Jakob: *Juda und Amalek. Überlieferungsgeschichtliche Erwägungen zu Exodus 17*, VT, vol. 18, 1964, pp. 26-45.
 Hulse, E.V.: *The Nature of Biblical 'Leprosy' and the Use of Alternative Medical Terms in Modern Translations of the Bible*, Palestine Exploration Quarterly, 107th Year, 1975, pp. 87-105.
 Japhet, Sara: *Conquest and Settlement in Chronicles*, JBL, vol. 98, 1979, pp. 205-218.
 Loewenstamm, S.E.: *The Tradition of the Exodus in its Development*, Jerusalem 1965.
 Nicholson, E.W.: *Exodus and Sinai in History and Tradition*, Oxford 1973.
 Oven, E.D.: *How Not to Create a History of the Exodus: A Critique of Professor Goedicke's Theories*, B.A.R., Nov.-Dec. 1981.
 Redford, Donald B.: *An Egyptological Perspective on the Exodus Narrative*, in: "Egypt, Israel, Sinai: Archaeological and Historical Relationships in the Biblical Period", ed. A.F. Rainey, Tel Aviv U.P., 1987, pp. 150ff.
 Rowley, Harold Henry: *From Joseph to Joshua*, The Schweich Lectures of The British Academy 1948, London 1950.
 Sarna, Nahum M.: *Exploring Exodus*, New York 1980.
 Shanks, H.: *The Exodus and Crossing the Red Sea, According to Hans Goedicke*, B.A.R., Sept.-Oct. 1981.
 Wood, Bryan G.: *Did the Israelites Conquer Jericho: A New Look at the Archaeological Evidence*, Biblical Archaeology Review, 16, no. 2, 1990, pp. 44-59.
 Yadin, Yigael: *Is the Biblical Account of the Israelite Conquest of Canaan Historically Reliable?*, B.A.R., March-April 1982.

III: BIBELEN OG HISTORIEN

Albright, William Foxwell: *From Stone Age to Christianity*, Baltimore 1940.
 Allegro, John: *Qumran Qave 4*, Oxford 1968.
 Barlett, John: *The Bible: Faith and Evidence. A Critical Enquiry into the Nature of History*, British Museum, London, ed. 1994.
 Bartram, Thomas: *Alarms and Excursions in Arabia*, London 1931.
 Bilde, Per: *Josefus som historieskriver, Bibel og Historie 1*, København 1983.

- Eisenman, Robert H. & Michael Wise: *The Dead Sea Scrolls Undiscovered*, London 1973.
- Gordon Cyrus H., & Gary A. Rendsburg: *The Bible and the Ancient Near East*, 4th ed., New York 1997.
- Graham, L.M.: *Deceptions and Myths of the Bible*, 1997.
- Johnson, Paul: *The History of the Jews. The Jewish Legacy*, London, 1987.
- Hirschberg, J.W.: *Jüdische und christliche Lehren im vor- und frühislamischen Arabien. Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte des Islam*, Mémoires de la Commission Orientaliste, No. 32, Kraków 1939.
- Keller, Werner: *The Bible as History*, 2nd rev. ed., New York 1981.
- Kugel, James L.: *The Bible as It Was*, Harvard U.P., Cambridge, Mass., 1997.
- Porter, J.R.: *Pre-Islamic Arabic Historical Traditions and the Early Historical Narratives and the Old Testament*, JBL, vol. 87, 1968, pp. 17-26.
- Schaefer, Hans H.: *Esra der Schreiber*, Beiträge zur historische Theologie 4-6, 1929-1930.
- Skorechi, Karl, & Sara Selig & Shraga Blazer: *Y-Chromosomes of Jewish Priests*, Nature, No. 6611, vol. 385, January 2, 1997, p. 32.
- von Spaeth, Ove: *Bibelforskning over for nyorientering. Et 70-punkts katalog om bibelforskning, selvst. afhandl., tillæg i: Ove von Spaeth: "Den Hemmelige Religion", "Attentatet på Moses", bind 4, København 2004, pp. 311-340.*
- de Vaux, Roland: *The Early History of Israel*, (transl. by David Smith) Philadelphia 1978.
- Widengren, Geo: *Oral Tradition and Written Literature among the Hebrews in the Light of Arabic Evidence with Special Regard to Prose Narrative*, Acta Orientalia, 23, 1959, pp. 201-262.
- Windschuttle, Keith: *The Killing of History: How Literary Critics and Social Theorists are Murdering Our Past*, 1998.
- Whitelam, Keith W.: *The Invention of Ancient Israel: The Silencing of Palestinian History*, London 1997.
- Yeivin, Shemuel: *The Age of the Patriarchs*, Revista degli Studi Orientali, vol. 38, Roma 1963, pp. 277-302.
- IV: BIBELSTUDIER OG TEKST-HYPOTESER (se også grupperne: 9c og 9d)*
- Barkay, Gabriel (in): *The Bible - fact or fiction*, TIME Magazine, 18.Dec.1995, pp. 46-53.
- Bentzen, Aage: *Introduction to The Old Testament*, vols. 1-2, 5th ed., Copenhagen 1959.
- Bright, John: *A History of Israel*, 3rd ed., Philadelphia 1981.
- Brettler, Marc Zvi: *Creating of History in Ancient Israel*, London 1998.
- Cullen, J.: *The Book of the Covenant in Moab: A Critical Inquiry into the Original Form of Deuteronomy*, Glasgow 1903.
- Dillmann, August: *Numeri, Deuteronomium und Josua; Kurzgefasstes exegetisches Handbuch zum Alten Testament*, Leipzig 1886.
- Friedman, Richard E.: *Who Wrote the Bible*, 1997.
- de Geus, C.H.J.: *The Tribes of Israel: An Investigation into Some of the Presuppositions of Martin Noth's Amphictony Hypothesis*, Studia Semitica Neerlandica, vol. 18, 1976.
- Glatzer, Nahum N.: *The Book of Job and Its Interpreters*, Biblical Motifs, vol. 3, Cambridge, Mass. 1966.
- Gordon, Cyrus H.: *Homer and the Bible*, Hebrew Union College Journal, 26, 1955, pp. 43-108.
- - : *Higher Critics and Forbidden Fruit*, Christianity Today, 4, 1959-60, pp. 131ff.
- - : & Gary A. Rendsburg: *The Bible and the Ancient Near East*, 4th ed., New York 1997.
- Goshen-Gottstein, M.H.: *The History of the Bible-Text and Comparative Semitics. - A Methodological Problem*, VT, vol. 7, 1957, pp. 195-201.
- Gottheil, Richard J.H.: *Some Early Jewish Bible Criticism*, JBL, 23, 1904, pp. 1-12.
- Herbener, Jens-André P.: *Ny bibeloversættelse på videnskabeligt grundlag - Introduktion*, København 2001.
- Herbener, Jens-André P., & Philippe Provençal: *Ny bibeloversættelse på videnskabeligt grundlag - Annoteret prøveoversættelse*, C.A. Reitzel & Det Kongelige Bibliotek, Kbh. 2001.
- Hyatt, James Philip: *Were There an Ancient Historical Credo in Israel and an Independent Sinai Tradition?*, Translating and Understanding the Old Testament, Essays in Honor of H.G. May, Nashville 1970, pp. 152-170.
- Jung, C.G.: *Die Antwort auf Job*, Zürich 1952.

- Kittel, Rudolf: *Geschichte des Volkes Israel*, Handbücher der alten Geschichte, Serie 1, Abteilung 3, (5.-6. rev. ed.), Band 1-3,1/2, Gotha 1923-1929.
- Kramer, Samuel Noah: *Sumerian Literature and the Bible*, JBL, vol. 67, 1948, pp. 185-204.
- Lemche, Niels Peter: *Det gamle Israel*, København 1989 ("Ancient Israel", Leiden 1988).
- - : *The Israelites in History and Tradition*, Westminster/Louisville 1988.
- Mohwinckel, Sigurd: *Tetrateuch-Pentateuch-Hexateuch*, Berlin 1964.
- Möhlenbrinck, Kurt: *Die Levitischen Überlieferung des Alten Testaments*, ZAW, (Band 52) NF Band 11, Berlin 1934.
- Nielsen, Eduard: *Oral Tradition*, London 1954.
- Noth, Martin: *Das System der zwölf Stämme Israels*, Stuttgart 1930.
- - : *Überlieferungsgeschichte des Pentateuchs*, (Stuttg. 1948; Engl. trans. 1972) Darmstadt 1966.
- Pedersen, Johannes: *Israel*, vols. 1-4, (København 1934) 2. ed., London 1940.
- Polzin, Robert M.: *Biblical Structuralism: Method and Subjectivity in the Study of Ancient Texts*, Semeia Supplements, Philadelphia/Missoula 1977.
- von Rad, Gerhard: *The Problem of the Hexateuch and Other Essays*, (transl. E.W. Trueman Dickenson), New York 1966.
- Reicke, Bo: *Analogier mellan Josef-berättelsen i Genesis och Ras Shamra texterna*, SEÅ (Svensk Exegetisk Årsbok), band X, 1945, pp. 11ff.
- Rendtorff, Rolf: *Das Alte Testament. Eine Einführung*, Neukirchen-Vluyn 1983.
- Rudolph, Wilhelm: *Der 'Elohist' von Exodus bis Josua*, Berlin 1938.
- Rylaarsdam, J. Coert, & Linwood Fredericksen & Robert F. Faherty & Nahum M. Sarna & H. Grady Davis & Krister Stendahl & Emilie T. Sander & Robert M. Grant: *Biblical Literature and Its Critical Interpretation*, The New Encyclopædia Britannica, 'Macropædia', vol. 14, Chicago 1987, pp. 754-858.
- Thompson, Thomas L.: *The Early History of the Israelite People*, Leiden 1992.
- - : *The Mythic Past; Biblical Archaeology and the Myth of Israel*, London 1999.
- Tur-Sinai, N.H. (H. Torczyner): *The Book of Job. A New Commentary*, Jerusalem 1957.
- Wellhausen, Julius: *Die Composition des Hexateuchs und der historischen Bücher des Alten Testaments*, 3. Auflage, Berlin (1890) 1899.
- Wicke, Donald W.: *The Literary Structure of Exodus 1:2-2:10*, JSOT, vol. 24, 1982, pp. 99-107.
- Woods, F.H.: *Hexateuch*, A Dictionary of the Bible, vol. 2 (ed. J. Hastings & J. Selbie & A.B. Davidson & S.R. Driver & H.B. Swete), London 1899, pp. 363-376.
- Östborn, Gunnar: *Tora in The Old Testament. A Semantic Study*, Inaugural dissertation, Lunds Universitet, Lund 1945.

Den Hebraiske Bibel (Gamle Testamente) som kanonisk tekst:

- Beckwith, Roger T.: *Canon of the Hebrew Bible and the Old Testament*, Bruce M. Metzger & Michael D. Coogan, eds., "The Oxford Companion to the Bible", New York/Oxford 1993, pp. 100-102.
- - : *The Old Testament Canon of the New Testament Church and its Background in Early Judaism*, Michigan 1985.
- - : *Formation of the Hebrew Bible*, M.J. Mulder, ed., Mikra: "Text, Translation, Reading and Interpretation of the Hebrew Bible in ancient Judaism and early Christianity", Assen, 1988, pp. 39-86.
- Flint, Peter: *Scriptures in the Dead Sea Scrolls: The Evidence from Qumran*, S.M. Paul, R.A. Kraft, L.H. Schiffman & W.W. Fields, eds., Emanuel: "Studies in Hebrew Bible, Septuagint and Dead Sea Scrolls", In Honour of Emanuel Tov, Leiden, Boston 2003, pp. 269-304.
- Ginsburg, Christian D., ed: *Torah, Neverim, Ketuvim/The Old Testament*, London 1926.
- Newman, Robert C.: *The Council of Jamnia and the Old Testament Canon*, IBRI Research Report, vol. 13, 1983.
- Sarna, Nahum M.: *Canon: Order of Books in the Hebrew Bible*, Bruce M. Metzger & Michael D. Coogan, eds., "The Oxford Companion to the Bible", New York, Oxford 1993, pp. 98-100.

V: VEDR. BIBELENS HEBRAISK OG GRÆSK

- Chaim, Rabin: *A Short History of the Hebrew Language*, Jerusalem 1979.
- Gesenius, Wilhelm: *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*, (bearb. von Frants Buhl), 17. Auflage, (Leipzig 1915) Unverän. Neudr., Berlin 1962.

- Knauf, Axel: *War "Biblisch-Hebräisch" eine Sprache?*, Zeitschr. f. Althebraistik, Band 3, 1990, pp. 11-23.
- Koehler, Ludwig Hugo, & Walter Baumgartner (ed.): *Hebräisches und Aramäisches Lexicon zum Alten Testament*, Leiden 1967-1983.
- Liddell, H.G., & R. Scott: *A Greek-English Lexicon*, Rev. ed. with a supplement, Oxford 1968.
- Meek, Theophile J.: *Translating the Hebrew Bible*, JBL, vol. 79, 1960, pp. 329-335.
- Ullendorff, Edward.: *Is Biblical Hebrew a Language?*, Studies in Semitic Language and Civilizations, Wiesbaden, 1971.
- Zerwick, M.: *Biblical Greek*, (English ed., transl. & adapt.: Joseph Smith), Roma 1963.

IV: ANDET VEDR. BIBELTEKST OG TOLKNING

- Bowman, Raymond A.: *Old Testament Between the Great Wars. The Study of the Bible Today and Tomorrow*, Chicago U.P., 1947, pp. 3-31.
- Rips, Eliyahu, & Doron Witztum & Yoav Rosenberg: *Equidistant Letter Sequences in the Book of Genesis*, Statistical Science, vol. 9, no. 3, 1994, pp. 429-438.
- de Vaux, R.: *Ancient Israel, Its Life and Institutions*, (transl.), London, New York 1961.
- Yaure, L.: *Elymas; Nehelamite; Petheor*, JBL, vol. 79, 1960, pp. 297-314.

5: Rabbinerskrifterne TALMUD, MIDRASH, AGGADAH M.V.

- Abrabanel, Isaac: *Ma'ajnej haj-jeshu'ah*, (1497), Amsterdam 1647, Stettin 1760.
- Baring-Gould, S.: *Legends of Old Testament Characters...* vol. I-II, London 1871
- Bin-Gorion, Micha Josef (ed.): *Sinai und Garizim; Über den Ursprung der israelitischen Religion*, Berlin 1926.
- Chernus, Ira: *'A Wall of Fire Round About'. The Development of a Theme in Rabbinic Midrash*, Journal of Jewish Studies, vol. xxx, pp. 68-84.
- Childs, Brevard S.: *Midrash and the Old Testament*, Understanding the Sacred Text: Essays in honor of Morton S. Enslin on the Hebrew Bible and Christian Beginnings (ed. John Reumann), Valley Forge, Pa., 1972, pp. 45-59.
- Cohen, A. (transl.): *Sotah*, London 1936.
- Einstein, J.D. (ed.): *Ozar Midrashim. A Library of 200 Minor Midrashim*, New York 1915.
- Finkelstein, Louis: *The Oldest Midrash: Pre-Rabbinic Ideals and Teachings in the Passover*, HTR, vol. 312, 1938, pp. 291-317.
- Freedman, H., & Maurice Simon (transl.): *Midrasch Rabbah*, London 1939.
- Ginzberg, Louis: *The Legends of the Jews* - se: Ginzberg under gruppe 1cXIII.
- Goldschmidt, L. (transl.): *Der Babylonische Talmud: Hulin, Bekhoroth, Arakhin*, Berlin 1936.
- Gorion, M.J.: *Sinai und Garizim*, cf. bin-Gorion, ovenfor.
- Hacohen, Rabbi M.: *Haggada*, New York 1987.
- Hertz, J.H. (transl.): *The Pentateuch and Haftorahs*, London 1935.
- Mond, Rabbi Zvi: *Exodus. A Commentary*, vols. 1-2, Toronto 1982-87.
- Scholem, G.: *Ursprung und Anfänge der Kabbala*, 1962.
- Sefer ha-Yashar* (jf. bl.a. I. Tishby: *Mishnat ha-Zohar*, 2, 1961, pp. 657ff - & G. Vajda: *L'Amour de Dieu dans la Théologie Juive du Moyen Age*, 1957, p. 181n).
- Simon, Maurice, & Israel Slothi (transl.): *Baba Bathra*, London 1938.
- Vermès, Géza: *Scripture and Tradition in Judaism*, Haggadic Studies, Studia Post Biblica, vol. 4, Leiden 1961.

6: Samaritaner-tekster

- van Gall, A.: *Der hebräische Pentateuch der Samaritaner*, 1-4, Giessen 1914-18.
- Goldberg, L.: *Das samaritanische Pentateuch Targum*, Stuttgart 1935.
- Macdonald, J.: *Theology of the Samaritans*, London 1964.

- : *The Samaritan Chronicle no. 2 (Sefer ha-Yamin) - From Joshua to Nebuchadnezzar*, ZAW, Band 107, Beiheft, 1969.
 Montgomery, J.A.: *The Samaritans*, The Bohlen Lectures for 1906, Philadelphia 1907, repr. 1968.

7: Kenitter, 'qainitter', midianitter og Sinaifolk

- Albright, William Foxwell: *Jethro, Hobab, and Reuel in Early Hebrew Tradition*, Catholic Biblical Quarterly, vol. 25, 1963, pp. 1-11.
 Bayerlin, Walter: *Herkunft und Geschichte der ältesten Sinaitischen Traditionen*, Tübingen 1961.
 Beltz, Walther: *Die Kaleb-Traditionen oder Ein Beitrag zur theoretischen Diskussion in der Religionswissenschaft*, Inaugural-Dissertation, Berlin 1966.
 Eisler, Robert: *Das Qainszeichen der Qeniter*, Le Monde Oriental, 23, Leipzig 1929.
 Gabriel, Johannes: *Die Kainsgenealogie*, Biblica, vol. 40, Roma 1959, pp. 409-427.
 Klemm, Peter: *Kain und die Kainiten*, Zeitschrift für Theologie und Kirche, 78. Jahrgang, Tübingen 1981, pp. 391-408.
 Mazar, B.: *The Sanctuary of Arad of the Family of Hobab the Kenite*, JNES, vol. 24, 1965, pp. 297ff.
 Schmökel, Hartmut: *Jahwe und die Keniten*, JBL, vol. 52, 1953, pp. 212-229.
 de Vaux, R.: *Sur l'origine kénite ou madianite du Yahvisme*, Eretz-Israel, vol. 9, Jerusalem 1969, pp. 28-32.

8: Kongemytologi, religion og antropologi (jf. også gruppe: 11)

I: EGYPTISK KULT OG MYTOLOGI

- Albright, William Foxwell: *Historical and Mythical Elements in the Story of Joseph*, JBL, vol. 37, 1979, pp. 35-38.
 Allen, James P.: *The Celestial Realm*, "Ancient Egypt" (ed. David P. Silverman), New York 1997, pp. 114-131.
 -- : *The Natural Philosophy of Akhenaten*, in "Religion and Philosophy in Ancient Egypt". ed. W. K. Simpson, Yale Egyptological Studies 3, Yale U.P., New Haven 1989, pp. 89-101.
 Altenmüller, Hartwig: *Zur Lesung und Deutung des Dramatischen Ramessesepapyrus*, Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap (Gezelschap) 'Ex Oriente Lux', 19, Leiden 1965-66, pp. 421-442.
 -- : *Dramatische Ramessesepapyrus*, LA, vol. 1, 1975, col. 1132-1140.
 Assmann, Jan: *Egyptian Solar Religion in the New Kingdom: Re und Amun: the Crisis of Polytheism in New Kingdom Egypt*, Studies in Egyptology, London 1995.
 -- : *Ma'at: Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im Alten Ägypten*, (repr.:) 1995.
 -- : *Der Tempel der ägyptischen Späthzeit als Kanonisierung kultureller Identität*, in: "The Heritage of Ancient Egypt: Studies in Honour of Erik Iversen", Copenhagen 1992, pp. 9-25.
 Barta, Winfried: *Der Dramatische Ramessesepapyrus als Festrolle beim Hebsed-ritual*, Studien zur Altägyptischen Kultur, Band 4, 1976, pp. 31-43.
 von Bissing, Fr.W.: *Osiris im Boot*, ZÄS, Band 67, 1931, pp. 15-19.
 Bonnet, Hans: *Die Bedeutung des Räucherungen im ägyptischen Kult*, ZÄS, 67, 1931, pp. 20-28.
 Brunner, Hellmut: *Die Geburt des Gotteskönigs*, Ägyptologische Abhandlungen, Band 10, Wiesbaden 1964.
 Brunner-Traut, Emma: *Die Wochenlaube*, Mitteilungen des Institut für Orientforschung, 3, Berlin 1955.
 Budge, E.A. Wallis: *Egyptian Ideas of the Afterlife (the Future Life)*, repr. New York 1995.
 -- : *Egyptian Magic*, London 1901.
 -- : *From Fetish to God in Ancient Egypt*, Oxford 1934.
 -- : *Legends of the Egyptian Gods: Hieroglyphic Texts and Translations*, repr. New York 1994.
 Campbell, Colin: *The Miraculous Birth of King Amon-Hotep III and other Egyptian Studies*, Edinburgh 1912.

- Cerny, Jaroslav: *Ancient Egyptian Religion*, London 1962.
- : *Egyptian Oracle*, - se nedenfor: Richard A. Parker: "A Saite Oracle Papyrus...".
- David, Rosalie: *Cult of the Sun: Myth and Magic in Ancient Egypt*, London 1980.
- Demaré, R.J. (ed.): *Gleanings From Deir el-Medina*, Egyptologisch Uitgaven, 1, 1981.
- Doresse, Jean: *The Secret Books of the Egyptian Gnostics*, New York 1986.
- DuQuesne, Terence: *Anubis Master of Secrets (hry-sst3) and the Egyptian Conception of Mysteries*, Discussions in Egyptology, 36, 1996, pp. 25-38.
- Ermann, Adolf: *Die Religion der Ägypter, ihr Werden und Vergehen in vier Jahrtausenden*, Berlin und Leipzig 1934.
- Eschweiler, Peter: *Bildzauber im alten Ägypten: Die Verwendung von Bildern und Gegenständen in magischen Handlungen nach den Texten des Mittleren und Neuen Reiches*, Orbis Biblicus et Orientalis, 137, Freiburg 1994.
- Fairman, H.W.: *The Kingship Rituals of Egypt*, - se nedenfor: Hooke's "Myth, Ritual and...".
- Faulkner, Raymond O.: *The Ancient Egyptian Book of the Dead*, New York 1972.
- : *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*, I-II, Oxford 1969.
- Festugière, A.-J.: *Corpus Hermeticum*, I-IV, Paris (1945-)1950-1954.
- Fowden, G.: *The Egyptian Hermes*, Cambridge 1986.
- Frankfort, Henri: *Kingship and the Gods*, Chicago 1948.
- Gardiner, Alan H.: *The Baptism of Pharaoh*, JEA, vol. 36, 1950, pp. 3-12.
- : *The Coronation of King Haremhaf*, JEA, vol. 39, 1953.
- : *The Dakhleh Stelae*, JEA, vol. 19, 1935.
- : *The House of Life*, JEA, vol. 24, 1938.
- : *Professional Magicians in Ancient Egypt*, PSBA, vol. 39, London 1917.
- : (review) *James Frazer: The Golden Bough*, JEA, vol. 2, 1915, pp. 121-126.
- Giversen, Søren (trans.): *Den ukendte Gud*, (Corpus Hermeticum), København 1983.
- Grall, E.: *Isis*, PW, Band IX,2, Stuttgart 1916, col. 2084-2133.
- Griffiths, J. Gwyn: *The Conflict of Horus and Seth*, Liverpool 1960.
- Holzhausen, Jens: *Der "Mythos vom Menschen" im hellenistischen Ägypten*, Theophaneia, 33, 1994.
- Hooke, S.H. (ed.), & H.W. Fairman & H.H. Rowley & Geo Widengren et al.: *Myth, Ritual and Kingship, Essays on the Theory and Practice of Kingship in the Ancient Near East and in Israel*, Oxford 1958.
- Hornung, Erik: *The Discovery of Akhenaten and His Place in Religion*, Journal of American Research Center in Egypt, 29, 1992, pp. 43-49.
- : *Echnaton: Die Religion des Lichtes*, Zürich 1995.
- : *Das Totenbuch der Ägypter*, Zürich und München 1979.
- : *Der ägyptische Mythos von der Himmelskuh*, Freiburg 1982.
- Iversen, Erik: *The Cosmogony of the Shabaka Text*, Studies in Egyptology; Presented to Miriam Lichtheim, vol. I, Jerusalem 1990, pp. 485-493.
- : *Egyptian and Hermetic Doctrine*, Opuscula Graecolatina Vol 27, Copenhagen 1984.
- : *The Reform of Akhenaten*, Göttinger Miszellen, 155, Göttingen 1996.
- Jacobsohn, H.: *Die dogmatische Stellung des Königs in der Theologie der alten Ägypten*, Ägyptologische Forschung, Heft 8, 1939, pp. 29ff.
- Junker, H.: *Die Götterlehre von Memphis*, Abhandlung der Preussischen Akademie, Philologisch-historische Klasse, Num. 23, Berlin 1940.
- Kerstin, Holger: *Jesus lebte in Indien*, Knaur 1984.
- L'Orange, H.P.: *Studies on the Iconography by Cosmic Kingship in the Ancient World*, Oslo 1953.
- Lucas, A.: *Notes on Myrrh and Stacte*, JEA, vol. 23, 1937, pp. 27-33.
- Luckert, K.W.: *Egyptian Light and Hebrew Fire* New York 1991.
- Lamy, Lucy: *Egyptian Mysteries*, London 1981.
- Martin, Geoffrey Thorndyke: *The Royal Tomb at El-'Amarna*, II, Archaeological Survey of Egypt, 39th Memoir, London 1989, pp. 45-48.
- Meyerowitz, Eva L.R.: *The Divine Kingship in Ghana and Ancient Egypt*, London 1960.
- Morentz, Siegfried: *Die Zauberflöte. Eine Studie zum Lebenszusammenhang Ägypten - Antike - Abenland*, Münster/Köln 1952.
- Murray, Margaret A.: *Ancient Egyptian Legends*, London 1913.
- : *The Cult of the Drowned in Egypt*, ZÄS, Band 51, 1914, pp. 127-135.

- : *The Divine King in England. A Study in Anthropology*, London 1954.
- : *Evidence for the Custom of Killing the King in Ancient Egypt*, Man, vol. 14, 1914.
- : *The God of the Witches*, London 1933.
- : *Nawruz, or the Coptic New Year*, Ancient Egypt, vol. F, 1920-1921, pp. 79-81.
- Norden, Eduard: *Die Geburt des Kindes. Geschichte einer religiösen Idee*, Leipzig 1924.
- Oswalt, J.N.: *The Golden Calves and the Egyptian of Deity*, EvQ 44, 1972, pp. 13-20.
- Padgett, Dianna: *Becoming Manifest Transformation. A Qabalistic and Egyptian Analysis of the Formula of Creation as Found in Genesis 1-4*, - dgp217@hotmail.com - Tiamat Press 2004.
- Parker, Richard A.: *A Saite Oracle Papyrus From Thebes in the Brooklyn Museum*, Brown Egyptological Studies IV, Providence (Rhode Island) 1962.
- Pettazzoni, Raffaele: *Sarapis and his "Kerberos"*, Essays on the History of Religions, Leiden 1954, pp. 164-170.
- Pinch, Geraldine: *Magic in Ancient Egypt*, British Museum Press, London 1994.
- Plutarch: *De Iside et Oriside*, "Moralia", 5, Loeb Classical Library, Cambridge, Mass. 1962.
- Pritchard, James B.: *Ancient Near Eastern Texts in Relation to the Old Testament*, 3rd ed., Princeton U.P., 1969 (& 1978), p. 378f.
- Ranke, Hermann: *Ägypter als 'Götterkinder'*, Corolla, Ludwig Curtius zum sechzigsten Geburtstag dargebracht, Stuttgart 1957, pp. 180-182.
- Raven, M.J.: *Wax in Egyptian Magic and Symbolism*, Oudheidkundige Mededelingen het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 64, Leiden 1983.
- Reeder, Greg: *Running the Heb Sed*, KMT 4,4 (winter) 1993/1994, pp. 60-71.
- : (review) R.A. Schwaller de Lubicz: *The Temple of Man*, KMT 10,2 (summer) 1999, p. 87.
- Rendsburg, Gary A.: *The Egyptian Sun-God Ra in the Pentateuch*, Henoah, 10, 1988, pp. 3-15.
- Ritner, Robert Kriech: *The Cult of the Dead*, "Ancient Egypt" (ed. David P. Silverman), New York 1997, pp. 132-147.
- : *The Mechanics of Ancient Egyptian Magical Practice*, Chicago U.P. 1993.
- Roeder, Günter: *Kulte, Orakel und Naturverehrung im alten Ägypten*, Stuttgart 1960.
- Sander-Hansen, C.E.: *Das Gottesweib des Amun*, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filologiske Skrifter, Bind 1, Nr. 1, København 1940.
- Schwaller de Lubicz, René Adolphe: *The Temple in Man*, I-II, (transl. Deborah & Robert Lawlor), New York (1977) 1998.
- Schweizer, Andreas: *Seelenführer durch den verborgenen Raum: Das ägyptische Unterweltbuch Amduat*, 1994.
- Sellers, Jane B.: *The Death of the Gods in Ancient Egypt*, London 1992.
- Sethe, Kurt: *Dramatische Texte zur altägyptischen Mysterienspielen / Der dramatische Ramesseumpapyrus: ein Spiel zur Thronbesteigung des Königs*, Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde Ägyptens, Band 10, Leipzig 1928.
- Silverman, David P.: *The Lord of the Two Lands*, "Ancient Egypt" (ed. David P. Silverman), New York 1997, pp. 106-113.
- von Spaeth, Ove: *Hieros gamos*, selvst. afhandl., tillæg i: Ove von Spaeth: "De Fortrængte Optegnelser", Attentatet på Moses, bind 1, København 1999, pp. 171-183.
- : *Pattern, Universe and Ancient Knowledge*, first publ. (updat. 2003 and later) as appendix in: Lynnclaire Dennis: "The Pattern", vol. 2, Lower Lake, Calif., 2001.
- : *Religionens tabte dimension*, part 1-2, Aspiranten, Norge, (1:) 1. årg., nr. 2, nov. 2003, pp. 6-11; - & (2:) 2. årg., nr. 3, feb. 2004, pp. 6-11.
- : *The Knights Templar's Ancient Wisdom From Egypt - and Moses*, EH-Journal, 2. year, no. 6, Feb. 2003, pp. 34-46; - & opdat. dansk version i: Aspiranten, Norge, 2.årg., nr. 5, sep. 2004, pp. 11-17.
- Spiegelberg, Wilhelm: *Der ägyptische Mythos vom Sonnenauge: Nach dem Leidener demotische Papyrus I*, 384, (1917) repr.: 1994.
- Stahelin, Elisabeth: *Zum Motiv der Pyramiden als Prüfungs- und Einweihungsstätten*, Studies in Egyptology; Presented to Miriam Lichtheim, vol. II, Jerusalem 1990, pp. 889-932.
- Steindorff, George: *Die blaue Königskrone*, ZÄS, Band 53, 1919, pp. 65.
- B.H. Strieker: *De geboorte van Horus*, Mededelingen van Verhandelingen van het Voraziatisch-Egyptisch Genootschap "Ex Oriente Lux", 14 & 17 & 18, Leiden 1963-1976.
- Teeter, Emily: *The Life of Ritual*, "Ancient Egypt" (ed. David P. Silverman), New York 1997, pp. 148-165.

Troy, Lana: *Patterns of Queenship in Ancient Egyptian Myth and History*, Uppsala 1986.
 Vernur, Pascla: *Omnia calendérique et comptabilités d'offrandes sur une tablette hiératique de la XVIIIe dynastie*, *Revue d'Égyptologie*, 33, 1981, pp. 89-124.
 van Voss, Matthieu Herma: *Horus-Kinder*, LA, vol. 3, 1986, col. 52-53.
 Wente, Edward F.: *Mysticism in Pharaonic Egypt?*, JNES, vol. 41, 1982, pp. 163-176.
 Westendorf, Wolfhart: *Horus-Auge*, LA, vol. 3, 1980, col. 48-51.
 Wilkinson, Richard H.: *Symbol and Magic in Egyptian Art*, London 1994.

1. Egyptisk stjernerelateret kultus og religionsforhold

Barta, Winifred: *Funktion und Lokalisierung der Zirkumpolarsterne in den Pyramidentexten*, ZÄS, 107, 1980, pp. 1-4.
 Brunner, Hellmut: *Zeichendeutung aus Sternen und Winden in Ägypten*, in: (eds.) Hartmut Gese & H.P. Rüger, "Festschrift für Karl Ellifer zum 70. Geburtstag. Kevelaer", Butzon, 1973, pp. 25-30.
 Faulkner, R.O.: *The King and the Star-Religion in the Pyramid Texts*, JNES, xxv, 1966, pp.153-161.
 Hornung, Erik: *Zur Bedeutung der Ägyptischen Dekangestirne*, Göttinger Miszellen, 17, 1975, pp. 33-37.
 Krupp: Edwin C.: *Echoes of the Ancient Skies*, Oxford U.P. 1983.
 -- : *Egyptian Astronomy: A Tale of Temples, Tradition, and Tombs*, in: (ed.) Edwin Krupp, "Archaeoastronomy and the Roots of Science", Selected Symposium Series, 71, Boulder, CO, 1984, pp. 289-329.
 Lauer, Jean Phillipe: *Review of Zbynek Zába: L'orientation astronomique dans l'ancienne Égypte, et la précession de l'axe du monde*, Bulletin de l'Institut français d'archéologie Orientale, Kairo, 60, 1960, pp. 171-183.
 Lockyer, Sir J. Norman: *The Dawn of Astronomy. A Study of the Temple-Worship and Mythology of the Ancient Egyptians*, (1894) M.I.T. Press 1964.
 von Oefele, Felix: *Astrologisches in der altägyptischen Medizin*, ZÄS 42. Band, 1905, pp. 117-125.
 Plumley, J. Martin: *The Cosmology of Ancient Egypt*, in: (eds.) Carmen Blacker & Michael Loewe, "Ancient Cosmologies", London 1975, pp. 17-41.
 Posener, Georges: *Sur l'orientation et l'ordre des points cardinaux chez les Égyptiens*, Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-hist. Klasse, 2, Göttingen 1965.
 von Spaeth, Ove: *Stjernelinjer på himlen og på jorden*, Stjernerne, 45. årg., feb. 2000, pp. 16-23.
 -- : *Stjernerne, Yoga Sutras og de indviede*, Swedano Journal, nr. 1, 3. årg., jan. 2004, pp. 14-15.
 Wainwright, G.A.: *The Sky Religion in Egypt*, Cambridge 1938.
 Wells, R.A.: *Sothis and the Satet Temple on Elephantine: A direct Connection*, Studien zur Altägyptischen Kultur, 12, 1985; - & Bulletin de la Société d'archéologie copte, Kairo, 4, 1990.
 West, John Anthony: *Serpent in the Sky: The High Wisdom of Ancient Egypt*, New York 1978.

2. Egyptisk gravkultisk tradition, især under det Nye Rige

Abitz, Friedrich: *Die religiöse Bedeutung der sogenannten Grabräuberschächte in den ägyptischen Königsgräbern der 18 bis 20 Dynastie*, Ägyptologische Abhandlungen, 26, Wiesbaden, 1974.
 -- : *Die Entwicklung der Grabachsen in den Königsgräbern im Tal der Könige*, Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts Abteilung Kairo, 45, 1989, pp. 1-25.
 -- : *König und Gott: Die Götterszenen in den ägyptischen Königsgräbern von Thutmosis IV bis Ramses III*, Ägyptologische Abhandlungen, 40, Wiesbaden, 1984.
 -- : *Pharao als Gott in den Unterweltsbüchern des Neuen Reiches*, Orbis Biblicus et Orientalis, 146, Freiburg Universitätsverlag, 1995.
 Barguet, Paul: *L'Am-Douat et les funérailles royales*, *Revue d'Égyptologie* 24, 1972, pp. 7-11.
 -- : *Le Livre des Portes et la transmission du pouvoir royal*, *Revue d'Égyptologie*, 27, 1975, pp. 30-36.
 Barta, Winifried: *Zur Stundenordnung des Amduat in den ramessidischen Königsgräbern*, Bibliotheca Orientalis 31, 1974, pp. 197-201.
 Hornung, Erik: *Auf den Spuren der Sonne: Gang durch ein ägyptisches Königsgrab*, Eranos Jahrbuch, 50, 198, pp. 431-475.
 -- : *Struktur und Entwicklung der Gräber im Tal der Könige*, ZÄS, 105, 1978, pp. 59-66.

- Kroenke, K.: *Locational Analysis of Symbolic Motifs of Royal Tombs in the Valley of the Kings*, Master's Thesis, University of Arizona, 1994.
- Piankoff, Alexandre: *Les tombeaux de la Vallée des Rois avant et après l'hérésie amarnienne*, Bulletin de la Société française d'égyptologie, 28-29, 1959, pp. 7-14.
- Reeves, Nicholas, & Richard H. Wilkinson: *The Complete Valley of the Kings: Tombs and Treasures of Egypt's Greatest Pharaohs*, London: Thames and Hudson, 1996.
- Roehrig, Catharine H.: *Gates to the Underworld: The Appearance of Wooden Doors in the Royal Tombs in the Valley of the Kings*, "Valley of the Sun Kings: New Explorations in the Tombs of the Pharaohs", Papers from The University of Arizona International Conference on the Valley of the Kings, ed. Richard H. Wilkinson, University of Arizona Egyptian Expedition, Tucson 1995, pp. 82-107.
- Romer, John: *Tuthmosis I and the Bibân El-Molûk: Some Problems of Attribution*, JEA, 60, 1974, pp. 119-133.
- - & Elizabeth Romer: *The Rape of Tutankhamun*, London, 1993.
- Rossi, Corinna: *Dimensions and Slope in the Nineteenth and Twentieth Dynasty Royal Tombs*, JEA, 87, pp. 73-80.
- Thomas, Elizabeth: *The Four Niches and Amuletic Figures in Theban Royal Tombs*, Journal of the American Research Center in Egypt, 3, 1964, pp. 71-78.
- Vandersleyen, Claude: *Who was the First King in the Valley of the Kings?*, "Valley of the Sun Kings: New Explorations in the Tombs of the Pharaohs", ed. Richard H. Wilkinson, University of Arizona Egyptian Expedition, Tucson 1995, pp. 22-24.
- Ventura, Raphael: *The Largest Project for a Royal Tomb in the Valley of the Kings*, JEA, 74, 1988, pp. 137-156.
- Wilkinson, Richard H.: *Symbolic Location and Alignment in New Kingdom Royal Tombs and Their Decoration*, Journal of the American Research Center in Egypt, 31, 1994, pp. 79-86.
- - : *Symbolic Orientation and Alignment in New Kingdom Royal Tombs*, "Valley of the Sun Kings: New Explorations in the Tombs of the Pharaohs", Papers from The University of Arizona International Conference on the Valley of the Kings, ed. Richard H. Wilkinson, University of Arizona Egyptian Expedition, Tucson 1995, pp. 74-81.
- - : *The Motif of the Path of the Sun in Ramesside Royal Tombs: An Outline of Recent Research*, Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities, 25, 1995, pp. 78-84.
- - : *The Paths of Re: Symbolism in the Royal Tombs of Wadi Biban El Moluk*, KMT, A Modern Journal of Ancient Egypt, vol. 4, No. 3, 1993, pp. 43-51.

II: ISRAELITISK OG PALÆSTINSK KULT OG MYTOLOGI

1. Ahron, Aaron:

- Aberbach, M., & L. Smolar: *Aaron, Jeroboam, and the Golden Calves*, JBL, 86, 1967, pp. 129-140.
- Auerbach, Elias: *Das Ahron-Problem*, VT, S 17, 1969, pp. 37-63.
- Cody, A., & M. Brocke: *Aaron/Aaronitisches Priestertum*, TRE, Band 1, Berlin/New York 1977, pp. 1-7.
- Kennett, R.H.: *The Origins of the Aaronite Priesthood*, Journal of the Theological Studies, 6, Oxford 1905, pp. 165-167.
- Westphal, G.: *Aaron und die Aaroniden*, ZAW, 26, 1906, pp. 201-230.
- Yarden, L.: *Aaron, Bethel and the Priestly Menorah*, JJS, 26, 1975/1976, pp. 39-47.

2. Guldkalven:

- Aberbach, M.: *Golden Calf*, EJ, vol. 7, Jerusalem 1971, col. 709-713.
- - : *The Golden Calf Episode in Postbiblical Literature*, HUCA 39, 1968, pp. 91-116.
- Albright, William F.: *The Golden Calf and the Cherubim*, JBL, 57, 1938, pp. xviii ff.
- Bailey, L.R.: *The Golden Calf*, in: HUCA, 42, 1971, pp. 97-115.
- Baudissin, W.W.: *Kalb, goldenes*, RE (=PW), 3, Band 9, 1901, pp. 704-713.
- Beke, Ch.T.: *The Idol of Horeb: Evidence that the Golden Image at Mount Sinai was a Cone, and not a Calf*, London 1871 (British Museum 3126 cc. 18).
- Benzinger, J.: *Calf, Golden*, EB(C), vol. 1, 1899, col. 631f.
- Bernhard, Karl-Heinz: *Kalb*, BBH, Band 2, 1962-1966.
- Bin-Gorion, E.: *Goldnes Kalb*, Encyklopädie Judeica, Band 7, 1931, col. 472-474.

- Coats, G.W.: *The Golden Calf in Ps. 22: A Hermeneutic of Change*, Horizons in Biblical Theology, 9,1, 1987.
- Davenport, J.W.: *A Study of the Golden Calf Tradition in Exodus 32*, Dissertation (DissAb 34343' 1973 3524-3525), Princeton, New Jersey 1973.
- Demircioglu, H.: *Der Gott auf dem Stier; Geschichte eines religiösen Bildtypus*, 1939.
- Diestel, L.: *Kalb, goldenes*, "Handwörterbuch des Biblischen Altertums", Band 1, Bielefeld/Leipzig 1893, pp. 824-826.
- Dus, J.: *Die Stierbilder von Bethel und Dan...*, - se: J. Dus i gruppe 1c,IV.
- Eberharder, A.: *Die Verehrung des Goldenen Kalbes*, in: PastB, 41, 1930, pp. 103-109.
- Eissfeld, Otto: *Lade und Stierbild*, ZAW, 58, 1940/1941, pp. 190-215.
- Farrar, F.W.: *Was there a Golden Calf in Dan?*, Expository Times, 8, 1893, pp. 254-265.
- Fensham, F.C.: *The Burning of the Golden Calf and Ugarit*, Israel Exploration Journal, 16, Jerusalem 1966, pp. 191-193.
- Gradwohl, R.: *Die Verbrennung des Jungstiers*, Theologische Zeitung 19, 1963, pp. 50-52.
- Gressmann, Hugo: *Goldnes Kalb*, RGG, band 2, 1910, col. 1518.
- Hahn, Joachim: *Das 'Goldene Kalb'*, Frankfurt a.M., 1981, (især analyse pp. 142-143 & 266).
- Harrelson, W.J.: *Calf, Golden*, IDB, vol. 1, New York/Nashville 1962, pp. 488-489.
- Hitti, Philip K.: (The Golden Calf in:) *The Origins of the Druze People and Their Religion*, Columbia University Oriental Studies, vol. 28, New York 1928.
- Kennedy, A.R.S.: *Calf, Golden*, DB(H), 4th ed., vol. 1, Edinburgh/New York 1901, pp. 340-343.
- - : *Calf, Golden*, "A Dictionary of the Bible" (ed. J. Hastings), London 1910, p. 109.
- Kitchen, Kenneth A.: *Calf, Golden*, New Biblical Dictionary, (ed. J.D.Douglas), London 1962.
- Mazar, Amihai: *Bronze Bull Found in Israelite 'High Place'*, Biblical Archaeology Review, vol. 9, No. 5, 1983 pp. 34-40.
- Noth, Martin: *Zur Anfertigung des "Goldenen Kalbes"*, VT, 9, 1959, pp. 318-322.
- Perdue, L.G.: *The Making and Destruction of the Golden Calf - A Reply*, Biblia, 54, 1973, pp. 237-246.
- Petuchowsky, V.T.: *Nochmals "zur Anfertigung des 'Goldenen Kalbes'"*, VT, 10, 1960, p. 74.
- Sasson, J.M.: *Bovine Symbolism in the Exodus Narrative*, VT, vol. 18, 1968, pp. 380-387.
- - : *The Worship of the Golden Calf*, Orient and Occident, Essays presented to Cyrus H. Gordon, AOAT 22, Neukirchen/Vlynn 1973, pp. 151-159.
- Seebrook, William B.: *The Golden Calf of The Druzes*, Asia, March 1926, New York, pp. 220-27 & 250-53.
- Smolar, W.: *Calf, Golden*, IDB (S), Nashville 1976, pp. 123-124.
- von Soden, W.: *Stierdienst*, RGG (3. Ausg.), Band 6, col. 372f.
- von Spaeth, Ove: *Den gådefulde Guldkalv af Egyptens guld*, i: Ove von Spaeth: "Den Hemmelige Religion, Attentatet på Moses, bind 4, København 2004, pp. 70-81.
- - : *Guldkalven - eksport fra egyptisk kult?*, i: Ove von Spaeth: "Den Forsvundne Tronarving", Attentatet på Moses, bind 4, København 2001, pp. 117-120 & 127.
- (Stager, Lawrence E., & Rachel Starch:) *A Golden Calf*, Time Magazine, August 6th, 1990, p. 37.
- Volbeding, J.E.: *Goldenen Kalb*, AEWK (hgg. J.S.Ersch & J.G.Gruber), 1. Section, 73. Teil, Leipzig 1861, p. 241.
- Wainwright, G.A.: *The Bull Standards of Egypt*, JEA, vol. 19, 1933, pp. 42-52.
- Waterman, L.: *Bull Worship in Israel*, AJSL, 31, 1914/1915, pp. 229-255.
- Weippert, M.: *Gott und Stier*, Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins, Leipzig/Wiesbaden 1961, pp. 93-117.
- - : *Stier*, "Bibel-Lexikon", (hgg. H. Haag), Einsiedeln/Zürich/Köln 1968, col. 1647-1648.

3. Andre israelitiske og palæstinske kult- og myteforhold:

- Albright, William Foxwell: *The Oracles of Balaam*, JBL, vol. 63, 1944, pp. 207-233.
- - : *Yahweh and the Gods of Canaan: A Historical Analysis of the Contrasting Faiths*, London 1968.
- de Certeau, Michel: *The Tetragrammaton YHWH, 'Yehweh'*, in Certeau: "The Writing of History", pp. 341ff.
- Day, John: *Molech: A God of Human Sacrifice in the Old Testament*, University of Cambridge Oriental Publications, Number 4, Cambridge, England 1989.
- Driver, G.R.: *Canaanite Myths and Legends*, Old Testament Studies, 3, Edinburgh 1956.

- Eissfeldt, Otto: *Jahwe als König*, ZAW, Band 46, Neue Folge 5, Giessen 1928, pp. 81-105.
- Frazer, James G.: *Folk-lore in The Old Testament. Studies in Comparative Religion, Legend and Law*, vols. 1-3, London 1919.
- Gressmann, Hugo: *Die Lade Jahves und das Allerheiligste des Salomonischen Tempels*, Berlin/Stuttgart/Leipzig 1920.
- Grether, Oskar: *Name und Wort Gottes in A.T.*, Giessen 1934.
- Hayes, John H.: *The Usage of Oracles Against Foreign Nations in Ancient Israel*, JBL, vol. 87, 1968, pp. 81-92.
- Heider, George C.: *The Cult of Molek: A Reassessment*, JSOT Supplement Series, 43, Sheffield 1986.
- Joines, Karen R.: *The Bronze Serpent in the Israelitic Cult*, JBL, 87, Sept. 1968, pp. 245-256.
- Kaufmann, Yehezkel: *The Religion of Israel From Its Beginnings to the Babylonian Exile*, (transl. Moshe Greenberg), (1937) London 1961.
- Key, A.F.: *Traces of the Worship of the Moon God Sin Among the Early Israelites*, JBL, 84, 1965, pp. 20-26.
- Kraus, H.J.: *Worship in Israel. A Cultic History of the Old Testament*, Richmond 1965.
- Lipinski, E.: *'Urim and Tummim'*, VT, vol. 20, 1970, pp. 495-496.
- McKay, J.W.: *Helel and the Dawn-Goddess*, VT, Vol 20, 1970, pp. 451-464.
- Müller, Hans Peter: *Der Begriff "Rätsel" im Alten Testament*, VT, vol. 20, 1970, pp. 465-489.
- Ogden, Graham, S.: *Prophetic Oracles Against Foreign Nations - and Psalms of Communal Lament*, JSOT, vol. 24, 1982, pp. 89-97.
- Pfeiffer, R.H.: *Images of Jahwe*, JBL, 45, 1925, pp. 211-222.
- Steinemueller, John E.: *Sacrificial Blood in the Bible*, Biblica, Roma (Vatican), 1959, pp. 556-557.
- Terrien, Samuel: *The Omphalos Myth and Hebrew Religions*, VT, vol. 20, 1970, pp. 315-338.
- Torczyner, H.: *Die Bundeslade und die Anfänge der Religion Israels*, (1922) Berlin 1930.
- Vernur, Pascla: *Omnia calendérique et comptabilités d'offrandes sur une tablette hiératique de la XVIIIe dynastie*, Revue d'Égyptologie, 33, 1981, pp. 89-124.
- Völter, D.: *Die Herkunft Jahves*, ZAW, 37, 1917/1919, pp. 126-133.
- Welten, P.: *Kulturhöhe und Jahwetempel*, ZDPV, 88, 1972, pp. 19-37.
- : *Slange*, BRL (hgg. K. Gallig), 1977, pp. 280-282.
- Wright, G.R.H.: *Mythology of Pre-Israelite Shechem*, VT, vol. 20, 1970, pp. 75-82.

III: ANDRE KULTISKE, MYTOLOGISKE - SAMT HERMETISKE - STUDIER

- Assmann, Jan: *Moses the Egyptian. The Memory of Egypt in Western Monotheism*, London 1997.
- Biallas, Leonard J.: *Myths, Gods, Heroes, and Saviors*, Connecticut 1986.
- Bonser, Wilfrid: *Animal-Skins in Magic and Medicine*, Folklore, vol. 73(-74), 1963, pp. 128-129.
- Brown, Shelby: *Late Carthaginian Child Sacrifice and Sacrificial Monuments in Their Mediterranean Context*, JSOT / American Schools of Oriental Research Monograph Series, Number 3, Sheffield 1991.
- Brueton, Dianah: *Many Moons. The Myth and Magic, Fact and Fantasy of Our Nearest Heavenly Body*, Fireside Books, 1991.
- David-Neel, Alexandra: *Mystique et magiciens du Tibet*, Les grands documents Plon, Paris (1929) 1968.
- Dawkins, Peter: *Arcadia*, The Francis Bacon Research Trust Journal, Series I, vol. 5: Festival of Unification, Alderminster/Stratford-upon-Avon 1988.
- Derchain, Ph.: *Les plus anciens témoignages de sacrifices d'enfant chez les sémites occidentaux*, VT, vol. 20, 1970, pp. 351-355.
- Dieterich, Albrecht: *Eine Mithras-Liturgie*, Leipzig 1910.
- : *Mutter Erde*, 3. erweiterte Auflage, Leipzig 1925.
- Doresse, Jean: *The Secret Books of the Egyptian Gnostics*, New York 1986.
- Eisler, Robert: *Jesos Basilios*, I, (Religionswissenschaftliche Bibliothek, Bd. 9), Heidelberg 1929.
- Eliade, Mircea: *Histoire des croyances et des idées religieuses*, tome I, Paris 1976.
- Figala, Karin: *Tycho Brahe's Elixier*, Annals of Science, vol. 28, 1972.
- Frazer, James G.: *The Dying God*, London 1936.
- : *The Golden Bough. A Study in Magic and Religion*, vols. 1-2, 3rd ed., repr., London 1932.
- : *The Scapegoat*, London 1913.
- Giversen, Søren: *Den Ukendte Gud*, København 1983.

- Granzotto, Gianni: *Christoffer Columbus*, (Milano 1984) Glasgow 1986, pp. 55-57.
- Grundtvig, N.F.S.: *Nordiske Sagn*, København 1849.
- Guthrie, Kenneth Sylvan: *The Pythagorean Sourcebook and Library*, 1987.
- Harding, M. Esther: *Woman's Mysteries*, C.G. Jung Foundation, (New York 1955) London 1989.
- Herodot(us): *Historia, 1-4*, (transl. A.D. Godley), Loeb, no. 117-120, repr., London 1963-1971.
- Holmberg, Uno: *Der Baum des Lebens*, Annales Academiae, Serie B, tome XVI, Helsinki 1922-23, pp. 23ff.
- Hopfner, Theodor: *Mittel- und neugriechische Lekane-, Lychno-, Katoptro- und Onychomantien*, ('Sternen-Magie'), "Studies Presented to F.L.I. Griffith", London 1932, pp. 218-232.
- Haagensen, Erling: *Bornholms Rundkirker*, København (Bogan) 2003.
- - : *Tempelherrenes skat*, København (Bogan) 2000.
- - : & Henry Lincoln: *The Templar's Secret Island*, Moreton-In-March (Windrush Press) 2000.
- Iversen, Erik: *The Myth of Egypt and Its Hieroglyphs in European Tradition*, 2nd ed., Princeton 1993, p. 98.
- James, E.O.: *The Tree of Life. - An Archaeological Study*, Leiden 1966.
- Jensen, Povl Johs.: *Hermeskrifterne*, "Græsk mystik", Verdensreligionernes Hovedværker, bind 8, eds. Poul Tuxen og Aage Marcus, København 1953, pp. 25-28.
- Jeremias, Alfred: *Die Weltanschauung der Sumerer*, Der Alte Orient, Band 27, Heft 4, Leipzig 1929.
- - & Hugo Winckler et al.: *Mythologische Bibliothek*, Gesellschaft für vergleichende Mythenforschung, Leipzig 1907-1908.
- Jung, Carl Gustav: *Psychologie und Alchemie*, Zürich (1944) 1972, pp. 53f og 377.
- - : *Symbol der Wandlung*, I-II, 4. Aufl., Zürich 1954.
- Kepler, Johannes: *Harmonices Mundi*, 1619, auf Deutsch: "Gesammelte Werke" 1982, ed. Max Caspar et al., Bayerische Akademie der Wissenschaften, München, p. 280.
- - : *Mysterium Cosmographicum*, Tübingen 1596, in English: "The Secret of the Universe", trans. A.M. Duncan, Janus-series no. 9, New York (1981) 1982, p. 203.
- Kerstin, Holger: *Jesus lebte in Indien*, Knaur 1984.
- Keynes, John Maynard: *Essays and Sketches in Biography*, 1956, pp. 280-290.
- Klinz, Adolf: *Hieros Gamos*, Inaugural-Dissertation, Halle, 1933.
- - : *Hieros gamos*, PW, Pauly/Wissowa Supplement VI, Stuttgart 1935, col. 107-113.
- Knight, Christopher, & Robert Lomas: *The Hiram Key*, New York 1996.
- Kuhn, Thomas S.: *The Copernican Revolution. Planetary Astronomy in the Development of Western Thought*, (1957) 1985.
- Leadbeater, C.W.: *Freemasonry and its Ancient Rites*, New York, repr. 1998.
- Lincoln, Henry Lincoln, & Erling Haagensen: *The Templar's Secret Island*, Moreton-In-March, 2000.
- Luck, G.: *Theurgy and Forms of Worship in Neoplatonism*, in: J. Neuser et al: "Religion, Science, and Magic, Oxford 1989.
- Lauring, Palle: *Danmarks Håb og Horn*, København 1954.
- Lewis, Brian: *The Sargon Legend: A Study of the Akkadian Text and the Tale of the Hero Who was Exposed at Birth*, ASOR, Diss. Series, vol. 4, Cambridge, Mass., 1980, pp. 1-10.
- McIntosh, Christopher: *Rosenkreuzerne*, (trans.) København 1987.
- Michel, Paul-Henri: *The Cosmology of Giordano Bruno*, (La cosmologie de Giordano Bruno, Paris 1962), Cornell UP, New York 1973.
- Pagels, Elaine: *Beyond Belief. The Sacred Gospel of Thomas*, New York 2003.
- Paracelsus: *Paracelsus. Essential Readings*, ed. & trans by Nicholas Goodrick-Clarke, Wellingborough 1990.
- Platon: *Timaios*, trans. Povl Johs. Jensen, "Platons Skrifter" bd. 8, Carsten Høeg & Hans Ræder, Ratzinger, J.: *Stellvertretung*, Handbuch theologischer Grundbegriffe (hgg. H. Fries), Band 2, München 1963.
- Rose, Herbert Jennings: *Herakles and the Gospels*, HTR, vol. 31, 1938, pp. 116ff.
- Sakellarakis, Yannis, et al.: *Drama in a Minoan Temple*, National Geographic Magazine, vol. 159, February 1981, pp. 205-221.
- de Santillana, Giorgio, & Hertha von Dechend: *Hamlet's Mill*, London (1960) 1970.
- Smith, George: *Early History of Babylonia*, Transactions of the Biblical Society, vol. 1, London 1872, pp. 28-51.

- : *The Chaldean Account of Genesis*, Transactions of the Biblical Society, vol. 4, London 1876, pp. 295-301.
- Smith, Morton: *The Secret Gospel. The Discovery and Interpretation of the Secret Gospel According to Mark*, New York 1974
- von Spaeth, Ove: *Definitioner*, & (dele af) *Introduktion*, til "Patañjalis Yoga Sutrās. Med de klassiske kommentarer" (oversat af G. Raman), København 1968, pp. 9-13, 91-95.
- : *Psychedeliske '67*, 2. opl., udv. udgave, København 1969.
- : *Tycho Brahes Hemmelighed*, Det Ukendte, 6. årg, nr. 3, maj/juni 1984, pp.123-129.
- : *Tycho Brahes og Shakespeares kodesprog - og egyptisk visdom*, (org.1998) Stjernerne, 44. årg., jun., jul., aug. & okt. 2000, pp. 55-57, 58-61, 23-29 & 10-18.
- : *The Light's Open Dimension in a New Era. An introduction to Ulla Runchel's research of the future*, in: Ulla Runchel: "The Age of Light", Universal Growth Publishing, Phoenix, Arizona, USA, 2004, pp. 7-10.
- Talbot, H.F.: *A Fragment of Ancient Assyrian Mythology*, Transactions of the Biblical Society, vol. 1, London 1872, pp. 271-280.
- Temple, Robert K.G.: *The Sirius Mystery*, New York 1976.
- Thompson, Stith: *Motiv-Index of Folk-Literature*, Indiana, ed. 1957.
- Van Buren, E. Douglas: *Concerning the Horned Cap of the Mesopotamian Gods*, Orientalia, vol. 12, Nova Series, Pontificium Institutum Biblicum, Roma 1943, pp. 318-327.
- Walker, Benjamin: *Gnosticism*, 1983.
- Ward, J.S.M.: *Who was Hiram Abiff?*, London, u.å.
- Wellhausen, Julius: *Reste arabischen Heidentums*, Berlin 1897, pp. 40-44 & 115.
- Widengren, Geo: *Hieros gamos och underjordsvistelse*, Religion och Bibel - Nathan Söderblom-Sällskapets årsbok, 7. årg., Lund 1948, pp. 17-46.
- : Uppsala Universitetets Årsskrift, 4, Uppsala 1951.
- Wittendorff, Alex: *Tyge Brahe*, København 1994.
- Woodroffe, Sir John: *The Garland of Letters*, 7th ed., Pondicherry 1979, p. 4.
- Woods, Florence & Kenneth: *Homers Secret Iliad; the Epic of the Night Skies Decoded*, 1999.
- Wundt, Wilhelm: *Völkerpsychologie*, Band 2,3, Leipzig 1909.
- Yasin, Mohammad: *Mysteries of Kashmir*, Kesar Publications, Shrinagar 1972.
- Yates, Frances A.: *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*, Chicago University Press, 1970.
- : *The Rosencrucian Enlightenment*, London 1972.
- Zimmern, Heinrich: *Die Babylonische Neujahrsfest*, Der Alte Orient, Band 25, 3, Leipzig 1926.

9: Egyptologi / palæstinologi / arkæologi & historie

a) EGYPTOLOGI (se også grupperne: 8, 9b, 9c, 11 og 12)

- Arnold, Dieter: *Building in Egypt; Pharaonic Stone Masonry*, Oxford U.P. 1991.
- : *Der Tempel des Königs Mentuhotep von Deir el-Bahari, I: Arkitektur und Bedeutung*, Archäologische Veröffentlichungen; Deutsches Archäologisches Institut, Mainz a.M. 1974.
- : *The Temple of Mentuhotep at Deir el-Bahari*, BMMA Egyptian Expedition Publication, vol. 21, New York 1979.
- Baines, John, & Jaromír Málek: *Atlas of Ancient Egypt*, Oxford 1980, New York 1996.
- Barns, John W.B.: *The Ostrakon of Sinuhe*, Griffith Institute/Ashmolean Museum, London 1952.
- von Bissing, Fr.W.: *Denkmäler ägyptischer Sculptur*, Band 1-3, München 1914.
- van den Boorn, Guido: *The Duties of the Vizier: Civil Administration in the Early Kingdom*, London 1988.
- Breasted, James Henry: *Ancient Records of Egypt*, 1-5, (Chicago 1906) New York 1962.
- : *A History of Egypt*, New York 1919.
- Brugsch, Heinrich: *Egypt Under the Pharaohs*, reprint London 1996.
- Brunner, Hellmut: *Der "Gottesvater" als Erzieher des Kronprinzen*, ZÄS, 86, 1961, pp. 90-100.
- Bryan, Betsy M.: *The Title "Foster Brother of the King"*, Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities, vol. 9, Toronto 1978-1979, pp. 117-123.
- Budge, E.A. Wallis: *An Egyptian Hieroglyphical Dictionary*, vols. 1-2, New York 1960.

- Cerny, Jaroslav: *Manetho*, LA, Band 3, Wiesbaden 1980.
- Chandler, David G.: *The Campaigns of Napoleon* (in Egypt: pp. 219-245), London 1966.
- Clagett, Marshall: *Ancient Egyptian Science, I: Knowledge and Order*, American Philosophical Society, Memoirs 184, Philadelphia (1989) 1992.
- David, R., & A.E. David: *Biographical Dictionary of Ancient Egypt*, London 1992.
- Davies, W. Vivian, & Louise Schofield (eds.): *Egypt, the Aegean and the Levant: Interconnections in the Second Millenium BC*, (*International Colloquium held at the British Museum* 1992), British Museum Publications, London 1995.
- Dodson, Aidan: *Messuy, Amasa, and Amenmesse*, JARCE, 34, 1997, pp. 41-48.
- Edel, Elmar: *Die ägyptisch-hethitische Korrespondenz aus Boghazköi*, Band 1-2, Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften 77, Band 1-2, Opladen 1994.
- Edwards, I.E.S.: *The Pyramids of Egypt*, Penguin, London 1993.
- Erman, Adolf, & Hermann Grapow: *Wörterbuch der Ägyptischen Sprache*, Band 1-7, (Leipzig 1925-1931) Berlin 1971.
- Frandsen, Paul John: (*"brødre" og "søstre" i:*) *Prinsen, Skæbnen og Sprogvidenskab*, Festskrift til Johan Strange/60 år, Forum for Bibelsk Eksegese 5, Københavns Universitet 1994, p.76f.
- Gardiner, Alan H.: *The Astarte Papyrus*, Studies Presented to F.L.I. Griffith, London 1932, pp. 74-85.
- : *Egyptian Grammar*, 3. rev. ed., London 1960.
- : *Egypt of the Pharaohs*, Oxford 1961.
- : *The Memphite Tomb of the General Haremhab*, JEA, vol. 39, 1953, pp. 3-12.
- Habachi, Labib: *King Amenmesse and the Viziers Amenmesse and Kha'entore*, MDAIK, 34, 1979, pp. 66-67.
- Hayes, William C.: *A Statue of the Herald Yamu-Nedjed in the Egyptian Museum Cairo and Some Biographical Notes on Its Owner*, ASAE, tome 32, 1932, pp. 6-16.
- : *The Scepter of Egypt*, A Background for the Study of the Egyptian Antiquities in the Metropolitan Museum of Art, vols. 1-2, New York 1953/1959.
- Helck, Hans Wolfgang: *Der Einfluss der Militärführer in der 18. ägyptischen Dynastie*, Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde Aegyptens, Band 14, Leipzig 1939.
- : *Zur Verwaltung des Mittleren und Neuen Reiches*, Leiden 1958.
- Holm-Rasmussen, Torben: *Det gamle Egypten*, København 1980.
- Iskander, Zaky, & Alexander Badaway: *Brief History of Ancient Egypt*, Cairo 1949.
- Iversen, Erik: *Canon and Proportions in Egyptian Art*, rev. ed., Warminster 1975.
- : *Canon and Proportions in Egyptian Art - a Supplement and a Summary*, Copenhagen 1996.
- : *The Myth of Egypt and Its Hieroglyphs - in European Tradition*, (1961), Princeton U.P. 1993.
- : *Papyrus Carlsberg Nr. VII, Fragments of a Hieroglyphic Directory*, Det Kgl. Danske Videnskabskabernes Selskab, Historisk-Filologiske Skrifter, vol. 3, No. 2, København 1958.
- James, T.G.H.: *An Introduction to Ancient Egypt*, British Museum Publ., London 1979.
- Kees, Hermann: *Ein Sonnenheiligtum im Amontempel in Karnak*, Orientalia, 18, 1949, pp. 427-442.
- Kemp, Perry J.: *Ancient Egypt. Anatomy of a Civilization*, London and New York 1989.
- Kitchen, Kenneth Anderson: *Amenmesses in Northern Egypt*, Göttinger Miszellen, 1987, pp. 23-25.
- : *Pharaoh Triumphant; the Life and Times of Ramesses II*, Missisauga/ Warminster 1982.
- : *The Twentieth Dynasty Revisited*, JEA, 68, 1982, pp. 116-125.
- Krauss, Rolf: *Untersuchungen zu König Amenmesse*, 1. & 2. Teil, Studien zur Altägyptischen Kultur, vol. 4: 1. Teil, 1976, pp. 161-199; vol. 5: 2. Teil, 1977, pp. 131-174.
- Lange, K., & M. Hirmer: *Egypt*, London 1961.
- Lesko, Leonart H. (ed.): *Pharaoh's Workers: the Villagers of Deir el Medina*, Cornell U.P., 1994.
- Loprieno, A.: *Ancient Egyptian: A Linguistic Introduction*, Cambridge U.P., 1995.
- Maspero, Gaston: *Le Musée Égyptien*, tome 2, Le Caire 1907.
- : *Popular Stories of Ancient Egypt*, London 1911.
- : (tekster i:) *Recueil de Travaux Relatifs à la Philologie et à l'Archéologie Égyptiennes et Assyriennes pour servir de Bulletin à Mission Française du Caire*, Paris (vedr. egyptisk i bibel-teksterne, se i flg. årgange:) 1910-1918.
- Meyer, Eduard: *Geschichte des Altertums*, Band 2, (2. Ausg.), Stuttgart/Berlin 1928.
- Moran, William L.: *The Tel el-Amarna Letters*, John Hopkins U.P., Baltimore (repr.:) 1994.

- Murnane, William J.: *Ancient Egyptian Coregencies*, Studies in Ancient Oriental Civilization, The Oriental Institute, Chicago 1977, pp. 32-44.
- : The Sed Festival: *A Problem in Historical Method*, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institut, Abteilung Kairo, 37, 1981, pp. 369-376.
- Müller, Max: Zeitschrift für Assyriologie, Band 9, 1894, p. 394f.
- Néchet, Gilles (ed.): *Description de l'Égypte*, (1825) repr. Taschen Verlag, Köln 1984.
- Nims, Charles F.: *Thebes of the Pharaohs: Patterns for Every City*, London 1965.
- Nunn, John F.: *Ancient Egyptian Medicine*, British Museum Press, London 1996.
- O'Connor, David (ed. Bruce Trigger): *Ancient Egypt. A Social History*, Cambridge U.P. 1983.
- : *Egyptian Architecture*, (ed. David P. Silverman) "Searching for Ancient Egypt", Seattle/Philadelphia 1997, pp. 155-161.
- Otto, Eberhard: *Der Gebrauch des Königstitels "btjt"*, ZÄS, Band 85, 1960.
- Peet, T. Eric: *Papyrus Harris 500*, JEA, vol. 11, 1925 pp. 225ff.
- Perry, B.E.: *The Egyptian Legend of Nectanebus*, Transactions of the American Philological Association, vol. 97, 1966.
- Petrie, William M. Flinders: *A History of Egypt*, vols. 1-3, London 1894-1905.
- Porter, Bertha, & Rosalind L.B. Moss: *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings*, II: 'Theban Temples', 2nd rev. ed., Oxford 1972.
- Roeder, Günther: *Die Herstellung von Wachsmodellen zu ägyptischen Bronzefiguren*, ZÄS, Band 69, 1933, pp. 45-67.
- Römer, Malte: *Gottes- und Priesterherrschaft in Ägypten am Ende des Neuen Reiches*, Ägypten und Altes Testament, 21, xxxvii, 1994.
- Scott, J.W.: *Autopsy of an Egyptian Mummy*, Canadian Medical Assoc. Journal, vol. 117, 5, 1977, pp. 464-479.
- : *Lessons Learned From the Autopsy of an Egyptian Mummy*, Canadian Medical Assoc. Journal, vol. 117, 5, 1977, pp. 415-418.
- Schmitz, Bettina: *Untersuchungen zum Titel S3-NJSWT "Königsohn"*, Dissertationsdrucke, Reihe Ägyptologie, Band 2, Bonn 1976.
- Sethe, Kurt: *Die ägyptischen Ausdrücke für rechts und links und die Hieroglyphenzeichen für Westen und Osten*, Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen 1922, Philologisch-historischer Klasse, Berlin 1923, pp. 197-243.
- : *Urkunden des ägyptischen Altertums*, Band 1-4, Leipzig 1906-1910.
- Spalinger, Anthony: *Aspects of the Military Documents of the Ancient Egyptians*, Yale Near Eastern Researches, 9.
- Spiegelberg, Wilhelm: *Studien und Materialien zum Rechtswesen des Pharaonenreiches*, 1882.
- Tompkins, Peter: *Secrets of the Pyramid*, London 1973.
- van Voss, Matthieu Herma: *Horuskinder*, LA, vol. 3, 1986, col. 52-53.
- West, John Anthony: *The Traveller's Key to Ancient Egypt*, London 1985.
- Wilson, John A.: *The Burden of Egypt: An Interpretation of Ancient Egypt Culture*, Chicago U.P. 1951.
- Winlock, Herbert E.: *The Rise And Fall of the Middle Kingdom in Thebes*, New York 1942.
- Yurco, Frank J.: *Was Amenmesse the Viceroy of Kush, Messuwy?*, JARCE, 34, 1997, pp. 49-56.

b) ISÆR HATSEPSUT, SENMUT OG TUTHMOSIS I, II og III (jf. 8, 9a, 11 og 12)

- Aksamit, Joanna: *Hatshepsut's Faience Offering Stand*, KMT 9,4 (winter) 1998/1999, pp. 39-43.
- Aldred, Cyril: *The Foreign Gifts Offered to Pharaoh*, JEA, vol. 56, 1970, pp. 105-116.
- Allen, T. George: *The Unique Statue of Senmut*, AJSL, vol. 44, 1927-1928, pp. 49-55.
- Altenmüller, Brigitte: *Horus, Herr der Harpunierstätte*, LA, vol. 3, 1980, col. 36-37.
- Arnold, Dieter: *Deir el-Bahari*, III, LA, vol. 1, 1975, col. 1017-1025.
- Barguet, Paul: *Une stauette de Senenmout au Musée du Louvre*, Cronique d'Égypte, 28, 1953, pp. 23-28.
- Berlandini-Grenier, Jocelyne: *Senemout, stoliste royal, sur une statue-cube avec Neferouré*, Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, 76, Le Caire 1976, pp. 111-132.
- Bierbrier, M.L.: *How Old was Hatshepsut?*, Göttinger Miszellen 144, 1995, pp. 15-19.
- Bjorkman, G.: *Kings at Karnak; a Study of the Monuments of Royal Predecessors in the Early New Kingdom*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala 1971.

- Bothmer, Bernard V.: *More Statues of Senmut*, The Brooklyn Museum Annual, New York, vol. 11, 1969-1970, pp. 124-143.
- Brovarski, Edward: *Cylinder Seal of Senenmut*, "Egypt's Golden Age: The Art of Living in the New Kingdom", Boston Museum of Fine Arts, 319, Boston 1982, pp. 240, 308.
- Bryan, Betsy M.: *The Reign of Thutmose IV*, John Hopkins U.P., Baltimore 1991.
- Callender, Gae: *Problems in the Reign of Hatshepsut*, KMT 6,4 (winter) 1995/1996.
- Carter, Howard: *A Tomb Prepared for Queen Hatshepsut Discovered by the Earl of Carnarvon Oct. 1916*, ASAE, tome 16, 1916, pp. 179-182.
- : *A Tomb Prepared for Queen Hatshepsut and Other Recent Discoveries at Thebes*, JEA, vol. 4, 1917, pp. 107-118.
- Dabrowski, Leszek: *Preliminary Report on the Reconstruction Works of the Hatshepsut Temple at Deir el Bahari (1961-1964)*, ASAE, tome 58, 1964, + tome 60, 1968.
- Davies, Norman de Garis: *The Tomb of Puyemré*, Egyptian Expedition Publications: Robb de Peyster Memorial Series; Metropolitan Museum of Art: vols. 2-3, New York 1922.
- : *The Tomb of Rekh-Mi-Ré at Thebes*, I-II, Egyptian Expedition Publications; Metropolitan Museum of Art: vol. 11, New York 1943.
- Dodson, A.: *Crown Prince Djhotmose and the Royal Sons of the Eighteenth Dynasty*, JEA, 76, 1990, pp. 87-96.
- : *Hatshepsut and Her 'Father' Mentuhotpe II*, JAE, 75, 1989, pp. 224-226.
- Dorman, Peter F.: *The Monuments of Senenmut. Problems in Historical Methodology*, London 1988.
- : *The Tombs of Senenmut. The Architecture and Decoration of Tombs 71 and 353*, New York 1991.
- & Catharine Roehrig: *Senimen and Senenmut: A Question of Brothers*, Varia Aegyptiaca, vol. 3, 1987, pp. 127-134.
- Drioton, Étienne: *Deux cryptogramme de Senenmout*, ASAE, 38, 1938, pp. 239-246.
- Faulkner, Raymond O.: *The Euphrates Campaign of Tuthmosis III*, JEA, vol. 31, 1945, pp. 39ff.
- Freed, Rita: *Pharaohs of the Sun*, KMT 10,4 (winter) 1999/2000, pp. 33-47.
- Forbes, Dennis C.: *Akheperure. The 2nd Amenhotep*, KMT 8,3 (fall) 1997, pp. 36-52.
- : *Menkheperre Djehuthymes. Thutmoses III, A Pharaoh's Pharaoh*, KMT 9,4 (winter) 1998/1999, pp. 44-65.
- : *The Queen's Minion Senenmut*, KMT, 1,1, 1990, pp. 16ff
- : *Red Chapel Images*, KMT 10,4 (winter) 1999/2000, pp. 66-71.
- Gardiner, Alan H.: *The Tomb of Amenemhet, High-Priest of Amon*, ZÄS, 47, 1910, pp. 87-99.
- Gauthier, H., & Éd. Naville & Th. Davis: *The Tomb of Hatshepsut*, London 1906.
- Gitton, Michel: *Le palais de Karnak*, Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, tome 74, Le Caire 1974, pp. 63-73.
- Giveon, Raphael: *Ancient Egyptian Mining Centers in South-Sinai*, pp. 53-60 - se: Giveon, groupe 9c.
- Graefe, Erhardt: *Das sogenannte Senenmut-Kryptogramm*, Göttinger Miscellen, 38, Göttingen 1980, pp. 112-113.
- Habachi, Labib: *Two Graffiti at Sehel from the Reign of Queen Hatshepsut*, JNES, vol. 16, 1957, pp. 88-104.
- Hall, H.R.: *The Statues of Sennemut and Menkheperre'senb in British Museum*, JEA, vol. 14, 1928, pp. 1-2.
- Hansen, Kathy: *The Chariot in Egypt's Age of Chivalry*, KMT 4,1 (spring) 1994, pp. 50-61 & 83.
- Hansen, Scott Peter: *Thutmose III*, KMT 3,1 (spring) 1992, p. 72.
- Hari, Robert: *La vingt-cinquième statue de Senemout*, JEA, vol. 70, 1984, pp. 140-141.
- Hayes, William C.: *Egypt: Internal Affairs from Tuthmosis I to the Death of Amenophis III*, CAH, vol. 2, part 1, (3rd ed.) Cambridge 1973, pp. 313-416.
- : *Ostraca and Name Stones from the Tomb of Sen-Mût (No. 71) at Thebes*, Egyptian Expedition Publications; Metropolitan Museum of Art, vol. 15, New York 1942.
- : *The Sarcophagus of Sennemût*, JEA, vol. 36, 1950, pp. 19-23.
- : *Varia from the Time of Hatshepsut*, Mitteilungen des Deutschen Archäologisches Institut Kairo, Band 15, Wiesbaden 1957, pp. 78-90.
- & Ambrose Lansing: *The Egyptian Expedition 1935-1936*, Bulletin of The Metropolitan Museum of Art, vol. 32,II, New York 1937.

- & -- : *Ra'mosi and Hatnefert*, Scientific American, vol. 157, Nov. 1937, pp. 266-268.
- Helck, Hans Wolfgang: *Die Opferstiftung des Sn-mwt*, ZÄS, Band 85, 1960, pp. 23-34.
- : (Review:) *Suzanne Ratié: "La Reine Hatshepsout: Source et problèmes"*, Orientalisches Literaturzeitung, Band 79, 1984, pp. 24-26.
- : *Urkunden IV der 18. Dynastie. Übersetzung zu den Heften 17-22*, Berlin 1961.
- : *Zum Thebanischen Grab Nr. 353*, Göttinger Miszellen, 24, Göttingen 1977, pp. 35-40.
- Hornung, Erik: *Das Grab Thutmosis' II*, Revue d'Égyptologie, 27, 1975, pp. 125-131.
- Jaquet-Gordon, Helen: *Concerning a Statue of Senenmut*, Bulletin d'Institut Français d'Archéologie Orientale, 71, Le Caire 1971, pp. 139-150.
- Johnson, George B.: *Reconsideration of Kings' Valley Tomb 42*, KMT 10,3 (fall) 1999, pp. 20-33.
- Kitchen, K.A.: *Punt and How to Get There*, The Orientalist, 40, 1971, pp. 184-207.
- Larché, François: *The Reconstruction of the So-Called 'red Chapel' of Hatshepsut and Thutmose III*, KMT 10,4 (winter 1999/2000), pp. 56-65.
- Lesko, Barbara Switalski: *The Senmut Problem*, JARCE, vol. 6, 1967, pp. 112-118.
- Lipinska, Jadwiga: *Relief-Fragments From the Temple of Thutmose III at Deir el Bahari*, KMT 7,2 (summer) 1996, pp. 47-51.
- : *Names and History on the Sanctuaries Built by Thutmoses III at Deir el-Bahari*, JEA, vol. 53, 1967, pp. 25-33.
- Lorton, David: *The Aswan/Philae inscription of Thutmosis II*, (Presented to Miriam Lichtheim), vol. II, Studies In Egyptology, II, Jerusalem 1990, pp. 669-679.
- Marciniak, Marek: *Une nouvelle statue de Senenmut récemment découverte à Deir el-Bahari*, BIFAO 63 1965, pp. 201-207.
- Margetts, E.L.: *The Masculine Character of Hatshepsut, Queen of Egypt*, Bulletin of the History of Medicine, 25, 1951, pp. 559-661.
- McNaught: *A Small Inscribed Vessel of Senenmut*, JEA, vol. 65, 1979, pp. 163-164.
- Meyer, Christine: *Senenmut: Eine Prosopographische Untersuchung*, Hamburger Ägyptologische Studien, 2, Hamburg 1982.
- : *Neferure*, LA, vol. 4, 1980, col. 382-383.
- Murray, Margaret: *Queen Hatshepsut*, in W. Brunton: "Kings and Queens in Ancient Egypt", London 1923, pp. 63ff.
- Müller, W. Max: *The Great List of Cities of Northern Syria, Conquered by Thutmosis III*, Karnak, Egyptological Researches, Washington DC 1906, pp. 39-40.
- : *The Tomb of Sen-mut in Western Thebes and the Earliest Representation of Aegean Ambassadors*, Egyptological Researches, Washington DC 1906, pp. 12-18.
- Naville, Édouard: *(The Temple of) Deir el-Bahari*, I-VII, 12th Memoir of the Egypt Exploration Fund, London 1895-1908 (1913).
- Nelson, Harold Hayden: *The Battle of Megiddo*, Dissertation, University of Chicago, Chicago 1913.
- Petty, William: *Hatshepsut & Thutmose III Reconsidered. Some Thoughts on the Nature of Their Relationship*, KMT 8,1 (spring) 1997, pp. 44-53.
- Redford, Donald B.: *Thutmosis III*, LA, vol. 6, Wiesbaden 1986, col. 540-548.
- Reisner, G.A., & M.B. Reisner: *Inscribed Monuments From Gebel Barkal*, ZÄS, Band 69, 1933.
- Ratié, Suzanne: *La Reine-Pharaon*, (deutsch, "Hatschepsut - die Frau auf dem Thron der Pharaonen", Wiesbaden 1976), Paris 1972.
- : *La Reine Hatchepsout. Sources et problèmes*, (diss.), Orientalia Monspeliensia, I, Leiden 1979.
- Riecke, Herbert: *Ein Tempel mit Pfeilerumgang Thutmoses' III und Hatshepsuts in Karnak*, ASAE, vol. 37, 1937, pp. 71-78.
- : *Das Katmutef-Heiligtum Hatshepsuts und Thutmoses' III in Karnak*, Beiträge zur Altägyptischen Bauforschung und Altertumskunde Kairo, 3, Glückstad 1954.
- Romer, John: *Thutmosis I and the Bib'ên el-Molûk: Some Problems of Attribution*, JEA, vol. 60, 1974, pp. 119-133.
- Ryan, D.P.: *Who is Buried in KV60?*, KMT, 1, 1990 pp. 34-63.
- Schulman, Alan Richard: *Military Rank, Title, and Organization in the Egyptian New Kingdom*, Münchner Ägyptologische Studien, 6, Berlin 1964.
- : *Some Remarks on the Alleged "Fall" of Senmut*, JARCE, vol. 8, 1968-1970, pp. 29-48.
- Simpson, William K.: *Senenmut*, LA, Band 5, Wiesbaden 1984, p. 849-851.
- Smith, Stuart Tyson: *Teh Theban Tomb of Hatnufer & Ramose*, "They Did Take it With Them", KMT 2,3 (fall) 1991, pp. 34-37.

- Soliman, Isabella, & George B. Johnson: *KV43 - the Tomb of Tuthmoses IV*, KMT 3,1 (spring) 1993, pp. 40-49.
- Van Siclen, Charles C. III: *A New Document for Senenmut*, *Varia Aegyptiaca*, 2, 1986, pp. 151-154.
- Teeter, Emily: *Hatshepsut*, KMT 1,1 (spring) 1990.
- Tefnin, Roland: *L'an 7 de Toutmosis III et d'Hatshepsout*, *Chronique d'Égypte*, vol. 48, 1973, pp. 232-242.
- : *La statue d'Hatshepsut: Portrait royal et politique sous la 18e dynastie*, *Monuments Aegyptiaca*; Fondation Égyptologique Reine Élisabeth, 4, 1979.
- Tildesley, Joyce: *Hatchepsut, the Female Pharaoh*, London 1996.
- : *Nefertiti. Egypt's Sun Queen*, New York 1998.
- Vandier d'Abbadie, J.: *Une fresque civile de Deir el Médineh*, *Revue d'Égyptologie*, tome 3, Le Caire 1938, pp. 27-35.
- Weigall, Arthur E.P.: *A Report on the Excavation of the Funeral Temple of Thoutmosis III at Gurneh*, *ASAE*, vol. 7, 1906, pp. 134-135.
- Wells, Evelyn: *Hatshepsut*, New York 1969.
- Wente, Edward F.: *Genealogy of the Royal Family*, "An X-Ray Atlas of The Royal Pharaohs", (ed. James E. Harris & Edward F. Wente), Chicago 1980, pp. 163-176.
- : *Some Graffiti from the Reign of Hatshepsut*, *JNES*, vol. 43, 1984, pp. 47-54.
- Werbrouck, Marcelle: *Le temple d'Hatshepsout à Deir el Bahari*, Fondation Égyptologique Reine Élisabeth, Bruxelles 1949.
- Winlock, Herbert E.: *Excavation at Deir El Bahari, 1911-1931*, New York 1942.
- : *Notes on the Reburial of Thutmosis I*, *JEA*, vol. 15, 1929, pp. 56-68.
- : *The Egyptian Expedition, 1925-1927 / 1927-1928*, *BMMA*, vol. 23 Section 2, 1928.
- Woodward, Scott: *Genealogy of New Kingdom Pharaohs and Queens*, Archaeological Institute of America, 1996.
- Wysocki, Zygmunt: *The Temple of Queen Hatshepsut; Results of the Investigations and Conservations of the Polish-English Archaeological Mission, 1968-1970*, Warsaw 1979.
- : *The Temple of Queen Hatshepsut at Deir el Bahari; Its Original Form*, *Mitteilungen des Deutschen Archäologisches Institut Kairo*, 42, 1986, pp. 213-228.

c) EGYPTEN OG BIBEL-TEKSTERNE (se også gruppe: 4,II, 11 og 12,II)

- Aling, Charles F.: *Egypt and Bible History: From Earliest Times to 1000 B.C.*, Michigan 1981.
- Bimson, John J.: *Merneptah's Israel and Recent Theories of Israelite Origins* *JSOT*, 49, 1991, pp. 20-23.
- Gardiner, Alan H.: *The Delta Residence of the Ramesides*, *JEA*, vol. 5, 1919, pp. 127-138, 179-200, 242-271.
- : *The Geography of the Exodus*, *JEA*, vol. 10, 1924, pp. 87-96.
- Giveon, Raphael: *The Impact of Egypt on Canaan: Iconographical and Related Studies*, *Orbis Biblicus et Orientalis*, vol. 20, Göttingen 1978.
- Goedicke, Hans: *The Canaanite Illness*, *Studien zur altägyptischen Kultur (Festschrift Wolfgang Helck, 70. Geburtstag)*, Band 11, Hamburg 1984, pp. 91-105.
- Griffiths, J.S.: *The Exodus in the Light of Archaeology*, 1923.
- Helck, Hans Wolfgang: *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.*, *Ägyptische Abhandlungen*, Band 5, 2. verbess. Auflage, Wiesbaden 1971.
- : *Briefsammlung aus der Verwaltung des Amuntempels*, *JARCE*, 7, 1976, pp. 119-128.
- : *Twk und die Ramses-Stadt*, *VT*, vol. 15, Leiden 1965.
- Hoch, James E.: *Semitic Words in Egyptian texts of the New Kingdom and Third Intermediate Period*, Princeton U.P., 1994.
- Horn, S.H.: *Jericho in a Topographical List of Ramses II*, *JNES*, 12, 1953, pp. 201-203.
- James, T.G.H.: *Egypt: From the Expulsion of the Hyksos to Amenophis I*, *CAH*, vol. 2, part 1, (3rd ed.), Cambridge 1973, pp. 289-312.
- Kitchen, Kenneth Anderson: *The Bible in Its World*, Exeter 1977.
- : *The Tabernacle - A Bronze Age Artefact*, *Eretz-Israel* 24, The Avraham Malamat Volume, 1993, 119*-129*.
- Knutzon, J.A.: *Die el-Amarna Tafeln*, *Vorderasiatische Bibliothek*, II, Band 1-2, Leipzig 1907-1915.

- Labib, Pahor: *Die Herrschaft der Hyksos in Ägypten und ihr Sturz*, Glückstadt 1937.
- Lambdin, Thomas O.: *Egyptian Loan Words in the Old Testament*, JAOS, 73, 1953, pp. 149ff.
- Lepsius, Karl Richard: *Reise vom Theben...*, Berlin 1845 (London 1853).
- Modrzejewski, Joseph Mélèze: *The Jews of Egypt: From Rameses II to Emperor Hadrian*, Philadelphia/Jerusalem 1995.
- Naville, Édouard: *Archaeology of the Old Testament*, London 1913.
- : *The Egyptian Name of Joseph*, Society of Biblical Archaeology, 25, 1903, pp. 157-161.
- : *The Geography of Exodus*, JEA, vol. 12, 1926, pp. 16-18.
- Peet, T. Eric: *Egypt and the Old Testament*, London 1922.
- Petrie, William M. Flinders: *Egypt and Israel*, London 1911.
- Ranke, Hermann: *Die ägyptischen Personennamen*, Glückstadt 1935.
- Sourazian, Houris: *Qui est le pharaon de l'Exode?*, Le Monde de la Bible, 41, 1985, pp. 35-38.
- von Spaeth, Ove: *Galileis kikkert. Bag om et foredrag "Moses - en mytologisk figur?"*, Swedano Journal, 3. årg., nr. 8, aug. 2004, pp.31-34.
- : *På sporet af Moses' arv fra Egypten*, Swedano Journal, 1.årg., nr.1, sep. 2002, pp.53-66.
- : *Videnskaben og den historiske Moses*, Swedano Journal, 3. årg., nr. 2, feb. 2004, pp.12-14.
- : *Videnskabsmyter og historiske realiteter*, Swedano Journal, 2. årg., nr.9, sep. 2003, pp.34-36.
- Stager, Lawrence E.: *Merenptah, Israel and the Sea Peoples: New Light on an Old Relief*, Eretz-Israel, 18, 1985, pp. 61ff.
- Steindorff, George, & Keith Seele: *When Egypt Ruled the East*, 2. ed., Chicago 1957, pp. 41-46.

d) PALÆSTINOLOGI (se også grupperne: 4 og 8,II)

- Albright, William Foxwell: *Archeology and Christian Humanism*, in: "History, Archaeology and Christian Humanism", (New York 1964) London 1965.
- : *Archaeology and the Religion of Israel*, (Baltimore 1946), 1953.
- : *Biblical Archaeologist*, vol. 36, 1973, pp. 55ff.
- : *The Biblical Period from Abraham to Ezra*, (1958) New York 1963.
- Bimson, John J.: *The World of the Old Testament*, London 1988.
- Birhan (Biran), Avraham, & Joseph Neveh: *An Aramaic Stele Fragment from Tel Dan*, Israel Exploration Journal, 43, no. 2-3, 1993, pp. 1-18.
- & -- : *The Tel Dan Inscription: A New Fragment*, Israel Exploration Journal, 45, 1995, pp. 1-15.
- Callaway, Joseph A.: *New Evidence on the Conquest of 'Ai*, JBL, vol. 87, 1968, pp. 312-320.
- Caquot, A., & S. Lemaire: *Les textes Araméenne de Deir 'Alla*, Syria, 54, 1977, pp. 189-208.
- Cornfeld, Gaalyah: *Archaeology of the Bible*, (ed. David Noel Freedman) San Fransisco, (1976) 1982.
- Drews, Robert. *The Coming of the Greeks: Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East*, Princeton U.P. 1988.
- Drower, Margaret S.: *Syria c. 1500-1400 B.C.*, CAH, vol. 2, part 1, 1973, pp. 417-525.
- Eissfeldt, Otto: *The Hebrew Kingdom*, CAH, vol. 2, part 2, (3rd ed.) 1975, pp. 537-606.
- & H.J. Franken: *Palestine in the Time of the Nineteenth Dynasty*, CAH, vol. 2, Part 2, (3rd ed.) Cambridge 1975, pp. 307-337.
- Fitzmeyer, J.A.: (Rwiev.): *Hoftijzer & Kooij: Aramaic Texts From Deir 'Alla*, Catholic Biblical Quarterly, vol. 40, 1978, pp. 93-95.
- Free, Joseph P.: *Archaeology and Bible History*, Wheaton (Illinois), 1950.
- Garstang, J., & J.B.E. Garstang: *The Story of Jericho*, London 1940.
- Greenberg, Moshe: *The Hab/piru*, American Oriental Society, New Haven, Connecticut, 1955, pp. 139-148.
- Hannestad, Niels: *Tradition in Late Antique Sculpture*, Acta Jutlandica, 69:2, Aarhus U.P. 1994.
- Hoffmeier, James K.: *The Recently Discovered Tell Dan Inscription: Controversy and Confirmation*, Archaeology in The Biblical World, 3, no. 1, 1995, pp. 12-15.
- Hoftijzer, J., & G. van der Kooij: *Aramaic Texts from Deir 'Alla*, Leiden 1976.
- Kammerer, A.: *Pétra et la Nabatène*, Paris 1929.
- Kenyon, Kathleen M.: *Archaeology in the Holy Land*, London 1960.
- : *The Bible and Recent Archaeology*, British Museum Publications, London 1978.
- : *Digging Up Jericho*, London 1957.
- : *Palestine in the Time of the Eighteenth Dynasty*, CAH, vol. 2, Part 1, 1971, pp. 526-556.

- Koenig, J.: *La localisation du Sinaï et les traditions des scribes*, Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses, 43, 1963, pp. 2-31.
- Lapp, Paul W.: *The Tell Deir 'Allā Challenge to Palestinian Archaeology*, VT, vol. 20, 1970, pp. 243-256.
- Lemaire, André: *House of David's Restored Moabite Inscription*, Biblical Archaeological Review, vol. 20, no. 3, 1994, pp. 30-37.
- MacCarter Jr., P. Kyle: *The Balaam Texts From Deir 'Alla: The First Combination*, BASOR, Num. 239, 1980, pp. 49-60.
- Moscato, Sabatino: *The Phoenicians*, New York 1989.
- Noth, Martin: *The History of Israel*, ("Geschichte Israels, 1954) 2. ed., London 1960.
- Redford, Donald B.: *Contact Between Egypt and Jordan in the New Kingdom*, Studies in the History and Archaeology of Jordan, vol. 1 (ed. A. Hadidi), Amman: Department of Antiquities, 1982.
- Ringgren, H.: *Bileam och inskriften från Deir 'Alla'*, Religion och Bibel, 36, 1977, pp. 88ff.
- Rhodus, Apollonius: *Argonautika*, IV, 1694-1698.
- Schürer, Eduard: *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*, rev. ed., I-III, ed. G. Vermes et al., Edinburgh 1973-1987.
- Shryock, Andrew J.: *Nationalism and the Genealogical Imagination. Oral History and Textual Authority in Tribal Jordan*, University of California Press, 1997.
- vom Spaeth, Ove: *Mordet på historien*, Kristeligt Dagblads kronik 23.jun.2004, s. 9; - & udv. udg.: *Swedano Journal*, 3. årg., nr. 6, jun. 2004, pp. 55-57.
- Stager, Lawrence E.: *The Philistines*, Biblical Archaeological Review, May/June 1991.
- Stubbings, Frank H.: *The Expansion of the Mycaean Civilization*, CAH, vol. 2, part 1: "History of the Middle East and the Aegaeon Religion c. 1800-1350 B.C.", (3rd ed.) Cambridge 1973.
- Wainwright, G.A.: *Some Sea Peoples*, JEA, vol. 47, 1961, pp. 71-90.
- Yasin, Mohammad: *Mysteries of Kashmir*, Shrinagar 1972.

Lovforhold vedr. Palæstina/Israel og dets nabofolk:

- Eger, Otto: *Die Strafklausulen in den Papyrusurkunden. Ein Beitrag zum gräko-ägyptischen Obligationensrecht*, Leipzig und Berlin 1911.
- Koschaker, Paul: *Forschungen und Ergebnisse in den keilschriftlichen Rechtsquellen*, ZSS, 49, 1929, pp. 188f. Birhan, Abraham ... etc.
- : *Griechische Rechtsurkunden aus Dura in Mesopotamien*, ZSS, 51, 1931, pp. 427f.
- : *Rechtsvergleichenden Studien zur Gesetzgebung Hammarabis, König von Babylon*, Leipzig 1917.
- Philips, Anthony: *Ancient Israel's Criminal Law*, Oxford 1970.
- Wieseman, D.J.: *The Laws of Hammurabi Again*, Journal of Semetic Studies, vol. 8, 1962, pp. 161-172.

e) STRATEGI-HISTORIE, oldtidskriges udformning og videre udvikling

- Churchill, Randolph, & Winston S.: *The Six Day War*, London 1967.
- von Clausewitz, Claus: *Vom Kriege*, Theil I-III, (Eng. trans. "On War", Penguin 1968; Dan. trans. & red. Nils Berg: "Om krig", bind I-III, København 1986), Berlin 1832.
- Fuller, J.F.C.: *The Conduct of War, 1789-1961: A Study of the French, Industrial, and Russian Revolutions on War and Its Conduct*, London 1961.
- : *The Decisive Battles of the Western World and their Influence upon History*, vol. I-II, 1975.
- : *The Dragon's Teeth: A Study of War and Peace*, London 1932.
- Fullic, Roy, & George Powell: *Suez: The Double War*, London 1979.
- Gat, Azar: *The Origins of Military Thought: From the Enlightenment to Clausewitz*, Oxford U.P. 1989.
- : *The Development of Military Thought: The Nineteenth Century*, Oxford U.P. 1992.
- Ghyczy, Tiha, & Christopher Bassford, & Bolko von Oettinger (eds.): *Clausewitz on Strategy: Inspiration and Insight from a Master Strategist*, New York 2001.
- Hahlweg, Werner: *Clausewitz und die Französische Revolution. Die Methodische Grundlage des Werkes "Vom Kriege"*, Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte, Band XXVII, Heft 1, 1975, pp. 240-251.

- Hudson, LTC Walter M.: *The Continuing Influence of Clausewitz*, (US) Military Review, March-April 2004, pp.60-62.
- Hastings, Max: *The Korean War*, London 1987.
- Herzog, Chaim: *The War of Atonement*, London 1975.
- Kaufman, Burton I.: *The Korean War: Challenges in Crisis, Credibility, and Command*, New York 1986.
- Keegan, John: *A History of Warfare*, (transl. Ole Ventegodt: Krigens historie, København 2001), London 1993.
- - : *Intelligence in War: Knowledge of the Enemy from Napoleon to Al-Qaeda* (2003).
 - - : *War and Our World: The Reith Lectures 1998*, London 1999.
 - - (ed.): *The Book of War*, Viking Press, 1999.
- Lawrence, T.E.: *Seven Pillars of Wisdom. A Triumph*, London (1926), repr. 1946, pp. 358-386.
- Liddell Hart, B.H.: *History of the First World War*, London and Sidney 1975.
- - : *History of the Second World War*, London and Sidney 1975.
 - - : *Strategy*, 1967.
- Luttwak, Edward N.: *Strategy, the Logic of War and Peace*, Harvard U.P. Cambridge Mass. 1987.
- - & Dan Horowitz: *The Israeli Army*, London 1975.
- Luvaas, Jay: *Clausewitz, Fuller and Liddell Hart*, in Michael Handel (ed.): "Clausewitz and Modern Strategy", London 1986.
- Paret, Peter (ed.): *Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age*, Princeton U.P. 1986.
- Rapoport, Anatol: *Clausewitz on War*, Penguin 1968.
- Summers, Jr., Harry G.: *On Strategy: A Critical Analysis of the Vietnam War*, Novato, CA 1982.
- Sun Tzu: *The Art of War*, trans. & introd. Samuel B. Griffith, foreword by B.H. Liddell Hart, Oxford U.P. 1963.
- - : (Sunzi): *The Art of Strategy: A New Translation of Sun Tzu's Classic The Art of War by R.L. Wing*, New York 2000.
- Vagts, Alfred : *A History of Militarism: Civilian and Military*, rev. ed., New York (1937) 1959.
- Wheeler-Bennett, John : *The Nemesis of Power: The German Army in Politics, 1918-1945*, London 1964.
- Weigley, Russell F.: *The Age of Battles: The Quest for Decisive Warfare from Breitenfeld to Waterloo*, Indiana U.P. 1991.

10: Sinai-indskrifterne

- Albright, William Foxwell: *The Early Alphabetic Inscriptions from Sinai and their Decipherment*, BASOR, 110, 1948, pp. 6-22.
- - : *The Early Evolution of the Hebrew Alphabet*, BASOR, 63, 1936, pp. 8-12.
 - - : *Exploring Sinai with the University of California*, BASOR, 109, 1949, pp. 5-20.
 - - : *The Proto-Sinaitic Inscriptions and their Decipherment*, 2nd ed. additional, Cambridge, Mass., 1969.
 - - : *Review of Grimme: Altsinaitische Forschungen, 1937*, Jewish Quarterly Review, 28, 1937-1938, pp. 333-335.
 - - : *Some Observations on the New Material for the History of the Alphabet*, BASOR, 134, 1954, p. 26.
 - - : *Some Suggestions for the Decipherment of the Proto-Sinaitic Inscriptions*, Journal of the Palestine Oriental Society, 15, 1935, pp. 334-340.
- Bernal, Martin: *Cadmean Letters - The Transmission of the Alphabet to the Aegaeon and Further West Before 1400 BC*, Wiona Lake 1991.
- - : *On the Transmission of the Canaanite Alphabet to Greece before 1500 B.C.*, Abstracts of the 193rd Meeting of the American Oriental Society, Baltimore 1983, pp. 2-3.
- Birnbaum, S.A.: *The Hebrew Scripts*, vol. I (text), Leiden 1971.
- van den Branden, A.: *Nouvel d'essai d'interprétation des inscriptions protosinaitic*, *Biblia e Oriente*, 21, 1979, pp. 155-252.

- Butin, Ralph F.: *Some Egyptian Hieroglyphs of Sinai and their Relationship to the Hieroglyphs of the Proto-Sinaitic Semitic Alphabet*, Mizraim II, 1936, pp. 52-56.
- & K. Lake & R.P. Blake: *The Serabit Inscriptions*, Harvard Theological Review, 21, 1928, pp. 1-67.
- & R.S.F. Starr: *Excavations and Proto-Sinaitic Inscriptions at the Serabit el Khadem*, Studies and Dokuments VI, London 1936.
- Cerny, Jaroslav: *Semites in Egyptian Mining Expeditions to Sinai*, Archive Orientální, 7, 1935, pp. 384-389.
- Coldstream, J.N.: *Greeks and Phoenicians in the Aegean*, Phönizier im Westen (ed. H.G. Niemeyer), (Madriider Beiträge 8), Mainz 1982, pp. 261-275.
- Cross, Frank More: *The Evolution of the Proto-Canaanite Alphabet*, BASOR, 134, 1954, pp. 15-24.
- : *The Origin and Early Evolution of the Alphabet*, Eretz-Israel, 8, 1967, pp. 8*-24*.
- : *Early Alphabetic Scripts*, Symposia Celebrating the Seventy Fifth Anniversary of the Founding of the American Schools of Oriental Research (1900-1975), Cambridge, Mass. 1979, pp. 97-123.
- : *Phoenician in the West: The Early Epigraphic Evidence*, Studies in Sardinian Archaeology II: Sardinia in the Mediterranean (ed. M.S. Barlmuth), Ann Arbor 1986, pp. 116-131.
- & Thomas O. Lambdin: *A Ugaritic Abecedary and the Origins of the Proto-Canaanite Alphabet*, BASOR, 160, 1960, pp. 21-26.
- Demsky, Aaron: *A Proto-Canaanite Abecedary Dating from the Period of the Judges and Its Implications for the History of the Alphabet*, Tel Aviv, 4, 1977, pp. 14-27.
- Eisler, Robert: *Die kenitischen Weih-Inschriften der Hyksoszeit im Bergbaugebiet der Sinaihalbinsel*, Freiburg im Breisgau 1919.
- Gardiner, Alan H.: *The Egyptian Origin of the Semitic Alphabet*, JEA, vol. 3, 1916, pp. 1-16.
- : *Once Again the Proto-Sinaitic Inscriptions*, JEA, 48, 1962, pp. 45-48.
- & T. Eric Peet & J. Cerny: *The Inscriptions of Sinai*, I-II, 2. ed., London 1952.
- Gelb, I.J.: *A Study of Writing*, 2nd ed., Chicago 1963.
- Giveon, Raphael: *A New Kingdom Stela from Sinai*, Israel Exploration Journal 31, 1981, pp. 168-171.
- Gomme, A.W.: *The Legend of Cadmus and the Logograph*, The Journal of Hellenic Studies, vol. 33, London 1913, pp. 53-72 og 223-245.
- Gordon, Cyrus H.: *Evidence for the Minoan Language*, Ventnor, N.J., 1966.
- : *The Ugaritic ABC*, Orientalia, 19, 1950, pp. 374-376.
- Greenstein, E.L.: *A Phoenician Inscription in Ugaritic Script?*, Journal of the Ancient Near Eastern Society of Colombia University, 8, 1976, 49-57.
- Grimme, Hubert: *Althebräische Inschriften vom Sinai*, Darmstadt/Hannover 1923.
- : *Die altkanaanäische Buchstabenschrift zwischen 1500 und 1200 v.Chr.*, Archiv für Orientforschung, 10, pp. 267-281.
- : *Die altsinaitischen Buchstaben-Inschriften auf Grund einer Untersuchung der Originale*, Berlin 1929.
- : *Altsinaitische Forschungen, epigraphisches und historisches*, Paderborn 1937.
- : *Zu der altsinaitischen Inschrift Nr. 363*, Archiv für Orientforschung, 12, 1939, pp. 59-61.
- : *Südpalästinische Inschriften in altpalästinischer Schriftform*, Le Muséon 55, 1942, pp.48-55.
- Helck, Hans Wolfgang: *Zur Herkunft der sog. 'phönizischen' Schrift*, Ugarit-Forschungen, 4, 1972, pp.41-45.
- Luckenbill, Daniel D.: *Babylonian Contribution to the Phoenician Alphabet*, American Journal of Semitic Languages, vol. 36, 1919.
- May, H.G.: *Moses and the Sinai Inscriptions*, The Biblical Archeologist, 8, 1945, pp. 33-99.
- Mendelhall, George A.: *A New Chapter in the History of the Alphabet*, Bulletin du Musée de Beyrouth, 24, 1971, pp. 13-18.
- Millard, A.R.: *The Canaanite Linear Alphabet and Its Passage to the Greeks*, Kadmos, 15, 1976, pp. 459-460.
- Naveh, J.: *Early History of the Alphabet*, Jerusalem 1982.
- : *Proto-Canaanite, Achaic Greek, and the Script of the Aramaic Text on the Tell Fakhariyan Statue*, Ancient Israelite Religion, Essays in Honor of F.M. Cross (eds. Miller, Hanson & McBride) Philadelphia 1987, pp. 101-113.
- : *Thamudic Inscriptions from the Negev*, Eretz-Israel, 12, 1975, pp. 129-131.
- Petrie, William M. Flinders: *The Alphabet in the XIIth Dynasty*, Ancient Egypt, 6, 1921, pp. 1-3.

- : *Researches in Sinai*, London & New York 1906.
- Sass, Benjamin: *The Date of the Proto-Sinaitic Inscriptions*, Seventh Archaeological Conference in Israel: Abstracts of Lectures, Jerusalem 1980, p. 23.
- : *The Genesis of the Alphabet and Its Development in the Second Millenium B.C.*, Ägypten und Altes Testament, Band 13, Wiesbaden 1988.
- : *Notes on Some Proto-Sinaitic and Egyptian Inscriptions from Sinai*, Egyptological Studies (ed. S.I. Groll), Scripta Hierosolymitana Xxviii, Jerusalem 1982, pp. 360-370.
- : *Sinai 527 - A Proto-Sinaitic Inscription?*, Bibliche Notizen, 26, 1985, pp. 18-21.
- : *Two Previously Unknown Proto-Sinaitic inscriptions*, Tel Aviv, 5, 1978, pp. 183-187.
- Sethe, Kurt: *Die neu entdeckte Sinai-Schrift und die Entstehung der semitischen Schrift*, Nachrichten der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, philologisch-historische Klasse, 1917, pp. 437-465.
- : *Der Ursprung des Alphabets*, Nachrichten der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, geschäftliche Mitteilungen, 1916, pp. 88-161.
- : *Vom Bilde zum Buchstaben. Die Entstehungsgeschichte der Schrift*, Leipzig 1928.
- von Spaeth, Ove: *Alfabetet - brugt som kode af Moses og hans allierede?*, selvst. afhandl., tillæg i: Ove von Spaeth: "Den Forsvundne Tronarving", Attentatet på Moses, bind 3, København 2001, pp. 183-191.
- : *Moses som alfabetets opfinder*, 3-delt afhandling i: Ove von Spaeth: "Profeten som Ukendt Geni", Attentatet på Moses, bind 5, København 2004, pp. 144-187.
- Ventris, M., & J. Chadwick: *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge 1956.
- Wallenfels, R.: *Redating the Egyptian Inscriptions*, Journal of the Ancient Near Eastern Society of Columbia University, 15, 1983, pp. 79-118.
- Yeivin, S.: *The Canaanite Inscriptions and the Story of the Alphabet*, The World History of the Jewish People: Patriarchs (ed. B. Mazar), Tel Aviv, 8, 1979, 24-34.

11: Oldtidsastronomi og stjernemytologi (se også grupperne: 8 og 12)

I: EGYPTISK ASTRONOMI-TRADITION

- Abraham, George: *The Motion of Mars in Egyptian Planetary Tables*, Archive for the History of Exact Sciences, 30, 1984, pp. 1-6.
- Allen, David H.: *An Astronomer's Impression of Ancient Egyptian Constellations*, Sky and Telescope 1977, pp. 15-19.
- Badawy, Alexander: *The Stellar Destiny of Pharaoh and the So-Called Airshafts of the Cheops' Pyramid*, Mitteilungen des Instituts für Orientforschung der Deutschen Akademie der Wissenschaft zu Berlin, Band 10, 1964, pp. 198-206.
- Barton, Tamsyn: *Ancient Astrology*, Sciences of Antiquity, London 1994.
- Bauval, Robert G.: *The Master Plan for the Three Pyramids of Giza based on the Configuration of the Three Stars of the Belt of Orion*, Discussions in Egyptology, 13.
- & Adrian Gilbert: *The Orion Mystery*, London/New York 1994.
- Bigel, Rebekha Aleida: *Zur Astrognosie der Alten Ägypten*, Inaugural-Dissertation, Zürich Universität, 1921.
- Borchardt, Ludwig: *Altägyptische Sonnenuhren*, ZÄS, vol. 48, 1911.
- : *Altägyptische Zeitmessung*, Berlin 1920.
- : *Ein altägyptisches Instrument*, ZÄS, vol. 37, 1899, pp. 10-17.
- Brugsch, Heinrich: *Thesaurus inscriptorum aegyptiacarum*, Abteilung 1: "Astronomische und astrologische Inschriften altägyptischer Denkmäler", Leipzig 1883.
- : *Über ein neu entdecktes astronomisches Denkmal aus der Thebanischen Nekropolis*, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 14, 1860, pp. 15-28.
- Bruins, E.M.: *Egyptian Astronomy*, Janus, 52, 1965, pp. 161-180.
- Bull, Ludlow S.: *An Ancient Egyptian Ceiling-Decoration*, BMMA, vol. 18, 1927, pp. 283-286.
- Capart, J.: *Tables astronomiques d'Assiout*, Chronique d'Égypte, No. 15, Bruxelles 1933, pp. 69-77.
- Chadwick, Robert: *The So-Called 'Orion Mystery'*, KMT 7,3, (fall) 1996, pp. 74-83.
- Chatley, Herbert: *Egyptian Astronomy*, JEA, 26, 1940, pp. 120-126.
- : *The Egyptian Celestial Diagram*, The Observatory, No. 790, May 1940, pp. 70-73.

- Cook, Robin J.: *The Horizon of Khufu: The Pyramids of Giza and the Geometry of Heaven*, London 1996.
- : *A Note on the Geometry of the Star-Shafts in the Pyramid of Khufu*, Discussions in Egyptology, 36, 1996, pp. 21-23.
 - : *The Stellar Geometry of the Great Pyramid*, Discussions in Egyptology, 29, 1994.
- Cumont, Frans: *L'Égypte des Astrologues*, Bruxelles 1937.
- Dalgas Christiansen, H.: *Decanal Star Tables for Lunar Houses in Egypt?*, Centaurus, vol. 35, 1992, pp. 1-27.
- Darassy, Georges: *Une ancienne liste de decans égyptiens*, ASAE, vol. 1, Le Caire 1900, pp. 79-90.
- : *Deux clepsydres antiques*, Bulletin de l'Institut d'Égypte, sér. 5, 9, 1915, pp. 5-16.
 - : *L'Égypte céleste*, Bulletin de l'Institut français d'archaéologie orientale du Caire, 12, 1915, pp. 1-34.
- Davis, Virginia Lee: *Identifying Ancient Egyptian Constellations*, Achaeo-Astronomy, No. 9 (The Journal of History of Astronomy, vol. 16), 1985, pp. S102-S104.
- Festugière, A.-J.: *L'Astrologie et les Sciences Occulte (La Révélation d'Hermès Trismégiste*, vol. 1, 1950), se: groupe 8,I: Festugière: *Corpus Hermeticum I-IV*
- Flechenstein-Gallo, Joachim-Otto: *Papyrology and Sources in Astronomical History*, Vistas In Astronomy, vol. 9, 1966, pp. 151-155.
- Fourier, Jean-Baptiste Joseph: *Premier mémoire sur les monumens astronomique de l'Égypte*, Description de l'Égypte, (tome 2, Paris 1818, pp. 71-86), 2. ed., vol. 9, Paris 1829, pp. 43-74.
- Gensler, F.W.C.: *Thebanischen Tafeln Stündlicher Sternaufgänge*, Leipzig 1872.
- Gingerich, Owen: *Ancient Egyptian Sky Magic*, Sky and Telescope, vol. 65, pp. 418-420, 1983.
- Gundel, Wilhelm: *Dekane und Dekansternbilder. Ein Beitrag zur Geschichte der Sternbilder der Kulturvölker*, Studien der Bibliothek Warburg, 19, Glückstadt 1936.
- : *Neue astrologische Texte des Hermes Trismegistos*, Abhandlung der Bayerische Akademie Akademie der Wissenschaften, Philologisch-historische Abteilung, Neue Folge: Heft 12, München 1936.
 - : *Sirius*, PW, 2. Reihe, Band II.A.1, Stuttgart 1927, col. 314-351.
- Hönig, Werner: *Cheopspyramide: Der Sonnenweg an 12 Stunden des Tages*, Discussions in Egyptology, 36, 45-47.
- Jones, Alexander: *More Papyrus Horoscopes*, (from Egypt), (review: "Oroscopi Greci", Messina 1992), The Journal of History of Astronomy, vol. 28, 1997, pp. 89-90
- Kákósy, László: *Sothis*, LA, vol. 5, 1984, col. 1110-1117.
- Krauss, Rolf: *Astronomische Konzepte und Jenseitsvorstellungen in den Pyramidentexten*, Wiesbaden 1997.
- Krupp, E.C.: *From Here to Eternity*, Sky & Telescope, February 2000, pp. 87-89.
- Lange, H.O., & Otto Neugebauer: *Papyrus Carlsberg No. 1. Ein hieratisch-demotischer kosmologischer Text*, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filologiske Skrifter, Bind 1 Nr. 2, København 1940.
- Ligon, John A.R.: *The Orion Correlation and Air-Shaft Theories*, Discussions in Egyptology, 33, 1995, pp. 45-56.
- : *Robin Cook: The Horizon of Khufu... the Geometry of Heaven*, Discussions in Egyptology, 37, 1997, pp. 119-126.
- Leitz, Christian: *Studien zur Ägyptischen Astronomie*, Ägyptologische Abhandlungen, 2. verbesserte Auflage, Band 49, Wiesbaden (1989) 1991.
- : *Tagewälerei: Das Buch "h3t nhh ph dt" und verwandte Texte*, Ägyptologische Abhandlungen, Band 55, Wiesbaden 1994.
- Locher, Kurt: *The Ecliptic in Ancient Egypt*, (review: Rolf Krauss "Astronomische Konzepte..."), The Journal of History of Astronomy, vol. 30, 1999, pp. 75-76.
- : *Probable Identifications of the Ancient Egyptian Circumpolar Constellations*, Archaeo-Astronomy, No. 9, (The Journal of History of Astronomy, vol. 16), 1985, S152-S153.
- Málek, Jaromír: *Orion and the Giza Pyramids*, Discussions in Egyptology, 30, 1994, pp. 101-114.
- Neugebauer, Otto: *Astronomical Cuneiform Texts*, vols. 1-3, London 1955.
- : *Astronomical Papyri and Ostraca: Biographical Notes*, Proceedings of the American Philological Society, vol. 106, 1962, pp. 383-381.
 - : *Astronomy and History*, Selected Essays, Berlin/New York 1983.
 - : *Demotic Horoscopes*, Journal of the American Oriental Society, 63, 1943, pp. 115-127.

- : *The Egyptian Decans*, Vistas In Astronomy, vol. 1, 1955, pp. 47-51.
- : *Egyptian Planetary Texts*, Transactions of the American Philosophical Society, NS vol. 32,II, Philadelphia 1942, pp. 205-250.
- : *The Exact Sciences of Antiquity*, (Copenhagen 1951), 2nd ed., Brown U.P., Providence (Rhode Island) 1957.
- : *The History of Ancient Mathematical Astronomy*, vols. 1-3, Berlin/New York 1975.
- : *On Some Astronomical Papers and Related Problems of Ancient Geography*, Transactions of the American Philosophical Society, NS vol. 32,II, Philadelphia 1942, pp. 251-263.
- & Richard A. Parker: *Egyptian Astronomical Texts*, vols. 1-3, Brown Egyptological Studies 3, 5 & 6, Providence (Rhode Island) 1960, 1964 & 1969.
- Osing, Jürgen: *Monat, Monatsgötter*, LA, Band 4, 1982, col. 191-192.
- Pannekoeck, A: ("Egypt" in:) *A History of Astronomy*, (1951/1961) Dover Publ. 1989, pp. 82-85.
- Parker, Richard A.: *A Vienna Demotic Papyrus on Eclipse- and Lunar Omnia*, Brown Egyptological Studies 3, Providence (Rhode Island), 1959.
- : in F.R. Hobson (ed.): *The Place of Astronomy in the Ancient World*, Oxford 1974, pp. 54 ff.
- Pogo, Alexandre: *The Astronomical Ceiling-Decoration in the Tomb of Senmut, 18th Dynasty*, Isis, vol. 14, 1930, pp. 301-325.
- : *Egyptian Waterclocks*, Isis, vol. 25, 1936, pp. 403-425.
- : *Zum Problem der Identifikation der nördlichen Sternbilder der alten Ägypter*, Isis, vol. 16, 1931, pp. 102-114.
- Renouf, Peter le Page: *Astronomical Observations in the Fifteenth Century Before Christ*, "The Life-Work of Sir Peter le Page Renouf", vol. 3, Paris 1905, pp. 85-96.
- : *The Eclipse in Egyptian Texts*, "The Life-Work of Sir Peter le Page Renouf", vol. 2, Paris 1903, pp. 295-303.
- : *The Bow in the Egyptian Sky*, "The Life-Work of Sir Peter le Page Renouf", vol. 3, Paris 1905, pp. 289-293 & 278ff.
- Roeder, Günther: *Eine neue Darstellung des gestirnten Himmels in Aegypten aus der Zeit um 1500 v.Chr.*, Das Weltall, 28. Jahrgang, Berlin-Treptow 1928, pp. 1-5.
- : *Sothis und Satis*, ZAS, 45. Band, Leipzig 1908-1909, pp. 22-30.
- Römer, Malte: *Auf dem Himmelgewässer: Den ägyptischen Astronomen war die Ekliptik schon bekannt*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, Mittwoch, 14. Dezember 1994, Nr. 290, Seite N6.
- Sloley, R.W.: *Ancient Clepsydrae*, Ancient Egypt, 1924, pp. 43-50.
- : *Primitive Methods of Mesuring Time*, JEA, vol. 17, 1931, pp. 174-176.
- Slosman, Albert: *L'astronomie selon les Égyptiens*, Paris 1983.
- von Spaeth, Ove: *Stjernekundskab i det gamle Egypten*, Swedano Journal, nr. 6, 2. årg., feb. 2003, pp. 47-59.
- Spiegelberg, W.: *Ein ägyptisches Verzeichnis der Planeten und Tierkreisbilder*, Orientalische Literaturzeitung, 5, 1902, col. 6-9.
- : *Die ägyptischen Namen und Zeichen der Tierkreisbilder in demotischer Schrift*, ZÄS, 48, 1910, pp. 146-151.
- : *Ein neuer astronomischer Text auf einem demotischen Ostrakon*, ZÄS, 48, 1910, col. 223-225.
- Stegemann, Victor: *Über Astronomisches in den koptischen Zaubertexten*, Orientalia, Nova Series vol. 4, Roma 1935, pp. 391-410.
- Thompson, H.: *Demotic Horoscopes*, Proceedings of the Society of Biblical Archaeology, 34, 1912, pp. 227-233 & Pl. 28.
- Trimble, Virginia: *Astronomical Investigation Concerning the So-Called Airshafts of the Cheops' Pyramid*, Mitteilungen des Instituts für Orientforschung der Deutschen Akademie der Wissenschaft zu Berlin, Band 10, 1964, pp. 183-187.
- Ungnad, Arthur: *Ursprung und Wanderung der Sternnamen*, Breslau 1923.
- Wainwright, G.A.: *Iron in Egypt*, JEA, vol. 18, 1936, pp. 11-15.
- : *Letopolis*, JEA, vol. 18, 1936, pp. 165ff.
- : *Orion and the Great Star*, JEA, vol. 22, 1936, pp. 44-46.
- : *A Pair of Constellations*, Studies Presented to F.L.I. Griffith, Egypt Exploration Society, London 1932, pp. 373-383.
- van der Waerden, B.L.: *Babylonische Methoden in ägyptischen Planetentafeln*, Vierteljahrsschrift d. Naturf. Ges., Zürich, vol. 105, 1960, pp. 97-114.
- Zinner, Ernst: *Die Sternbilder der alten Ägypter*, Isis, vol. 16, 1933, pp. 92-101.

II: ISRAEL OG ASTRONOMI-TRADITIONEN

- Hertz, H.: *The Astral Terms in Job 19, 9, and 38.31-33*, Journal of Theological Studies 56, vol. 14, 1913.
- Knox, Wilfred Lawrence: *Abraham and the Quest for God*, HTR, vol. 28, 1935, pp. 50-56.
- Maunder, Walter E.: *Astronomy of The Bible*, (1908), repr. Ross & Perry, 2002.
- Schiaparelli, Giovanni V.: *Astronomie im Alten Testament*, (übers. Willy Lüdtkke) Gieszen 1904.
- Stucken, Eduard: *Astralmythen; Religionsgeschichtliche Untersuchungen*, Leipzig 1907, ("Moses" pp. 433-441).
- Talbot, H.F.: *On the Mazzaroth of Job xxxviii, 32*, Transactions of the Society of Biblical Archaeology, vol. 1, London 1872, pp. 339-342.
- Teres, S.J., Gustav: *The Bible and Astronomy. The Magi and the Star in the Gospel*, 3rd. ed., (Springer) Budapest 1999.

III: ANDEN OLDTIDSASTRONOMI - OG TRADITIONEN I RENÆSSANCEN

- Allen, Richard Hinckley: *Star Names, Their Lore and Meaning*, (London 1899) rev. ed. Dover Books, New York 1963.
- Barton, Tamsyn: *Ancient Astrology*, Sciences of Antiquity Series, London 1994.
- Bischoff, Erich: *Babylonisch-Astrales im Weltbilde des Thalmud und Midrash*, Leipzig 1907.
- Boll, Francis: *Astronomische Beobachtungen im Altertum*, neue Jahrbücher für das klassische Altertum, PW, Band XXXIX, 1, 1917, pp. 25-27.
- : *Fixsterne*, PW, Band XII, 1909, col. 2416.
- : *Sphaera. Neue griechische Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Sternbilder*, Leipzig 1903.
- & Wilhelm Gundel: *Sternbilder, Sternglaube und Sternsymbolik bei Griechen und Römern*, Roher-Lexicon der griechischen und römischen Mythologie, vol. 6, Leipzig 1937, col. 867-1072.
- Bouché-Leclercq, A.: *L'astrologie grecque*, Paris 1899.
- Christianson, John R.: *Tycho Brahe at the University of Copenhagen*, Isis, vol. 38, 1967.
- Cumont, Frans: *Astrology Among the Greeks and Romans*, (1912) repr. New York 1963.
- Dreyer, J.L.E.: *Tycho Brahe. A Picture of Scientific Life and Work in the Sixteenth Century*, Edinburgh 1980.
- Drower, Ethel Stefana S.: *Sfar Mahwasia*, ('The Book of the Zodiac of the Mandaeans'), Royal Asiatic Society, Oriental Translation Fund, vol. 36, London 1949.
- Eisler, Robert: *The Royal Art of Astrology*, London 1946.
- : *Weltenmantel und Himmelszelt*, München 1910.
- Gassendi, Pierre: *Tycho Brahe, mannen och verket*, trans. Wilhelm Norlind, Lund 1951.
- Gingerich, Owen: *The Origin of The Zodiac*, Sky and Telescope, vol. 67, pp. 218-220, 1984.
- Gressmann, Hugo: *Gilgamesh-Epos - und die Astral-Mythologie*, Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments, Göttingen 1911.
- Gundel, Hans Georg: *Zodiakos. Die Tierkreis in der antiken Literatur und Kunst*, München 1972, ("Zodiakos", PW, 2. Reihe Band 19 (Band X), München 1972, col. 462-709).
- Gundel, Wilhelm, & Hans Georg Gundel: *Astrologumena*, Die astrologische Literatur in der Antike und ihre Geschichte, Sudhoffs Archiv, Beiheft 5, Wiesbaden 1966.
- Gössmann, Felix: *Planetarium Babylonicum*, Scripta Pontificii Instituti Biblici, Roma 1950.
- Hartner, Willy: *Oriens-Occidens. Ausgewählte Schriften zur Wissenschaft und Kulturgeschichte*, Festschrift zum 60. Geburtstag, Band I-II, Hildesheim (I) 1968 & (II) 1984.
- Hunger, Hermann und David Pingree: *MUL.APIN. An Astronomical Compendium in Cuneiform*, Archiv für Orientforschung, Beiheft 24, 1989.
- Hunger, Hermann: *Astrologische Wettervorhersagen*, Zeitschrift für Assyriologie, 66, 1976, pp. 234-260.
- : *Astrology and Other Predictions in Mesopotamia*, Mesopotamian Astronomy in the Achæmid and Hellenistic Periods, Conference IsMEO 10, Roma 1997.
- : *Planetenstellungen bei der Geburt*, Munuscula Mesopotamia, Festschrift für Johannes Renger, Münster 1999, pp. 2209-239.
- & L. Brack-Bernsen: *The Babylonian Zodiac. Speculations on Its Invention and Significance*, Centaurus, 41, 1999, pp. 280-292.
- Jensen, P.: *Die Kosmologie der Babylonier; Studien und Materialien*, Strassburg 1890.
- King, L.W.: *Babylonian Boundary Stones and Memorial Tablets in the British Museum*, London 1912.

- Krupp, F.C.: *Beyond the Blue Horizon. Myth and Legends of the Sun, Moon, Stars and Planets*, New York 1991.
- : *The Search of Ancient Astronmics*, London 1979.
- : *Skywatchers, Shamans and Kings. Astronomy and Archeology of Power*, New York 1997.
- Kugler, Franz Xavier: *Sternkunde und Sterndienst in Babel, I*, Babylonische Planetenkunde, Münster 1907.
- Lewy, Hans: *Aristoteles and the Jewish Sage*, HTR, 31, 1938, pp. 216ff.
- Lockyer, Norman: *The Dawn of Astronomy*, London (1895) 1964.
- Manilius: *Astronomica*, Loeb Classical Library, No. 469, London 1977.
- Maternus, Firmicus: *Ancient Astrology - Theory and Practice*, Matheseos Libri 8, Noyes Classical Studies, Park Ridge (New Jersey) 1975.
- Moesgaard, Kristian Peder: *The Full Moon Serpent. A Founding Stone of Ancient Astronomy?*, Centaurus, Honor of Olaf Pedersen 60th Birthday, vol. 24, 1980, pp. 51-96.
- Neugebauer, Otto, & H.B. Van Hoesen: *Greek Horoscopes*, Memoires of the American Philosophical Society, vol. 48, Philadelphia 1959.
- Pingree, David, & Erica Reiner: *Enuma Anu Enlil Tablets*, Malibu 1981.
- Ptolemaeus (Ptolemy), Claudius: (*Almagest*); *Syntaxis Mathematica*, ed. J.L. Heiberg, Band 1-2, Leipzig 1898-1903.
- : *Tetrabiblos*, Loeb Classical Library, No. 435, London 1970.
- Rosenberg, Roy A.: *The 'Star of the Messiah' Reconsidered*, Biblica, 53, Roma 1972, pp. 105-109.
- Sinton, William M.: *A Special Eclipse, Mauna Kea, Hawaii*, Sky & Telescope, December 1981.
- von Spaeth, Ove: (Review:) *Deborah J. Warner: "The Sky Explored. Celestial Cartography 1500-1800"*, Astronomisk Tidsskrift, Årg. 14, 1981, pp. 177-179.
- : *Løvens hjerte*, Swedano Journal, 3. årg., nr. 5, maj 2004, pp. 11-13.
- : *Nostradamus - og ny tidsalder*, Aspiranten, Norge, 2. årg., nr. 6, nov. 2004, pp. 7-13.
- Thiele, Georg: *Antike Himmelsbilder*, Berlin 1898.
- Thompson, Reginald Campbell: *Reports of the Magicians and Astrologers of Niniveh and Babylon in The British Museum*, vols. 1-2, London 1900.
- Thorndyke, Lynn: *The True Place of Astrology in the History of Science*, Isis, vol. 46, 1955, pp. 273-278.
- Unger, Arthur: *Besprechungskunst und Astrologie in Babylonien*, Archiv für Orientforschung, Band 14, 1944, pp. 251-284.
- van der Waerden, B.L.: *Die Anfänge der Astronomie*, Erwachende Wissenschaft, II, Groeningen 1966 (English transl.: "Science Awakening, II: The Birth of Astronomy", New York 1974).
- Werner, Helmut: *Problems and Results of Comparative Studies of the Celestial Constellations*, Vistas In Astronomy, vol. 9, 1966, pp. 135-143.
- de Wohl, Louis: *A Method in the Madness*, (London 1946/1950?).
- Yeomans, Donald K.: *The Long-term Motion of the Comet Halley*, Monthly Notices of the Royal Astronomical Society, London 1981, pp. 637-644.
- Zinner, Ernst: *Geschichte der Sternkunde*, Berlin 1930.

12: Kronologi samt astronomisk datering (se også gruppe: 11)

I: EGYPTISK KRONOLOGI

- Baillie, M.G.L.: *Difficulties Associated with any Radical Revision of Egyptian Chronology: A Reply to Bernard Newgrosh*, Journal of Ancient Chronology Forum, vol. 3, 1989/1990, pp. 29-36.
- Barta, Winfried: *Thronbesteigung und Krönungsfeier als unterschiedliche Zeugnisse königlicher Herrschaftsübernahme*, Studien zur altägyptischer Kultur, 8, 1980, pp. 33-53.
- von Becherath, Jürgen: *Chronologie den ägyptischen Neuen Reiches*, Hildesheimer Ägyptologische Beiträge, 39, Hildesheim 1994.
- : *Die ägyptischen Königslisten des Manetho*, Orientalischer Literatur Zeitung, 54, 1959, pp. 6-11.
- : *Nochmals zu den Thronbesteigungsdaten Ramses'V. und VII.*, Göttinger Miszellen, Heft 157, Göttingen 1997, pp. 7-10.

- Bedier, S.: *Ein Stiftungsdekret Thutmosis' III. aus Buto*, Aspekte Spätägyptischer Kultur, Festschrift für Erich Winther zum 65. Geburtstag, (ed.:) M. Minas & J. Zeidler, Mainz am Rhein (Philip von Zabern) 1994.
- Berger, R.: *Ancient Egyptian Radiocarbon Chronology*, Philosophical Transactions of the Royal Society, A 269, London 1970, pp. 23-36.
- Boehme, R.M., & G. Dreyer, & B. Kromer: *Einige frühzeitliche 14C-Datierungen aus Abydos und Uruk*, MDAIK, 49, 1993, pp. 63-68.
- Borchardt, Ludwig: *Die Annalen und die zeitliche Festlegungen des alten Reiches der ägyptischen Geschichte*, Berlin 1917.
- : *Die Mittel zur zeitlichen Festlegung von Punkten der ägyptischen Geschichte und ihre Anwendung*, Kairo 1935.
- : *Versuche zu Zeitbestimmungen für die späte, griechisch-römische, Zeit der ägyptischen Geschichte*, Kairo 1938.
- : *Der zweite Papyrusfund von Kahun und die zeitliche Festlegung des mittleren Reiches der ägyptischen Geschichte*, ZÄS, 37, 1899, pp. 91ff.
- Faulkner, Raymond O.: *The Battle of Megiddo*, JEA, vol. 28, 1942, pp. 2-15.
- Borneer, Oscar: *Athens in the Late Bronze Age*, Antiquity, vol. 30, 1956, pp. 16f.
- Clayton, Peter A.: *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-by-Reign Record of the Rulers and Dynasties of the Ancient Egypt*, London 1994.
- Coldstream, J.N.: *"The Rich Lady of Areiopagos"*, Hesperia: Journal of the American School of Classical Studies at Athens, vol. 64, part 4, 1995, pp. 391-403.
- Edgerton, William F.: *Chronology of the 12th Dynasty*, JNES, vol. 1, 1942, pp. 307-312.
- : *Critical Note: On the Chronology of the Early 18th Dynasty (Amenhotep I to Thutmose III)*, AJSL, vol. 53, 1937, pp. 188-197.
- : *The Thutmosid Succession*, Chicago 1933.
- Edwards, I.E.S.: *Absolute Dating from Egyptian Records and Comparison With Carbon-14 Dating*, Philosophical Transactions of the Royal Society, A 269, London 1970, pp. 11-18.
- Gabolde, Luc: *La chronologie du règne de Thoutmosis II, ses conséquences sur la datation des momies royales et leurs répercussions sur l'histoire du développement de la Vallée des Rois*, Studien zur altägyptischen Kultur, 14, 1987, pp. 61-81.
- Gauthier, Henri: *Encore le Problème de Hatchepsout*, ASAE, tome 33, 1933, pp. 190-192.
- : *Les fêtes du dieu Min*, Cairo 1931.
- Harris, J.R.: *How Long Was the Reign of Horemheb*, JEA, vol. 54, 1968, pp. 95-99.
- Hassan, Fekri A.: *Radiocarbon Chronology of Archaic Egypt*, JNES, 39, 1980, pp. 203-207.
- Hayden: *Dictionary of Dates*.
- Hayes, William C.: *Chronology: Egypt - to the End of Twentieth Dynasty*, CAH, vol. 1, part 1, (3rd ed.) Cambridge 1970, pp. 173-200.
- Helck, Wolfgang: *Bemerkungen zu den Thronbesteigungsdaten im Neuen Reich*, JBL, vol. 67, 1948, pp. 113-129.
- : *Die Datierung der Gefäßaufschriften aus der Djoserpyramide*, ZÄS, 106, 1979, pp. 131ff.
- : *Das Datum der Schlacht von Megiddo*, Mitteilungen des deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo, 28, 1972.
- : *Untersuchungen zur Manetho und den ägyptischen Königslisten*, Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde Ägyptens, 18. Band, Berlin 1956.
- Hornung, Erik: *Untersuchungen zur Chronologie und Geschichte des Neuen Reiches*, Ägyptologische Abhandlungen, Band 2, Wiesbaden 1964.
- James, T.G.H.: *Egypt: From the Expulsion of the Hyksos to Amenophis I*, CAH, 3rd. ed., vol. 2, part 1, 1973, pp. 289-313 (p. 308).
- Kemp, Barry: *Egyptian Radiocarbon Dating: A Reply to James Mellaart*, Antiquity, vol. 54, 1980, pp. 25-28.
- Kitchen, Kenneth A., & Wolfgang Helck & Erik Hornung et al.: *High, Middle or Low?*, I-II, Acts of International Colloquium on Absolute Chronology Held at the University of Gothenburg 20th-22nd August 1987, Studies in Mediterranean Archaeology and Literature, Book 56, Gothenburg 1987.
- Krauss, Rolf: *Das Ende der Amarnenzeit: Beiträge der Geschichte und Chronologie des Neuen Reiches*, Hildesheimer ägyptologische Beiträge, Nr. 7, Hildesheim 1978.
- Lepsius, Richard: *Chronologie der Aegypter*, I, Berlin 1849, 58ff.

- Long, Ronald D.: *Ancient Egyptian Chronology, Radiocarbon Dating and Calibration*, ZÄS, Band 103, Berlin 1976, pp. 30-48.
- Luft, Ulrich: *Die Chronologische Fixierung des ägyptischen Mittleren Reiches nach dem Temperlarchiv von Illahun*, Wien 1992.
- Macnaughton, Duncan: *A Scheme of Egyptian Chronology*, London 1932.
- Manetho: *Aegyptiaca*, - se: Manetho, gruppe 2a.
- O'Mara, Patrick F.: *The Chronology of Palermo and Turin Canons*, Studies in Structural Archaeology of Ancient Egypt, II, La Canada, Calif. 1980, pp. 55ff.
- Mellaart, James: *Egyptian and Near Eastern Chronology: a Dilemma?*, Antiquity, vol. 53, 207, 1979, pp. 6-18.
- Meyer, Eduard: *Ägyptische Chronologie*, Philosophische und Historische Abhandlungen der Königlich-Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin 1904.
- Murnane, William J.: *Ancient Egyptian Coregencies*, SAOC, 40, 1977, pp. 8-23, 117-123.
- - : *Once Again the Dates for Thutmose III and Amenhotep II*, Journal of the Ancient Eastern Society of Columbia University, vol. 3, 1970-1971.
- - : *On the Accession Date of Akhenaten*, Studies in Honor of George R. Hughes, Studies in Ancient Oriental Civilization, No. 39, 1976-77, pp. 166-167.
- Nims, Charles F.: *The Date of the Dishonoring of Hatshepsut*, ZÄS, 93, 1966-1967, pp. 97-100.
- Petty, William: *Redating the Reign of Hatshepsut*, KMT, A Modern Journal of Ancient Egypt, vol. 13, No. 4, 2002-2003, pp.49-57.
- Read, John G.: *Chronological Placement for Thutmose III, Amenhotep II, Rameses II, and the Third Dynasty*, Discussions in Egyptology, 36, 1996, pp. 103-117.
- - : *Placement of el-Lahun Lunar Dates and Resulting Chronology*, Discussions in Egyptology, 33, 1995, pp. 87-113.
- - : *Early Eighteenth Dynasty Chronology*, JNES, vol. 29, 1970, pp. 1-11.
- Redford, Donald B.: *The Coregency of Thutmose II and Amenophis II*, JEA, vol. 51, 1965, pp. 108-121.
- - : *On the Chronology of the Egyptian 18th Dynasty*, JNES, 25, 1966, pp. 113-114.
- - : *History and Chronology of the Eighteenth Dynasty of Egypt*, seven studies, Toronto 1967.
- Rowton, M.B.: *Comparative Chronology of at the Time of Dynasty XIX*, JNES, 19, 1960, pp. 15ff.
- - : *Manetho's Date for Rameses II*, JEA, 34, 1948, pp. 69ff.
- Schott, Siegfried: *Altägyptische Festdaten*, Akademie der Wissenschaften und Literatur, Jahrg. 50, No. 10, Wiesbaden 1950.
- - : *Zum Krönungstag der Königin Hatshepsut*, Nachrichten der Wissenschaften in Göttingen, 1, Philologisch-historische Klasse Nr. 6, Göttingen 1955.
- Sethé, Kurt: *Altes und Neues Geschichte der Thronstreitigkeiten unter den Nachfolgern Thutmose' I*, ZÄS, Band 36, 1898, pp. 24-81.
- - : *Das Hatshepsut-Problem noch einmal untersucht, ihr Verlauf und ihre Bedeutung*, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften Berlin, Philologisch-historische Klasse, Abhandlung 4, Berlin 1932.
- - : *Sethos I. und die Erneuerung der Hundsternperiode*, ZÄS, Band 66, 1931, pp. 1-7.
- - : *Die Thronwirren unter den Nachfolgern Königs Thutmose' I*, Leipzig 1896.
- Spalinger, Anthony J.: *Dates in Ancient Egypt*, Studien zur altägyptischen Kultur, Band 15, Hamburg 1988, pp. 255-276.
- - : *Three Studies on Egyptian Feasts and Their Chronological Implications*, Baltimore (Halgo, Inc.) 1992.
- von Spaeth, Ove: *Egyptisk datering forbedres*, selvst. afhandl., tillæg i: Ove von Spaeth: "Den Forsvundne Tronarving", Attentatet på Moses, bind 3, København 2001, pp. 194-203.
- Van Siclen, Charles C.: *New Data on the Date of the Defacement of Hatshepsut's Name and Image on Chapelle Rouge*, Goettinger Miszellen, 107, 1989, pp. 85-86.
- Thomas, H.L.: *Historical Chronology and Radiocarbon Dating*, Ägypten und Levante, Band II, Wien 1992, pp. 143-155.
- Weill, Raymond: *Bases, méthodes et résultats de la chronologie égyptienne*, Paris 1926.
- Weinstein, James: *Palestinian Radiocarbon Dating: a Reply to James Mellaart*, Antiquity, vol. 54, 210, 1980, pp. 21-24.
- Weisburd, S.: *Santorini Volcanic Ash Found in Egypt*, Science News, vol. 128, 1985, pp. 294ff.
- Uphill, E.S.: *A Joint Festival of Thutmose III and Queen Hatshepsut*, JNES, 20, 1961, pp. 248-251.

- Wente, Edward F.: *Thutmosis III's Accession and the Beginning of the New Kingdom*, JNES, vol. 34, 1975, pp. 265-272.
- : & Charles C. Van Siclen III: *A Chronology of the New Kingdom*, Studies in Honor of George R. Hughes, Studies in Ancient Oriental Civilization, No. 39, 1976-77, pp. 217-261.
- Weisburd, S.: *Santorini Volcanic Ash Found in Egypt*, Science News, vol. 128, 1985, pp. 294ff.
- Yeivin, Shemuel: *Amenophis II's Asiatic Campaigns*, JARCE, vol. 6, 1967, pp. 119-128.
- Yoyotte, Jean: *La date supposée du couronnement d'Hatschesout*, Kêmi, 18, 1968, pp. 85-91.
- Zuhdi, Omar: *Manetho*, KMT 3,1 (spring) 1992, pp. 22-30.
- II: EGYPTEN - ASTRONOMISK DATERING OG KALENDERE*
- Barta, Winifred: *Der ägyptische Mondkalender und seine Schaltregulierung*, Göttinger Miszellen, 47, 1981, pp. 7-13.
- : *Zur Entwicklung des ägyptischen Kalenderwesens*, ZÄS, 110, 1983, pp. 16-26.
- von Becherath, Jürgen: *Neue Überlegungen zum ägyptischen Kalender*, Saeculum, Jahrbuch für Universalgeschichte, Band 37, Freiburg 1986, pp. 1-7.
- Casperson, Lee W.: *The Lunar Dates of Thutmose III*, JNES, 37, 1986, pp. 143ff.
- Clagett, Marshall: *Ancient Egyptian Science, II: Calendars, Clocks, and Astronomy*, American Philosophical Society, Memoirs 214, Philadelphia 1995.
- Fotheringham, D.R.: *Some Considerations Regarding Professor Petrie's Egyptian Chronology*, PSBA, vol. 18, London 1896, pp. 99-102.
- Gardiner, Alan H.: *Reginal Years and Civil Calendar in Pharaonic Egypt*, JEA, 31, 1945, pp. 11-28.
- Helck, Wolfgang: *Erneut das angebliche Sothis-datum des Pap. Ebers und die Chronologie der 18. Dynastie*, Studien zum Altägyptischen Kultur, Band 15, Hamburg 1988, pp. 149-164.
- Huber, Peter J.: *Dating by Lunar Eclipse Omina. With Speculations on the Birth of Omen Astrology*, Essays on the Exact Sciences Presented to Asger Aaboe (ed. J.L. Berggren & B.R. Goldstein), Acta Historica Scientiarum Naturalium et Medicinalium, vol. 39, Copenhagen 1987, pp. 3-13.
- Ingham, M.F.: *The Length of the Sotic Cycle*, JEA, vol. 55, 1969, pp. 36-40.
- Kral, J.: *Der Kalender des Papyrus Ebers*, Recueil de Travaux, 6me ann., Paris 1885.
- Krauss, Rolf: *Sothis, Elephantine und d. altägypt. Chronologie*, Göttinger Miszellen, 50, pp. 71-80.
- : Sothis- und Monddaten: Studien zur astronomischen und technischen Chronologie Altägyptens, Hildesheimer ägyptologische Beiträge, Nr. 20, Hildesheim 1985.
- Krupp, Edwin C.: *Egyptian Astronomy: The Roots of Modern Timekeeping*, New Scientist, 85, 1980, pp. 24-27.
- Leitz, Christian: *(Datierung:) Das Grab des Senenmut - se gruppe 11,I: Leitz' "Studien zur Ägyptischen Astronomie"*, 1991, pp. 327-320.
- : *Remarks about the Appearance of Mars in the Tomb of Senenmut in Western Thebes*, Centaurus, 44 (1-2), 2002, pp. 140-142.
- Lello, Glenn: *Thutmosis III's First Lunar Date*, JNES, vol. 37, 1978, pp. 327-330.
- Long, Ronald D.: *A Re-examination of the Sotic Chronology of Egypt*, Orientalia, NS vol. 43, Roma 1974, pp. 261-274.
- Lortet, M.: *Calendrier Cophte*, Mémoires de l'Académie des Sciences... de Lyon, Nouvelle Série, Classe des Sciences, tome 2, Lyon 1852, pp. 25-49.
- Luft, Ulrich: *Zur Chronologischen Verwertbarkeit des Sothisdatums aus Illahun*, Illahunstudien IV, Studien zur Altägyptischen Kultur, 16, 1989, pp. 226ff.
- : *Sothisperiode*, LA, vol. 5, 1984, col. 1117-1124.
- Mahler, E.: *Étude sur le calendrier égyptien*, Paris 1907.
- : *Sothis und Monddaten der alten Aegypter*, Actes du XIVe Congrès international des orientalistes, II, No. 4, Paris 1907, pp. 39-41.
- O'Mara, Patrick F.: *Can the Giza Pyramids be Dated Astronomically? Logical Foundations for an Old Kingdom Astronomical Chronology*, Discussions in Egyptology, 1996, vol. 33: pp. 73-85, vol. 34: pp. 65-82, vol. 35: pp. 97-112.
- Murnane, William J.: *Ancient Egyptian Coregencies*, SAOC, 40, 1977, pp. 8-23.
- : *Once Again the Dates for Thutmosis III and Amenhotep II*, Journal of the Ancient Eastern Society of Columbia University, vol. 3, 1970-1971.

- : *On the Accession Date of Akhenaten*, Studies in Honor of George R. Hughes, Studies in Ancient Oriental Civilization, No. 39, 1976-77, pp. 166-167.
- O'Neil, W.M.: *The Egyptian Civil Year: Its Possible Origins and the Sothic Cycle*, Australian Journal of Biblical Archaeology, 2, 1973, pp. 3-15.
- Nims, Charles F.: *The Date of the Dishonoring of Hatshepsut*, ZÄS, 93, 1966-1967, pp. 97-100.
- Neugebauer, Otto: *Die Bedeutungslosigkeit der 'Sothisperiode' für die älteste ägyptische Chronologie*, Acta Orientalia, vol. 17, 1938, pp. 169-195.
- : *The Origin of the Egyptian Calendar*, JNES, vol. 1, 1942, pp. 346-403.
- van Oosterhout, G.W.: *Sirius, Venus and the Egyptian Calendar*, Discussions in Egyptology, 27, 1993, pp. 83-96.
- von Oppolzer, Theodor: *Über Sothisperiode und das Siriusjahr der Aegypter*, Wien 1884.
- Parker, Richard A.: *The beginning of the Lunar Month in Ancient Egypt*, JNES, vol. 29, 1970, pp. 217-220.
- : *The Calendars of Ancient Egypt*, Studies in Ancient Oriental Civilisation, vol. 26, Chicago 1950.
- : *The Lunar Dates of Thutmosis III and Ramses II*, JNES, vol. 16, 1957, pp. 37-43.
- : *The Name of the 16th Day of the Lunar Month*, JNES, vol. 12, 1950.
- : *Once Again the Co-regency of Thutmosis III and Amenhotep II*, Studies in Honor of John A. Wilson, Studies of Ancient Oriental Civilizations No. 35, Chicago 1969, pp. 75-82.
- : *Sotic Dates and Calendar 'Adjustment'*, Revue Égyptologie, tome 9, 1952, pp. 101-108.
- : *The Sothic Dating of the Twelfth and Eighteenth Dynasties*, Studies in Honor of George R. Hughes, Studies in Ancient Oriental Civilization, No. 39, 1976-77, pp. 177-189.
- Pellat, Ch.: *Cinq calendriers égyptiens*, Texte Arabes et Études Islamiques, 26, Le Caire 1986.
- Pogo, Alexandre: *Calendars on Coffin Lids From Asyut. (Second half of the third millennium)*, Isis, vol. 17, 1932, pp. 6-24.
- : *Der Kalender auf dem Sargdeckel des Idy in Tübingen*, (W. Gundel:) "Dekane und Dekansternebilder", Studien der Bibliothek Warburg, 19, 1936, pp. 22-26.
- : *Three Unpublished Calendars From Asyut*, Osiris, vol. 1, Brussel 1936, pp. 500-509.
- Renouf, Peter le Page: *Calendar of Astronomical Observations Found in Royal Tombs of the XXth Dynasty*, "The Life-Work of Sir Peter le Page Renouf", vol. 3, Paris 1905, pp. 97-119.
- Rose, L.E.: *The Astronomical Evidence for Dating the End of The Middle Kingdom of Ancient Egypt to the Early Second Millenium: A Reassessment*, JNES, 53, 1994, pp. 237ff.
- Schoch, Karl: *Die Länge der Sothisperiode*, Berlin-Steiglitz 1928.
- : *Syzygientafeln von K. Schoch*, (rev. P.V. Neugebauer), Astronomische Abhandlungen, Ergänzungshefte zu den Astromischen Nachrichten, Band 8, Nr. 2, Altona 1930.
- Serjeant, R.B.: *Star-Calendars and an Almanach from South-West Arabia*, Anthropos, 49, 1954, pp. 433-459.
- Sethe, Kurt: *Die Zeitrechnung der alten Aegypter im Verhältnis zu der anderen Völker*, Quellen und Forschungen zur Zeitbestimmung, II, Kairo 1935.
- von Spaeth, Ove: *Dating the Oldest Egyptian Star Map*, Centaurus International Magazine of the History of Mathematics, Science, and Technology, vol. 42:3, 2000, pp. 159-179.
- van der Waerden, B.L.: *Ägyptische Planetenrechnung*, Centaurus, vol. 16, 1974, pp.65-91.
- : *Egyptian 'Eternal' Tables*, Proceedings: Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, No. 50, 1947, pp. 536-547 & 782-788.
- : *Greek Astronomical Calendars. IV: The Egyptians and Their 'Perpetual Tables'*, Archive for History of Exact Sciences, vol. 32,II, 1985.
- : *The Motion of Venus in Greek, Egyptian and Indian Texts*, Centaurus, 31,2, 1988, pp. 105-113.
- Winlock, Herbert E.: *The Origin of the Ancient Egyptian Calender*, Proceedings of the American Philosophical Society, 83, 1940, pp. 458ff.
- Winter, E.: *Zur frühesten Nennung der Epagomenentag und deren Stellung am Anfang des Jahres*, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 56, 1960, pp. 262ff.

III: EXODUS OG KRONOLOGI

- Abrabanel, Isaac: *Ma'ajnej haj-jeshu'ah*, (1497), se: gruppe 5.
- Bimson, John J.: *Redating the Exodus and Conquest*, JSOT Supplement Series, vol. 5, Sheffield (1978), 2. ed. 1981.

- : & David Livingston: *Redating the Exodus*, Biblical Archaeology Review, vol. 13, No. 5, 1987, pp. 40-68.
- Bruins, H.J., & J. van der Plicht: *The Exodus Enigma*, Nature, 382, 18 July 1996, pp. 213-214.
- Jack, J.W.: *The Date of the Exodus*, Edinburgh 1925.
- Juvelius, Valter Henrik: *Judarnes tideräkning i ny belysning*, Dissertation (Helsinki Universitet), Kuopio 1906.
- Naveh, J.: *The Date of the Deir 'Alla in Aramaic Inscription*, Israel Exploration Journal, 17, 1967, pp. 266ff.
- Rasmussen, H. Quade: *Halley's komet og israelitternes udvandring af Ægypten*, Astronomisk Tidsskrift, Årg. 17, 1984, 1, pp. 44.
- Rowley, Harold Henry: *Israel's Sojourn in Egypt*, Bulletin of The John Ryland Library, vol. 22, Manchester 1938, pp. 243-290.
- Rutherford, Adam: *Hebrew Chronology*, London 1939.
- Shea, William H.: *Exodus, Date of the*, International Standard Bible Encyclopedia, 2, 1982, pp. 233-237.
- Stiebing, W.H.: *Should the Exodus and the Israelite Settlement be Redated?*, B.A.R., Washington Jul.-Aug. 1985.
- Weinstein, James: *Palestinian Radiocarbon Dating: a Reply to James Melaart*, Antiquity, vol. 54, 210, 1980, pp. 21-24.
- de Wit, Constant: *The Date and Route of the Exodus*, London 1960.

Joshua og Sol-fænomenet

- Dietrich, M. & O. Loretz & J. Sanmartín: *Sonnenfinsternis in Ugarit, PRU 2,162, Das älteste Dokument über eine Totaleklipse*, Ugarit-Forschungen, Band 6, Neukirschen-Vluyn 1974, pp. 464-465.
- Dus, Jan: *Gibeon - eine Kultstätte des SMS (Sonne) und die Stadt des benjaminitischen Schicksals*, VT, vol. 10, 1960, pp. 353-374.
- Holladay, John S.: *The Day(s) the Moon Stood Still*, JBL, vol. 87, March 1968, pp. 166-178.
- Kleomedes: *Die Kreisbewegung der Gestirne*, (Übers.: Dr. Arthur Czwilina), Leipzig 1927.
- Larsson-Leander, Gunnar: *En morgon med två gryninger*, Astronomisk Tidsskrift, Årg. 20, 1987, pp. 70-71.
- Pritchard, James B.: *Gibeon, Where the Sun Stood Still. The Discovery of the Biblical City*, Princeton U.P., 1962.
- Sawyer, John F.A.: *Joshua 10:12-14 and the Solar Eclipse of 30 September 1131 B.C.*, Palestine Exploration Quarterly, 104th Year, January-June 1972, pp. 139-145.
- Sinton, William M.: *Sun, Moon, Eclipse: All at Once*, Sky & Telescope, vol. 62, 1981, No. 6, p.551.
- Stephenson, F.R.: *Astronomical Verification and Dating of Old Testament Passage Referring to Solar Eclipses*, Palestine Exploration Quarterly, 107th Year, January-June 1975, pp. 107-120.

IV: ANDRE KALENDERE, STJERNETABELLER OG SOL-FORMØRKELSER

- Bretagnon, Pierre, & Jean-Louis Simon: *Planetary Programs and Tables from -4000 to +2800*, Richmond (Virginia) 1986.
- Ginzler, F.K.: *Handbuch der mathematischen Chronologie*, Band 1-3, Berlin 1906-1914.
- : *Spezieller Canon der Sonnen- und Mondfinsternisse... 900 v.Chr. bis nach 600 n.Chr.*, Berlin 1899.
- Hawkins, Gerald S., & Shosanna K. Rosenthal: *5,000- and 10,000-Year Star Catalogs*, Smithsonian Contributions to Astrophysics, vol. 10, No. 2, Washington D.C. 1967.
- Ideler, Christian L.: *Handbuch der matematischen und technischen Chronologie*, I, 1825, pp. 124ff.
- Kudlek, Manfred, & Eric H. Mickler: *Solar and Lunar Eclipses of the Ancient Near East From 3000 BC to 0 With Maps*, Alter Orient und Altes Testament, Sonderreihe, Band 1, Neukirchen-Vluyn, 1971.
- Liu, Bao-Lin, & Alan D. Fiala: *Canon of Lunar Eclipses 1500 B.C.-A.D. 3000*, Richmond (Virg.) 1992.
- Meeus, Jean: *Canon of Solar Eclipses*, London and New York 1966.
- : & Hermann Mücke: *Canon of Lunar Eclipses -2002 to +2526*, Astron. Büro, Wien 1979.

- Moesgaard, Kristian Peder: *Elements of Planetary-, Lunar- and Solar Orbits 1900 BC to AD 1900, Tabulated for Historical Use*, Centaurus, vol. 19, 1975, pp. 157-181.
- : & (appendix:) Leif Kahl Kristensen: *The Bright Stars of the Zodiac. A Catalogue for Historical Use*, Centaurus, 1976, vol. 20, pp. 129-158.
- Neugebauer, Otto: *A Babylonian Lunar Ephemeris From Roman Egypt*, "A Scientific Humanist; Studies in the Memory of Abraham Sachs", (ed. E. Leichty et al.), Occasional Publications of the Samuel Noah Cramer Fund, 9, Philadelphia 1988, pp. 301-304.
- Neugebauer, Paul V.: *Astronomische Chronologie*, I-II, Berlin 1929.
- : *Hilfstafeln zur technischen Chronologie, II: Das Wandeljahr und das gebundene Mondjahr*, *Astronomische Nachrichten* 261, Nr. 6261, Kiel 1936-1937, pp. 377ff.
- : *Tafeln zur astronomischen Chronologie...*, Band 1-3, Leipzig 1912-1925.
- Stahlmann, William, & Owen Gingerich: *Solar and Planetary Longitudes for the Years -2500 to +2000 by 10-Day Intervals*, Madison 1963.
- Tuckerman, Brian: *Ephemeris (vol. 1:) 650 BC - 600 AD / (vol. 2:) 600-1650 AD*, American Philosophical Society, Philadelphia 1965-1975.

V: SUPPLERENDE KRONOLOGI-STUDIER

- Hammer, Claus U., & H.B. Clausen & W.L. Friedrich & H. Taubert: *The Minoan Eruption of Santorini in Greece Dated to 1646 BC?*, *Nature*, vol. 328, 1987, pp. 517-519.
- Kunholm, Peter Ian, et al.: *Anatolian Tree Rings and the Absolute Chronology of the Eastern Mediterranean 2220-718 BC*, *Nature*, 381, 17 June 1996, pp. 780-783.
- Munn-Rankin, Margaret: *Mesopotamian Chronologie: A Reply to James Mellaart*, *Antiquity*, vol. 54, 211, 1980, pp. 6-18.
- Parker, Richard A., & W.H. Duberstein: *Babylonian Chronology 626 B.C. - A.D. 75*, Brown University Studies, 19, Providence (Rhode Island) 1956.
- Rasmusen, H. Quade: *Om komet Halley og andre periodiske kometer*, *Astronomisk Tidsskrift*, Årg. 16, 1983, pp. 15-22.
- Rosenberg, Roy A.: *The 'Star of the Messiah' Reconsidered*, *Biblica*, 53, Roma 1972, pp. 105-109.
- Sachs, A.J., & Hermann Hunger: *Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia*, vol. 1: *652 BC-262 BC*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophische Klasse, Denkschrift 195, Wien 1988.
- Sinnot, Roger W.: *How Long Is a Lunar Month?*, *Sky and Telescope*, November 1993, pp. 76-77.
- von Spaeth, Ove: *Astronomisk Dateringsnøgle Skjult i Digtet*, Appendix for Peter Zeeberg: "Tycho Brahes Urania Titania. Et Digt om Sophie Brahe", *Renæssancestudier*, vol. 7, Museum Tusculanum/Københavns Universitet 1994, pp. 311-321, incl. diagrammer.
- Yeomans, Donald K.: *The Long-term Motion of the Comet Halley*, *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society*, London 1981, pp. 637-644.
- Zotenberg, H.: *Chronique de Abou-Djafar-Mohammed ben Djarir al-Tabari*, tome 1-4, Paris 1867-1874.

Forfatterens efterord

Bogserien er nu afsluttet. Efter først en halv snes år med flere uventede opdagelser, samt opfølgende forskning og studier for at trænge dybt ind i emnerne, udkrystalliserede det sig i ideen om at strukturere det enorme materiale til udbygning i 5 bind, hvilket tog de næste 5 år. Dog ingen havde nogensinde skrevet fem, ja blot to, bøger om Moses - det affødte 7 års intensiv testning og en nær umulig sammenstøbningsproces af de mange tusinde kilder/fragmenter til en genuin, åbenlys helhed. Tilslut løbende opdatering samtidig med teknisk færdiggørelse til trykningen af alle seriens bind, der udkom gennem 6 år med ca. 1 bog om året. - Dvs. foruden første forberedende periode nu et helt stræk på 18 år. - Stor tak rettes til forskere og hjælpere, der engageret og modigt støttede og utrætteligt hjalp til (flere helt fra starten) og viste tillid, skønt modstand fra anden side mod projektet kunne medføre ubehageligheder. Tak for læsernes opmuntrende interesse, og trofast forlagsindsats. OvS.

Astronomiske oversigter og elementer

Astronomiske værker til hurtig dateringssøgning (dog vedr. en efterfølgende finjustering i computerbehandling, se nedenfor), der blev konsulteret til denne bog, kan alle findes specificeret udførligt i Bibliografiens gruppe 11 og 12. Især fra gruppe 12 er følgende anvendelige for f.eks. historikere og arkæologer:

Stjernepositioner, katalog til historisk brug - se:

Kristian Peder Moesgaard & Leif Kahl Kristensen, 1976.

Egyptisk kalenderindretning - se:

Richard A. Parker, 1950.

Kronologi, egyptisk og jødisk kalender, oldtidens sol/måneformørkelser - se:

F.K. Ginzel, 1899 og 1906-1914.

Formørkelser - katalog med oversigter tilbage til 3.000 f.Kr. - se:

Manfred Kudlek & Eric H. Mickler, 1971.

Planetpositioner tilbage til 2.500 f.Kr. - se:

William Stahlmann & Owen Gingerich, 1963.

Planeterne og Månens positioner tilbage til 650 f.Kr. - se:

Brian Tuckerman, 1965-1975.

Specifikationer for elementer i den anvendte teknologi til astronomisk datering

Astronomiske beregninger er fra RCCO Ltd., Coín, Spanien. - Computer: Hewlett-Packard. Præcision: fra 15 til 395 decimaler, hvilket normalt ville anses for overkapacitet til historiske undersøgelser; men den opnåede store præcision er vigtig til f.eks. solformørkelser - og i jødisk kalender, hvis nymånen indtræder ved solnedgang.

For at undgå små afvigelser, der kan akkumulere til grovere fejl gennem de store tids-spand tilbage til før 3500 f.Kr., er der i programmet for himmellegemernes bevægelser brugt anerkendte planetbaneelementer opbygget som analytiske formler, dvs. analytisk rækkeudvikling (i stedet for brugen af numeriske formler) for at udnytte kapaciteten bedre.

Der opnås således - selv om formel-led på under et halvt buesekund er udeladt - en præcision fra under en tiendedel ned til en hundrededel buegrad.

I programmet er anvendt tabeller og perturbationsformler (Fourier-serier) af LeVerrier og Gaillot fra Observatoire de Paris (1855-1913), formler fra Connaissance du Temps (1954), samt Brown's formler for Månen (1895) inkl. senere officielle korrektioner (1925 og 1960) fra Stanford University, USA (og Jet Propulsion Laboratory, Pasadena, California, USA).

De stadigt forbedrede resultater hos astronomisk forskning, den stadigt forstærkede computerkapacitet og de stadigt forbedrede programmer - kan præcisere detaljer yderligere, men ændrer ikke analysens basale resultater.

Indeks

- Abrabanel, Rabbi 85, 101
Abraham 61, 96-98
Abu Maschar 100
Achilleus 76, 103
Ahron 12, 23, 28, 29, 39, 68, 69, 75, 76
Agrippa von Nettesheim 183
Akab 212
Albright, W.F. 32, 154, 155, 159
Alexander d. Store 13, 19, 44, 133
Alexander Polyhistor 88
Ali Baba 96
Amenhotep II 47, 75, 178, 186, 210
ammonnitter 45
Analektes 112
Anaxagoras 53
Anubis 94
Apion 29, 50, 89, 90
Apollon Musagetes 180
Apopis 77
Apuleius 62
Ararat-bjerget 103, 104, 203
Aristarchos 93, 141
Aristopulos af Panea 4, 53, 148
Aristoteles 54, 212, 131, 138, 184
Arkimedes 50, 74
Artapanos 23, 24, 34, 35, 49, 50, 52,
67, 76, 87, 133, 148, 164, 210
Artemidor Efeseren 151
Arthur, konge 124
Aryabhatta 57
Askeplios 77
Augustin 54, 87, 120, 131
Augustus 91, 101

Balaam 62, 65, 67
Bar Kochba 99
Ballard, Robert D. 204
Balit 153
Barkay, Gabriel 211
Baring-Gould, S. 30, 36, 70, 76, 97, 98
Bazal(el) 50

Bèrar, Victor 182
Bernal, Martin 157, 183, 189
Bimson, John J. 14
Biran, Avraham 204
Blå Nil 73
Brahe, Tycho 51, 86
Brandes, Georg 135, 205
Brahma 56
Bruno, Giordano 78
Buddha 18, 57, 209
Budges, E.A. Wallis 61, 70, 152
Butin, Romain F. 157

Canopus 89, 90
Carpenter, Rhys 182
Chaeremon 29
Chalet 99
Celsus 62
Churchill, Winston 100
Clausewitz, Karl von 46
Clemens af Alexandria 45, 53
Cornelius Agrippa 78
Corpus Hermeticum 93
Cross, Frank More 158, 167
Cæsar, Julius 38, 44, 48, 81, 199

Daniel 85, 145, 149
Danaos 178, 179, 182, 190
David 12, 19, 39, 125, 126, 149, 194,
195, 205, 207
Deir el-Bahari 50
Demeter 76
Demskey, Aaron 185
Deukalion 204
Diodrus Siculus 23, 45, 109, 134, 151,
179, 180, 183
Diringer, David 8, 168
Djebel Musa, se: Sinai-bjerget
dronningemoder 19, 20

Ebal-bjerget 71

Eleazar 197
 Eleazar af Modi'im 98
 Eleusis 76
 Eliade, Mircea 211
 Elohim 17
 Eratosthenes 183
 Erchteus 180
 Esajas 62, 63, 70, 101
 Eshanunna 117, 122
 Esthers Bog 15
 Eupolemos 53, 88, 106, 148, 177
 Europa (myt.) 182
 Eusebius 24, 53, 88, 133, 148
 Evans, Arthur 189
 Ezekias 86, 115, 126, 194
 Ezekiel 63, 64, 75, 85, 195
 Ezekiel Tragediedigteren 29
 Ezra 12, 22, 27, 149, 195, 196

 filistre 47
 Feuerbach, Ludwig 205
 Frazer, James 61
 Frederik d. Store 49
 Freud, Sigmund 197, 198

 Gardiner, Alan H. 28, 153, 154, 156, 159, 166
 George, Henry 139
 Gerizim-bjerget 71
 gnomon 98
 Goethe 46
 Grimme, Hubert 153-155, 157
 guldkalv 10, 75, 114
 Gustav II Adolf 45
 gymnosophister 55

 Hannibal 44, 47
 Hammurabi 107, 115-119, 122, 137, 146
 Hatshepsut 20, 50, 118, 148, 156, 61, 185
 Hawkin, Stephen 213
 Hekataios af Abdera 95, 133, 134, 178, 179
 Helck, Wolfgang 185
 Heliopolis, se: On
 Hemmingway, Ernest 198
 Henrique o Navigador 51, 101
 Hermes 52, 77
 Hermes Trismegistos 23, 75, 77, 164

 Herodes 140
 Herodot 178
 Hesiod 53
 Heyes, William C. 185
 Hiram 49
 Hippokrates 49, 102
 Hoffmeier, James K. 14
 Hoppes, Thomas 205
 Hor-bjerget 43
 Hornung, Erik 60
 Horus 23
 Horta, Greta 73
 Hoseas 112, 127
 Hur 39, 158, 162, 186
 Hussein, konge 100
 Hyrkanus, Johannes 96

 Ibn Saud 100
 Iliaden 76, 187
 Imhotep 49, 163
 Isak 98
 Isidor af Sevilla 183

 Jahweh 17, 18, 21, 58, 65, 75, 97, 125, 175
 Jason 102
 Jefferson, Thomas 49
 Jeffrey, Lilian B. 182, 188
 Jeremias 112, 127, 207
 Jesus 57, 58, 62, 95, 102, 149, 205
 Jethro 98, 99, 150, 190
 Jobs Bog 57, 91, 92
 Johannesevangeliet 80
 Johannes Åbenbaring 88
 Jom kippur 39
 Joshua 46, 47, 65, 71, 149, 158, 197, 239
 Josias, konge 77, 116, 194
 Josefus 15-17, 29-31, 33-53, 40, 45, 95, 102, 105, 175
 Jung, C.G. 211
 Juvenal 106

 kabbala 176
 Kadmos 177-180, 182, 184, 190
 Kaleb 46, 47, 158, 162, 186
 Kant, Immanuel 104, 107, 131
 Kees, Herman 183
 Kekrops 179, 190
 kepher 200

Kephren 61
 Kepler, Johannes 86, 103
 Khaemwaset 60
 Kittel, Rudolf 32, 33
 kobberslange 33, 48
 Konstantin d. Store 40
 Korah 75
 Koschaker, Paul 120, 121
 Kosma Indikopleustes 149, 183
 Kublai Khan 89
 Kuhn, Thomas 104, 211
 Kyrillos 160

 Lange, H.O. 166
 Laodikanske kirkemøde 72
 Lawrence of Arabia 43
 Leo d. Vise, kejser 100
 Leon af Pella 23
 Leonardo da Vinci 49, 51, 193
 Lepsius, Richard 166
 Lindanisse 40
 Linear-A 189
 Linear-B 180, 189
 Lipari 187
 Loche, John 131
 Luckenbill, Daniel D. 170, 181
 Lundin, A.G. 158
 Luther, Martin 33, 142

 Machiavelli 138
 Mahabharata 112
 Magna Carta 137
 Manetho 31, 47, 178, 186
 Manasse 62
 Mao Ze Dong 47, 130, 193
 Marcus Aurelius 48, 52
 Marcuse, Herbert 131
 Marduk 21, 116
 Meggido 38
 Mellart, James 14
 Merneptah 207
 Mentuhotep II 33
 Methodios 160
 Meyer, Eduard 196
 Midas 202, 209
 midianitter 48
 Miriam 28, 75
 Mohammed 22, 57, 84, 142, 193
 Montesquieu 131, 138

 Moses Mamonides 110
 Mubarak, præsident 42
 Murray, Margareth 94
 Musaeos 53, 76
 Mælkevejen 89

 Nacheres 50
 Nactanebos 63
 Napoleon 13, 46, 48, 205
 Nebo-bjerget 164
 Nehemias 149
 Niebuhr, Carsten 10, 41
 Noah 86, 203
 nomer 133
 Noth, Martin 17, 196

 Oedipus 194
 Olympia, dronning 19
 On 50, 89
 Onan 143
 Origenes 53, 67
 Orion 88, 90, 92, 93
 Orpheus 53, 76
 Osarsyph 31
 Osiris 23, 31, 180

 Pagtens Ark 50, 66, 67, 115, 116, 176
 Palmer, E.H. 152
 Papyrus Leiden 18
 Papyrus Merikare 56
 Papyrus Rhind 55
 Papyrus Westcar 61
 Paracelsus 78
 Parker, Richard A. 84
 Paulus 62, 67, 102, 131
 Petra 26
 Petrie, Flinders 152, 154, 156
 Phaistos-skiven 189
 Philo 15, 22, 27, 31, 34, 51, 54, 95, 97,
 105, 133, 134, 150, 175, 202
 Phineas 47
 Platon 53, 76, 81, 97, 109, 114, 121,
 131, 141, 163-165
 Plinius d. Ældre 65, 184
 Plotin 54
 Plutarch 89
 Porphyrios 54
 Ptah 93, 186
 Ptolemæus, astronom 85

Ptolemæus II 32, 210
 Ptolemæus VI 53
 Pythagoras 49, 53, 59

 Qadesh 39
 Qumran, Qumranskrifter 15, 16, 142, 146, 149

 Ra 55, 58
 Ramses II 39, 40, 65,
 Ramses III 185, 187
 Refidim 71, 77
 Regland, Lord 193
 Reuchlin 78
 Romulus 194
 Roosewelt, F.D. 100
 Rousseau, Jean-Jacque 131

 Safurija 22
 Salamanassar III 38
 Salomon 19, 49, 75, 89, 116, 207
 Sanchuniaton 54
 samaritanere 22, 100
 Samuel 134, 136, 194
 Sass, Benjamin 188
 Saul 134
 Scharnhorst 46
 Schliemann, Heinrich 208
 Senmut 90, 105
 Serabit el-Khadim 150, 151, 153, 157, 159, 190
 Sesam 96, 177
 Sethe, Kurt 156, 159
 sfinx 162
 Shaw, G.B. 199
 Shakespeare 108
 Shishak 207
 Sinai-bjerg 10, 20, 41, 42, 114, 147, 186
 Sirius 75, 89, 90, 92, 102
 Sokrates 53, 131, 163-165
 Solon 116
 Spielberg, Steven 66
 Spinoza 205
 Sprengling, Martin 157
 St. Catharina-kloster 10
 Steiner, Rudolf 49
 Strabon 109
 Sumu-lu-ilu 117

 Sunesøn, Anders 39
 Surya Siddhanta 57, 93
 Susanna 145
 syllabar A 170

 Tacitus 109, 180
 Tallinn 40
 Tcherikover 32
 Tel Dan 205
 Tell el-Amarna 170
 Tharbis 37
 Theseus 194
 Topkapi 19
 Toreau 131
 Thoth 23, 68, 77, 96, 163, 164
 Trogus Pompeius 62
 Troja 208
 Tur-Sinai, H. 155, 181
 Tuthmosis II 87, 118, 163, 210
 Tuthmosis III 20, 38, 47, 116, 147, 163, 178, 184, 185, 194

 Ugarit 170, 171
 Urim 39, 70
 Ur 203, 204
 Ur-Nammu 122
 Urda-Varga 112

 Valdemar Sejr 39
 Vergil 208
 Vitruvius 49

 Wadi Rum 44
 Wadjet 61
 Weinberg, Steven 213
 Wellhausen 122
 Wilamowitz 54
 Wolley, Leonard 203
 Wood, Briyant G. 14
 Wren, Christopher 49
 Wright, Frank Lloyd 49
 Wulfia 160

 Yahuda, A.S. 71

 Zarathustra 18
 Zoser 49

 Æskulapstav 77

HELE BOGSERIEN:

Ove von Spaeth

De Fortrængte Optegnelser

Moses' Ukendte Egyptiske Baggrund

Genopdagede overleveringer afslører, at Bibelens største profet var født til at kunne blive egyptisk tronfølger - men fjender ved hoffet og præsteskabet forhindrede, at han blev farao ...

- Attentatet på Moses, bind 1

2. opdat. udg., 238 s., illustreret, kr. 248,-

Ove von Spaeth

Gåden om Faraos Datters Søn

Moses' Identitet og Mysterium Revurderet

Ny realitet bag myten om Moses, oprindelig en egyptisk faraoprins der blev udstødt som tronkandidat - og som ved sin mystiske forsvinden fik sit eftermæle destrueret ...

- Attentatet på Moses, bind 2

298 s., illustreret, kr. 248,-

Ove von Spaeth

Den Forsvundne Tronarving

Moses' Skjulte Krig før og under Exodus Genopdaget

Oldtidens tekster afspejler, at Moses som en udstødt egyptisk prins suverænt udnyttede Mellemøstens historiske spændingsfelt i vedholdende forsøg på at genvinde sin adkomst til faraotronen ...

- Attentatet på Moses, bind 3

255 sider, illustreret, kr. 248,-

Ove von Spaeth

Den Hemmelige Religion

Moses og Arven fra Egypten i Fortid og Nutid

Moses er den første kendte grundlægger af en religion - og hans lære har inspireret flere verdensreligioner; gamle kilder afslører, at den oprindeligt også indeholdt 'mysterieguldet' fra Egypten og gudsnavnets hemmelighed ...

- Attentatet på Moses, bind 4

368 sider, illustreret, kr. 298,-

Ove von Spaeth

Profeten som Ukendt Geni

Ny Viden om Moses' Avancerede Pionergerning

Kontroversielle tekster overleverede om Bibelens ældste profet og tænker, der med en fortid som højtuddannet egyptisk kronprins skabte en tidløs lovgivning - mens hans øvrige revolutionerende nyskabelse senere blev ham frakendt ...

- Attentatet på Moses, bind 5

272 sider, illustreret, kr. 248,-

- **Hvad kunne fremkalde Egyptens ti plager?**
- **Hvilket i Moses' tekst om skabelsen er egyptisk lære?**
- **Hvordan kunne Moses være alfabetets opfinder?**
- **Hvad vidste Moses, ifølge de gamle skrifter, om stjernerne?**
- **Hvor meget i teksterne dokumenteres af historiske data?**

Mange af Moses' også mindre kendte, usædvanlige bedrifter er omtalt i sjældne kilder fra oldtiden, der vurderede hans mangesidige talent højt: General, filosof, stjernekyndig, mystiker - endog magiker, healer og opfinder. Flere sider af hans imponerende virke genetableres i deres logiske helhed, baseret på tværvidenskabelig forskning inden for historie, egyptologi, religion, arkæologi og astronomihistorie.

Ifølge traditionen udstedte Moses en række stadig berømte love, Moseloven, oldtidens mest avancerede lovsamling med overraskende nutidige principper: Miljølove, sociallove, menneskerettighedslove, asylret, gældssanering, dyrebeskyttelse, hygiejnebestemmelser og militær etik. En lovgivning også med etiske overlevelseshænder, essentielle endnu i dag.

Astronomisk viden vises bag Moses' tekster om stjernerne og hans kalender til israelitterne. Der gives den hidtil største fremlæggelse af historiske relationer til Jordens første egentlige alfabet, Sinai-skriften, der også indikeres i disse tekster i Bibelen, det ældste bogværk skrevet med alfabetet.

Læseren føres med på opdagelse i et exceptionelt materiale og et vidt spektrum af spændende undersøgelser. Ny viden om manden bag myten og traditionen - og betydningen for vor kultur i nutiden..

"... en betagende skildring af et menneske, der stod lige på grænsen mellem historie og forhistorie - og som ifølge denne kongeniale skildring selv skabte denne grænse ... Kilderne formidles, så læseren kan springe over lange afstande i tid og rum ...".

Leo Hjortsø, tidl. universitetslektor i klassisk filologi, Københavns Universitet

OVE VON SPAETH begejstrede læsere, forskning og presse allerede med sin første bog om Moses. Han har solid basis i historiske og astronomiske studier, og har til de mange års intensive undersøgelser benyttet omfattende forskning i arkæologi, antropologi, oldtids-sprog, religionshistorie, egyptisk tradition samt mysterielæren og mytologien. Han belyser det usædvanligt righoldige og kontroversielle materiale også fra en holistisk vinkel.